

Ф І Л О Л О Г І Я

ББК 81+81.2Фр (-3)

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ АППРОКСИМАТОРОВ
ВО ФРАНЦУЗСКОМ И УКРАИНСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Г.Г.Морева

В лингвистической литературе последних десятилетий появляется все больше исследований, посвященных изучению понятийной категории приблизительности, имеваемой также аппроксимация (от лат. *approximare* – приближаться), и выражающих ее языковых средств. Подобный интерес объясняется тем, что «действительность окружает человека бесконечным разнообразием предметов, признаков, отношений. Все объекты находятся в постоянном движении, изменении, для них не характерны четкие границы» [1, 29]. Язык же «устроен так, что на нем можно все сказать, даже то, для чего нет специальных слов и выражений» [2, 252].

Наиболее ярко, по нашему мнению, сущность приблизительности отражена в статье [3]. Автор пишет, что, как правило, в стандартной ситуации большинство людей практически всегда воспринимает тот или иной цвет (например, красный) и каждый может сказать, грустно ли ему, за исключением редких, сугубо специфических случаев. Специалист по окраске тканей или модельер определяет цвет с максимальной точностью (при данном освещении – цвет резеды или шоколадный цвет): «В большинстве случаев мы можем быть полностью уверены, а если такой уверенности нет, мы прибегаем к *приблизительным* описаниям ощущений: приблизительность описания и уверенность находятся в обратной зависимости. Но какова бы ни была в каждом конкретном случае точность описания, во всех этих суждениях фиксируются собственные ощущения субъекта» [3, 69].

Под лингвистической аппроксимацией (в дальнейшем мы будем использовать термин «приблизительность») принято понимать «семантический процесс окказиональной модификации значения слова, в результате чего имеет место частичная актуализация языкового знака» [4, 4].

Для обозначения языковых средств выражения этой категории в лингвистике существует термин «аппроксиматоры» (АП). Особый интерес представляет, на наш взгляд, сравнительно небольшая в количественном отношении группа лексических единиц (ЛЕ) французского языка: *presque, environ, à peu près, quasi, quasiment, quelque* в сопоставлении с их украинскими аналогами *майже, мовби, немов (немовби, немовбито), ледве не, мало не, трохи не, біля, приблизно, коло*. Подобный интерес обусловлен, во-первых, высокой частотностью их употребления в текстах различных языковых стилей; во-вторых, разнообразием и противоречивостью мнений по поводу семантических и функциональных особенностей указанных ЛЕ в исследуемых языках; в-третьих, отсутствием работ сравнительно-сопоставительного характера, в частности, на материале таких разноструктурных языков, как французский и украинский.

Изучение проблемы приблизительности, по крайней мере на начальном этапе, не может обойтись без таких терминов, как *vagueness* (неясность) и *fuzziness* (размытость, расплывчатость).

Однако и проблема и термины не принадлежат к чисто лингвистическим «достижениям». Существенное влияние на них оказали исследования в области математики. В частности, последний термин пришел из кибернетической литературы, отражающей

новое направление в математической кибернетике – теорию нечеткости, изложенную в 1965 г. в статье американского ученого Лофти А. Заде (Zadeh), которая называлась «Fuzzy Sets» [5, 60]. Эта статья произвела сенсацию среди лингвистов всего мира, и именно с нее начался настоящий бум исследования АП.

В основе же столь бурного изучения размытого количества лежит не что иное, как один из спорных вопросов древнегреческой философии: «Что есть куча?» [5, 60].

Речь идет об одной из апорий представителей мегарской философской школы (III в. до н.э.). Мегарики сформулировали апорию «куча» – одно зерно еще не куча, прибавив к нему еще одно, мы не получим кучи, значит, куча зерна невозможна. Однако эта идея имеет более раннее происхождение. По мнению философов, это просто вариант «пшеничного зерна» Зенона Элейского (V в. до н.э.) [6, 132]. «Пшеничное зерно» – это апория против чувственного восприятия. Если при падении одного зерна или десяти тысячной его доли не возникает шума, то откуда шум, возникающий при падении медимна (52,5 л) пшеница? Иначе говоря, из «нулевых» восприятий не может возникнуть восприятие, имеющее величину, и все же оно возникает [7, 158].

На тысячелетия проблема приблизительности оставалась вне поля зрения философов, логиков, лингвистов. Ею смогли заняться лишь в конце XIX – начале XX вв. в связи с изучением в логике оснований математики и обнаружением парадоксов теории множеств.

Анализ лингвистической литературы показал, что интенсивное изучение категории приблизительности и ее репрезентантов – АП осуществляется только в последние десятилетия. Здесь можно отметить как минимум два направления в зависимости от различных теоретических подходов к этой проблеме и от задач, стоящих перед исследователями.

Прежде всего, это традиционный подход, а именно, изучение данных ЛЕ в разделе морфологии того или иного языка, в частности, французского и украинского, с целью определения их статуса как части речи.

Так, АП французского языка относили обычно либо к наречиям, либо к частицам, включая в различные семантические разряды того или иного класса слов [8]. Как можно видеть уже из небольшого обзора литературы по грамматике французского языка, мнения по поводу семантического значения АП расходятся даже у одних и тех же авторов в зависимости от года издания их трудов. Такое разнообразие точек зрения на семантику ЛЕ, называемых АП, объясняется, по мнению лингвистов, тем, что буквально до недавнего времени большинство исследований было основано «на докоммуникативном подходе к ним, т.е. на рассмотрении их лишь с позиций изолированного предложения» [9]. Изменив подход к изучению этих ЛЕ, можно окончательно решить вопрос об их частеречном статусе, как предлагается в работе [10].

Для решения проблемы системного описания частиц современного французского языка автором были разработаны критерии отграничения частиц от их омонимов. Эти критерии касаются основных аспектов лингвистического анализа, а именно: 1) формально-морфологического; 2) категориально-семантического; 3) функционально-синтаксического; 4) логико-коммуникативного; 5) просодического [10, 7 и след.]. В результате такого детального исследования было выделено и описано 102 частицы, имеющие 135 значений. Среди этих частиц находим интересующие нас АП в полном составе.

Таким образом, благодаря использованию двух основных подходов – семантического и прагматического, вопрос о статусе АП в системе частей речи французского языка наконец-то получил свое, как нам кажется, окончательное решение. Что касается украинского языка, анализ лингвистической литературы по данной проблеме показал интересную особенность. Подавляющее большинство исследователей едва ли не единодушны в своем мнении о том, что интересующие нас ЛЕ следует отнести к классу частиц [11; 12; 13]. Однако при этом языковеды не единодушны в отношении семантических особенностей данных ЛЕ. Речь в основном идет о частицах *майже*, *приблизно*, *мало не*, *трохи не*, *ледве не*, которые чаще всего квалифицируют как количественные

[14; 15], определительные [13; 16], количественно-определительные [17], иногда называют выделительными или усилительными [18]. *Ледве не* и *мало не* определяют как отрицательные частицы [19]. *Мовби* и производные слова, как правило, называют модальными [18], собственно-модальными [14] или в разделе «Модальные частицы» конкретизируют их функцию, говоря о них как о сравнительных [11] или сравнительно-гипотетических частицах [19].

Такое удивительное единодушие лингвистов в отношении статуса исследуемых ЛЕ украинского языка по сравнению, например, с родственным ему русским языком может объясняться тем, что «формирование частиц в украинском и белорусском языке связано с народным разговорным языком в большей степени, чем в русском» [11], а это, как нам кажется, может объясняться историческими причинами формирования каждого конкретного языка.

Ко второй группе работ по проблеме приблизительности и АП можно отнести специальные исследования этой категории и ее репрезентантов. К сожалению, говоря о французском и украинском языках, можно отметить крайне незначительное количество подобных трудов. Что касается французского языка, то именно на его основе было проведено первое фундаментальное исследование АП [20]. Автор считает, что «данное явление необходимо изучать как единое функционально-семантическое поле, объединяющее широкий круг пограничных переходных языковых фактов» [20, 15], и выделяет около 150 основных ПН и смежных с ними явлений французского языка: знаменательные слова (*une sorte de ...*), лексико-синтаксические конструкции (*ce qu'on appelle ...*, *quelque chose dans le genre de ...*, *s'il m'est permis de dire*), аффиксы (*rougeâtre*), служебные слова (*dans les 10 km*). По мнению автора, приблизительность может быть выражена также с помощью порядка слов («человек десять») и определенной интонацией.

Изучение различных факторов приводит С.Л.Сахно к обоснованным, на наш взгляд, выводам о том, что приблизительность именования является универсальным явлением в смысле общности ее природы, однако языки, в том числе и французский, обнаруживают различия в плане выражения, содержания и функционирования.

Особенно ценным, как нам кажется, в этой работе является то, что автор предлагает свою концепцию структуры ПН ввиду отсутствия таковой в трудах по лингвистике. Поскольку эта схема послужила базой для дальнейшего изучения АП, считаем необходимым привести ее в нашей статье.

С сожалением приходится констатировать тот факт, что эстафета С.Л.Сахно в отношении изучения АП французского языка подхвачена не была.

Что касается украинского языка, в нем до сих пор отсутствуют специальные исследования по данной проблеме. Интересующие нас АП, как мы видели, рассматривались лишь как один из разрядов частиц внутри более широкого класса этой части речи [11; 19]. В качестве исключения можно назвать только [21], где бегло упоминается факт существования АП в составе квантитативов украинского языка. Речь идет об АП поля количества, как об одном из его конституентов, а сами АП называются одними из наи-

более распространенных и часто употребляемых способов модификации приблизительной семантики [21].

Таким образом, ни о какой системности в изучении АП как украинского, так и французского языков говорить не приходится. Как можно видеть из небольшого обзора литературы, посвященной проблеме изучения языковой категории приблизительности, несмотря на тысячелетнюю историю ее существования (правда, с длительными перерывами), специальных исследований, посвященных ее репрезентантам – АП, во всяком случае, во французском и украинском языках, почти не существует.

РЕЗЮМЕ

У цій статті здійснюється короткий огляд вивчень мовної категорії приблизності та її репрезентантів – апроксиматорів у французькій та українській лінгвістичній науці.

Акцент робиться на двох кардинальних напрямках – традиційному розгляді цих лінгвістичних одиниць у системі частин мови кожної з цих мов і аналізі спеціальних досліджень апроксиматорів у французькій та українській мовах.

SUMMARY

The present article touches upon the problem of studying of the language category of approximation and its representatives named approximators, in French and Ukrainian linguistics.

The attention is stressed on two principle directions i.e. on the traditional approach of these linguistic units in the part of speech system of each language and on the special research analyses of French and Ukrainian approximators.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Сахно С.Л. Приблизительное именование в естественном языке // Вопросы языкознания. – № 6. – М., 1983. – С.29-36.
2. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация. (Общие вопросы). – Книга 1. – М.: Наука, 1977. – С.230-293.
3. Серль Дж. Чужое сознание // Философия, логика, язык. – М.: Прогресс, 1987. – С.48-95.
4. Шкот И.А. Апроксиматоры в современном английском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – М., 1990. – 23 с.
5. Орлов А. Математика нечеткости // Наука и жизнь. – № 17. – М., 1982. – С.60-67.
6. Богомолов А.С. Античная философия. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1985. – 368 с.
7. Чанышев А.Н. Курс лекций по древней философии: Учеб. пособие для филос. фак. и отделений ун-тов. – М.: Высшая школа, 1981. – 374 с.
8. Морева Г.Г. Семантические особенности выражения приблизительного количества во французском языке // Семантика и прагматика французского предложения. – Пятигорск, 1988. – С.23-35.
9. Волкова Л.М. Семантика и прагматика частиц в современном английском языке (на материале частиц со значением темпоральности): Дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1987. – 181 с.
10. Мелішкевич С.В. Склад і функції часток сучасної французької мови: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 1996. – 16 с.
11. Давиденко М.О. Частки української мови з погляду їх складу, функції та семантики: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 1993. – 17 с.
12. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
13. Брицин М.Я., Жовтобрюх М.А., Майборода А.В. Порівняльна граматика української і російської мов. – 2-е видання, перероблене і доповнене. – К.: Вища школа, 1978. – 270 с.

14. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я. Плющ. – К.: Вища школа, 1994. – 414 с.
15. Жовтобрюх М.А., Волох О.Т., Самійленко С.П., Слинько І.І. Історична граматики української мови. – К.: Вища школа, 1980. – 319 с.
16. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова. – К.: Вища школа, 1976. – 376 с.
17. Жовтобрюх М.А., Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. – Ч. І. – 2-е видання, виправлене. – К.: Рад. школа, 1961. – 407 с.
18. Леонова М.В. Сучасна українська літературна мова. Морфологія. – К.: Вища школа, 1983. – 262 с.
19. Симонова Е.С. Формирование состава и развитие функций модальных частиц в украинском языке: Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Киев, 1982. – 28 с.
20. Сахно С.Л. Приблизительные номинации современного французского языка: Дис. ... канд. филол. наук. – М., 1983. – 191 с.
21. Дмитрук В.І. Квантитативні слова в сучасній українській мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Кіровоград, 1998. – 16 с.

Надійшла до редакції 08.06.2000 р.

ББК: 801.25: 802.0: 803.0

ПОСЕСИВНІ ДІЄСЛОВА ЗІ ЗНАЧЕННЯМ ПРИДБАННЯ В АНГЛІЙСЬКІЙ І НІМЕЦЬКІЙ МОВАХ

Г.А. Чанишева

1. Предмет дослідження

У поданій статті розглядаються посесивні дієслова (які далі позначатимуться ПД) в англійській і німецькій мовах, що виражають різноманітні ситуації виникнення посесивних відношень (що далі позначатимуться ПВ).

1.1. До ПД відносяться дієслова, що позначають одне з таких відношень:

1.1.1. Володіння типу (англ.) *have* – «мати», *own* – «володіти», *keep* – «зберігати»; (нім.) *haben* – «мати», *besitzen* – «володіти», *bewahren* – «зберігати»;

1.1.2. Придбання типу (англ.) *buy* – «купувати», *get* – «одержувати», *collect* – «збирати, колекціонувати»; (нім.) *kaufen* – «купувати», *erhalten* – «одержувати», *sammeln* – «збирати, колекціонувати»;

1.1.3. Втрата, наприклад (англ.) *lose* – «втрачати», *spend* – «витрачати»; (нім.) *verlieren* – «втрачати», *ausgeben* – «витрачати».

1.2. Різноманітні ситуації виникнення ПВ можуть бути поділені на два основні типи:

1.2.1. Ситуації, що позначають початок ПВ, подані в значеннях дієслів типу (англ.) *acquire* – «придбати», *find* – «знаходити», *win* – «вигравати»; (нім.) *anschaffen* – «діставати, придбавати», *auffinden* – «знаходити, відшукувати», *gewinnen* – «вигравати». Цей вид ПВ може бути поданий загальною формулою тлумачення «Х починає мати Y», [5], де Х – суб'єкт, а Y – об'єкт ПВ.

1.2.2. Ситуації, що позначають каузування початку ПВ, подані у значеннях дієслів типу (англ.) *give* – «давати», *present* – «дарувати», *send* – «надсилати», *pay* – «платити, оплачувати», *allocate* – «субсидувати»; (нім.) *geben* – «давати», *schicken* – «дарувати», *schicken* – «надсилати», *zahlen* – «платити», *belohnen* – «виплачувати заробітну плату», *beleihen* – «давати позику». Така ситуація – каузативна, де Y – об'єкт ПВ, Х є агенсом, т.т. суб'єктом, що витворює дію, а Z є об'єктом «антецедента», т.т. каузуючої мікроситуації, і суб'єктом «консеквента», т.т. каузованої мікроситуації [3].

2. Матеріал, актуальність, методика відбору і дослідження ПД

2.1. Матеріали дослідження становлять 269 дієслівних одиниць, що позначають початок і каузативне виникнення ПВ у німецькій мові (що є 60 % загальної вибірки ПД – 447 дієслів) і 125 дієслів у англійській мові (що становить 49,9 % загальної вибірки ПД – 253 дієслова). Актуальність детального розгляду саме цих двох дієслівних груп в обох мовах полягає в тому, що вони подані найбільшою кількістю дієслівних значень, і, відповідно, відрізняються найрозповсюдженішою системою семантичних ознак ПД, які є одним з напрямів нашого дослідження.

2.2. Дослідження є зіставленням одиниць лексико-семантичних дієслівних підсистем на підставі компонентного аналізу значень лексичних одиниць [1], [4], [6], [7], [8], [9], [10], що дозволяють визначити семантичні компоненти, спільні для слів однієї лексико-семантичної підсистеми. Так, наприклад, у значенні кожного з дієслів володіння, придбання, передавання, збереження і втрати виділяється компонент «мати»: володіти = «мати», придбати = «починати мати», брати = «заставляти себе мати», давати = «заставляти когось мати», зберігати = «не переставати мати», втрачати = «переставати мати», позбавляти = «заставляти когось переставати мати».

У цій роботі використовуються формули тлумачення (ФТ), запропоновані для відсубстантивних посесивних дієслів у праці В.Д.Каліущенка [2], які є основними критеріями віднесення дієслів, що досліджуються, до посесивних.

Таким чином, семантика посесивних дієслів з самого початку розкривається в основних типах значень, окреслених загальними формулами тлумачення. Однак ці тлумачення не можуть бути вичерпними для точної передачі значень посесивних дієслів, оскільки практично в кожному значенні містяться додаткові семантичні ознаки, що конкретизують дієслівну семантику.

Такий факт визначає основні напрями дослідження, якими є опис додаткових семантичних ознак, що конкретизують значення ПД і словотвірної структури ПД, яка, як свідчать спостереження, тісно пов'язана з їх семантикою.

3. ПД, що позначають відношення «Х починає мати Y»

3.1. Характеристика семантичної структури ПД цієї групи:

З «Х починає мати Y» подано 108 ПД (24 % загальної дієслівної вибірки) у німецькій мові і 62 ПД (24,5 % загальної дієслівної вибірки) в англійській мові.

За додатковими семантичними ознаками дієслова такої групи утворюють 15 підгруп у німецькій і 14 підгруп у англійській мовах.

3.1.1. ПД, що входять до складу однієї і тієї самої підгрупи, виступають один щодо іншого як синоніми, що однак не означає, що вони завжди є взаємозамінними в контекстуальних умовах. Тому у тлумаченнях кожного з дієслів подані відтінки значення (семантичні ознаки), які відрізняють його від інших. Так, наприклад, найбільш загальне значення «купувати» передається в німецькій мові дієсловами *kaufen* і *einkaufen*, що виражають ПВ «Х починає мати Y за оплату». Однак дієслова *ankaufen* і *aufkaufen* мають значення «скуповувати», представляючи тим самим ПВ «Х починає мати безліч Y-в, де Y – дефіцитний/дешевий товар». У цій ситуації міститься додаткова інформація про кількість об'єктів і про їх якісну характеристику.

3.1.2. Між дієсловами, що входять до складу різних підгруп, усе-таки, створюються певні види відношень. Перший вид – це антонімічні відношення, за яких додаткові семантичні ознаки, що характеризують кожен окрему дієслівну підгрупу, становлять опозицію. Так, у межах групи «Х починає мати Y» в англійській мові створюється опозиція між дієслівними значеннями підгрупи «Х починає мати Y, прямуючи до цього і докладаючи зусиль» (ПД *obtain* – «діставати, добувати»; *acquire* – «діставати, придбавати»; *secure* – «діставати щось, докладаючи до цього багато зусиль») і дієслівними значеннями

підгрупи «Х починає мати Y, випадково його знаходячи» (ПД *come across, stumble on* – «наткнутися, наштовхнутися на що-небудь випадково»).

У німецькій мові така опозиція подана у значеннях ПД трьох підгруп, а саме: «Х починає мати Y, докладаючи зусилля» (ПД *schaffen, anschaffen, verschaffen* – «добувати, діставати»; *einholen* – «діставати, добувати» і т.п.) – «Х починає мати Y, випадково знаходячи його» (ПД *finden* – «знаходити», *stoßen (an etw)* «наштовхуватися на щось випадково») – «Х починає мати Y випадково, не докладаючи до цього зусиль, а завдяки вдалому збігові обставин» (ПД *abfallen (für jmdn)* «перепадати кому-небудь», *abkriegen, abbekommen* – «випадково одержувати щось, підчепити»).

Остання семантична ознака «Х починає мати Y завдяки вдалому збігові обставин» відсутня у ПД в англійській мові.

3.1.3. Другий вид відношень, що наявний між ПД, які належать до різних підгруп, – це об'єднання дієслівних значень за однією спільною ознакою. Так, наприклад, ПД у німецькій мові *borgen* – «брати в позику»; *zusammenbetteln, anschnorren* – «канючити», «придбати щось, жебраючи»; *abknöpfen, abschwindeln* – «вимагювати щось у кого-небудь», «придбати хитрощами», *anmaßen* – «присвоювати собі без підстав», *erschwindeln* – «добувати щось шляхом шахрайства»; *abkämpfen* – «відвойовувати що-небудь у когось» і *übernehmen* – «переймати щось у кого-небудь»; *erben* – «успадковувати що-небудь у кого-небудь» об'єднує спільна семантична ознака «Х починає мати Y, який раніше мав Z».

Слід відзначити, що німецькій мові однаково притаманні два види відношень між значеннями ПД різних підгруп – конкретизація і генералізація додаткових семантичних ознак, чому сприяє розгалужена система дієслівної синонімії у німецькій мові. Для англійської мови притаманніша генералізація семантичних ознак ПД, оскільки в ній не існує такої великої кількості синонімічних дієслів, як у німецькій мові. Це пояснює і той факт, що, незважаючи на значне розходження в кількості ПД, що утворюють вказану групу (108 дієслів у німецькій і 62 дієслова в англійській мовах), різниця в кількості груп не настільки велика (в англійській мові їх на одну менше). В англійській мові відсутня дієслівна підгрупа зі значенням «Х починає мати Y від Z, застосовуючи при цьому хитрощі», яка подана в німецькій мові дієсловами *abkhöpfen, ablisten, ablocken, abschmeicheln, abschwindeln* – «вимагювати щось у кого-небудь хитрощами».

Таким чином, ПД в англійській і німецькій мовах, які утворюють дієслівну групу «Х починає мати Y», володіють однаковим набором генералізуючих додаткових семантичних ознак. Більша кількість німецьких ПД, що виражають це ПВ, пояснюється наявністю у німецькій мові великої кількості синонімічних дієслів.

3.2.3-поміж синонімічних ПД цієї групи у німецькій мові можна виділити три типи синонімів (див. таблицю 1).

3.2.1. Синоніми, що мають різні словоформи, наприклад: *bekommen, kriegen, erlangen, erhalten, erreichen* – із загальним значенням – «одержувати, придбати».

3.2.2. Однокореневі синоніми, наприклад: *dazubekommen, hinzubekommen* – із значенням «додержувати». При цьому такі однокореневі дієслова утворені за допомогою синонімічних словотворчих префіксів *dazu-* і *hinzu-*, що робить їх дуже близькими за значенням.

3.2.3. Синоніми, утворені за допомогою одного й того самого префікса: *wiederbekommen, wiedererhalten, wiedergewinnen* – «дістати назад що-небудь, що належало раніше».

Таблиця 1. Структурні типи ПД групи «Х починає мати Y» у німецькій мові

№	Структурний тип	Кількість ПД такого типу	Приклади
1.	різні основи + один і той самий префікс	53 (59%)	<i>abgewinnen, abkämpfen, abtrotzen, abjagen</i> – «вибивати щось у кого-небудь; відвойовувати що-небудь у когось»
2.	однокоренева основа + префікс	30 (27,8%)	<i>kaufen, einkaufen</i> – «купувати»; <i>abkaufen, aufkaufen</i> – «скуповувати»
3.	різні словоформи	25 (13,2%)	<i>bekommen, kriegen, erlangen, erhalten, erreichen</i> – «одержувати, придбати»
	загальна кількість ПД цієї групи	108	

3.3.В англійській мові в межах групи «Х починає мати Y» можуть бути також виділені три структурних типи синонімів (див. таблицю 2).

Таблиця 2. Структурні типи ПД групи «Х починає мати Y» в англійській мові

№	Структурний тип	Кількість ПД такого типу	Приклади
1.	різні словоформи	39 (70 %)	<i>get, acquire, obtain, secure</i> – «діставати, добувати, придбати»
2.	однокоренева основа + постпозитив	15 (24 %)	<i>buy up, buy into</i> – «скуповувати»
3.	різні основи = один і той самий постпозитив	8 (6%)	<i>get back, win back</i> – «діставати, відвойовувати назад»
	загальна кількість ПД цієї групи	62	

3.3.1. Синоніми, що мають різні словоформи, наприклад: *get, acquire, obtain, secure* – «діставати, придбати».

3.3.2. Синонімічні дієслова, які мають однокореневу основу з різними постпозитивами, наприклад: *buy* – «купувати», *buy up* – «скуповувати», *buy into* – «скуповувати».

3.3.3. Синонімічні фразові дієслова з однаковим постпозитивом, наприклад: *get back, win back, have back* – «дістати назад», «відвойовувати назад те, що належало раніше».

Слід відзначити, що для ПД німецької мови, що утворюють групу «Х починає мати Y», найбільш характерний структурний тип синонімів, поданий різними дієсловами, утвореними за допомогою одного й того самого префікса, наприклад: *abgewinnen, abjagen, abtrotzen* зі значенням – «вибивати щось у кого-небудь». Цей тип синонімічних дієслів у групі «Х починає мати Y» нараховує 53 одиниці, що становить 59 % дієслів такої групи. На другому місці за кількісним складом дієслів цієї групи є другий структурний тип дієслів, утворених від однокоренових основ за допомогою різних префіксів, наприклад: *kaufen, einkaufen* – «купувати»; *aufkaufen, abkaufen* – «скуповувати». Таких дієслів подано 30 одиниць (27,8% дієслів такої групи).

В англійській мові найбільш розповсюдженим є перший структурний тип синонімічних дієслів, поданий різними словоформами, яких нараховується 39 (70% дієслів цієї групи). Другим за кількістю дієслівних значень у межах такої групи є другий структурний тип синонімів, утворених від однокоренової основи за допомогою різних постпозитивів. Їх є 15 (24 %).

Таким чином, можна зробити висновок, що для німецької мови характернішими є утворення синонімічних дієслів за допомогою продуктивних префіксів, у той час як в англійській мові синонімічні значення найчастіше передаються за допомогою дієслів, що є різними словоформами. При цьому слід відзначити, що з-поміж синонімічних дієслів,

утворених шляхом афіксації, ближчим за значеннями у німецькій мові є дієслова, що мають різні основи, але утворені за допомогою одного й того самого префікса, а не однокореневі дієслова з різними префіксами. В англійській мові спостерігається аналогічне явище, де більш близькими за значенням синонімами є дієслова, утворені від різних основ за допомогою одного й того самого постпозитива. Це дозволяє зробити висновок про те, що при афіксовому утворенні синонімічних слів у семантичній структурі словотворчих афіксів містяться семантичні ознаки, які конкретизують значення, спільне для дієслів такого синонімічного ряду, виконуючи тим самим смислорозрізнявальну функцію в їх семантиці, завдяки чому в значенні кожного з таких дієслів можна виділити додаткову семантичну ознаку, що належить тільки конкретному дієслову. Це набагато полегшує завдання вибору найбільш придатного дієслова для використання в певній контекстуальній ситуації.

3.4. На підставі аналізу семантики й словотвірної структури ПД групи «X починає мати Y» в англійській і німецькій мовах можна зробити такі висновки:

3.4.1. ПД цієї групи в англійській і німецькій мовах мають однакові генералізуючі додаткові семантичні ознаки, що пояснює той факт, що, незважаючи на істотну різницю в кількості таких ПД в англійській і німецькій мовах, дієслівних підгруп у німецькій мові всього на одну більше. З іншого боку, менша кількість ПД цієї групи в англійській мові пояснюється менш розгалуженою системою конкретизуючих додаткових ознак, що характеризують дієслівні значення, ніж у німецькій мові. Це пов'язано з наявністю у німецькій мові значно більшої кількості синонімічних дієслів.

3.4.2. Семантична структура ПД зумовлена також словотвірним фактором. Так, найбільшу кількість синонімічних дієслів у німецькій мові утворено за допомогою продуктивних словотворчих афіксів (83 одиниці – 86,6%), які мають смислорозрізнявальну функцію в семантичній структурі ПД. Цим пояснюється широкий спектр конкретизуючих додаткових ознак, характерних для значень синонімічних ПД у німецькій мові.

В англійській мові більшість ПД є різними за формою словами (39 дієслів – 79%), які є близькими за своїм значенням і мають іноді тільки різну стилістичну віднесеність. Оскільки в англійській мові слабо розвинене утворення синонімічних ПД шляхом афіксації, система конкретизуючих додаткових семантичних ознак у значеннях цих дієслів є менш розгалуженою, ніж у німецькій мові.

4. ПД, що позначають відношення «X каузує Z мати Y»

ПД такої групи позначає каузування виникнення посесивних відношень. Каузативна ситуація складається з двох мікроситуацій, «пов'язаних між собою відношенням каузації чи заподіювання» (Недялков, Сильницький, 1996:6). Каузуюча мікроситуація називається антецедентом, каузована мікроситуація – консеквентом каузативної ситуації. У цьому разі X виступає суб'єктом, а Z – об'єктом антецедента і суб'єктом консеквента. Y є об'єктом консеквента. Таке ПВ виражається у значеннях дієслів типу давати, дарувати, заповідати (спадок), давати у позику, постачати, платити і т.п.

Дієслівна група із загальним значенням «X каузує Z мати Y» подана найбільшою кількістю ПД в обох мовах. Так, у німецькій мові дієслова, що позначають цей тип ПВ, складають 161 одиницю (36% загальної вибірки), а в англійській мові – 63 одиниці (23% загальної вибірки). За додатковими семантичними ознаками такі ПД утворюють 16 підгруп у німецькій і 14 підгруп в англійській мовах.

З-поміж дієслів цієї групи є ПД, що позначають просторово-посесивні відношення, оскільки, крім каузування виникнення ПВ, вони виражають каузування переміщення об'єкта консеквента у просторі. Сюди належать дієслова із значенням «доставляти, приносити» (ПВ – «X каузує Z мати Y, доставляючи його Z») і зі значеннями «відправляти, надсилати» (ПВ – «X каузує Z мати Y, надсилаючи його поштою»).

Таким чином, така каузативна ситуація містить дві каузативні мікроситуації: локативну і посесивну. Спочатку відбувається каузування переміщення Y у просторі, а потім каузування виникнення ПВ між Z та Y-ом.

В англійській мові немає ПД, що виражають ПВ «X каузує Z мати Y, де Y – додатковий посесивний об'єкт» (пор. у німецькій мові дієслова *zugeben*, *dazugeben*,

hinzugeben – «додавати, докладати»), а також дієслів, які виражають ПВ «X каузує Z мати Y силоміць, проти волі Y / в процесі умовляння» (пор. у німецькій мові дієслова *aufzwingen, aufdrängen* – «нав'язувати»). Такі значення в англійській мові реалізуються в контекстуальних умовах, де розповсюдження дієслівної семантики відбувається за рахунок лексико-морфологічного контексту.

Таким чином, у ПД цієї групи в англійській мові немає двох конкретизуючих додаткових семантичних ознак, притаманних ПД такої самої групи у німецькій мові.

Так само як і в дієслівній групі із загальним значенням «X починає мати Y», у цій дієслівній групі спостерігається велика різниця в кількості ПД у німецькій (161) і англійській (63) мовах при порівняно невеликій різниці в кількості дієслівних груп. Це ще раз підтверджує факт про наявність у ПД в обох мовах однакових генералізуючих додаткових семантичних ознак і наявність у німецькій мові дуже великої кількості конкретизуючих додаткових семантичних ознак.

Таке явище може бути простежено на прикладі ПД з генералізуючою додатковою семантичною ознакою «X каузує Z мати Y, де Y – засоби, необхідні Z для його життєдіяльності (за офіційним розпорядженням)». ПД, що позначають це ПВ у німецькій мові, налічують 35 одиниць (див. таблицю 3), а в англійській мові – 10 одиниць (див. таблицю 4).

Таке розходження в кількості цих ПД в обох мовах пояснюється по-перше, тим, що в німецькій мові таке ПВ подано однокореневими синонімічними дієсловами, які дуже близькі за значенням і є взаємозамінними в контекстуальних умовах. Так, властиво ПВ «X каузує Z мати Y, де Y – засоби, необхідні Z за офіційним розпорядженням, договором», подано в німецькій мові дієсловами *liefern* – «постачати, доставляти», *versehen* – «постачати, забезпечувати, оснащувати», *versorgen* – «постачати, забезпечувати», *ausruesten* – «постачати, оснащувати, устатковувати», *anweisen* – «постачати», *bevorraten* – «постачати запаси». У дієслова *liefern* є три безпосередніх однокореневих синоніми, утворених від основи «*liefern*» шляхом префіксації: *abliefern, beliefern, einliefern*, що мають таке саме значення – «постачати, доставляти», а також синонім *nachliefern* – «доставляти пізніше (додатково)» з конкретизуючою додатковою семантичною ознакою. Дієслово *besorgen* – «постачати» має однокореневий синонім *versorgen*.

В англійській мові всі синонімічні ПД з таким значенням є різними словоформами – їх всього п'ять: *provide* – «постачати», *supply* – «постачати, доставляти», *cater (for sbd)* – «постачати кого-небудь», *equip* – «оснащувати» і *fix sbd up with sth* – «оснащувати, постачати кого-небудь чим-небудь».

По-друге, з-поміж такої підгрупи в німецькій мові багато синонімічних дієслів, значення яких не є еквівалентними один одному, оскільки є носіями додаткової семантичної інформації, що дозволяє використовувати кожне з дієслів у вузькій контекстуальній ситуації.

ПД такої групи в німецькій мові відрізняє розгалужена система конкретизуючих додаткових семантичних ознак (див. таблицю 4). Так, генералізуюча додаткова семантична ознака, що характеризує тільки ПД цієї підгрупи «X каузує Z мати Y, де Y – засоби, необхідні Z для його життєдіяльності (за офіційним розпорядженням)» розчленовується на чотири конкретизуючих додаткових ознак, які визначають характер об'єкта консеквента – провізія, одяг, зброя, ліки. При цьому в значеннях дієслів, що об'єднуються за ознакою характеру консеквента, виділяється ряд додаткових семантичних ознак, що характеризують тільки одне конкретне дієслово чи декілька дієслів. Так, наприклад, ПД, об'єднані за характером об'єкта консеквента – «провізія» поділяються на дієслова:

а) ті, які не мають ніяких інших конкретизуючих додаткових семантичних ознак у своїх значеннях: дієслова *fuettern, abspeisen, naehren* «годувати», постачати харчуванням (див. таблицю 3, п. 1);

б) ті, які містять конкретизуючу додаткову семантичну ознаку, що позначає якісну характеристику дії: дієслова *abfuettern* «годувати нашвидкоруч», *durchfuettern, ernaeuen, bekoestigen* «регулярно постачати їжею»; *ueberfuettern* «загодовувати» (див. таблицю 3);

в) ті, які містять інформацію про мотивованість дії: *verproviantieren*, *verpflegen* «постачати харчами за офіційним розпорядженням»;

г) ті, які містять інформацію про характер об'єкта антецедента (Z): *räppeln* «регулярно годувати, годувати дитину/дитинча тварини».

В англійській мові також відбувається розчленування генералізуючої додаткової семантичної ознаки в ПД цієї підгрупи за трьома конкретизуючими додатковими семантичними ознаками, що визначають характер об'єкта консеквента, а саме: провізія, зброя, ліки (див. таблицю 4). Однак подальше членування таких конкретизуючих додаткових семантичних ознак не простежується, оскільки кожне із значень виражено одним – двома синонімічними дієсловами.

4.1. Словотвірна структура ПД із синонімічними значеннями такої групи в німецькій мові дещо відрізняється від словотвірної структури ПД, що позначають ПВ «X починає мати Y». У цій групі більшість синонімічних дієслів (78-48,4%) є однокореневими, утвореними від однієї основи за допомогою продуктивних префіксів, які виконують смислорозрізнявальну функцію (наприклад: *füttern* «годувати» – *abfüttern* «годувати нашвидкоруч» – *überfüttern* «перегодовувати» чи *bewaffnen* «озброювати» – *umbewaffnen* «перезброювати»).

Таблиця 3. Класифікація ПД з генералізуючою додатковою семантичною ознакою «X казує Z мати Y, де Y – засоби, необхідні Z для його життєдіяльності (за офіційним розпорядженням)» у німецькій мові

Конкретизуюча додаткова семантична ознака	ПД	Характер конкретизуючої семантичної інформації
1. «X казує Z мати Y, де Y – провізія, харчування»	<i>füttern</i> «годувати», <i>abspeisen</i> , <i>nähern</i> «постачати харчування»	характер об'єкта консеквента
1.1 «нашвидкоруч»	<i>abfüttern</i> «годувати нашвидкоруч»	характер об'єкта консеквента, якісна характеристика дії
1.2. «надто багато»	<i>überfüttern</i> «перегодовувати, загодовувати»	характер об'єкта консеквента, характер дії, кількісність об'єкта консеквента
1.3. «регулярно»	<i>durchfüttern</i> , <i>ernähern</i> , <i>beköstigen</i> «регулярно постачати харчування»	характер об'єкта консеквента, якісна характеристика дії
1.4. «регулярно», «дитину/дитинча тварини»	<i>räppeln</i> «регулярно годувати; годувати (дитину; дитинча тварини)»	характер об'єкта консеквента, якісна характеристика дії, характер об'єкта антецедента (Z)
1.5. «за офіційним розпорядженням»	<i>verproviantieren</i> «постачати харчування»	характер об'єкта, мотивованість дії
2. «X казує Z мати Y, де Y – одяг»	<i>ankleiden</i> , <i>einkleiden</i> «постачати одяг, одягати»	характер об'єкта консеквента
2.1. «уніформа», «за офіційним розпорядженням»	<i>uniformieren</i> «обмундирувати; постачати уніформу»	характер об'єкта, мотивованість дії
3. «X казує Z мати Y, де Y – зброя, за офіційним розпорядженням»	<i>armieren</i> , <i>bewaffnen</i> , <i>wappen</i> «озброювати, постачати зброєю»	характер об'єкта консеквента, мотивованість дії

Продовження таблиці 3

3.1. «Х казує Z мати нову зброю»	<i>umbewaffen</i> «переозброювати»	характер об'єкта консеквента, мотивованість дії
4. «Х казує Z мати Y, де Y – ліки»	<i>darreichen, verabreichen</i> «постачати ліки, давати ліки»	характер об'єкта консеквента
Кількість ПД цієї підгрупи		35

Таблиця 4. Класифікація ПД з генералізуючою додатковою семантичною ознакою «Х казує Z мати Y, де Y – засоби, необхідні Z для його життєдіяльності (за офіційним розпорядженням)» в англійській мові

Конкретизуюча додаткова семантична ознака	ПД	Характер конкретизуючої семантичної інформації
«Х казує Z мати Y, де Y – провізія, харчування»	<i>feed</i> «готувати, постачати харчування»	характер об'єкта консеквента
«Х казує Z мати Y, де Y – ліки»	<i>administer (drug)</i> «постачати ліки»	характер об'єкта консеквента
«Х казує Z мати Y, де Y – зброя, за офіційним розпорядженням»	<i>arm</i> «озброювати; оснащувати зброєю»	характер об'єкта консеквента, мотивованість дії
Кількість ПД цієї підгрупи		10

На другому місці – синоніми, які є різними словоформами (52 дієслова – 32,2%). Як було зазначено вище, синонімічні дієслова, утворені від різних основ за допомогою того самого продуктивного префікса, практично еквівалентні у своїх значеннях. Більшість ПД цієї групи в німецькій мові подано однокореновими дієсловами з різними смислорозрізнявальними префіксами, що пояснює більш розгалужену структуру їх конкретизуючих додаткових семантичних ознак порівняно з дієсловами, що позначають ПВ «Х починає мати Y».

В англійській мові з 63 ПД, що належать такій групі, 45 дієслів (71,4%) є різними словоформами, а та частина, яка залишається, – фразові дієслова, утворені за допомогою постпозитивів, що пояснює кількісну різницю ПД в англійській та німецькій мовах.

5. Висновки

Таким чином, ПД, що позначають початок виникнення ПВ і казування початку виникнення ПВ, є найбільш численними в англійській і німецькій мовах, а також мають найрозгалуженішу семантичну структуру. Ці обидва факти дозволяють зробити такі конкретні висновки про типологію семантичної структури ПД в англійській і німецькій мовах:

5.1. Семантична структура ПД тісно пов'язана зі словотвірними особливостями ПД в обох мовах. З одного боку, вона подана розгалуженою системою генералізуючих додаткових семантичних ознак як в англійській, так і в німецькій мовах, що визначається тільки на семантичному рівні. З іншого боку, система конкретизуючих додаткових семантичних ознак у німецькій мові є набагато розповсюдженішою, ніж в англійській. Це пояснюється схильністю німецької мови до конкретизації значень і часто-густо за допомогою словотвірних компонентів, які використовуються для створення нових дієслівних одиниць, з конкретизуючими додатковими семантичними ознаками, які характеризують семантику тільки одного конкретного дієслова. Це не дозволяє йому виходити за вузькі контекстуальні межі, в яких він може бути використаний. У зв'язку з цим німецька мова характеризується кількістю синонімічних одиниць (еквівалентних і неек-

вівалентних за значенням), що приводить до різниці в кількості ПД у німецькій та англійській мовах, наочним прикладом чого є розгорнуті дієслівні групи.

5.2. Як свідчать спостереження, лексико-морфологічна структура і словотвірні особливості ПД в англійській і німецькій мовах значно відрізняються один від одного. Відмінності встановлюються, перш за все, у використанні різних словотворчих засобів, оскільки в німецькій мові похідні ПД утворюються шляхом префіксації, у той час як в англійській мові використовуються постпозитивні прийменники, а префіксація практично відсутня. При цьому в німецькій мові простежується певна закономірність між словотвірним характером ПД і наявністю в них конкретизуючих додаткових семантичних ознак. Якщо синонімічні дієслова утворюються від різних основ за допомогою одного словотворчого префікса, вони є еквівалентними у своїх значеннях. Якщо вони утворені від однієї основи за допомогою різних префіксів, що виконують смислорозрізнявальну функцію, у значенні кожного з цих дієслів наявна додаткова семантична ознака, яка відрізняє тільки це дієслово. Чим більше синонімічних дієслів належить до останнього структурного типу, тим розгалуженішою є система конкретизуючих додаткових семантичних ознак, що спричинює необхідність створення окремої формули тлумачення для кожного дієслова.

5.3. З іншого боку, відмінності лексико-морфологічних і словотвірних особливостей ПД в англійській і німецькій мовах впливають із відмінностей їх семантичних структур. В англійській мові найяскравіше виражена полісемія значень, звідки виходить, що семи, що конкретизують дієслівні значення, знаходяться в глибинній семантичній структурі одного полісемічного дієслова. Це виявляється в контекстуальних умовах. Таке положення також пояснює той факт, що групи ПД у німецькій мові включають велику кількість однокоренових дієслів із синонімічними значеннями, в той час як синонімічні дієслова в англійській мові рідко є однокореновими. Це обумовлено аналітичним характером англійської мови й аналітично-синтетичним характером німецької мови.

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются посессивные глаголы, обозначающие различные виды приобретения, в английском и немецком языках. Проводится анализ семантики и словообразовательных особенностей данных единиц.

SUMMARY

This article deals with consideration of possessive verbs with meaning of 'getting into possession' in English and German. These units are studied from the point of view of their semantics and word-formation structure.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Апресян Ю.Д. Дистрибутивный анализ значений и структурно-семантические поля. Лексико-графический сборник. – М., 1967. – С.254.
2. Калиущенко В.Д. Типология отыменных глаголов. – Донецк, 1994. – 253 с.
3. Неделков В.П., Сильницкий Г.Г. Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив. – Л., 1969.
4. Селиверстова О.Н. Компонентный анализ многозначных слов. – М., 1975. – С.238.
5. Чанышева Г.А. Семантика и сочетаемость посессивных глаголов в английском и немецком языках // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – Вип.5. – С.297-303.
6. Bendix E. Componential analysis of general vocabulary//International journal of American linguistics. – 1966. – V.32. – №11.
7. Goodenough W. Componential analysis and the study of meaning // Language. – 1956. – V.32. – №1.

8. Katz J., Fodor J. The structure of a semantic theory // Language. – 1963. – V.39. – №11.
9. Lounsbury F. A semantic analysis of the Pawnee kinship usage // Language. – 1956. – V.32. – №1.
10. Weinreich U. Exploration in semantic theory // Current trends in linguistics. – The Hague, 1966.

СЛОВНИКИ

1. Немецко-русский синонимический словарь под редакцией Рахманова И.В. – М., 1983. – 1020 с.
2. Collins Cobuild English language dictionary of current English, J.Sinclair: Harper Collins publishers. – В., 1993. – 1703 p.
3. The Concise Oxford Dictionary, by R.E.Allen: Clarendon Press, Oxford. – 1990. – 1435 p.
4. Duden. Das große Wörterbuch der deutschen Sprache (in 8 Bänden), Hrsg. von G.Drosdowski: Dudenverlag, 1993.
5. Wahrig G. Deutsches Wörterbuch, Hrsg. von R.Wahrig-Berfeind: Bertelsmann Lexikon Verlag. – Gütersloch, 1994. – 1824 s.

Надійшла до редакції 14.04.2000 р.

ББК Ш40 + 000.91

МИМЕСИС. ЗАГАДКА АРИСТОТЕЛЯ

А.В.Домашенко

В самом начале «Поэтики» Аристотель называет различные виды поэтического (эпос, трагедия, комедия, дифирамб) и музыкального (авлетика, кифаристика) искусства и после этого перечисления утверждает, что «*πᾶσα τυγχάνουσιν οὕσα μίμησις τὸ σύνολον...*» (1447a 9-10), т.е. что все это **в целом**, будучи само по себе сущим, обладает способностью в качестве подражания выводить на свет иное сущее.

Слова «все это в целом» свидетельствуют, что для Аристотеля всякое поэтическое творчество (поскольку нас интересует именно оно) является миметическим (подражательным), следовательно, поэзию он рассматривает исключительно в границах мимесиса. Речь, стало быть, у Аристотеля идет не о разграничении миметического творчества и какого-то немиметического, но и о том, чем отличаются друг от друга **разные подражания**. Об этих отличиях Аристотель говорит так: «*διαφέρουσι δὲ ἀλλήλων τρισὶν, ἢ γὰρ τῷ γένει ἑτέροις μιμεῖσθαι ἢ τῷ ἑτέρῳ ἢ τῷ ἑτέρως καὶ μὴ τὸν αὐτὸν τρόπον*» (1447a 10-12; различаются же они между собою трояким образом: или [тем, каким] родом [сущего] другим [родам] осуществляется подражание, или [тем, какому роду] другие [роды подражают], или [тому же роду тот же род] другим, а не тем же самым образом).

Поэзия, говорит Аристотель, выводит на свет определенный род сущего, но не непосредственно, а подражая, т.е. через другой род. Там, где такого выведения одного рода через другой нет, там, очевидно, нет и поэзии. Аристотель утверждает, что тот или иной род сущего может быть выведен на свет через другой род трояким образом.

1. В первом случае подражаемый род сущего остается тем же самым (например, определенное событие из жизни Эдипа), но подражающие роды могут быть различными в зависимости от того, благодаря чему возможным оказывается их осуществление – благодаря ли краскам (*χρῶμασι*), формам (*σχήμασι*), голосу (*φωνῇς*) либо ритму (*ῥυθμῷ*), речи (*λόγῳ*) или созвучию (*ἁρμονίᾳ*). Все перечисленное представляет собой подражающий род сущего, а не просто «средства», поскольку не являет себя в качестве про-

стого наличествования, но выводит на свет то или иное сущее (в красках, ритме, речи и т.д.), указывающее на другое сущее (на то или иное событие).

Из всех названных Аристотелем возможностей подражания больше всего вопросов, разумеется, вызывает речь. Если, например, танцор подражает некоему жизненному событию, то здесь все ясно: осуществляемые танцором **ритмические** движения являются подражающим родом сущего, тогда как подразумеваемое жизненное событие – подражаемым. Но как быть с речью? В каком случае мы имеем право говорить о ней, как о подражательной? Существуют ли какие-то внешние отличительные особенности такой речи? Относительно внешних особенностей (например, наличия метра) Аристотель замечает, что это не главное, так как не сам по себе метр делает речь поэтической (миметической): Эмпедокл, несмотря на метрическую речь, все же остается скорее природоведом (1447в 20). Тогда, может быть, все дело в характере тех событий, которые выводятся на свет речью?

2. Очевидно, имея в виду этот вопрос, Аристотель переходит ко второму отличительному признаку подражаний, а именно: подражание, осуществленное в том же самом (например, в речи), может различаться тем, какого рода сущее выступает в качестве подражаемого – добродетельные ли это люди или порочные. Общей же отличительной особенностью всех подражаний, согласно Аристотелю, является то, что *«μιμούνται οἱ μιμούμενοι πρόττοντας»* (1448а 9; т.е. все подражающие подражают тем, кто действует). Прояснив таким образом, в чем заключается отличие поэтов от природоведов (Гомера от Эмпедокла), Аристотель все еще оставляет открытым вопрос о соотношении поэзии и истории, поскольку и та, и другая, как известно, говорят о тех, кто действует. Их различие Аристотель раскрывает в знаменитом суждении, которое является конкретизацией его общего положения о разных видах искусства как подражаниях: *«Φανερόν δὲ ἐκ τῶν εἰρημένων καὶ ὅτι οὐ τὸ τὰ γινόμενα λέγειν, τοῦτο ποιητοῦ ἔργον ἐστίν, ἀλλ' οἷα ἂν γένοιτο καὶ τὰ δυνατὰ κατὰ τὸ εἶκος ἢ τὸ ἀναγκάον»* (1451в 3-5; из сказанного ясно, что дело поэта говорить¹ не о том, что произошло, но о том, что могло бы быть – возможное в силу правдоподобной вероятности или необходимости).

Когда мы говорим вслед за Аристотелем, что при подражании один род сущего выводит на свет другой, мы тем самым утверждаем, что поэтическая речь (как единственно возможный для поэзии подражающий род сущего) подражает той речи, в которой подражаемое жизненное событие осуществилось непосредственно, тогда как история должна стремиться ту самую речь, непосредственно осуществившую жизненное событие, просто повторить. Подражая случившейся речи, поэтическая речь восполняет ее в соответствии с характером самого жизненного события, восполняя тем самым и единичное жизненное событие до **целого**: *«διὸ καὶ φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ποιήσις ἱστορίας ἐστίν· ἡ μὲν γὰρ ποιήσις μᾶλλον τὰ καθόλου, ἡ δ' ἱστορία τὰ καθ' ἕκαστον λέγει»* (1451в 11-13; поэту поэзия отличается большей философичностью и дельностью от истории, ибо поэзия в большей степени содержит в себе [сущее] в целом, история же [содержит в себе сущее] порознь). И далее Аристотель объясняет, что значит сущее «в целом», соотнося его с **именем**: *«ἔστιν δὲ καθόλου μὲν, τῷ ποιῶ τὰ ποῖα ἅττα συμβαίνει λέγειν ἢ πράττειν κατὰ τὸ εἶκος ἢ τὸ ἀναγκάον, οὐ στοχάζεται ἡ ποιήσις ὀνόματα ἐπιθεμένη· τὸ δὲ καθ' ἕκαστον, τί Ἀλκιβιάδης ἔπραξεν ἢ τί ἔπαθεν»* (1451в 14-17; «в целом» же значит: кому что подобает говорить или делать в соответствии с правдоподобием или необходимостью, чего и стремится [достичь] поэзия, именуя [для этого действующих лиц]; «порознь» же значит: что [именно] сделал или претерпел [в такой-то ситуации] Алкивиад).

¹ Т.е. выводить на свет в качестве сущего в словах.

«Именовать», как это понимали когда-то греки, вовсе не значит «давать **вымышленные** имена» в современном понимании этого слова (см. перевод М.Л.Гаспарова: 1, 655). Сократ в диалоге «Кратил» утверждает: «Ὅνομα ἄρα διδασκαλὸν τί ἐστὶν ὄργανον καὶ διακριτικὸν τῆς οὐσίας...» (388в-с; имя, стало быть, есть некое орудие обучения и различения сущего). Имя «кажет» характеры действующих лиц¹, поскольку является орудием их различения; в самом имени, таким образом, уже обозначены границы правдоподобия и необходимости. Другими словами, имя – это и есть **имплицитное целое**, которым устанавливается закон восполнения характера до целого. В истории же сохраняется противоречие между имплицитной полнотой имен, которая так и остается неразвернутой, и принципиальной неполнотой **разрозненных** жизненных событий, о которых рассказывает историк.

Неожиданно для себя мы открываем, что Аристотель – не такой уж безнадежный «нигилист» по отношению к герменейе (изначальной способности речи), каким его привычно рисует наше воображение. В его рассуждении об именах мне слышится вполне ощутимый отголосок изначального состояния речи («казовой» ее орудийности, – см.: 3, 87-93), и в трактовке Аристотеля, как видим, сохраняющего актуальность для поэзии, которая с самого начала была не чем иным, как мышлением именами. У Платона сущность этого мышления афористично выразил Кратил: «ὅς ὦν τὰ ὀνόματα ἐπίσθηται, ἐπίστασθαι καὶ τὰ πράγματα» (435 d; кто знает имена, [тому] дано познать и вещи).

Отпадение от изначального понимания существа поэзии как мышления именами (т.е. как мышления, руководимого именами) – это и было одно из важнейших проявлений процесса секуляризации языка. Этот процесс крайнего выражения достигает в высказывании Секста Эмпирика (≈ II в. н.э.) – весьма показательном по своему цинизму для той эпохи упадка традиционной греческой духовности, которую он представляет: «...Поэтическими свидетельствами пользуются ... те, кто морочит многочисленную чернь на базаре. Ведь нетрудно показать, что поэты поют не в один голос и воспевают то, что только ни захотят...» (4, II, 112. Пер. А.Ф.Лосева).

Когда мышлением утрачивается «путеводная нить языка» (Гадамер), тогда возникает иллюзия, что поэты воспевают что попало. Эта иллюзия весьма красноречиво характеризует то состояние тупика, в котором неминуемо оказывается мышление, как только язык перестает восприниматься и ощущаться в качестве основы нашего духовного опыта. Оказавшись в такой ситуации, человек в конечном счете лишается какой бы то ни было позитивной духовной перспективы. Для выхода из этой ситуации необходим тотальный духовный переворот, в результате которого язык вновь наполнился бы священным смыслом. Такой переворот, не замеченный Секстом Эмпириком, был совершен Иисусом Христом – Его искупительной жертвой, Его претворением в результате этой жертвы в слово человеческое. Язык вновь обрел возможность руководить мышлением. При этом мышление именами возвращается в новом качестве: уже не в виде «казовой», но символической орудийности. О символической орудийности имен, руководящих мышлением, пишет Дионисий Ареопагит: «Эти общие и соединенные разделения или благолепные исхождения во-вне всецелой божественности мы постараемся по мере сил воспеть, руководствуясь божественными именами, которые являют ее в Речениях, – прежде... отдав себе отчет в том, что все благотворящие божественные имена, применяемые к богоначальным ипостасям, следует воспринимать как относящиеся ко всей богоначальной целостности без изъятий» (5,77. Пер. Г.М.Прохорова).

Именно потому, что Дионисий Ареопагит возвращается к мышлению именами, он постоянно называет свои сочинения гимнами, воспевающими под разными именами Бога (см., напр.: там же, 19).

¹ Т.е. «кажет» бытие как присутствие – такое сущее, которое не следует путать с находящимся в наличии сущим. См. об этом: 2, 41-45.

Возвращаясь к Аристотелю и Кратилу, мы должны помнить о существенном различии между ними. Аристотелю, этому наиболее «трезвому» из всех греческих мыслителей, глубоко чуждо изначальное понимание орудийности имен. И тем не менее – когда речь заходит о поэзии, даже у него традиция сразу же внятно заявляет о себе, хотя речь у него идет вовсе не об изначальной (манической), но о более поздней (миметической) поэзии, которую он, как говорилось, отождествляет с поэзией вообще. В чем причина такого отождествления? Не в том ли, что Аристотель вообще отрицает существование манической поэзии? Его рассуждение об именах позволяет нам усомниться в этом. Но Аристотель не отрицает существования манической поэзии только потому, что этой проблемой **не озабочен**. Загадка Аристотеля заключается в том, что он как поздний мыслитель, лишь подспудно причастный герменейе, попросту утрачивает способность различения манической поэзии и миметической. Подтверждение тому мы обнаруживаем, когда переходим к третьему отличительному признаку подражаний.

3. «Ἐτι δὲ τούτων τρίτη διαφορά τὸ ὡς ἕκαστα τούτων μιμήσαιο ἢ τις. καὶ γὰρ ἐν τοῖς αὐτοῖς καὶ τὰ αὐτὰ μιμεῖσθαι ἔστιν ὅτε μὲν ἀπαγγέλλοντα (ἢ ἕτερόν τι γινώμενον, ὥσπερ Ὅμηρος ποιεῖ, ἢ ὡς τὸν αὐτὸν καὶ μὴ μεταβάλλοντα), ἢ <παράγοντα> πάντας ὡς πράττοντας καὶ ἐνεργούντας τοὺς μιμουμένους...» (1448a 7-12; еще [есть] и третье различие этих [подражаний]: каким образом каждое из них отдельно может осуществить подражание. Ибо можно тому же самому подражать и [использовать] одни и те же [средства], либо сообщая (при этом становясь кем-то другим, как делает Гомер, или [оставаться] самим собой, не меняясь), либо <выводя> всех подражаемых как действующих и деятельных).

Быть может, нигде «систематическое умонаправление» (Пушкин) Аристотеля не подвергается такому серьезному испытанию, как в этом случае. Наш систематический век с готовностью построил на этом высказывании Аристотеля свою теорию литературных родов, не замечая, что оно – всего лишь эклектическое смешение того, что еще у Платона выступало вполне самостоятельно и раздельно. После этого высказывания закономерным выглядит переход к нашим литературным родам, но когда этот переход осуществился, была утрачена та изначальная проникновенность в существо поэтического слова, которая делала невозможной такую поверхностную систематизацию.

О том, что наша родовая дифференциация основана на очевидном недоразумении, свидетельствует уже тот факт, что Аристотель делит поэзию по способу подражания не на три, а на **два рода**: поэт может либо сообщать (ἀπ – ἀγγέλλω), либо выводить действующих и деятельных лиц. Из этого положения с необходимостью следует, что равно сообщающими, хотя делающими это по-разному, оказываются в результате Пиндар и Гомер. Следуя этой логике, мы можем найти новые аргументы в пользу такого сближения. В самом начале «Илиады» говорится про жреца Хриса, что

...держа в руках, на жезле золотом, Аполлонов
Красный венец, умолял убедительно всех он ахейн,
Паче ж Атридов могучих, строителей рати ахейской:
«Чада Атрея и пышнопоножные мужи ахейцы!
О! да помогут вам боги, имущие дома в Олимпе,
Град Приамов разрушить и счастливо в дом возвратиться ...»

(6,3. Пер. Н.И.Гнедича).

Нетрудно заметить, что другим, т.е. жрецом Хрисом, Гомер становится только в последних трех стихах, тогда как в предыдущих он, подобно Пиндару, остается самим собой, не меняясь. Почему и в первом, и во втором случае речь должна идти о подражании? Ответ Аристотеля, как мы уже видели, гласит: и в первом, и во втором случае Гомер восполняет характер Хриса до целого в соответствии с правдоподобием и необходимостью: сначала он говорит, как мог и должен был выглядеть и вести себя жрец в той ситуации, в которой он

оказался; затем мы узнаем, что в этой ситуации он мог и должен был сказать. Такова логика Аристотеля, однако Платон с нею не согласился бы.

Платон тоже делит поэзию на два рода, но для него граница между родами проходит **через** приведенной выше отрывок из поэмы Гомера. Эпос, таким образом, оказывается, согласно Платону, не каким-то самостоятельным поэтическим родом, но соединением двух разных родов. Каких? Ответ на этот вопрос будет дан в другой статье. Здесь лишь отмечу, что всё отличие Платона от Аристотеля заключено в понимании ими слова *ἄπ – ἀγγέλλω*. У Аристотеля оно значит «сообщать» и целиком укладывается в границы миметической поэзии. У Платона это слово наполнено иным смыслом.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена конкретизації поняття «мімесіс» у «Поетиці» Арістотеля.

SUMMARY

In this article the author makes more precise the concept «mimesis» in Aristoteles' «Poetics».

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Аристотель. Поэтика // Аристотель. Сочинения: В 4 т. – Т.4. – М., 1983.
2. Хайдеггер М. Бытие и время. – М., 1977.
3. Домашенко А.В. Интерпретация и толкование. – Донецк, 2000.
4. Секст Эмпирик. Сочинения: В 2 т. – Т.2. – М., 1976.
5. Дионисий Ареопагит. О божественных именах. О мистическом богословии. – СПб., 1994.
6. Гомер. Илиада. – Л., 1990.

Надійшла до редакції 04.09.2000 р.

ББК Ш43(4Укр) (=411.4)4*002.187.3

МАЛОВІДОМА ДРАМА ПРО БІДНОГО І БАГАТОГО ЛАЗАРЯ

В.О.Соболь

Драма, про яку піде мова в даній розвідці, поєднує в собі найбільш, здавалось би, непомітне. Маловідомий твір XVII століття «Ужасная измена сластолюбиваго житія съ прискорбнимъ и нищетнимъ въ евангельскомъ пиролюбцѣ и Лазарѣ изображенная» – це, за В.Адріановою-Перетц, драматизована *притча*, яка була поставлена на сцені *містеріального* типу [1, с.30]. Видавець драми І.Шляпкін кваліфікує її як *комедію*, до того ж дуже своєрідну: за біблійним змістом п'єси, на думку вченого, відноситься до *містерій*, а «по аллегориям – к *моралите*» [2, с.ХІІІ]. Крім всього, в драмі осмислюється коло проблем так само діаметрально контрастних і непомітних із сфери чи не найінтимнішої – багатство і бідність.

Віднайшов драму у Флорищевській обителі І.Шляпкін. Про «вновь открытую комедию конца ХУІІ вѣка» дослідник повідомив у доповіді, яку було «читано на засіданні 29.01.1882», у тому ж році в серії «Памятники древнерусской письменности» з передмовою І.Шляпкіна цей твір було видруковано. Після цього драма більше не перевидавалася і спеціально не студіювалася, в той час як унікальний за інтересом текст і кілька дискусійних моментів спонукають нас звернутися до напівзабутого твору.

Насамперед привертає увагу подана в передмові І.Шляпкіна під назва твору «Русская драма «О богатом и бедном Лазаре» (новые данные для истории русского театра)», яку дав п'єсі її видавець. Ця обставина вимагає додаткової уваги до твору. Бо хоча І.Шляпкін і вказав на польський вплив [3] на текст (у поділі на сцени, у віршовому розмірі, в самому звичай «представлення комедії благородними воспитанниками школ и академий»), про виразні українські прикмети [4, XIII] на рівні мови, рими, водночас вважає драму суто російською на тій лише підставі, що «комедия эта была разыграна в Москве в 1701 г. благородными великороссийскими младенцами, учениками славяно – греко-латинской академии» [4, III].

Свого часу ще В.Адріанова-Перетц писала про те, що ми маємо дуже мало матеріалу для характеристики московського театру, шкільної сцени: «Главные данные извлекаются из пьес *собственно украинского репертуара*, заведомо написанных драматургами украинцами, но поставленных на сцене «славянороссийских Афин», т.е. в московской славяно-греко-латинской Академии. Кроме них, имеется очень небольшое количество школьных драм и подражаний им великорусского происхождения» [1, 30] (підкреслено нами – В.С.). Прислухаймось і до ранішого за часом появи висновку російського професора А.Архангельського про те, що саме «под покровом Киевской академии возникают и первые русские мистерии, первые зародыши русского театра» [5, 8]. З усього судячи, драма «Ужасная измѣна сластолюбиваго житія съ прикорбнымъ и нищетнымъ въ евангельскомъ пиroleубѣ и Лазарѣ изображенная» – дійсно-таки із п'єс «собственно украинского репертуара». Треба сказати, що І.Шляпкін наполегливо шукав польського відповідника драми про бідного і багатого Лазаря, але не знайшов його в бібліотеках Польщі на початку ХХ століття, як нам, на жаль, не вдалося цього зробити в кінці нашого століття. Але пощастило нам в іншому: у віднайденні західноєвропейських джерел іконологічної образності, які актуалізують накреслений Е.Р.Курціусом всесвітньоозначимий, загальнолюдський дискурс. Бо ж тільки драма, як наголошував Е.Р.Курціус [6, с.151], може бути тією формою поезії, котра актуалізує уявлення людської екзистенції в її відношенні до всесвіту.

Як переконують віднайдені нами матеріали, польський вплив був надзвичайно суттєвим, але не в сенсі джерел, а в плані посередництва. Так, польський дослідник та видавець шеститомної антології «Dramaty staropolskie» Ю.Леванський вказує на латинські та французькі еридуційні джерела польських драм, наголошує, що вже XVI століття принесло Польщі розбудовану «драматичну школу» видовищ містерійного типу: друки та рукописи зберегли понад п'ятдесят таких творів із XVI, XVII та початку XVIII століть [7, с.17]. Показово, що в процесі селекції відбиралися перш за все комедії [7, с.38]. В.Резанов відзначає, що й у розповсюдженні давніх поетик посередництво теж було польським (єзуїтські школи). Говорячи про вплив теорії західноєвропейської науково-літературної школи, вчений зауважує, що цей вплив не виявляє безпосереднього знайомства наших професорів із такими авторами, як Скалігер, Понтан, Донаті, Масен і ін., а лише через посередні руки. Зважаючи на те, що Резанов не подає такого джерела ні для одного нашого курсу поетики, Леонід Білецький слушно застерігає, що проблема ця «стоїть під великим іще знаком запитання й потребує перевірки» [8, с.59]. Так писав Л.Білецький в «Основах української літературно-наукової критики» в 1925-му, а в 1928-му році В.Адріанова-Перетц у статті «Сцена и приемы постановки в русском школьном театре XVII-XVIII ст.» уже, власне, здійснює таку перевірку. Не як самоціль, а вбачаючи джерела іконологічних образів драми про бідного і багатого Лазаря в трактаті Масена «Зеркало образов скрытой истины, являющее символы, эмблемы, гиероглифы, загадки», який витримав три видання від 1650 до 1681 року. Відштовхуючись від судження Масена про те, що картини та зображення тривкіше залишаються в душі, ніж слова, хвилюють більше, ніж мова, В.Адріанова-Перетц пов'язує зміст цього трактату із костюмами шкільного театру, що є, на нашу думку, не зо-

всім точним. Можливо, в XVII столітті трактат Масена й справді був однією із найбільш популярних книг, але джерела іконологічної образності випадає шукати в ширшому і віддаленішому просторово-часовому діапазоні. В цьому нас переконало вивчення цих джерел, про що й піде мова далі.

В.Адріанова-Перетц, власне, й сама зауважила, що вона не має документальних даних, які б підтверджували, що трактати Масена і Ланга були знані в Києві [1, с.15]. Контакти поетики Якоба Масена (а названий вище трактат був складовою частиною праці «Palaestra eloquentiae ligatae», яка обіймає близько півтори тисячі сторінок і поділяється на три частини : 1) загальна поетика; 2) трактат про епос і лірику; 3) трактат про драму) Л.Білецький досліджує як рух так званої «неокласичної школи, ідеї Арістотеля, Горация, Скалігера, Понтана, Донаті, Масена й ін. чи з третіх чи з перших рук глибоко перетравлювано в київській Академії, і в такому вигляді вони ширились далі і скрізь, як дрібні грошові знаки, проникали в широкі кола, а то й у маси шкільної молоді, впоринали туди й впливали то в формі віршів найрізноманітнішого характеру, то в формі драматичних творів, діалогів» [8, с.56].

Щодо трактату Масена про драматичну творчість загалом і стосовно досліджуваного нами аспекту зокрема, то німецький теоретик якраз «обмежує користування алегоричними образами й наближує до реального вияву особливо тих символів, що уособлюють яку-небудь сторону душі героя, гнів, злобу й ін.; він висловлює погляд, *що замість уводити ті нереальні алегорії, слід локалізувати їх у душі самого героя, щоб він ці сторони своєї душі виявляв безпосередньо на сцені...*» [8, с.54] (підкреслено нами. – В.С.).

Отже, істина десь посередині: можливо й знав автор драми про бідного і багатого Лазаря трактати Масена, його поетику в цілому, але навряд чи прислухався до цих порад, як це побачимо далі. Водночас не виключено, що в полі уваги його перебували інші поетики, які, як довів Я.Пельц [9, с.5], були надзвичайно ефективними за силою дії: поетика Горация, яка витримала три краківські видання в першій половині XVI століття, поетики Скалігера і Понтана, які були знані не лише в Польщі на схилі XVI століття і в XVII столітті (на цьому акцентує Я.Пельц), а й у Києві, де їх, як писав Л.Білецький, «чи з третіх чи з перших рук глибоко перетравлювано в київській академії, і в такому вигляді вони ширились далі і скрізь...»

До проблеми використання іконологічних образів, емблематики звертався не лише Масен, хоч саме він, у порівнянні з попередниками, «теорію розробу поставив на ґрунт далеко ширший і довів її на рівень сучасних йому наукових і поетичних потреб, притягнув до своєї праці весь сучасний йому новий поетичний матеріал, синтезуючи його на основі оригінальних для того часу принципів» [8, с. 54].

У праці пізнішого часу у розділі «Барокові метаморфози емблематики та іконології» Я.Пельц апелює до підручника поетики Якуба Понтануса, виданого в 1594 році, в якому подана зріла теоретична концепція тричленної конструкції емблеми: «motta zwanego epigrafem lub lemmatem, będącego iakby duszą całej kompozycji, a poza tym obrazu i poezji... sztuk bliźniących, które nawzajem się objaśniają i jedna drugą interpretuje. Te trzy części zwano zazwyczaj inskrypcją (epigraf), obrazem i subskypcją» [10, с.181]. Сучасними науковцями явища такого типу загалом і carmina figurata зокрема відносяться лише частково до мови природної, будучи частково текстами іконічними» [11, с.234].

Закономірно, що початки іконологічної традиції є глибшими, давнішими за спроби теоретичної систематизації цього складного явища. За Я.Пельцем, справи новожитної емблематики беруть початок від року 1531-го, коли була видана невеличка книжечка під титулом «Emblematum liber» Альчіатуса, якого люди доби бароко називали «Ojciec i Wladca emblematów». Але виникнення першої книги емблем як феномена має свою літературну передісторію. А.Махов [12, с.7] тут апелює до «Ієрогліфіки» Гораполлона, який ще в V столітті н.е. спробував витлумачити єгипетські ієрогліфи. Знайдена в другому десятилітті XV століття книга Гораполлона була видрукувана вже в 1505 році.

«Хаос із речей, звірів, предметів, древніх монет та руїн» (А.Махов) був підданий спробі систематизації і в романі Франческо Колонна «Гіпнеротомахія Поліфіла», надрукованому в 1499 році. Ф.Колонна при посередництві ідеограм записав власні тексти (це була подорож до острова Кіфери, де героєві зустрілися численні античні храми, колони, жертівники та ін). Але чи не найбільше визнання і поширення в Європі здобула створена Чезаре Ріпою в 1602 році «Іконологія». А.Боровський порівнює її появу з такою за значимістю подією, якою свого часу стала поява міфологічної енциклопедії «*Dii gentium*» (1627) М.Сарбєвського: як книжка М.Сарбєвського стала прикладом алегоричного мислення, так своєю «Іконологією» Чезаре Ріпа «*chcial dopomagać współczesnym mu artystom w celowym naśladowaniu starożytnych wyobrażeń. Z tego też powodu jego dzieło, które jest zarazem rodzajem encyklopedii motywów i przedstawień ikonograficznych, obudowane zostało tak bogatym, często obezwładniającym (zwłaszcza dzisiejszego wudawce) aparatem erudycyjnym*» [13, с.6].

Іконологічна образність маловідомої і (як побачимо далі) неповно і дещо неточно інтерпретованої драми про бідного і багатого Лазаря – явище складне, недостатньо з'ясоване. Воно вимагає комплексного вивчення твору, на якому свого часу наполягала В.Адріанова-Перетц. Послугуючись власним багатим досвідом, вона, як наголошував В.Крекотень, прийшла до висновку, що «відповідь на цілий ряд складних питань можна знайти тільки за умови їх паралельного і перехресного вивчення як в літературознавчому, мовознавчому, фольклористичному, мистецтвознавчому, так і загалом в історико-культурному аспектах» [14, с.312].

2.

Аналіз іконологічної образності драми про бідного і багатого Лазаря має пряму дотичність до проблеми генези. Закономірно тут постає питання про застосування імагологічного принципу, який передбачає вивчення національних образів (іміджів) народів у рецепції інших.

Драма «Ужасная измѣна сластолюбиваго житія с прискорбнымъ и нищетнымъ» була вперше розіграна в Москві в 1701 році «благородными великороссийскими младенцами, учениками славяно-греко-латинской академии». На підставі цього факту, про який згадано в праці С.Смирнова «История московской славяно-греко-латинской академии» [15, с.18], драму почали трактувати як російську, визнаючи можливими впливи. Так, Шляпкін говорить, що російський театр утворився під двома впливами: західним, котрий дав головним чином форму, а вже потім і зміст, та релігійним [4, с.VII]. Щодо західного впливу у Шляпкіна знаходимо таку деталізацію: «Наш театр образовался под двумя западными влияниями: *немецким*, представитель коего Іоанн Готфрид Грегори, и *польским*, представитель коего южнорусская школьная драма» (підкреслено нами – В.С). Таким чином, тут набирає значимості такий аспект порівняльного аналізу, як контактний. А при контактному дослідженні (за Д.Дюришиним) і схожість, і несхожість явищ в рівній мірі є симптоматичними для з'ясування масштабів, форм і внутрішнього характеру міжлітературних стосунків [16, с.205].

Першоджерело сюжету – євангельське. За численними свідченнями; євангельська притча – Слово Іоанна Златоустого про Лазаря – користувалася в народі величезною популярністю. Треба розуміти, що так само великою популярністю користувалися також і перші драми, в основу яких покладена ця євангельська притча: це драма від 1504 року та комедія дякона Іоанна Крігінгера, надрукована в Лейпцігу в 1555 році.

Драматичні твори (а також народні вірші) розвивають мотив, який відсутній у євангельській притчі, а саме: жорстокий та немилосердний багатій відмовляє Лазареві в шматкові хліба.

Нам не вдалося віднайти тексту драми про бідного і багатого Лазаря, який би був записаний в Україні. Але у М.Петрова є свідчення, що герої п'єси «Ужасная измѣна...» –

євангеліський багач та убогий Лазар постають також як діючі особи драми «Образ страстей мира сего образом страждущаго Христа исправился» [17, с.88]. Промовистою є і та обставина, яку не оминає І.Шляпкін: драма потрапила в Росію через «южнорусских учителей Киевской и Московской академии». Звернімо увагу ще й на такий факт: про комедію «Ужасная измѣна...» було відомо майже за сто років до її знахідки. Знахідка І.Шляпкіним драми навряд чи була випадковістю, оскільки до наполегливих пошуків вченого спонукала згадка про комедію в надрукованій Новіковим програмі вистави [18, с.462-465].

В.Перетц, ставлячи перед дослідниками проблему «откуда брал украинский и русский школьный театр отдельные эффекты и целые комбинации их», значно раніше від польського вченого Юліана Леванського довів, що головним джерелом є «общая традиция театра этого рода, проникавшая через Польшу» [19, с.94]. Але якою саме була ця традиція? Не ризикуючи висловлювати істини в останній інстанції, В.Перетц пророоче передбачив єдино прийнятні шляхи її осягнення. Вчений наголошував, що сприйняти естетичний бік давньої драми навряд чи й можливо, «если мы не сумеем при целостном восприятии его (школьного театра – В.С.) пьес оторваться от наших привычных воззрений, воспитанных на почве иных эстетических традиций» [19, с.64].

Відступити, відірватися від звичних мірок – це означає освіжити сприйняття доведеного французьким просвітителем Ж.-Б.Дюбо положення, що в XVII столітті домінував досвід живопису [20, с.221]. У зв'язку з цим виникає запитання: чи мав рацію В.Перетц, коли спершу думав, що вся справа в аналізованій нами комедії полягає, власне, в костюмах? Чи швидше треба прислухатися до свідчення М.Возняка, який у підрозділі «Українська драма на Московщині» говорить, що акторам, які ставили комедію про блудного сина (яка так само, як і комедія про бідного і багатого Лазаря, є переробкою євангеліської притчі) видавалися малюнки, на яких зображувалися поодинокі сцени та епізоди [21, с.221]. Надзвичайно цінні здогадки висловлює далі й В.Перетц: «Можно догадываться, что собеседники были окружены изображением животных» [19, с.73]. Справді-таки, в пролозі, в яві першій (див. ілюстрацію №1 в кінці статті) з'являється «Сластолюбіе на седмиглавной зміи в мирѣ входящее, еже от міра любезнѣ пріятное, прельщеніемѣ любве земныя и чашею сластей богомерзких многих напаяетѣ, имѣ же и духѣ євангеліскаго пиролубія сопричтесе» [22, с.1]. На семиголовому змієві Сластолюбіе показується не лише в програмі до комедії, але й у ремарці до тексту, яка підкреслює цей момент: «Сластолюбіе на 7-главном зміе выезжает, глаголя: «Азѣ вѣрно богом Плутонем создано...»

На видавця драми ці описи справили дещо інше враження: спочатку, на його думку, показувалося «нечто в роде живых картин». Але найточніше первісний задум творця чи співтворців драми відбиває, на нашу думку, антипролог самої драми, де про специфіку представлення героїв комедії сказано так:

Антипрологъ

Всѣго дѣйствія вещь и событіе (ієрогліфически) образнѣ является

Тож звернімося до найраніших ієрогліфік. Це, як уже говорилося, ієрогліфіки еллінського автора Гораполлона (за свідченням Я.Пельца, Гораполлон жив у V ст. н.е.; Маріо Праз [23, с.ХХІІ] уточнює, що Гораполлон жив у IV або II ст. н.е.). Серед ієрогліфік, зібраних у книгах Гораполлона, маємо відповідно 7 (у першій книзі елліна) і 9 (у другій книзі) зображень змії або крилатого змієдракона (Дивись ілюстрації №2-3). Але всі вказані ієрогліфіки Гораполлона представляють одноголових зміїв. Треба думати, що коріння образу семиголового змія ще глибші та віддаленіші в часово-просторовому діапазоні.

В контексті сказаного з усією очевидністю проступає помилкове твердження видавця драми про бідного і багатого Лазаря – І. Шляпкіна про те, що джерелом алегори-

чних образів могла бути одна із «первопечатных гражданских русских книг» – «Символы и Емблемата» Н.Максимовича-Амбодика (перше видання – Амстердам, 1705). Як бачимо, книжка була видана значно пізніше, ніж з'явилася комедія. Крім того, серед 840 ієрогліфік, представлених у книзі «Избранные эмблемы и символы на Российском, Латинском, Французском, Немецком и Английском языках объясненные прежде в Амстердаме, а потом во граде Св. Петра 1788 года с приумножением изданные Статским Советником Нестором Максимовичем – Амбодиком» (підкреслено нами – В.С.) лише 14 мають в основі зображення змії або змій, в жодному разі – не семиголови. І лише один сюжет (дивись ілюстрацію №4 в кінці статті) дає зображення чотириголового змія-дракона. За Максимовичем-Амбодиком, це №694: «Купидон, несущий сердце и чудовищем преследуемый» [24, с.7].

Чезаре Ріпа в своєму каталозі символічних образів, призначеному, як говорить Я.Пельц, для поетів, художників, скульпторів [10, с.199], дає три різні версії, три варіанти алегорії, які могли послужити поштовхом до створення саме такого образу Слостолубія, яким бачимо його в комедії. Це іконологічне представлення **Łakomstwa** в двох різних варіантах (дивись ілюстрації №5 і 6 в кінці статті або стор. 93, 94 у книзі Ч.Ріпи), **Obfitości** (дивись ілюстрацію №7 або стор. 116 в «Іконології»), **Żarłoczności albo Chciwości** (дивись ілюстрацію №8 або стор. 216 у книзі Ч.Ріпи). Та найбільшою мірою до появи образу Слостолубія, який «на седмиглавом зміи выезжает», могло прислужитися іконологічне зображення Чезаре Ріпою образу Гріха (дивись ілюстрацію №9 або стор.254 «Іконології»). Будучи оповитий сімома зміями, **Grzech** представлений в образі молодого, але сліпого чоловіка, оголеного й чорного: «Przepasany jest węzem, bo grzech jest domeną władzy Diabła, naszego nieprzyjaciela. Robak gryzący serce to robak sumienia albo samo sumienie, które, jak twierdzą Teologowie, dźga i gryzie grzeszną duszę, i pracuje niezmordowanie, dopóki w grzechu nie dogryzie się tętna i krwi, którymi pożywi się i skrzepi siły» [25, с.254-255].

Приходимо до висновку, що в комедії складно, по-бароковому химерно поєдналися саме західноєвропейські (як ми пересвідчилися, зіставляючи давні єрогліфіки Горатоллона, образи «Іконології» Чезаре Ріпи із вперше виданими у XVIII ст. вибраними символами та емблемами Н.Максимовича-Амбодика) джерела та народноказкові українські – у розумінні слостолубія як гріха, в народному уявленні змія із сімома головами. Отже, в драмі про бідного і багатого Лазаря іконологічний образ змія витворений контамінаційно, Слостолубіє, яке на тому змієві виїжджає, прорікає, так би мовити, свою родослівну: «Азъ вѣрно богом Плутоном создано...» Семиголовий змій діє і в іншій драмі – «Торжество Естества Человеческого», але там змієві «не уделено речей».

Найбільш виразно іконографічними є в драмі дві німі сцени із антипролога: образ Слостолубія, де пиролубець сидить «между брашны и питием, прочими мира прелестями, а над його головою – «меч на власу». І друга німа сцена, опис якої нагадує застиглий малюнок, витворюється алегоричним образом «нищеты и терпенія»: убогий Лазарь лежить «на гноищи», над його головою висить «венец на власу». У Ч.Ріпи на стор.400-401 знаходимо характеристичну деталь в описі **Убозтва** (див. ілюстрацію №10 в кінці статті): «Skrzydła u lewej dłoni oznaczają pragnienie ożywsające niektórych utalentowanych a ubogich ludzi, aby podjąć trudne brzemie cnoty, ale pod naciskiem konieczności życiowych zmuszonych do znoszenia okropnej nędzy i życia nikczemnego, jak gmin».

Ця деталь є синонімічною по відношенню до вінця, вона постає своєрідним знаком образу «вечної сладости», який приходить на зміну «нищети і терпенію». Залишається міркувати, яким же шляхом іконічний образ **Убозтва**, поданий Чезаре Ріпою, перемандрував (без посилання) до книги Н.Максимовича-Амбодика, у розділі якої – «Іконологіческое описание эмблематических изображений» – **Убозтво** характеризується в такий спосіб: «Бедность, дочь роскоши и праздности или мать прилежания и

художеств, изображается в виде худошавой старухи, сидящей на снопе соломы, в колеснице ветхой и разломанной, влекомой тощим конем или ослом... Или в виде жены, рубищем покрытой и крыльями поддерживаемой, коей правая рука привязана к великому камню, а левая поднята вверх, для означения, что и заслуги бедного, часто будучи тщетными, препятствуют ему выше прочих подняться» [24, с.29].

Та ж сама суголосність спостережена нами і в царині зіставлення іконологічного образу **Obfitości** (Достатку), коментаря до нього в «Іконології» Чезаре Ріпі [25, с.116] та іконологічним описом емблематичного зображення **Изобилия** в «Емблемах и символах» Н.Максимовича-Амбодика [24, с.32].

Викликає подив та обставина, що ні в антипролозі, ні в ремарках до комедії ми не знайдемо опису такого образу драми, як **Любов Земна**, в той час як цей образ діє в чотирьох явах (див. знову ілюстрацію № 1 в кінці статті), роль, мова його активна (див. у драмі стор. 7,8,9,10,13,16). Любов Земна могла б, певно, виглядати як поданий в «Іконології» образ **Pojednanie w miłości** [25, 323]. Чи не тому ми не знаходимо ніяких пояснень до образу Любові Земної, що він має дуже давні традиції ще від Альціатуса з його символом вічної любові («Symbolem potęgi wiecznej Miłości, sławionej już w Emblematach Alciatusa, jest tu Amor dzwigający glob ziemski i towarzyszące mu obok dwa Amorki unoszące się skrzydłach, trzymające wieniec i sypiące kwiaty na stojących») аж до збірника XVI ст. «Emblematy miłosne (Emblemata amatoria)» Jacoba Catsa [32], див. у ньому емблеми № 30,37,40,41,43.

Образ **Милості Божої**, поданий у ремарці драми на стор. 17 («Ей потребно сердце горящее, стрелою пробитое и чаша: на главѣ лавровый вѣнец») досить віддалено асоціюється з іконологічним зображенням образу **Ласки Божої (Łaska Boga)** на стор. 94 «Іконології» Ч.Ріпі. Саме Милість Божа кінематографічно (висловлюючись по-сучасному) міняє іконологічні картини в комедії, саме Милість Божа на зміну образів «нищеты и терпения» приносить інший – образ «вечной сладости». Але як саме має виглядати «вечная сладость» або «муки вечные», того не знайдемо в драмі. Чи не тому, що і в книзі Ч.Ріпі образ **Męczeństwa** [25, с.274] охарактеризовано лише вербально. Так само на стор. 359-360 відсутня емблема розкоші, а знаходимо лише дещо розлогіший опис образу, який може виступати синонімом «вечной сладости» в драмі про бідного і багатого Лазаря.

Отже, ці емблеми також перебувають в найбільшій залежності від «Іконології» Чезаре Ріпі, водночас вони є контамінаційними по відношенню до набутого світового досвіду, який однак (стосовно комедії про бідного і багатого Лазаря) виключає «единственный русский словарь поэтических образов» (так А.Махов називає книгу Н.Максимовича-Амбодика). «То же, что этот словарь совершенно не русский и к тому же возник прежде самой русской литературы, быть может, и не имеет никакого значения: тем яснее выявляется вневременная сущность поэтического мотива, который в глубине своей всегда есть анонимный топос, общее место», – пише А.Махов у передмові до перевидання книги «Эмблемы и символы» [12, с.15-16].

Постає запитання: а як саме все зазначене втілювалося в умовах українського шкільного театру на сцені, що мала, як довела В.Адріанова-Перетц [26], не три, а два яруси? Для дослідниць питання про влаштування сцени було головним, саме воно, на її думку, визначало всі частковості театральних постановок та обумовлювало їх характер.

В.Перетц наголошує, що «сомневаться в наличии седмглавого змия на сцене нет оснований, особенно в виду его так сказать *местного* происхождения» [19, с.94]. У І.Шляпкіна щодо практичного боку справи нас зацікавило таке спостереження: «Аллегории должны были нравиться зрителям, так как народу аллегории представлялись чем-то в роде олицетворенных загадок...» [4, с.V]. Істина, на нашу думку, десь посередині: це напевно могли бути створені на основі малюнків (що про них згадує М.Возняк) за

посередництвом костюмів та при допомозі двоярусної сцени динамічні образи, які й витворювали промовисті картини. Саме вони, очевидно, в цілому взяті, й були своєрідною формою спілкування з тогочасним глядачем, якому зовнішні приголомшливі ефекти «говорили» значно більше й ефективніше, аніж нам, лише читачам. Про універсальність таких картин сучасному реципієнту покликані повідати хіба що вступні ремарки до всієї комедії.

Наприклад, в «явленні А» комедії про бідного і багатого Лазаря діючими особами постають:

«Любовь земная

Миръ

Сластолюбіе

Генѣуш – Пиролубецъ

Передъ явленіем Б – Пѣніе. Після «явлення Г- Интермедіумъ», між «явленіями Д і Є – ХОРЪ» (підкреслено нами –В.С.).

Таким чином, доречно говорити про синкретизм як код, за допомогою якого можна зчитати особливого гатунку синтетичність давньоукраїнської драматургії, в якій через музичний чинник втілювалося положення, що йде від Арістотеля, Горація, а також як від європейських (наприклад, ренесансної поетики XVI ст. Скалігера), так і українських поетик, положення про те, що поезія повинна, за М.Довгалевським, «повчати, хвилювати і розважати» [27, с.41]. На цьому акцентує нашу увагу Л.Корній, аналізуючи драматургічні функції хору в давній драмі. Дослідниця кваліфікує їх як роз'яснювальні, цілком справедливо пише, що значною є роль роз'яснювальних хорів у розкритті алегоричного змісту сцен комедії «Ужасная измѣна сластолюбиваго житія с прискорбнымъ и нищетнымъ» [28, с.254]. З великою повагою ставлячись до цінних спостережень дослідниці, дозволимо собі не погодитися стосовно аналізованої нами драми, в якій іконологічна образність поставала не менш або й більш дійовим, ніж музика, чинником впливу на читача. Функція її не обмежувалася роз'ясненням, а спонукала до співтворчості, співдумання. А спостережена вище залежність образів від «Іконології» Чезаре Ріпи виправдовує і робить доречною думку М.Праза про те, що «з Ріпою в руці можна пояснити більшість алегорій, що оздоблюють палаци і костьоли Риму. І не тільки Риму» [23, с.ХХІІІ].

Спроба прочитати комедію про бідного і багатого Лазаря в аспекті з'ясування джерел іконологічної образності дозволяє зробити кілька попередніх висновків.

– Комедія про бідного і багатого Лазаря була написана значно раніше, ніж твердить її видавець І.Шляпкін. Можливо, ще на початку XVII ст., коли в культурі домінував досвід живопису. У XVIII ст., коли драма була розіграна в Москві, вступає в силу образний арсенал літератури, яка поступово висувається на чільне місце.

– Аналіз тексту, образів комедії із залученням усіх доступних видань символів, емблем, іконологічних знаків (Гораполлона, Альчіатуса, Масена, Чезаре Ріпи, Якоба Гатса, Н.Максимовича-Амбодика) вказує як на виразні європейські корені твору, так і на найбільшу його залежність від «Іконології» Чезаре Ріпи. Водночас – на непричетність до іконологічних образів комедії – символів та емблем, представлених у книзі Н.Максимовича-Амбодика, а отже й на помилковість суджень І.Шляпкіна про цю книгу як головне джерело іконологічної образності комедії.

– Попри все вище сказане над усім вивищується позачасова сутність, загальнолюдська, а отже всесвітня значимість вершинних образних мотивів, іконічно окреслених, котрі в своїй основі мають анонімний топос.

– Іконологічна парадигма – перспективний і сьогодні шлях студіювання ресемантизації образів – його плідно апробує польський вчений Єжи Фаріно [29, с.267-282].

– Можна говорити про унікальність студійованої драми, оскільки вона «випадає» з шеренги драм, в яких (за Л.Софроновою) «елемент театральності в декламаціях і діалогах був виявлений слабо» [30, с.233]. З усього судячи, маємо справу з однією з тих драм, яка примушує, як говорить М.Сулима, не тільки перевіряти твір за допомогою підручника з поезики, а й виводити теорію драми з конкретного тексту [31, с.105].

- Іконологічна парадигма розпрозорює положення з праці О.Білецького «В майстерні художника слова» про те, що проблема людських характерів не є «ізначальною» в літературному мистецтві, накреслює неординарні перспективи вивчення алегоричних образів мистецтва в цілому. Іконологія – той інструмент, з допомогою якого драматург оперує вічністю.

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется малоизвестная украинско-польско-русская драма XVII века «Ужасная измѣна сластолюбиваго житія с прискорбнымъ и нищетнымъ», разысканы и восстановлены иконологические источники аллегорических образов, связывающие произведение с древнейшими европейскими сборниками эмблем и символов.

SUMMARY

The article is devoted to investigation of the iconological figurativeness of the little known Polish-Ukrainian-Russian drama XVII century «About poor and rich Lasar».

Especial attention is turned on the European sources of the iconological images.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Адрианова-Перетц В. Сцена и приемы постановки в русском школьном театре XVII-XVIII ст. // Старинный спектакль в России. – Л., 1928
2. Шляпкин И. «Ужасная измѣна сластолюбиваго житія с прискорбнымъ и нищетнымъ». Вновь открытая комедия конца ХУП века. Предисловие. – Спб., 1882.
3. Говорячи про можливе польське походження драми, І.Шляпкін наголошує, що сюжет про бідного і багатого Лазаря був активно розроблюваним на Заході в XVI ст. Интерес до сюжету не слабне й по сьогодні, про що свідчить стаття: Рождественская М. «Воскресение – Сошествие в Ад»: сюжет и мотив // Tradycja i invencja. Wątki i motywy obiegowe w dawnych literaturach słowiańskich. – Łódź, 1999. – S.21-27.
4. Шляпкін наголошує, що «из самого языка видно южнорусское, если не польское происхождение нашей драмы. Таковы слова: генѣушъ, година, плѣнницы, тве (вместо твои), вчорайшій, крапля, облишить, сличный и мн. др. Далее постоянное равенство ѣ = и в рифмах, например, мира – звѣра, порфиры – мѣры, міра – вѣра и т.д.» (Шляпкин И. Названа передмова. – С.ХІІІ).
5. Архангельский А. XVII век в истории русской литературы. – Спб., 1884. – С.8.
6. Curtius Ernst Robert. Literatura europejska i łacińskie średniowiecze. – Kraków, 1997. – S.151
7. Lewański Julian. W teatrach staropolskich \ Dramaty staropolskie. Antologia. W 6 t. – Warszawa, 1959. – T.1.
8. Білецький Леонід. Основи української літературно-наукової критики. – К., 1998.
9. Pelc Janusz. Kilka uwag w sprawie rozumienia literackości tekstów piśmiennictwa polskiego XVI i XVII w/ Masz. 202/-Warszawa, IBL, 1959.
10. Pelc Janusz. Barok- epoka przeciwnieństw. – Warszawa, 1993.
11. Balbus S. Graficzny inwariant tekstu literackiego // O języku literatury. – Katowice, 1981.
12. Махов А. «Печать недвижных дум». Изначальная двойственность: эмблема в жизни и в книге // Эмблемы и символы. – М., 1995.

13. Borowski Andrzej. Cezare Ripa czyli muzeum wyobraźni // Cezare Ripa. Ikonologia. Kraków, 1998.
14. Крекотень В. Вибрані праці. – К., 1999.
15. Смирнов С. История Московской славяно-греко-латинской академии. – М., 1855.
16. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. – М., 1979.
17. Петров М. Очерки из истории украинской литературы XVIII века. Киевская искусственная литература, преимущественно драматическая. – К., 1880.
18. Древняя российская вифлиофика. – М., 1789. – Ч.IX.
19. Перетц В. Театральные эффекты на школьной сцене в Киеве и Москве XVII и начала XVIII веков // Старинный спектакль в России. – Л., 1928.
20. Дюбо Ж.-Б. Критическое размышление о поэзии и живописи. – М., 1976.
21. Возняк М. Історія української літератури. – У 2-х книгах. – Кн.2. – Львів, 1994.
22. «Ужасная измена сластолюбиваго житія с прискорбнымъ и нищетнымъ». – Спб., 1882.
23. Praz Mario. Tradycja ikonologiczna // Ripa Cezare. Ikonologia.
24. Эмблемы и символы (переиздание книги: Избранные эмблемы и символы на русском, латинском, французском, немецком и английском языках объясненные, прежде в граде святого Петра 1788 года, с приумножением изданные статским советником Нестором Максимовичем-Амбодиком). – М., 1995.
25. Ripa Cezare. Ikonologia. – Kraków, 1998.
26. На думку В.Адріанової-Перетц, саме через посередництво єзуїтських п'єс, не позбавлених містерійного елемента, в Україні з'явилась та складна структура сцени, яку виробив до XVI століття середньовічний європейський театр. В результаті пильного вивчення проблеми дослідниця прийшла до висновку, що для української шкільної драми властива не три-, а двоярусна сцена, і в цьому відношенні звичний тип двоярусної вертепної сцени є прямим відображенням шкільної. Питання про влаштування сцени є для В.Адріанової-Перетц головним, оскільки саме ця проблема «предваряет все частности театральных постановок и обуславливает в значительной степени их характер» (Див.: Адріанова-Перетц В. Сцена и приемы постановки в русском школьном театре XVII-XVIII ст. – С.15-17).
27. Довгалецький М. Поетика (Сад поетичний). – К., 1993.
28. Корній Л. До питання про синтез мистецтв в українському барокко (роль музики в шкільній драмі) // Українське барокко. – К., 1993.
29. Jerzy Faryno. Эмблемы СССР // Studia Literatura Polono-Slavica 3. SOW, Warszawa 1999.
30. Софронова Л. Жанрова система київської шкільної драми // Українська література XVI-XVIII ст. та інші слов'янські літератури. – К., 1984.
31. Сулима М. До питання про барокові засади української шкільної драми XVII-XVIII ст. // Українське барокко. Матеріали I Конгресу Міжнародної асоціації українців (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990 р.) – К., 1993.
32. Emblematy miłosne Jacoba Catsa w trzech różnych językach , a także w ujęciu polskim z XVII wieku przedstawione. Opracowali Janusz i Paula Pelcowie. – Warszawa 1999.

ДОДАТКИ

Вотъ діленіе нашей пьесы:

АНТИПРОЛОГЪ.

Хоръ а.

Хоръ б.

ПРОЛОГЪ.

Явленіе б.

Любовь земная.

Миръ.

Сластолюбіе.

Генѣушъ-Пиролоубецъ.

П Ъ Н І Е.

Явленіе в.

Пиролоубецъ.

Любовь земная.

Лазарь.

Помощь Божія.

Явленіе г.

Милость Божія.

Судъ Божій.

Истина.

Воздаяніе.

Жизнь вѣчная.

Духъ Лазаревъ.

Гнѣвъ Божій.

Совѣсть.

Грѣхъ.

Духъ Сластолюбія.

Явленіе д.

Ангель хранитель.

Лазарь.

ИНТЕРМЕДИУМЪ.

Явленіе е.

Ангель съ ключемъ.

Хоръ.

Четыре друга.

Слуга.

Явленіе ж.

Ювъ и Пиролоубецъ.

ИНТЕРМЕДИУМЪ.

Явленіе з.

Пиролоубецъ.

Любовь земная.

Лазарь.

Дворянинъ.

ХОРЪ.

Явленіе и.

Милость Божія.

Явленіе к.

Пиролоубецъ.

Друзья.

Смерть.

Явленіе л.

Душа пиролоубца.

Тѣло пиролоубца.

Явленіе м.

Отмищеніе.

Тѣло пиролоубца.

Явленіе н.

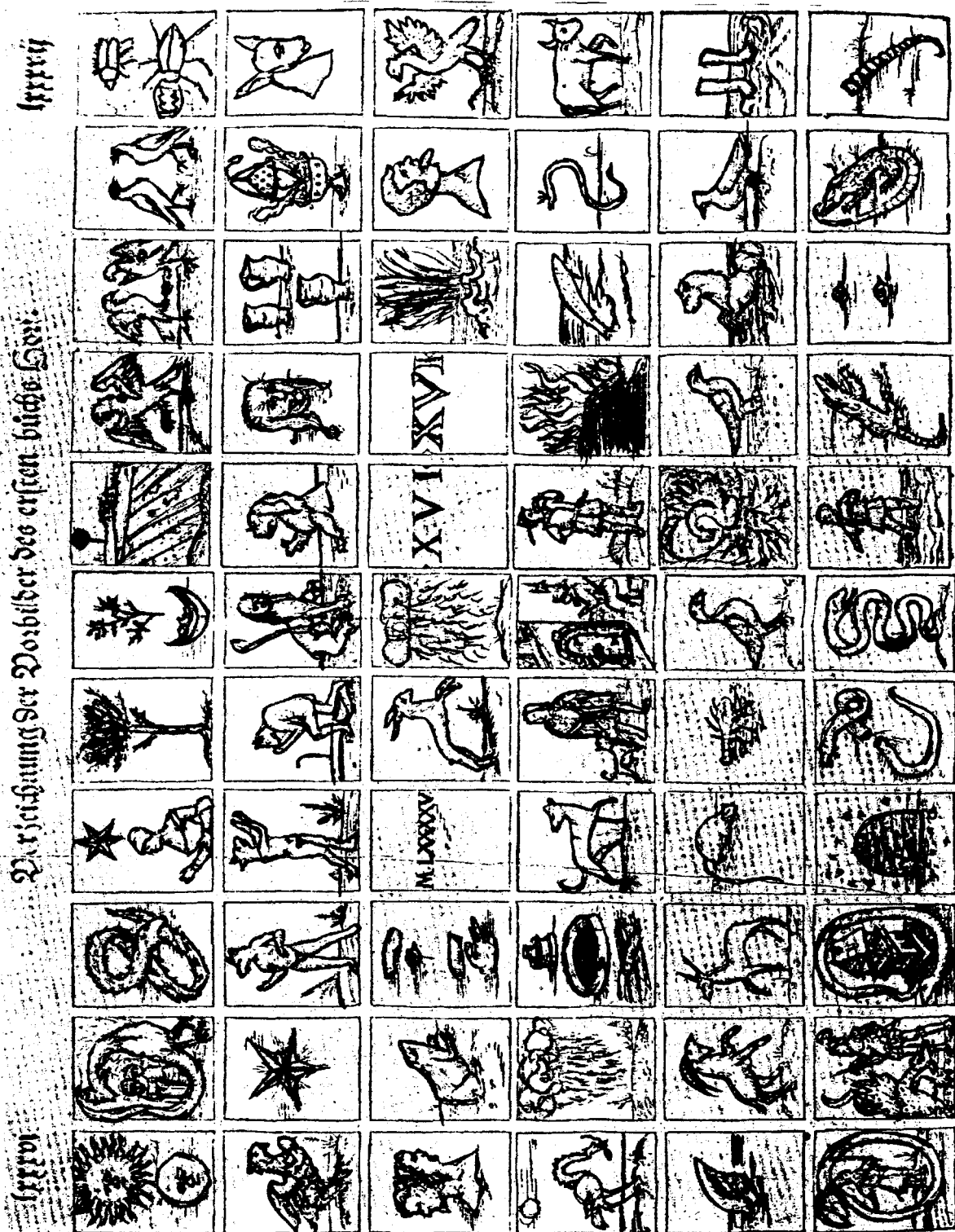
Пиролоубецъ.

Авраамъ.

Лазарь.

ЭПИЛОГЪ.

Церковь Православная.

3. Hieroglyphik zebrane z I księgi dzieła Horapolla

№3

4. Hieroglyphen gebrachte z II kriegs dzeila Horapolla

ŁAKOMSTWO

№5

ŁASKA BOGA

№6

OBFITOŚĆ

№7

ŻARŁOČZNOŚĆ ALBO CHCIWOŚĆ

№8

GRZECH

№9

UBÓSTWO
kogoś obdarzonego pięknym talentem

№10

Надійшла до редакції 18.07.2000 р.

ББК Ш43(4РОС)6-8 Ахматова 4

«НО СВЕТА ИСТОЧНИК ТАИНСТВЕННО СКРЫТ». МИФОЛОГИЯ СВЕТА В ПОЭЗИИ АННЫ АХМАТОВОЙ

Т.А.Пахарева

«...ее начало – ангельское [...]. Ангел ее много уже страдал от нее, но я не знаю человека, в котором жил бы такой большой и чистый ангел в таком темном греховном теле» [1, 165], – записал об Ахматовой в своем дневнике 10 января 1923 года Н.Н.Пунин. Ахматовский облик как «ангелоподобный» уже в 1910-х годах был почти канонизирован Гумилевым (см. его акростих «Ангел лег у края небосклона...») и Мандельштамом («Как Черный ангел на снегу...»). Однако лежавшая на Ахматовой «печать Господня» не была похожа на благую осиянность божественным светом, какой удостаиваются избранные праведники, – это была «такая странная печать», где «истомы и бред» неразрывно слиты с просветленностью, открывающей, впрочем, не «сиянье розового Рая», а до невыносимости четкие и почти грозные «тени На райском огненном песке».

Небесный Свет – один из самых постоянных образов ахматовской поэзии. Это даже больше, чем образ, – часто он предстает подразумеваемым адресатом ее стихов и, более того, адресатом, слияние с которым является главным и недостижимым устремлением, основным побудителем самого движения ее лирики.

Начиная с первого стихотворения, открывающего собою (по авторской воле, проявленной при составлении «Бега времени») (ахматовскую лирику, – стихотворения «Молось оконному лучу...» (1910), в творчестве Ахматовой выстраивается сквозной сюжет, складывающийся из трех, на наш взгляд, основных мотивов: 1) мотива устремленности к Свету; 2) мотива разлученности со Светом; 3) мотива «откровения» Света. Постоянство присутствия этих мотивов в лирике Ахматовой позволяет причислить сюжет о «взыскании Света» к основным сюжетам, стоящим в центре ее поэтической мифологии. В этом случае следует более подробно взглянуть в те образы света, которыми изобилует поэзия Ахматовой. Косвенным подтверждением предположения о первостепенной значимости категории света в художественном мире поэта служит и наблюдение Н.А.Струве, который, сравнивая «Молось оконному лучу...» со стихотворением «Приговор» из «Реквиема», отмечает: «...неудача и боль – непоправимые, полное одиночество; но непременно преображение, преодоление через молитву и свет... Тридцать лет спустя... то же преодоление трагедии через свет» [2, 136]. Как увидим далее, «преодоление трагедии через свет» – это далеко не единственный вариант интересующего нас сюжета у Ахматовой.

Итак, поэзия Ахматовой начинается с молитвы «оконному лучу» – лучу как Божьему посланцу, преображающему жилище в «храмину», а печаль – в «праздник золотой». Луч и дальше в ахматовских стихах чаще всего сохраняет свою традиционную христианскую символику, обозначая собою связь с Небесным Светом и являясь знаком божественного присутствия: «А над смуглым золотом престола Разгорался Божий сад лучей»: «Первый луч – благословенье Бога»; «Чтобы туча над темной Россией Стала облаком в славе лучей»; «Лучи зари до полночи горят. Как хорошо в моем затворе тесном! О самом нежном, о всегда чудесном Со мною Божьи птицы говорят»; «Я спросила у кукушки, Сколько лет я проживу... Сосен дрогнули верхушки, Желтый луч упал в траву»... Последний пример особенно интересен, т.к. в нем луч становится не «благословеньем Бога», а вестником скорой смерти. Соответственно зловещему смыслу этого ответа Неба на вопрос героини стихотворения, луч здесь окрашивается в мертвенный желтый цвет (в семантике желтого цвета Ахматова чаще всего придерживается традиции наделять этот цвет отрицательными смыслами: «сводом каменным кажется небо, Уязвленное желтым огнем»; «Желтой люстры безжизненный зной»; «Вижу выцветший

флаг над таможей И над городом желтую муть» и т.д.) и «падает», а не «играет» или «скользит», как в других процитированных выше примерах.

Уже в сопоставлении этих немногочисленных вариантов образа небесного луча, взятых из одной лишь ранней лирики Ахматовой, намечается амбивалентность символики Небесного Света. Часто он появляется в стихах Ахматовой не просто как «утешенье» или «благословенье Бога», а и как знак смерти, освобождения от тягот земной жизни. Так «в жгучем бреду» болезни, ставящей на грань смерти, возникает образ аллеи «в полном ветра и солнца приморском саду» («Заболеть бы как следует, в жгучем бреду...», 1922 г.), место для могилы ищется там, «где светлей» («Похороны», 1911 г.), «дорога не скажу куда» в «Приморском сонете» 1958 г. пролегает там, где «среди стволов еще светлее», наконец, покидающая тело душа в стихотворении 1944 г. «И комната, в которой я болею...» также, «минуя тусклое оконце», «взлетит, чтоб встретить солнце».

Иногда яркое сияние небесного света возникает как внезапное откровение, в котором религиозный экстаз неотделим от творческого – как в стихотворении «Они летят, они еще в дороге...» (1916 г.), где состоянию «предпесенной тревоги» сопутствует «свет невыносимо щедрый», или в стихотворении 1914 г. «Был блаженной моей колыбелью...», где «путь осиянный», указанный «женихом» (в контексте стихотворения явно подразумеваемым как Небесный Жених), связан таинственной, но несомненной связью с возникающим в следующей строке образом «печальной музыки», ведущей героиню, «как слепую», по ее пути.

Однако часто путь творчества не совпадает с «путем осиянным» – тогда, когда это творчество, приносящее славу. «Слава лучей» и «слава... западня, Где ни радости, ни света», – это одна из явственно намеченных оппозиций ахматовского художественного мира. Соответственно ей, творчество глубинно религиозное, сакральное, подлинное должно смиренно уводить от «бесславной славы», и символом такого типа творчества становится «муза в дырявом платке» – лишь ей дана «чудотворная сила», лишь она и называется у Ахматовой музой – той, что «Данту диктовала Страницы «Ада». Но есть и другая – пленительная «девушка... В узких браслетах, в коротком платье», или «иностранка», чьи «слова чудесные», при всей их прелести, заставляют обратиться не к небу, а припасть «к земле сухой и душевной».

«Узкая тропа» ахматовской музыки словно вьется между пропастью самоотречения (полного, до немоты, до явственного аскетического апофатизма знаменитых ахматовских фигур умолчания) и пропастью земного соблазна. И во вторую она заглядывает чаще. Поэтому постоянен в ее лирике мотив разлученности с Небесным Светом, «отлученности» от него. Конечно, не впадая в символистический буквализм, Ахматова не пишет стилизованных гимнов на тему «падения Софии», но именно пафосом тоски по утраченному Свету наделены у нее многочисленные образы помех, застывших этот Свет, – образы дыма, тумана, мглы и т.д. Конечно, можно возложить ответственность за них на «призрачный, миражный Петербург», но никто еще не исчислил, сколько его тумана в Ахматовой, и сколько Ахматовой – в его тумане.

Итак, уже в 1911 году в поэзии Ахматовой оставленность Светом означала проклятость: «Смотреть, как гаснут полосы В закатном мраке хвой... И знать, что все потеряно, Что жизнь – проклятый ад!» Конечно, этот «проклятый ад» в акмеистическом, обманчиво трехмерном пространстве ахматовских стихов имеет «естественные» житейские обоснования – несчастная любовь, болезнь, одиночество и т.п., но метафизическая перспектива, которую исподволь намечает поэт, не позволяет обманываться относительно того, что все эти земные невзгоды нужно причислять к разряду не причин, а следствий. Так, например, сюжет об утраченном Свете явственно прослеживается в подтексте основного сюжета в едва ли не самом значимом из ранних ахматовских стихотворений – в стихотворении «Все мы бражники здесь, блудницы...». Отсутствие света, противоестественная отгороженность от него подчеркнуты здесь в образах цветов и птиц, которые «на стенах... томятся по обла-

кам», и, конечно, в знаменитых «навсегда забытых окошках». Демонстративная отгороженность от света – единственная деталь пространства «бражников и блудниц», наделенная в этом стихотворении совершенно определенным оценочным значением. Такая же резко отрицательная оценочность в стихотворении «Косноязычно славивший меня...» не менее последовательно представлена в оппозиции «дыма сизого и тусклого огня», связанных с пространством эстрады все того же подразумеваемого здесь артистического кабаре и символизируемого им мира «богеми», – и искаженного стыдом «лика» над ним («И стыдной болью был преображен Над нами лик жестокий и бескровный»). Заметим в скобках, что в этом осмыслении образа луны хорошо просматривается принципиальное различие миропониманий Ахматовой и Блока: Ахматовой не близка была его саморазрушительная циническая ирония, заставлявшая предаваться «попиранью заветных святынь». Поэтому там, где у Блока «ко всему приученный, Бессмысленно кривится диск», у Ахматовой тот же «диск» превращается в «лик» и не «кривится», а «преображается», притом совершенно осмысленно – «стыдной болью». Вообще, значимость в художественном мире Ахматовой категории «стыда» существенно выделяет его из контекста «беспечной, пряной, бесстыдной» атмосферы символизма.

Образы затрудненного, искаженного, закрытого каким-либо препятствием света составляют едва ли не постоянную основу ахматовского пейзажа: «Сквозь стекло лучи дневные»; «Небо цвета вороненой стали»; «И солнца бледный тусклый лик»; «Туманом легким парк наполнился»; «Безветрен вечер и грустью скован Под сводом облачных небес»; «Постояла в золотой пыли»; «Вижу выцветший флаг над таможней И над городом желтую муть»; «Солнце комнату наполнило Пылью желтой и сквозной»; «Низко облако пыльной мглы»; «Ветер душный и суровый С черных труб сметает гарь»; «Стынет небо тускло-голубое»; «В прохладной комнате темно, И густо плющ темно-зеленый Завил широкое окно»; «в окна столовой Бьется мелкий метельный снег»; «малиновое солнце Над лохматым сизым дымом»; «В каналах приневских дрожат огни»; «Потускнел на небе синий лак»; «Лежал закат костром багровым, И медленно густела тень»; «Плыл туман, как фимиамы Тысячи кадил»; «На Неве под млеющим паром Начинается ледоход»; «И сквозь густую водяную сетку Я вижу...»; «Край неба тусклый и червонный»; «Многоводный, темный город»; «Бессолнечные, мрачные сады»; «Тяжелый, беззвездный и мирный Над нами покров темноты»; «Но неожиданная ночь Покрыла город предосенний, Чтоб бегству моему помочь, расплылись пепельные тени»; «слышу зов... Из плотных низких облаков»; «Лег туман на белую дорогу, тени побежали по воде»; «Мутный фонарь голубел И мне указывал путь»; «Сквозь инея белую сетку Малиновый каплет свет»; «Огонь зажгут, а все-таки темно»; «Очертанья столицы во мгле»; «Пахнет гарью, и в поле темно» ... Все это – лишь некоторые примеры, взятые из «Вечера», «Четок» и «Белой стаи». В том, что образ приглушенного или искаженного света сохраняет свою актуальность для ахматовской лирики до конца, убеждает и «световая» палитра «Бега времени», где уже в эпиграфе из Т.Казанской фигурирует «седьмая завеса тумана», и «Поэма без героя», с ее «зеленым дымом» могильной хвои, дымом, пляшущим вприсядку на крыше, уходящим «в свой... туман» Петербургом и постоянно над всем простирающейся Тенью «настоящего Двадцатого Века». В заостренном виде ту же идею оставленности Светом передают нередко встречающиеся у Ахматовой образы «пустых небес» или оксюмороны вроде «чуждой звезды» или светящей тьмы («Светила нам только зловещая тьма»).

Но бессильный порыв к солнцу, к небесному свету – это одна сторона сюжета, а есть, конечно, и «решка» – тема исконной принадлежности поэта «неправедной луне», обретающей на «лунатическое» блуждание, на проклятость, на невозможность «взлететь к престолу Сил и Славы». Поэт – «вековой собеседник луны» и, следовательно, неизбежно «проклятый». И подлинные стихи – это те, что «так вели по бездорожью, Как в мрак падающая звезда», что «были горечью и ложью, А утешеньем – никогда»; это те, чей «тайный хор... бродит вокруг» поэт «и может быть, еще когда-нибудь... задушит»; это те, за которые

приходится платить «сторицей В тюрьме, в могиле, в сумасшедшем доме». При этом у Ахматовой утверждается не соприродность лунному миру, а плененность им, вынужденность погружения в «лунную жуть». Ахматовское: «Я дышу луною», – это не добровольный выбор, а вынужденная констатация. Она никогда не пытается демонизировать свою героиню или с символистской безрассудностью «доместицировать» демонов, прививая своей поэзии непереносимый «диаволизм». Напротив, у нее едва ли не у единственной «на Парнасе серебряного века» звучит подлинный ужас перед демонской природой поэтического слова. Она единственная образ «проклятого поэта» выводит из эстетического контекста и интерпретирует религиозно-этически: эта «потерянная» душа, это «сердце бедное», это постоянное покаянное «томление», «бесприютность», наконец, неподдельный страх перед собственным словом («Я гибель накликала милым») – все это формирует образ поэта-мученика, заложника собственного дара, терзаемого укорами совести, но бесильного противиться своей «двусмысленной» природе.

Таким образом, «мифология» света у Ахматовой, действительно, сводится к сюжету о неутолимом стремлении слиться с Небесным Светом, о плененности земным «мраком» и отравленности лунным «ядом» (ядовитость – одна из основных характеристик лунного света у Ахматовой). Ясно, что все это выглядит, как очередное воспроизведение сюжета о «падшей Софии». Уже давно констатировано, что образ «анти-Софии» возник в поэзии серебряного века одновременно с образом Софии Небесной как его антагонист, но в случае Ахматовой интересна ее интерпретация этого образа, резко отличная от декадентско-символистской. О последней, в частности, пишет А.Ханзен-Леве: «Декаденты могли опираться на гностический образ Софии, который во многом... предвосхищает «падшую женщину» модели СШ ... «Вышняя София»... идентична со «Святым Духом»..., в обличье «низшей Софии» воплощен его анти-образ, образ тотального сладострастия и развращенности. Именно эта валентинианова форма гностицизма и его учение о Софии... стали основой для софиологии модели СШ, тогда как в СШ, напротив, преобладала ортодоксальная модель Софии (т.е. «вышняя София»)»¹ [3, 346-347]. Образ Небесной Софии четырежды явлен в поэзии Ахматовой: три раза в связи с храмами, посвященными Софии, Премудрости Божией, – Софией Новгородской (стихотворение 1912 г. «Приду туда, и отлетит томленье...», где благая сторона творчества связывается с покровительством Софии: «И что бы я ни начинала славить – Ты, тихая, сияешь предо мной») и Софией Киевской (стихотворение 1915 г. «И в Киевском храме Премудрости Бога...» и «Широко распахнуты ворота...» 1921 г. – об образе Софии в этих стихах см. [4]). Четвертое упоминание Софии – в стихотворении 1916 г. «Буду черные грядки холить...» – особенно значимо как жест покаяния и посвящения себя «святой Софии»:

Для детей, для бродяг, для влюбленных
Вырастают цветы на полях.

А мои – для святой Софии
В тот единственный светлый день,
Когда возгласы литургии
Возлетят под дивную сень.

И, как волны приносят на сушу
То, что сами на смерть обрекли,
Принесу покаянную душу
И цветы из Русской земли.

Эта посвященность «вышней Софии» и постоянная покаянная тоска по Свету в ахматовских стихах ведут к трактовке «падения Софии» в ее творчестве, отличной от символистской. «Падшая София» здесь подразумевается не как «диаволический» анта-

¹ СШ, СШ – различные модели символизма, выделяемые А.Ханзен-Леве: СШ – «мифопоэтический символизм» 1900-х гг., СШ – «гротескно-карнавальный символизм» конца 1900-х – начала 1910 гг.

гонист Софии Небесной, а как «заблудшая» часть «сущности» «вышней Софии» – очень близко к той канонической трактовке этого гностического сюжета, в которой «отпавшая» часть сущности Софии имеет имя Ахамот (отметим впечатляющее почти полное совпадение с корнем «Ахмат-» и напомним об отрицательных коннотациях, которые сообщает Ахматова этой литературной «кличке» в своей поэтической мифологии («Татарское, дремучее, Пришло из никуда, К любой беде липучее, Само оно – беда», – говорит она в четверостишии 1958 г., озаглавленном «Имя»), формируя драматическую оппозицию «благодатному» имени Анна – об этом см. [5]. Традиционное толкование образа Ахамот следующим образом излагает С.Аверинцев: «Ахамот... – гипостазированное «помышление» Софии..., духовный плод ее грехопадения. София... возжелала в страстном порыве устремиться непосредственно к недостижимому безначальному «отцу зонов» (в гностических гимнах Софии именуемому Светом светов – Т.П.), нарушая этим иерархическую жизнь плеромы и ее замкнутость как целого; такой порыв привел к излиянию части сущности Софии, из которой возникла Ахамот. Порожденная одной Софией, без участия мужского эона, Ахамот являла собой неоформленную субстанцию; вся жизни Ахамот сводилась к аффективно-страдательным состояниям (печаль, страх, недоумение, неведение)» [6, 136]. Конечно, нельзя утверждать, что Ахматова проецирует свою поэзию на гностический сюжет, а свою лирическую героиню создает «по образу и подобию» Ахамот-Софии, но прочтение сквозного сюжета ахматовской лирики о «взыскании Света» в контексте мифа об «ошибке Софии» возможно и оправдано еще и с точки зрения полемики акмеизма с символизмом. Расставляя в сюжете о «падшей Софии» христианские этические акценты (покаяния, стремления к смирению и осуждение «высокомерья»: «Высокомерьем дух твой помрачен, И оттого ты не познаешь света») и освобождая этот образ от какого-либо демонизма, Ахматова тем самым возвращает на христианскую почву сюжет и образ, отчужденные от нее символистским мифотворчеством. Таким образом, неафишированная, но последовательная реинтерпретация сюжета о «падшей Софии» у Ахматовой вписывается в акмеистическую доктрину возврата к традиционным религиозным ценностям.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто символічний зміст образу Небесного Світла у поетичній міфології Анни Ахматової. Модифікації цього образу (промінь; численні варіанти перешкод до світла або образи світла, що тьмяніє; місячне світло) проаналізовано в контексті метасюжету ахматовської поезії про потяг до Світла та розлуку з ним.

SUMMARY

The object under consideration in the article is the image of the Heavenly Light in the poetical mythology of Anna Akhmatova. Variations of this image (the Ray; images of obstacles to the Light; the Moonlight) have been researched in the context of the great topic of Akhmatova's poetry about the aspiration to the Light and the parting from Him.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Пунин Н.Н. Мир светел любовью. Дневники. Письма. – М., 2000.
2. Струве Н.А. Осип Манделштам. – Томск, 1992.
3. Ханзен-Леве А. Русский символизм. – СПб., 1999.
4. Тименчик Р.Д. Храм Премудрости Бога: стихотворение Анны Ахматовой «Широко распахнуты ворота...» // Slavica Hierosolymitana. – 1981. – № 5-6. – С.297-317.
5. Мейлах М. Об именах Ахматовой. 1. Анна // Russian Literature. The Hague-Paris. – 1974. – № 7-8. – С.33-57.
6. Аверинцев С.С. Ахамот // Мифы народов мира. Энциклопедия: в 2-х т. – М., 1991. – Т.1. – С.136-137.

Надійшла до редакції 08.09.2000 р.

ББК Ш43(=411.2)51-8 Баратынский 4

СЛОВО КАК ИГРА В СТИХОТВОРЕНИЯХ Е.А.БАРАТЫНСКОГО

А.Е.Отин

Личность и поэзия Е.А.Баратынского занимают значительное место в истории русской лирики. Неоднократно в литературе подчеркивалась особая роль поэта в развитии жанра элегии. Так, А.М.Гуревич отмечает принципиально новые качества элегической поэзии Баратынского: «Глубокое философское осмысление роковой дисгармонии человеческого духа было несомненным достижением Баратынского, представлявшее огромный шаг вперед по сравнению с традиционной «унылой элегией» [1, с.205]. Общая элегическая окраска всей поэзии, направленность вовнутрь, в глубины самосознания и вовне, к читателю, слушателю, страстность и философичность – так традиционно характеризуется творчество этого поэта.

«Первые произведения Баратынского были элегии, и в этом роде он первенствует», – писал А.С.Пушкин в статье «Стихотворения Евгения Баратынского 1827 г.» Пушкин видит в Баратынском прежде всего мастера элегии, имеющего своих подражателей, неталантливых и «несносных». Талант его он объясняет «...верностью ума, чувства, точностью выражения, ясностью и стройностью» стиха, бездарность подражателей – отсутствием этих качеств. П.А.Вяземский говорит уже не о безрезультатности подражания Баратынскому, а о невозможности достойного перевода произведений поэта: «...Возьмитесь, например, перевести в иностранную прозу некоторые из коротких, но жизни исполненных элегий Баратынского. Вы распустите живописное и яркое шитье искусной золотошвейки» [2, с.223].

И П.А.Вяземский, и А.С.Пушкин видят в Е.А.Баратынском поэта, который нашел свой язык, выражающийся в умении соединить «в быстром рассказе тон шуточный и страстный, метафизику и поэзию» (84). Анализируя поэму Е.А.Баратынского «Бал», А.С.Пушкин подчеркивает способность ее автора к соединению в одном стихотворении «различных языков». Так, для характера героини поэт «создал совершенно своеобразный язык и выразил на нем все оттенки своей метафизики – для нее расточил он всю элегическую негу...» [3, с.84]. Шуточный, саркастический, страстный, элегический тон входит в палитру языка всей поэмы.

Несомненный интерес представляют суждения самого Е.А.Баратынского о поэтическом слове. В статье «Таврида» А.Муравьева», отдавая должное способностям молодого поэта, Баратынский-критик еще не видит в нем сложившегося автора подлинно поэтического слова: «Что касается до слога, надобно помнить, что мы для того пишем, чтобы передавать другим свои мысли, если мы выражаемся неточно, нас понимают ошибочно или вообще не понимают, для чего ж писать». Ругает он Муравьева и за неестественность: «И юноша пеной его поседел»: дурно, потому что изысканно. Надо было сказать: «И юношу пеной своею покрыл». Лирическая поэзия любит простоту выражений» [4, с.254].

Для Баратынского поэтическое слово представляет собой победу ясной мысли над смутным чувством. Именно в слове чувство, сливаясь с мыслью, высвобождается и освобождает личность.

Недостаточность чувства, по мнению поэта, сродни недостаточности личности. Мысль только тогда становится поэтической, когда вызывается не искусственно, а является следствием потребности переживания, желания сказать. При этом Баратынский подмечает еще одно свойство поэтического слова: это не только личностное слово, но и результат общения личностей автора и читателя, авторов друг с другом:

В своих стихах он скукой дышит,
Жужжаньем их наводит сон:
Не говорю: зачем он пишет,
Но для чего читает он?

Мастер элегии, Баратынский создает и много эпиграмм, и «легкомысленные», шуточные стихотворения. Короткие веселые стихи Баратынского представляют отдельный интерес. Построены они на игре слов, звуков, когда образ может возникать из самого нарушения правил («Девушке, которая на вопрос : как ее зовут? Отвечала: не знаю»), на отсутствии изображения там, где по правилам оно должно быть («Портрет в...»), на оригинальных взаимоотношениях между образами-героями («С.Л.Энгельгардт»).

Не знаю? Милая Незнаю!
Краса пленительна твоя.
Незнаю я предпочитаю
Всем тем, которых знаю я.

В стихотворении, при очень простом содержании того, о чем в нем говорится, существует гораздо более богатое внутреннее, смыслообразующее движение. Динамическое впечатление возникает из-за пересечения маленьких образов-смыслов, построенных на звуковых, лексических и морфологических взаимосвязях. Так, глагол с отрицанием «не знаю», помещенный в заглавии стихотворения, субстантивируется и превращается в имя собственное «Незнаю», а затем оборачивается утверждением в двух последних словах стихотворения-шутки: «знаю я».

В «Портрете в...» портрет отсутствует. Несерьезность, легкость прочитывается уже в заглавии, неконкретном, незавершенном, как бы недописанном. Далее все стихотворение состоит из противопоставлений, создающих контрастный образ. Оппозиция, сохраняя внутри себя контрастность, снимается тремя последующими строчками, последняя же строка становится завершающим штрихом портрета :

Как описать тебя? Я право сам не знаю.
Вчера задумчива, я помню, ты была,
Сегодня ветрена, забавна, весела;
Во всем, что лишь в тебе встречаю,
Непостоянство примечаю, –
Непостоянно ты мила.

В стихотворении-посвящении «С.Л.Энгельгардт», наполненном теплым юмором и признательностью, происходит игра чувств, настроений. Чувства, наравне с «я» и «ты», становятся героями-образами стихотворения, способными к поступкам, симпатиям. Появляясь один за другим, существуя как автономно, так и во взаимосвязях, герои-образы в конце сольются в коротком местоимении «ты». «Ты» теперь – это и «судьба», и «сестра», и «любовь», и «дружба», и «счастье»:

Нежданное родство с тобой даруя,
О, как судьба была ко мне добра!
Какой сестре тебя уподоблю я,
Ее рукой мне данная сестра!
Казалось, любовь в своем пристрастие
Мне счастья дала до полноты;
Умножила ты дружбой это счастье,
Его могла умножить только ты.

В 1827 году, среди других, Баратынским было написано короткое стихотворение «Эпиграмма». Здесь нет оговорки: слово «эпиграмма», вынесенное в заглавие, скорее является названием, а не определением жанра. Одновременно стихотворение можно определить как эпиграмму на эпиграмму:

Окогченная летунья,
 Эпиграмма-хохотунья,
 Эпиграмма-егоза
 Трется, вьется средь народа,
 И завидит лишь урода –
 Разом вцепится в глаза.

Своеобразное посвящение эпиграмме выдержано в духе жанра эпиграммы. Описание-характеристика героини стихотворения построено на динамичных коротких, емких образах. Перетекая друг в друга, они создают единый образ движения и, благодаря фонетическим параллелям, единый образ звучания. Игра слов в этом стихотворении – прежде всего игра звуков, создающих собственные образные параллели: «окогченная» – «эпиграмма» – «егоза»; «народа» – «урода» – «разом»; «летунья» – «хохотунья»; «трется»-«вьется». Центральной является параллель-характеристика : «окогченная» – «эпиграмма» – «егоза».

Богатство звуковых рядов, образы звуков и движения («летунья», «хохотунья», «егоза», «трется», «вьется», «завидит», «вцепится») и упоминания о пространстве, где обитает эпиграмма («средь народа») создает впечатление и даже осязаемый образ толпы, движущейся, переговаривающейся, смеющейся. В каждом отдельном стихотворении Баратынского словесная игра осуществляется неодинаково, по-новому. Но для всех существуют и общие правила: простота, точность, понятность выражения. Это игра чувства в мысли и мысли и чувства в слове. Характеризуя поэзию Баратынского, К.Н.Григорьян объясняет особую природу его «рационализма», который «вытекал из стремления... победить умом сердечное чувство... добиваться возможной точности в выражении поэтической мысли» [5, с.15].

Игра, таким образом, не исключает точности, а способствует ей. Для Баратынского точность не синоним однозначности. Наоборот, точно то слово, что способно вместить в себя и передать многогранность и полноту бытия. В его лирике слово распадается на много слов. Затем все слова снова соединяются в слово. Цельные и завершенные небольшие лирические монологи поэта увлекают переменчивостью образов, способностью разнообразного, контрастного изображения представлять собою одну целостную, играющую красками картину.

Мою звезду я знаю, знаю,
 И мой бокал
 Я наливаю, наливаю,
 Как наливал.
 Гоненьям рока, злобе света,
 Смеюся я;
 Живет не здесь – в звездах Мозга
 Душа моя!
 Когда ж коснутся уст прелестных
 Уста мои,
 Не нужно мне ни звезд небесных,
 Ни звезд Аи.

Стихотворение носит элегическое название «Звезды». В жанровом отношении оно ближе всего к застольной песне. Сложная многоуровневая словесная игра формирует восприятие читателя, который сразу же, в первую очередь обращает внимание на графическое построение текста. «Прыгающий» размер стихотворения, перемена жанрово-стилистической окраски строк, столкновение единственного и множественного числа («звезды» – «звезда»), разнообразные контрасты – все это, создавая впечатление полной свободы художника, соответствует и основному направлению мысли произведения, утверждению внутренней свободы:

Гоненьям рока, злобе света
Смеюся я...

«Легкомысленные» короткие стихотворения Баратынского представляют собой образы именно внутренней свободы в поэзии. Поэтическое слово здесь – слово играющее, когда правила игры обозначены самим поэтом. Автор элегий, поэт «сердечных утрат», Баратынский пишет и другие стихи, наполненные яркими красками и ощущением радости бытия. Их немного, и всех их объединяет легкость словесной игры и отношение к слову, как к игре.

Вероятно, эта сторона поэзии Баратынского реализовывала его желания доказать возможность поэтической свободы даже при том ощущении дисгармонии мира, которое пронизывает все его творчество, сыграть в легкость, радость, счастье. Так или иначе, но именно играющее слово становится для Баратынского воплощением ярких красок мира, естественности, безыскусности и простоты.

Играя словом, поэт играет сам с собой и вовлекает в игру читателя. Играя с читателем, он демонстрирует эстетическую ценность слова, утверждает неповторимость творческого акта, личность и свободу литературного произведения.

РЕЗЮМЕ

У статті аналізуються механізми словесної гри в неелегічних коротких віршах Є.О.Баратинського.

SUMMARY

In this article the mechanisms of play on words in non-elegiac rhymes by Ye.A.Baratynskiy are analyzed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Проблемы романтизма. Сборник статей. – М.: Искусство, 1967. – 358 с.
2. Возникновение русской науки о литературе. – М.: Наука, 1975. – 457 с.
3. Пушкин А.С. Полн. собр. соч. – Т.7. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1951. – 766 с.
4. Литературная критика 1800-1820-х годов. – М.: «Художественная литература», 1980. – 340 с.
5. Русский романтизм. – Л.: Наука, 1978. – 282 с.

Надійшла до редакції 08.09.2000 р.

ББК Ш10*008.51

ТИПОЛОГІЯ ПРИСЛІВНИКОВИХ ЕКВІВАЛЕНТІВ СЛОВА З ПРОСТОРОВОЮ СЕМАНТИКОЮ

А.А.Лучик

Зіставлення та виявлення типологічних чи контрастивних семантичних особливостей близькоспоріднених мовних систем або окремих їхніх ділянок стало предметом досліджень порівняно недавно, а така галузь лінгвістики, як порівняльна семантика, набула свого розвитку лише протягом останніх трьох десятиліть. Вчені-мовознавці, об'єднані спільною ідеєю виявлення лінгвістичних універсалій, підійшли до необхідності проведення типологічних досліджень і на семантичному рівні. Щоправда, питання про те, мови якого ступеня спорідненості чи, навпаки, віддаленості повинні ставати

предметом типологічних пошуків, довго залишалося невирішеним. І це торкалося переважно відповіді на питання, чи можливо проведення типологічних досліджень на базі споріднених мов. Відповіді подекуди виявлялися протилежного характеру: від повного заперечення такого роду досліджень до ствердження їхньої необхідності [пор., наприклад, Скаличка 1963, 19-33 та Толстой 1968, 339-365]. У доповіді на VI Міжнародному з'їзді славістів М.І. Толстой не тільки підтвердив необхідність типологічних пошуків у галузі семантики споріднених мов, а й показав, у який спосіб їх можна проводити. При цьому вчений виявив зокрема те, що «типологія близькоспоріднених, наприклад, слов'янських мов, особливо їхня лексико-семантична типологія..., здатна мати теж достатньо специфічний аспект дослідження..., вона здатна продемонструвати, як одними й тими самими чи надто близькими формальними засобами мови виражається різний зміст» [Толстой 1968, 341]. Отже, факт існування семантичної типології близькоспоріднених мов було остаточно зафіксовано. Одним із шляхів її розвитку може бути той, на якому наголошував ще В. фон Гумбольдт, що вважав за найдоцільніше вивчати мовний матеріал з урахуванням філософської концепції людської природи та історичним розглядом долі різних народів [Гумбольдт 1985, 347]. З цього випливає необхідність здійснювати у дослідженні регулярне співвідношення мовних фактів з фактами об'єктивної дійсності, і зокрема з особливостями існування у ній «мікрокосмосу» – людини, яка «щоб спіймати свої душевні рухи, щоб осмислити свої зовнішні сприймання..., повинна кожне з них об'єктивувати у слові» [Потебня 1913, 141]. Саме через слово ми здатні усвідомити себе самого і все те, що нами пізнається, а звідси – щоб усвідомити слово, необхідне звернення до тих фактів, на позначення яких воно утворено. А відтоді зникає уявлення про мову «як лабіринт шляхів», коли «ти підходиш з одного боку і знаєш, де вихід, підійшовши до того самого місця з іншого боку, ти вже не знаєш виходу» [Витгенштейн 1994, 163]. З приводу подібних висновків у дослідженні мовних фактів Р.О. Будагов заперечував: «Поза тим вихід може бути лише один – звернення до досвіду та реальності» [Будагов 1983, 31]. Але досвід у кожного народу свій, і пізнання об'єктивної реальності кожним з них відбувається різними шляхами. По-різному твориться й їхня культура, а звідси й по-різному відбувається у кожній мові сегментація дійсності. Отже, стає очевидним неможливість існування точної відповідності між порівнюваними словами та їхніми еквівалентами в різних мовах. З цього погляду висновки про те, що певній одиниці окремої мови відповідає інша іншої мови без з'ясування особливостей внутрішньої організації кожного такого елемента та виявлення особливостей його співвідношення з фактами об'єктивної дійсності будуть не тільки не повними, а й можуть засвідчувати неточності. Виникнення такої проблеми значно спрощується застосуванням у зіставних семантичних дослідженнях мовних одиниць методу компонентного аналізу, завдяки якому найбільш чітко та повно висвітлюється інформація, яку несе в собі мовний елемент, що аналізується, як наслідок – з'являється вірогідність пошуку найбільш точного йому відповідника в іншій мові.

Основи компонентного аналізу у зв'язку з порівняльними дослідженнями були розроблені вченими минулих десятиліть [Див., наприклад, Кузнецов 1971а); Кузнецов 1971б)]. І хоча, на думку деяких учених, на сучасному етапі зіставні міжмовні лексико-семантичні дослідження повинні будуватися на компонентному аналізі [Кочерган 1995, 8], усе ж такі роботи виступають поодинокими у вітчизняному мовознавстві [Див., наприклад, Яворская 1992; Фабіан 1998]. Метод компонентного аналізу можна використати не тільки у дослідженнях внутрішньої організації слова, а й одиниць, які належать до вищих, ніж слово, рівнів системи мови [див. Гульга 1989]. Вважаємо за доцільне застосування цього методу й у дослідженнях одиниць перехідних рівнів систем мов у зіставному аспекті з метою виявлення типологічних ознак внутрішньої організації одиниць перехідних форм існування в близькоспоріднених мовах, зокрема прислівникових еквівалентів слова, творення яких є відображенням регулярних способів удосконалення

сегментації навколишньої дійсності людиною в процесі її досвідної діяльності, коли перед особою Всесвіт з'являється у вигляді тримірного простору і тримірної природи часу, отже «потрійність є найбільш загальною характеристикою буття» [Флоренський 1989, 596]. Усвідомивши себе у цьому світі з усіма своїми фізичними та психічними характеристиками, людина намагається відбити це у мові, яка «не відділяється від людини і прямує за нею у всіх її діях» [Ельмслев 1960, 264]. Отже, і простір людина подекуди позначає у мові за допомогою вказівки на свої фізичні характеристики та вказівки на частини тіла або в цілому на своє тіло, що відіграє неабияку роль у процесі людського пізнання. Характеризуючи особливості людини, П. Флоренський робив такі висновки: «Людина «дана» нам у різних змістах. Але передусім вона дана тілесно – як тіло. Тіло людини – ось що перш за все називаємо ми людиною» [Флоренський 1989, 264]. Прислівникові еквіваленти слів просторової семантики української і російської мов значною мірою відбивають саме такі особливості сприймання людиною навколишньої дійсності, тобто у позначенні елементами просторової семантики часто спостерігається вказівка на частини людського тіла. Передусім треба зауважити, що під еквівалентами слова ми розуміємо таке поняття, визначення якого сформулювала у передмові до «Словаря еквивалентов слова» Р.П. Рогожнікова: «Еквіваленти слова становлять зв'язані сполучення, що характеризуються стійкістю, єдністю значення, у більшості випадків постійною, незмінною формою. У потоці мовлення еквіваленти слова становлять цілісну одиницю і стосовно наголосу, звичайно вони мають один словесний наголос» [Рогожнікова 1991, 4]. З наведеного тлумачення випливає, що еквіваленти слова мають такі основні ознаки: щодо змісту – характер прямого значення, щодо форми – роздільнооформленість, щодо функції – загальномовне вживання. А це дає підстави констатувати, що зазначені елементи є асиметричними одиницями системи мови, в яких спостерігається «невідповідність між тим, що означається і тим, що означає» [Балли 1955, 160], тобто між формою і змістом. Власне прислівникові ЕС – це елементи, що перебувають на другому етапі адвербіального типу синтаксичної деривації» [див. Вихованець 1983, 203-204], тобто поступово набувають статусу прислівникових одиниць системи мови, а стосовно лексичного рівня – статусу лексем. Останнє приводить до висновків про те, що у дослідженні прислівникових ЕС можна керуватися тими самими принципами, що і в ході аналізу одиниць лексичного рівня системи мови, зокрема слова.

З метою виявлення особливостей входження в системи споріднених мов досліджуваних одиниць в процесі аналізу намагаємось з'ясувати характер їхніх опозиційних відношень, оскільки останнє є одним із свідчень набуття певними елементами статусу одиниць системи мови. Виходячи з того, що вже сама мова є «системою опозицій» [Вайнрайх 1979, 32], вивчення компонентів яких найдоцільніше здійснювати за допомогою аналізу відношень між ними [Леви-Строс 1985, 48], вчені-лінгвісти розробляли опозиційні теорії у дослідженнях одиниць різних мовних стратумів. Теорію опозицій на семантичному рівні з максимальною повнотою було висвітлено у роботі Е.В. Кузнецової, яка виокремлювала опозиції тотожності, привативні та еквіполентні [Кузнецова 1989, 43-51]. Така класифікація опозиційних відношень береться за основу й у пропонованому аналізі внутрішньої організації прислівникових ЕС. Ми виходимо з того, що значення слова – складна багаторівнева структура [Пешак 1999, 61-64], яка в тлумачних словниках розкривається через семи, що є елементами змістової сторони мови і в плані змісту далі не діляться [Соколовская 1979, 23].

Повертаючись до аналізу прислівникових ЕС, слід відзначити, що в обох досліджуваних мовах одиниці просторової семантики переважно нескладні за своєю внутрішньою організацією, максимум до внутрішнього складу таких елементів входить сім компонентів (сем), причому семисемна одиниця просторової семантики лише одна – це український ЕС у себе. Шестисемні прислівникові еквіваленти на позначення простору становлять поодинокі випадки. З цього випливає, що простір у досліджуваному матері-

алі позначається такими елементами систем двох споріднених мов, які є простими щодо внутрішнього складу.

Отже, об'єкт може бути розташований біля різних частин людського тіла, в тому числі стикатися з ними. На позначення такої семантики у досліджуваних мовах фіксується декілька прислівникових еквівалентів. Так, перебування об'єкта біля голови позначається українським та російським ЕС, що мають однакову форму вираження – **в головах**. Відмінності зазначених елементів стосуються їхніх стилістичних ознак, оскільки в українській мові ця одиниця функціонує як стилістично нейтральна, а в російській – як розмовна. Пор. їхнє вживання відповідно у двох досліджуваних мовах: *В пещері по один бік стіною лежала купа сухого жовтого листу: то була Кривоносова постіль. В головах замість подушки лежало зв'язане дрантя* (Н.-Левицький). *Вхожу, а он лежить в кровати... а в головах букетик гвоздик в кувшинчике* (Проскурин). Якщо об'єкт здатен перебувати біля голови, то він може бути і біля ніг, тобто **в ногах**. Зазначений прислівниковий еквівалент має однакову форму вираження в українській і російській мовах. І в цьому випадку розбіжності одиниць стосуються особливостей їхнього функціонування в двох споріднених мовах: ЕС **в ногах** – в українській мові є стилістично нейтральним, в російській – розмовним.

Від ЕС **в головах** і **в ногах**, що вступають в системах кожної з досліджуваних мов у відношення протиставлення, відрізняються ЕС **в ноги** і **в голову**, які теж мають однакову форму вираження в близькоспоріднених мовах, квантом спрямування, у той час, як на фоні семантики прислівникових еквівалентів **в ногах**, **в головах** висвічується квант перебування.

Максимальну близькість об'єкта з квантом зручності такого стану позначає український ЕС **під рукою** (**під руками**) та російський – **под рукой**. В їхній внутрішній структурі не зустрічається компонента, який би засвідчував зв'язок просторової семантики з частинами людського тіла. Пор., наприклад, склад лексичних сем української одиниці – 'близько', 'поряд', 'там, де у будь-яку хвилину можна взяти'. Проте особливості їхньої форми вираження неодмінно викликають уявлення про таку важливу частину тіла, як **рука**. Семи укр. ЕС **під рукою** (**під руками**), 'близько' і 'поряд' та російської одиниці – 'близко' і 'рядом' – відображають їхні можливості позначати семантику близькості. В українській мові ЕС **під рукою** (**під руками**) утворює еквіполентну опозицію з прислівниковим еквівалентом **по сусідству**, де інтегративним компонентом виявляється сема 'поряд', в російській мові в еквіполентну опозицію об'єднані ЕС **под рукой** – **по соседству** семою 'рядом'. Якщо укр. ЕС **під рукою** (**під руками**) та рос. **под рукой** викликає асоціативне уявлення про частини людського тіла, то на фоні просторової семантики укр. ЕС **по сусідству**, рос. **по соседству** виникає уявлення про присутність, крім діяча, іншої особи (осіб). Одиницям, що позначають семантику близькості, протистоять елементи на позначення віддалення, яке в системі української мови репрезентують ЕС **на віддалі** (**віддаленні**) та рос. **в отдалении**. Якщо ці одиниці засвідчують віддаленість певного об'єкта від спостерігача, то українські розмовні ЕС **на відльоті**, **на відчепі** і **на відшибі** (**одшибі**), які утворюють між собою опозиції тотожності, та російські прислівникові еквіваленти **на одшибе** і **на отлёте** здатні характеризувати відстань між об'єктами. Пор. спільну сему укр. ЕС 'віддалено від інших': *На одшибі, у кутку, кривенький стіл* (Вовчок). Така сама сема 'отдалённо от других' міститься й у внутрішній організації рос. ЕС **на отлёте**: *Валериан Иванович сидел один на отлёте* (Астафьев).

Українські одиниці **на відльоті**, **на відчепі**, **на відшибі** (**одшибі**) утворені на позначення просторової семантики і, власне, тільки її і репрезентують в системі мови. В російських ЕС **на отлёте** і **на отшибе** на фоні просторової семантики розвинулось значення способу дії, що відображено семами 'отведя в сторону', 'особенно', 'изолированно' ЕС **на отлёте** та семами 'обособленно от других' і 'отчуждённо' ЕС **на отшибе**. Пор.: *Мы перестали себя чувствовать на отшибе* (Чаковский). Загальна семантика

цих одиниць формується навколо людських уявлень про відчуженість одних об'єктів, якими найчастіше стають особа (особи) або місце її перебування, від інших. Але як такого протиставлення поняття 'своє' – 'чуже' цими одиницями не маніфестується, швидше, йдеться про віддаленість об'єкта «свого» від іншого, але теж «свого».

Уявлення про протиставлення простору як «свого» і «чужого» репрезентується в системах досліджуваних мов іншими прислівниковими еквівалентами. Таких одиниць декілька в українській і російській мовах. І це зрозуміло, оскільки «національна (етнічна) самосвідомість найяскравіше виявляється в ситуації протиставлення «свій – чужий» [Толстой 1988, 18], і мова, що регулярно перекодовує свої засоби, поспішаючи відображати нові уявлення про дійсність, безперечно, реагує особливо чутливо й на ті, які пов'язані з національною свідомістю її носіїв.

Отже, перебування у місці, яке виявляється «чужим» для діяча, репрезентують в системі української мови такі прислівникові еквіваленти, як **на чужині** та **на стороні**, що утворюють між собою опозицію тотожності: *Пані милостива! Будьте ласкаві, скажіть мені, що мій чоловік **на чужині**, як проживає?* (Вовчок). *Господар [Павло] був добрий такий... що й **на стороні** його всяке знало* (Вовчок). В російській мові просторову семантику чужого, незвичного для діяча місця перебування представляє прислівниковий еквівалент **на стороне**: *Отцу тоже было скучно дома; он тоже... норавли уйти и поискать веселья **на стороне*** (Панова). Спрямування до «чужого», незвичного для діяча простору в українській мові репрезентується такими ЕС, як **на чужину**, **на сторону** й **на бік**, в російській мові подібну семантику відбиває ЕС **на сторону**.

Більш загострена репрезентація протиставлення просторової семантики «свого» і «чужого», що виникає як результат уявлення про існування не тільки у свідомості, а й фізичної межі, спостерігається у внутрішній організації українських ЕС **за рубежем**, **за кордоном**, яким в російській мові відповідають ЕС **за рубежем** та **за границей**. В обох мовах існують, хоча й подібні як за формою вираження, так і за внутрішнім складом, одиниці, але такі, що відрізняються від зазначених наявністю кванта спрямування. Це ЕС, що актуалізують в системі мови уявлення про напрямок за межу «свого» простору та, навпаки, напрямок до «свого» простору. Зазначену семантику актуалізують українські прислівникові еквіваленти **за кордон** і **за границю**, що утворюють між собою на лексичному рівні опозицію тотожності, та ЕС протилежного значення **з-за кордону**.

Аналіз цих одиниць показує, що один і той самий зміст може мати різні форми вираження. Так, наприклад, місце перебування діяча здатне позначатися формами **за рубежем** і **за кордоном**, напрямок його пересування – одиницями **за кордон**, **за границю** та **з-за кордону**. Такий вибір форм – данина традиції, коли один з цих елементів є більш уживаним, і саме поширеність його уживання на місці прислівника у складі речення приводить до «застигання». Чому набула прислівникових ознак структура **за границю** і не адвербіалізувалася, наприклад, форма **з-за границі**, очевидно, з погляду синхронного аналізу можна кваліфікувати тільки так.

У російській мові на позначення такої семантики виявлено чотири одиниці. ЕС **за границю** і **за рубеж**, що утворюють опозицію тотожності, референціюючи просторову семантику напрямку за межі «свого» простору, та ЕС **из-за границы** і **из-за рубежа** протилежної просторової семантики. Пор.: – *Ну ты сказала, что я **за границу** собираюсь?* – *Сказала* (Абрамов). *В конце мая месяца князь возвратился **из-за границы** и поехал в свою деревню* (Пушкин).

Перебування в межах «чужого» простору, пов'язане зі зміною статусу діяча, референціюється в українській мові прислівниковими еквівалентами **в гостях** і **в гостині**, що утворюють між собою на лексичному рівні опозицію тотожності. В російській мові ці одиниці мають відповідник ЕС **в гостях**. Спрямування в межі «чужого» простору чи, навпаки, з-за його меж, пов'язане зі зміною статусу діяча, референціюють в українській мові ЕС **в гості**, **в гостину** та **з гостей**, в російській – **в гости**, **из гостей**. З попередніми одиницями

на позначення просторової семантики типу укр. **за кордон, з-за кордону**, рос. **за границу, из-за границы** їх пов'язує квант спрямування, але на відміну від них, ЕС укр. **в гості, в гостину, з гостей, з гостини** та рос. **в гости, из гостей** не викликають уявлень про наявність фізичної межі між «своїм» та «чужим» простором. Тут, швидше, виникають уявлення про перебування діяча в чужій оселі чи спрямування до неї або з неї. Пор.: – *Завтра ми заїдемо до вас у гості і завтра по дню поговоримо й порадимось* (Яновський). *Садись на мою лошадь, парень. Поедем ко мне в гости.* (Евтушенко).

Імпліцитно просторову семантику відчуженості представляють й укр. та рос. ЕС відповідно **у тиші** та **в тиши**, утворені на позначення тихого, спокійного місця перебування, тобто такого, що переважно розташовується на відстані від суєти людської.: Пор.: *Вона мріяла хоча б трішечки побути самій на березі озера у тиші. Она мечтала хотя бы немного побыть на берегу озера в тиши.*

Прислівниковий еквівалент російської мови **в тиши**, крім просторової семантики, здатен представляти й значення способу дії, яке відображається семами 'тихо', 'без лишнього шуму': *У касты учёных... хранилось и святое наследие древнего мира, и мысль эпохи; они в тиши работали, боясь гонений, преследований, – и слава после озарила скрытый труд их* (Герцен). Подібна семантика в українській мові референціюється такими стилістично нейтральними прислівниками, як **потай, потайки, потайці, потайно і потайком** та розмовними **потаємно, потаємки, потаємці**. Пор. вживання рос. ЕС **в тиши** та укр. прислівника **потайки**: *Партизаны пробрались ночью в тиши. Партизаны пробрались вночі потайки.*

Одиницям, що характеризують просторову семантику, пов'язуючи її з межами «чужого» простору, певною мірою протистоять досліджувані елементи на позначення «свого» простору; таких одиниць у близькоспоріднених мовах виявляється значно менша кількість. Очевидно, подібний розподіл прислівникових елементів слід пов'язувати з особливостями людського світопізнання, коли «своє» сприймається як само собою зрозуміле, і його не треба уточнювати або конкретизувати і в цілому пізнавати.

Спрямування в межі «свого» простору, в свою оселю, будівлю або напрямом до власного тіла діяча позначається в українській мові двома прислівниковими еквівалентами **до себе і на себе**, об'єднаними спільною семою 'у напрямку до суб'єкта'. Якщо семи 'у свою оселю' та 'у свою квартиру' ЕС **до себе** відображають більш конкретні уявлення про просторову семантику, яка позначається цією одиницею, то семи 'взяти відповідальність', 'розплачуватися самому' ЕС **на себе** засвідчують можливості цієї одиниці характеризувати не тільки семантику простору. Пор. вживання ЕС **на себе** та **до себе** у таких реченнях: *Тепер пані запрохувала їх до себе в гості, але вони чомусь соромилися та тільки дякувала за ласку* (Дн. Чайка). *Ці двері відчиняються на себе.*

В російській мові такого типу просторову семантику референціюють подібні за формою вираження одиниці **к себе і на себя**, що теж спільною семою 'у напрямі до діючої особи' утворюють еквіполентну опозицію. Пор.: *Ощущая слабость, поднялся он к себе на третий этаж* (Семенихин). Сема 'домой' ЕС **к себе** виявляється інтегративною в еквіполентній опозиції цієї одиниці з ЕС **на дом**, що маніфестує в системі мови теж просторову семантику зі вказівкою спрямування в межі «свого» простору, проте останнє тут набуває більш конкретних рис, що виявляється в обмеженні просторової семантики напрямком до власного житла діяча: *Ночью он пришёл к себе на дом и отужинал со своею семьёю* (Пушкін). В українській мові таку семантику відображає прислівниковий еквівалент **до себе**. Пор. його семи 'у свою оселю', 'у свою квартиру'.

До одиниць на позначення просторової семантики належать і такі, що характеризують місце перебування в межах «свого» простору, зокрема місце перебування в межах власної оселі діяча характеризується рос. ЕС **на дому**: – *Его сейчас нет в комендатуре, вероятнее всего, он у себя на дому* (Казакевич). Лексична сема 'дома' цієї одиниці виявляється спільною з прислівниковим еквівалентом **у себе**, що здатен характе-

ризувати просторову семантику місця перебування діяча, яке має більш широкі рамки, ніж межі його власної будівлі. Це може бути і місце його роботи, і місце, де він звичайно проводить свій час. Пор. семи *‘на своём месте’* і *‘на месте своего обычного пребывания’*: *Рукопись оставьте у себя до будущей субботы* (Шевченко).

В українській мові такого типу просторову семантику референціює ЕС *у себе*, лексичні семи якого *‘у своїй оселі’*, *‘на своєму місці’* та *‘на місці свого звичайного перебування’* відображають можливості цієї одиниці маніфестувати такі уявлення про особливості просторової семантики, що в системі російської мови представляються прислівниковими еквівалентами *у себя* і *на дому*. Пор. вживання укр. ЕС *у себе*: *На господі у себе Чайченко такий самий, небалакливий, як і в людях, мати ж його дуже ласкава і привітно до всіх ставилась* (Вовчок).

Присутність інших людей в межах того простору, в якому існує і який споглядає особа, є необхідним фактором її самопізнання і розвитку. Необхідність взаємодії людини із подібним до себе П. Флоренський охарактеризував у такий спосіб: «Емпірична природа людини розкривається у системі думок, відчуттів, бажань і виявляється в діях. А останні отримують самостійність, знаходячи відповідні думки, відчуття, бажання в інших людях» [Флоренський 1989, 224]. Отже, присутність собі подібних є невід’ємним атрибутом самовираження, самопізнання, процесів пізнання навколишньої дійсності і зокрема простору. Людина співпрацює з іншими і має можливість їх споглядати. Інші можуть виявитися точкою відрахунку у характеристиці просторової семантики, що і знаходить відображення в системі мови. Такий аспект світопізнання здатні відображати і прислівникові еквіваленти, утворені на позначення просторової семантики, типу ЕС української мови *на люди* і *на людях*, перший з яких репрезентує уявлення про місце перебування особи в присутності інших, а другий – про спрямування людини в коло інших. Пор.: *Сам хазяїн з’явився на люди в якомусь арештанському сіряку* (Гончар). *Хто на чужих пожежах не був, а хоч і був та не вхавив чогось путящого... на людях галасував на всю горлянку – забрати економію! А ті, що набрались уже по чужих мастках, поглядали на порожні двори сусідів з непокоєм і собі на людях горлали не менш* (Головка).

Подібні за формою вираження і внутрішнім змістом одиниці виокремлюються і в системі російської мови: *на люди* і *на людях*. Проте у цьому випадку ЕС функціонують зі стилістичними маркерами розмовності: *Когда она выходит на люди, Глядят из каждого окна* (Ваншенкин). *Пошёл солдат с людьми в луга, Чтоб на людях забыться* (Твардовский). Якщо в зазначених одиницях, що референціюють простір за допомогою вказівки на присутність людей, це відбувається у такий спосіб, коли не підкреслюється бажаність / небажаність останнього для діяча, то рос. ЕС *с личным* відбиває таку семантику, в якій імпліцитно міститься повідомлення на небажану для діяча появу в місці його перебування іншої особи: *Надо изловить Рогова [браконьера] с ружьём, взять с личным* (В. Белов). На позначення такої семантики в українській мові прислівникових еквівалентів не фіксується, вона представляється у мові описово.

Характеристика просторової семантики, на фоні якої висвічується елемент фатальності, покладання на долю, репрезентується в системах досліджуваних мов декількома одиницями. З них виокремлюються елементи на позначення місця перебування діяча, яке визначається випадковістю вибору, та ЕС з характеристиками просторових орієнтирів, куди спрямовує свої прагнення діяч або таких, вибір яких він покладає на долю. Отже, просторову семантику з показниками невизначеності місця перебування репрезентують в українській мові ЕС *де попало*, *де завгодно*, *де прийдеться*, *де доведеться*. Їхніми відповідниками в російській мові виявляються ЕС *где попало*, *где угодно* та *где придётся*. Пор. вживання укр. *де завгодно* і рос. *где угодно*: *Малуша рада була лягти де завгодно. Сказали б – спала б просто на землі* (Скляренко). *Найдите его. Где угодно найдите. Его нельзя оставлять одного... – сказал он молодым космонавтам* (Евтушенко). Просторову семантику з квантом спрямування до невизначених орієнтирів, якими можуть стати ті, що обере

випадок, характеризують ЕС укр. мови **куди попало, куди завгодно, куди прийдеться** та **куди доведеться**, яким в російській мові відповідають прислівникові еквіваленти **куда попало, куда угодно, куда придётся**. Пор. вживання укр. ЕС **куди попало** і рос. одиниці **куда попало**: *Вершники вже бігли там і там, куди попало* (Хорунжий). *Иные из-за стола повыскакивали и бросились куда попало* (Астафьев).

Покладання на випадковість місця перебування в реальному світі протистоїть вказівка на чітко визначений просторовий орієнтир. Так само і в системі прислівникових еквівалентів вище зазначеним елементам зі вказівкою на невизначене місце перебування чи протікання дії протистоять одиниці просторової семантики, які засвідчують конкретний орієнтир місця реалізації дії. До останніх належать два прислівникових еквіваленти української мови, що референціюють подібну семантику, але відрізняються один від одного сферою функціонування. Так, ЕС **і тут** виступає як стилістично нейтральна одиниця мови, а ЕС **і тутечки (тутечка, тутеньки, тутечки, отутеньки)** – як розмовна. Крім просторової семантики, зазначені елементи здатні характеризувати в системі української мови і часову семантику. Подібний за формою вираження прислівниковий еквівалент російської мови **и тут** утворено на позначення тільки темпоральної семантики: *[Аксинья], не разжимая губ, скупно улыбнулась. И тут в первый раз заметил Григорий, что губы у неё бесстыдно-жадные, пухловатые* (Шолохов). Проте, ЕС російської мови **тут же**, як і українські **і тут, і тутечки (тутечка, тутеньки, тутечки, отутеньки)** та **тут же**, демонструє можливості характеризувати і просторову, і часову семантику. Просторова та темпоральна семантика, що референціюється прислівниковим ЕС української мови **тут же** та подібним до нього за формою вираження російським відповідником **тут же**, кумульована з інтенсифікативною, тобто значення, маніфестоване цими одиницями в системах досліджуваних мов, актуалізується крізь призму поглядів спостерігача. Останнє виявляється в тому, що вказівка на певний просторовий чи часовий орієнтир здатна відсуватися на задній план, на передньому з'являються показники інтенсифікативного значення, яке, наприклад, відображається семою 'одразу ж' (рос. 'сразу же'). Пор.: *Промінь надії раптом засвітився в полковничих очах, але тут же згас* (Довженко). *Фёдор Иванович позвонил. Поэт тут же открыл, как будто ждал* (Дудинцев). Одиниці з таким типом внутрішньої організації, яка містить просторово-темпоральну семантику, відображають уявлення особливостей світосприймання людиною, яка не здатна існувати тільки у просторі або тільки у часі, тому ці поняття для неї об'єднані, як семи, що відбивають просторову та часову семантику у внутрішній організації ЕС типу укр. та рос. **тут же**. Висновки, які випливають зі спостережень за внутрішнім змістом зазначених одиниць, підтверджують, що «семантика як ідеальна сутність відображення репродукує у своїх формах, логічних та мовних, предмет і зв'язки об'єктивного світу» [Колшанский 1989, 20]. Як відомо, свідченням людського розуму є слово, яке відбиває особливості світопізнання і виражає «не тільки стан певної свідомості, а й загальний зміст усього» [Соловьев 1999, 558]. У даному випадку загальний зміст уявлень про єдність простору і часу відображено у внутрішній організації прислівникових ЕС типу укр. та рос. **тут же**.

З дослідження прислівникових ЕС просторової семантики випливає, що способи референціювання простору зазначеними одиницями в системах української і російської мов демонструють суттєву подібність, яка виявляється в тому, що: 1) прислівникові ЕС є простими за своєю внутрішньою організацією одиницями в обох досліджуваних мовах; 2) значення простору маніфестується ними за допомогою вказівки на присутність особи (осіб), посилення на частини її тіла або на тіло в цілому, що є підтвердженням наявності багатьох способів вираження антропоцентричності споріднених мов; 3) у внутрішньому змісті прислівникових ЕС знаходиться відображення розвиток уявлень про протистояння простору як «свого» і «чужого», яке, у свою чергу, є відбиттям понять, пов'язаних з національною самосвідомістю носіїв досліджуваних мов; 4) в обох споріднених мовах фіксу-

ються одиниці, в яких амальгамована просторова та темпоральна семантика, що є відбиттям загальнолюдських уявлень про нерозривність простору і часу. Проте абсолютно тотожних прислівникових ЕС в українській і російській мовах не виявлено. У подібних за своєю семантикою досліджуваних одиницях споріднених мов можна виявити розбіжності у кількісному складі компонентів внутрішньої організації, у наявності відмінних меліоративних значень, у показниках особливостей функціонування тощо.

РЕЗЮМЕ

Предложно-именные конструкции часто переходят в застывшие формы, приобретая статус наречий. Такие эквиваленты слов выражают различную адвербиальную семантику, отдельным оттенком которой посвящена статья.

SUMMARY

Prepositional noun constructions often turn into set expressions, acquiring the status of adverbs. Such word equivalents express various adverbial meaning. This article deals with its individual nuances.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Балли 1955 – Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка. – М.: Изд-во иностр. лит., 1955. – 417 с.
2. Будагов 1983 – Будагов Р.А. Язык – реальность – язык. – М.: Наука, 1983. – 262 с.
3. Вайнрайх 1979 – Вайнрайх У. Языковые контакты и проблемы исследования. – Киев: Выща школа, 1979. – 263 с.
4. Витгенштейн 1994 – Витгенштейн Л. Философские работы – Ч. II. – М.: Гнозис, 1994. – 612 с.
5. Вихованець 1983 – Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Семантико-синтаксична структура речення. – К.: Наук. думка, 1983. – 220 с.
6. Гулыга 1989 – Гулыга Е.В., Шендельс Е.И. О компонентном анализе значимых единиц языка // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1989. – С. 291-314.
7. Гумбольдт 1985 – Гумбольдт фон В. Язык и философия культуры. – М.: Прогресс, 1985. – 452 с.
8. Ельмслев 1960 – Ельмслев Л. Прологомены к теории языка // Новое в лингвистике – М.: Издательство иностранной литературы, 1960. – С. 264-389.
9. Колшанский 1989 – Колшанский Г.В. Некоторые вопросы семантики языка в гносеологическом аспекте // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1989. – С. 5-31.
10. Кочерган 1995 – Кочерган М.П. Про деякі проблеми контрастивної семантики // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції «Проблеми зіставної семантики». – К.: КДЛУ, 1995. – С. 7-10.
11. Кузнецов 1971а) – Кузнецов А.М. О применении метода компонентного анализа в лексике // Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. – М.: Наука, 1971. – С. 257-268.
12. Кузнецов 1971б) – Кузнецов А.М. Сопоставительно-типологический анализ терминов родства английского, датского, французского и испанского языков // Синхронно-сопоставительный анализ языков разных систем. – М.: Наука, 1971. – С. 269-277.
13. Кузнецова 1989 – Кузнецова Э.В. Лексикология русского языка / Учебн. пособие для филол. фак. ун-тов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высш. шк., 1989. – 216 с.
14. Леви-Строс 1985 – Леви-Строс К. Структурная антропология. – М.: Главная редакция восточной литературы, 1985. – 536 с.

15. Пешак 1999 – Пешак М.М. Нариси з комп'ютерної лінгвістики. – Ужгород: Закарпаття, 1999. – 200 с.
16. Рогожникова 1991 – Рогожникова Р.П. Словарь эквивалентов слова: наречные, служебные, модальные единства. – М.: Рус. яз., 1991. – 254 с.
17. Потебня 1913 – Потебня А.А. Мысль и язык. – 3-е изд. – Харьков: Мирный Труд, 1913. – 225 с.
18. Скаличка 1963 – Скаличка В. О современном состоянии типологии // Новое в лингвистике. – М.: Изд-во иностр. лит-ры, 1963. – С. 19-35.
19. Соколовская 1979 – Соколовская Ж.П. Система в лексической семантике: Анализ семантической структуры слова. – К.: Выща школа, Голов. изд-во, 1979. – 189 с.
20. Соловьев 1999 – Соловьёв В.С. Чтения о богочеловечестве. Духовные основы жизни. Оправдание добра. – Мн.: Харвест, 1999. – 912 с.
21. Толстой 1998 – Толстой Н.И. Избранные труды. – Т. 2. – Славянская литературно-языковая ситуация. – М.: «Языки русской культуры», 1998. – 544 с.
22. Толстой 1968 – Толстой Н.И. Некоторые проблемы славянской семасиологии // Славянское языкознание. VI Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. – М.: Наука, 1968. – С. 339-365.
23. Фабіан 1998 – Фабіан М.П. Етикетна лексика в українській, англійській та угорській мовах. – Ужгород: Інформаційно-видавниче агенство «ІВА», 1998. – 256 с.
24. Флоренский 1989 – Флоренский П. Этапы и утверждение истины. – Paris: YMCA – Press, 1989. – 814 с.
25. Яворская 1992 – Яворская Г.М. Лексико-семантическая типология в синхронии и диахронии. – К.: Наук. думка, 1992. – 112 с.

Надійшла до редакції 06.07.2000 р.

ББК Ш 12=411.2*221

ПРЕДЛОЖЕНИЕ КАК ЕДИНИЦА ВАЛЕНТНОСТНОГО СИНТАКСИСА И РЕЧЕВОЕ ВЫСКАЗЫВАНИЕ

Ю.С.Долгов

Распоряжаясь словарным составом, грамматика оперирует при соединении слов в предложении синтаксическими приемами, привлекая лексические единицы к их синтаксическому использованию

(И.И.Мещанинов)

Все принципы классификации, основанные на каком-либо одном ведущем признаке, часто приводят исследователей в тупик. Это заставляет самих ученых отказаться от этого признака. Структурная лингвистика в чистом виде отрицала семантику единиц языка, что в науке приводило к явной бессмыслице, а само название структуралистов в устах некоторых лингвистов стало бранным словом. Но любое направление в лингвистике, если оно не конъюнктурное, приносит много нового, интересного. В том числе и структурное направление. Много языкознанию дала функциональная лингвистика. А для того, чтобы лингвисты обратили внимание на одни из очень важных принципов – валентностный, мы и говорим сейчас о валентностной грамматике. Причем обращаем

особое внимание на то, что эта грамматика изучает не отдельные единицы, а комбинацию единиц, и соединение на основе языковых законов.

Валентностная грамматика – это грамматика взаимозависимостей, однотипных и бинарных, где описание единиц идет не от формы к содержанию или от содержания к форме, а на основе их функциональных свойств, которые предопределяют значение, выраженное определенной формой. Различают основную функцию языковой единицы, которая выявляет сущность ее, и дополнительные, второстепенные. Например, для слова основная функция – номинативная. Все остальные функции, для других единиц второстепенные, именно для этой единицы главные. По названию функции получают название и грамматики, изучающие не весь язык, а только часть его, но важнейшую для этой функции.

В валентностной грамматике на всех ее уровнях все единицы бинарны, они состоят из единиц не менее, чем двух; бинарность понимается не только как двооформленность, но и предрасположенность к распространению каждой единицы, так как они обладают признаком валентности. Под основной, главной функцией понимается назначение относительно других единиц низшего ранга в иерархии уровней. Для такой единицы, как фонема, основная функция выявляется в составе морфемы, именно смысловоразличительная функция действует тогда, когда сама морфема играет роль словообразовательную.

Само понятие валентности прошло сложной дорогой. Один путь описан в монографии Д.Н.Шмелева, позволим себе большую цитату, ибо во многих книгах, сборниках отбирают у Л.Теньера пальму первенства: «В основе значительной части современных синтаксических исследований лежит идея, согласно которой структура предложения предопределена семантическими особенностями входящего в предложение глагола. Еще в 1934 г. Л.Теньер предложил объяснять особенности строения предложения через валентность глагола. Глагольный «узел», согласно выдвинутому Л.Теньером представлению, – это «маленькая драма»; подобно тому как в драме действуют герои в различных обстоятельствах, так в предложении мы находим «актанты» и выражающие различные обстоятельства «сирконстанты». Сравнивая глагол с атомом, Л.Теньер ввел понятие «валентность», с которым связал способность глагола присоединять то или иное число актантов» [1, с.4].

Далее Д.Н.Шмелев говорит о том, что прошло несколько десятилетий, пока идеи Л.Теньера получили широкий отклик. Так, парижский лингвист А.Греймас в книге «Структурная семантика» (Париж, 1966) был поражен словами Л.Теньера, сравнившего элементарное высказывание со спектаклем.

Был и второй путь распространения термина «валентность» в русистике. В 1948 году в статье «О грамматической категории» высказался в пользу изучения слов со стороны валентности С.Д.Кацнельсон. Так как книга Л.Теньера так и не была переведена, то некоторые лингвисты пользовались статьей С.Д.Кацнельсона и говорили, что они восприняли валентность, как «свойство слова определенным образом реализоваться в предложении и вступать в определенные комбинации с другими словами» [2, с.132]. Оба понимания валентности вошли в славянское языкознание: и актантное (предложенческое) и словесное. Пожалуй, как свойство, признак всех слов полнознаменательных, даже получило более широкое признание. За минувшие годы появилось огромное количество работ и о словах-акантах, и о валентности как грамматической категории, а не только как свойстве слов [3].

Наконец, впервые заговорил о валентностной грамматике В.Г.Адмони: «Значение сочетаемости для синтаксиса видно хотя бы из того, что за последние десятилетия широкое распространение получили тесно связанные друг с другом грамматика зависимостей и валентностная грамматика, которые вообще стремятся к обоснованию всей теории синтаксиса (порой, в конечном счете, и всей теории грамматики) явлениями сочетаемости (валентности)» [4, с.42-43]. Как видим, в этих словах В.Г.Адмони не содержится уверенности; она прозвучала в словах многих участников научных конференций

в Могилевском университете, где многие говорили о нужности нового подхода к языку, в центре внимания должны стать не сами единицы, а их сочетания. Говорили не только о словосочетаниях, а всех единицах, начиная от фонемы и кончая единицами текста [5].

Валентностная грамматика различает структурный (уровень схем) и коммуникативный (уровень моделей) уровни. Первый описывает то, что есть в языке, прочно вошло в его состав, легко описывается грамматическими словарями. А второй опирается непосредственно на текст. Грубо говоря, на этом уровне мы говорим о грамматике, о моделях языка, а примеры берем из конкретных произведений на философские, медицинские, политические, художественные и другие темы. В этом и заключается сложность изучения структуры иерархий. Это видели первые структуралисты: «Структура характеризуется иерархией, основанной на своем внутреннем порядке и имеющей одну-единственную исходную точку. Эту иерархию можно вскрыть посредством дедуктивной и необратимой процедуры, переходя постепенно от самых абстрактных (общих и простых) явлений ко все более конкретным (частым и сложным)» [6].

Из этого видно, что самая простая единица является и самой сложной. Надо исходить из того, что валентностная грамматика изучает сочетания абсолютно всех языковых единиц, а традиционная грамматика пока делает остановку на словообразовании, а фонетику вообще не включает в свой состав.

Обратимся к опыту практиков языка, которые интуитивно чувствуют язык. В высказываниях поэтов, писателей и литературоведов находим глубокие мысли. Все начинается с сочетаний звуков, а не только слов. А.К.Толстой писал: «Слова бывают ничтожны; они лишь предлог; не словами, а только звуками выражаются глубокие, необъятные чувства» [7, с. 98]. Фонема и есть та самая сложная и простая единица грамматики, звук тоже значим, только его значение своеобразно, создается оно фонологическими категориями. Девять категорий уже обстоятельно описаны в науке, возможно, другие еще будут открыты фонологами. На наш взгляд, значение фонем четче проявляется именно в валентности, ибо на фонемном уровне выявляется национальная специфика языка. На учение о внутренней форме слова А.А.Потебни опирается литературовед А.В.Чичерин, когда пишет: «В эстетическом плане слово обладает сложным внутренним строем, его звуковой, образный и смысловой состав приобретает разного рода значительность, которая побуждается связями с другими словами» (выделено нами – Ю.Д.) [8, с.44]. Синтаксис надо начинать с изучения валентностных свойств предложения, а иногда и привлекать и лингвистику текста.

А.А.Загнитко справедливо пишет: «Учитывая необходимость последовательного разграничения и глубинной дифференциации активной и пассивной валентности, следует особо оговорить значимость активной валентности как предложенчески конструирующего начала и охватывающего ролевые ранги участников определенного действия, обстоятельства его реализации» [9, с.7-8]. Далее ученый говорит об особом типе связи между словоформами в составе предложения – взаимопроникновении. Если мы этот тип связи называли ранее координируемым подчинением, то А.А.Загнитко подошел глубже к роли пассивных валентностей в предложении. Взаимопроникновение свойственно не только главным членам предложения.

Основной, но не единственной единицей валентностного синтаксиса является предложение во всех его разновидностях. Во многих работах укореняется два названия одной и той же единицы. Зависит это от того, с какой единицей мы имеем дело, о каких признаках говорим – модельные это признаки или только речевые, а модели они уже не свойственны. Если признаки модельные, то где граница действия этого признака, о чем мы говорим – о схеме или модели. А.Е.Супрун говорит: «Предложение представляет собой модель, а не материальную единицу. Но при производстве текста эта модель соединяется с определенной интонацией. Именно соединение грамматической модели (предложения), интонационной характеристики модели с лексическим наполнением

делает данный набор языковых единиц коммуникативным актом – высказыванием. Со-единение трех характеристик высказывания осуществляется по правилам, которые пока, однако, плохо изучены. Но высказывание – скорее единичная реализация сообщения, акт общения, нежели языковые единицы» [10, с.155-156].

Эти мысли подтверждают наши слова о необходимости условиться о границах между проявлением признаков, какие единицы мы имеем в виду, а какие видим основными. Если мы имеем в виду функциональную лингвистику, то нельзя подходить к некоторым признакам так, как мы это делаем в валентностной грамматике. Валентность не совсем то, когда мы говорим о сочетаемости, валентность проявляется или нет, нужны границы проявления признака. Итогом нашей проверки должен быть текст во всех проявлениях языка...

Коммуникативность – основной признак предложения, складывается он из целого ряда других признаков. Когда мы говорим о модели, то нужен «договор» о ее составе. Если мы договорились, какова эта единица – материальная или идеальная, тогда есть смысл говорить о материальности интонации. Об умении записывать текст мы уже говорили, ибо письмо есть не только буквенное, но и фонемное (во всех его разновидностях) [11, с. 28-30]. Коммуникативность как грамматический способ включает в свой состав не только интонацию, но и ударение, порядок слов, группировку их в предложении.

Как многоуровневую единицу рассматривают предложение Фр.Данеш, А.Е.Кибрик, Т.П.Ломтев. Большим шагом вперед являются работы М.В.Всеволодовой. Она ввела понятие денотативного и сигнификативного уровней, пишет о типовой ситуации и роли интонации в высказываниях. По М.В.Всеволодовой, отношения, возникающие в предикации, не будут просто предикативными: «Модель предложения – это структура синтаксем, сопряженных отношениями предикации (не предикативности!), включающая в свой состав значимые факультативные компоненты и имеющая определенное типовое значение» [12, с.5].

Типовая ситуация ближе к речевому ее воспроизведению, это уже единица коммуникативной и валентностной лингвистики. С преимущественным изучением признаков этих наук она и должна изучаться. В предложении (не только в высказывании!) возникают не только отношения предикации, ибо многие отношения создаются знаками препинания. Валентностная грамматика включает все знаки препинания в грамматические средства коммуникатива [13, с.155-157].

В коммуникативную организацию предложения М.В.Всеволодова включает тесно связанный интонацией порядок слов; этот словопорядок зависит от темо-рематической организации предложения. В предлагаемой ею формализованной записи предложений (обратим внимание, это не модель, значит другой уровень языка) – структурной схеме исследователь опирается на труды тех ученых, кто за основу берет лексику (Г.И.Володина) и на опыт Н.Ю.Шведовой, зафиксированный в академических грамматиках. М.В.Всеволодова выделяет модели с бытийными, акциональными, статальными, реляционными, характеристизационными (признаковыми) предикатами. Все они внимательно описываются, подразделяются на модели с предикатами, выраженными различными частями речи. Группы со статальными, реляционными и характеристизационными предикатами включают в свой состав модели с подлежащим и сказуемым. Всего описаны 134 модели русских предложений, но сама М.В.Всеволодова подчеркивает, что список моделей не закрыт.

М.В.Всеволодова пишет, что самым коротким способом описания моделей предложений является конкретное описание классов слов «с пристальным вниманием к лексике, формирующей (а не наполняющей) эти МП» [14, с. 46]. На наш взгляд, именно внимание к конкретным не только словам, а их словоформам, рожденным в конкретных предложениях (высказываниях) с грамматическим значением со всеми оттенками, появившимися в результате конкретной сочетаемости (а не только валентности!), привле-

кает внимание валентностников. Описание моделей с новым значением, получившимися в результате сочетания двух единиц низшего яруса, – задача как раз валентностной грамматики. Тут надо вспомнить о цепи связей словоформ в речи. Главная словоформа в одном словосочетании в другом становится зависимой словоформой. Лингвистами в качестве примеров чаще берутся предложения и текст из художественной литературы, но этот подъязык далеко не исчерпывает всего языка [15, с. 86-90].

В формализованную запись предложений необходимо включать и все служебные части речи, и знаки препинания. Соотнесение смысла предложения со значением каждой словоформы нуждается в дальнейшем осмыслении. Русский язык настолько богат грамматическими средствами, что явно нуждается в изучении валентностной грамматикой.

РЕЗЮМЕ

Розглядаються функції слова, словосполучення і речення. При цьому констатовано, що основною функцією словосполучення є валентісна, яка суттєво відрізняється від комунікативної. Остання є основним призначенням речення. Стверджуючи, що першовідкривачем та основоположником теорії валентності є французький лінгвіст Л.Теньєр, здійснюється аналіз постановки цього положення та його еволюції в славистиці. Акцентовано, що для сучасних валентісних слов'янських теорій притаманні два його розуміння: актантне (реченнєве) і словесне. З'ясовується, що сучасна валентісна грамати́ка розрізняє: структурний (рівень схем) і комунікативний (рівень моделі) яруси, що дозволяє диференціювати те, що є в мові, увійшло до її складу, описується її словниками, і те, що наявне в мовленні, водночас концептуально розглядається валентісний вияв одиниць у текстах, їх текстотвірний і текстоструктурувальний потенціал. Аргументовано твердження про те, що основною, але не єдиною одиницею, валентісного синтаксису є речення у всіх його різновидах.

SUMMARY

In article the author considers functions of, a word, word collocation and sentence. Thus he asserts, that by the basic function of, a word collocation is valentic, which essentially differs from communicative. Last is by the basic applicability of the sentence. Asserting, that by first, who has opened also by ancestor of the theory of valency there is, a French linguist L.Tenier, the analysis of installation of this statement and its evolution in Slavish is made. The accent is put that for modern valentic of the Slavic theories are more acceptable are two its understandings: aktantive (sentence) and verbal. As was found out, modern valentic the grammar divides: structural (level of the circuits) and communicative (level of model) circles, that allows to distinguish that is in language, has come in its structure, is described by its dictionaries and that is in speech, their creation of the text and text structural potential is simultaneously conceptually considered valentic revealing of units in the texts. Is argued the statements that basic, but not unique(sole) unit valentic of syntax is the sentences in all its versions.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шмелев Д.Н. Синтаксическая членимость высказывания в современном языке. – М.: Наука, 1976.
2. Кацнельсон С.Д. О грамматической категории // Вестник ЛГУ. – 1948. – №2.
3. Библиография дается во многих исследованиях. См., например, такие работы: Ю.С.Долгов. Словосочетание как грамматическая категория – тип валентности. – Могилев, 1993; Ф.И.Карташкова. Конструкции с валентными существительными в английском языке. – Иванов, 1995.
4. Адмони В.Г. Грамматический строй как система построения и общая теория грамматики. – Л.: Наука, 1988.

5. Валентность и сочетаемость на синтаксическом уровне языка и речи: Тезисы докладов и сообщений межвузовской научной конференции 4-6 февраля 1991 г. – Могилев, 1991; Валентностная грамматика в структурном и коммуникативном аспектах и ее выразительные возможности в языке и речи: Тезисы докладов научной конференции 14-15 октября 1998 г. В двух частях. – Могилев, 1998.
6. Л.Ельмслева цитирую по книге: В.А.Звегинцев. История языкознания 19-20 вв. в очерках и извлечениях. – М., 1960. – Ч.2.
7. Толстой А.К. О литературе и искусстве. – М., 1986.
8. Чичерин А.В. Идеи и стиль. – М.: Сов. писатель, 1968.
9. Загнитко А.А. Функционально-коммуникативный аспект грамматической морфологически опосредованной категории валентности // Валентностная грамматика в структурном и коммуникативном аспектах и ее выразительные возможности в языке и речи. – Могилев, 1998. – Ч.1.
10. Супрун А.Е. Лекции по теории речевой деятельности. – Минск, 1996.
11. Долгов Ю.С. Термины валентностной грамматики // Вестник МСУ. – Харьков. – Т.2. – №4.
12. Всеволодова М.В., Го Шуфень. Классы моделей русского простого предложения и их речевые значения. Модели русских предложений со ста-тальными предикатами и их речевые реализации (в зеркале китайского языка). – М., 1999.
13. Долгов Ю.С. Ударение и интонация как грамматические способы валентностной грамматики // Лінгвістичні студії. Збірник наукових праць. Вип.5. – Донецьк, 1999. – С.155-157.
14. Всеволодова М.В., Го Шуфень. Назв. работа.
15. Долгов Ю.С. Валентностный коммуникативный язык и его функционирование в художественной литературе // Разноуровневые характеристики лексических единиц. – Смоленск, 1999. – Ч.3.

Надійшла до редакції 21.08.2000 р.

ББК Ш10*221

О СТРУКТУРЕ ИЛЛОКУТИВНЫХ АКТОВ

Ю.Г.Твердохлеб

Иллокутивные акты являются одним из типов актов, которые могут быть реализованы в процессе высказывания предложения. В типичной речевой ситуации говорящий представляет, по крайней мере, следующие акты: а) фонетический акт (воспроизведение определенных звуков, соответствующих фонологической системе данного языка); б) морфологический акт (произнесение правильно оформленного по законам данного языка предложения); в) пропозициональный акт (выражение пропозиции, которая включает акт референции, определяющей референтность по отношению к определенным объектам реального мира) и акт пропозиции; г) иллокутивный акт (использование высказывания определенным способом, например, как обещание, угроза и т.д.); д) перлокутивный акт (воспроизведение определенных эффектов, вызванных высказыванием, т.е. чувства, мысли или действия слушающего или говорящего, вызванные настоящим высказыванием).

Наиболее значительным являются пропозициональный акт (акт произнесения), иллокутивный акт и перлокутивный акт (акт произведения эффекта посредством высказывания). Границы между этими тремя типами актов являются недостаточно четкими и определенными.

Дж.Остин, который ввел в обиход термин «иллокутивный акт», не проясняет в полной мере суть своей концепции. Для Дж.Остина некоторые иллокутивные акты (например, предупреждение) могут быть представлены невербальными средствами, но он подчеркивает, что эти акты представляют собой акты, произведенные в процессе делания чего-либо, и противопоставлены актам, выражающим собственно процесс «делания» чего-либо. [3, с.98-99]. Отнюдь не всегда акт, который может быть представлен в процессе произнесения, является необходимым представлением иллокутивного акта (не является им, например, шутка, хвастовство). Иллокутивные акты отражают намерение говорящего произвести (вызвать) определенный эффект. Дж.Остин считает, что иллокутивный акт, в отличие от перлокутивного, связан с производством эффекта в определенном смысле. Нельзя сказать, что я о чем-то предупредил аудиторию, если она (аудитория) не услышала, что я сказал, и не поняла мною сказанное в определенном смысле. Эффект предполагает наличие понимания значения и силы локуции. Таким образом, представление иллокутивного акта включает необходимость «понимания» [3, с.116].

Степень требуемого понимания отличается в различных актах: от ответственности слушающего в случае спора (например, высказывание «Спорю на десять тысяч, что Дед Мороз – демократ» нельзя считать актом спора до тех пор, пока слушающий не просигнализирует, что согласен биться об заклад) до понимания слушающим немерения говорящего (например, высказывание «Не следует ли вам пойти домой сейчас» может быть представлено в качестве просьбы к слушающему покинуть помещение, а не вопроса о его обязанностях) и полного отсутствия каких-либо требований к слушающему.

Дж.Остин считает, что глаголы, которые используются для характеристики (названия) иллокутивных актов, близки к «эксплицитно-перформативным» глаголам, так как можно считать, что предложения «Я предупреждаю тебя, что...» и «Я приказываю тебе...» являются эксплицитными перформативами, а приказ и предупреждение представляют собой иллокутивные акты [3, с.130-131]. Создается впечатление, что в тех случаях, когда имеется перформативный глагол, имеется и соответствующий ему иллокутивный акт.

В дальнейшем будет видно, что в действительности между двумя этими категориями существует близкая связь. Предпринимается попытка доказать, что значение преформативного глагола играет большую роль в анализе ассоциированного иллокутивного акта.

Дж.Остин также рассматривает иллокутивный акт как конвенциональный акт и считает, что должна существовать общепринятая процедура, приводящая к определенному общепринятому эффекту. Эта процедура должна предполагать произнесение определенных слов определенными людьми в определенных обстоятельствах [3, с.108]. Строго говоря, иллокутивного акта не может существовать до тех пор, пока используемые для создания этого акта средства не будут конвенциональными. Причем средства невербального характера также должны быть конвенциональными.

Иллокутивные акты являются конвенциональными по природе, перлокутивные акты конвенциональными не являются. Акты обоих видов (например, акты, эквивалентные иллокутивным актам предупреждения или перлокутивным актам убеждения) могут быть выполнены невербально. Но для приобретения имени иллокутивного акта должен существовать конвенциональный невербальный акт. Однако перлокутивные акты не являются конвенциональными, хотя конвенциональные акты могут использоваться для выполнения перлокутивных актов. Исходя из услышанного, можно судить, какие локутивные или иллокутивные акты были представлены, но не каких перлокутивных эффектов удалось достичь.

В целях характеристики иллокутивных актов как конвенциональных Дж.Остин приводит ряд дополнительных примеров, но представленные образцы лишь показывают, что он использует тезис о конвенциональности (общепринятости) по отношению к а) таким типам иллокутивных актов, как, например, объявление ставки в картах и т.п.,

которые являются безусловно конвенциональными; б) ко всем иллокутивным актам, включая такие, как предупреждение и обещание, которые не могут быть конвенциональными в формальном смысле, и в) к лингвистическим средствам, при помощи которых представляются иллокутивные акты.

П.Ф.Стросон [16, с. 456-457] считает, что акты, представленные в (б), не являются достаточно конвенциональными, точнее, акт является произведенным в соответствии с конвенцией, но это значит, что конвенциональными являются только средства, используемые для его представления.

Хотя понятие «иллокутивный акт» интуитивно угадывается в том, что написано Дж.Остином по этому поводу, и хотя его выводы, за исключением комментариев о конвенциональной природе иллокутивных актов, помогают в определении того, является или нет конкретное высказывание представлением конкретного иллокутивного акта, в целом его тезисы не могут быть включены в аналитическую трактовку и анализ иллокутивных актов.

Дж.Серль, развивая теорию речевых актов, рассматривает возможность использовать правило управляемого языкового поведения, так как речевое общение, как считает Дж.Серль, является представлением ряда речевых актов, и представление этих актов происходит только в соответствии с определенными правилами использования лингвистических элементов. Подход, который он использует, заключается в определении необходимых и достаточных условий для представления конкретных типов речевых актов и попытке определить набор семантических правил с целью выработки лингвистических приемов для определения высказывания как речевого акта определенного типа.

Необходимо обратить внимание на три момента: во-первых, иллокутивные акты могут быть проанализированы в наборе необходимых и достаточных условий для их успешного представления; во-вторых, существуют семантические правила, производные от этих условий, являющиеся частью языковых «способностей» говорящего; в-третьих, предложения имеют лингвистические черты, которые определяют их как имеющих одну иллокутивную силу, которая противостоит другим.

Дж.Серль пытается охарактеризовать необходимые и достаточные условия иллокутивных актов посредством установления и определения этих условий в качестве набора пропозиций, делающих представляемый говорящим акт успешным и неушибным. В его анализе присутствуют четыре основных условия: а) условие содержания пропозиции, б) предварительные условия, в) условия искренности, г) необходимые (обязательные) условия [12, с. 22-23].

Условия содержания пропозиции определяют природу пропозиции, выраженной в предложении, которая рассматривается как представление конкретного иллокутивного акта. Например, содержание пропозиции обещания должно предполагать совершение определенного акта в будущем, не являющегося необходимым, но обычно выполняемого говорящим. Для просьбы – совершение определенного действия в будущем со стороны слушающего и т.д. В дальнейшем будет показано, что содержание пропозиции иллокутивного акта может быть удовлетворено различными путями. В частности, требуемое содержание пропозиции должно быть эксплицитно выражено в высказывании.

Предварительные условия определяют требования к слушающему и говорящему с точки зрения успешности акта. Для обещания, например, этими условиями являются предрасположение слушающего в отношении совершаемого действия и знание со стороны обоих (слушающего и говорящего), что говорящий не представит этот акт при нормальном порядке вещей. Для просьбы эти условия включают способность выполнить требуемое действие, уверенность говорящего в возможностях слушающего и знание условий дачи обещания, упомянутых выше.

Условия искренности определяют нелингвистические условия, которые необходимы для успешного представления иллокутивного акта. Условия искренности могут

быть нарушены без уничтожения самого акта, но такие нарушения делают акт дефектным (например, неискреннее обещание, пустая угроза и т.д.). Для обещания условия искренности предполагают, что говорящий намерен произвести действие, для просьбы – что говорящий верит в способность слушающего выполнить это действие.

Необходимые (обязательные) условия определяют, что говорящий намерен выразить предложением. Это неотъемлемая часть иллокутивного акта. Для обещания такими условиями являются намерение говорящего взять на себя обязательство выполнить определенный акт, для просьбы-- высказывание должно выглядеть как попытка заставить слушающего поверить, что говорящий точно описывает сложившийся порядок вещей, для вопроса – как попытка получить информацию от слушающего.

Пытаясь определить набор необходимых и достаточных условий для успешного представления иллокутивного акта, Дж.Серль смешивает содержание каждого иллокутивного акта и набор условий, которые следуют из этого акта и многих других иллокутивных актов, но не являются частью этого иллокутивного акта. Дж. Серль рассматривает «успешный иллокутивный акт» и «достаточный иллокутивный акт» отдельно, так как не все виды недостатков иллокутивных актов приводят к недействительности акта. В целом ряде случаев условия представления иллокутивного акта могут быть достаточными вообще для данного типа иллокутивных актов и недостаточными для конкретного случая, хотя акт, тем не менее, является представленным. Данный иллокутивный акт может быть назван «недостаточным, дефектным иллокутивным актом». К сожалению, Дж.Серлем не определены четкие критерии, дающие возможность отличить успешно-достаточный от успешно-недостаточного иллокутивного акта. Говорится только о необходимых и достаточных условиях, взятых совокупно, которые делают иллокутивный акт успешным и достаточным [12, с. 54]. Такое слияние условий представляется ошибочным, так как любой адекватный анализ иллокутивных актов должен иметь отношение только к условиям успешного представления акта, в то время как вопрос о недостаточности будет поставлен в рамках более пространной теории речевого общения. Думается, что Дж.Серль смешивал эти два типа условий, так как рассматривал примеры, содержащие эксплицитный преформативный глагол, выражающий акт намерения (например, «Я обещаю, что...», «Я прошу, чтобы...»).

Исходя из четырех типов условий, выделенных Дж.Серлем, можно считать, что условия искренности всегда, а предварительные условия часто не составляют части необходимых или достаточных условий для успешного представления конкретного иллокутивного акта, выражающего просьбу, каким его видит Серль:

УСЛОВИЯ ВЫРАЖЕНИЯ ПРОСЬБЫ.

Содержание пропозиции: говорящий выражает пропозицию, предполагающую совершение со стороны слушающего какого-либо действия.

Предварительные условия:

- а. Слушающий в состоянии выполнить это действие. Говорящий знает, что слушающий в состоянии выполнить это действие.
- б. Для слушающего и говорящего не является очевидным, что слушающий не представит этот акт в обычном порядке по своему усмотрению.

Условие искренности: говорящий хочет, чтобы слушающий выполнил действие, выраженное пропозицией.

Необходимое условие: говорящий рассматривает высказывание как попытку заставить слушающего произвести действие, выраженное пропозицией.

Условие искренности не является необходимым для успешного представления акта просьбы. Можно произнести «Пожалуйста, подайте мне эту папку с бумагами» как просьбу, не имея желания ее (папку) в действительности получить. Возможно, я хочу, чтобы кто-то просто подошел ко мне, но мне неудобно сказать это при всех, или кто-то попросил меня кого-либо позвать, не называя имени и т.д. В целом можно сказать, что желание говорящего, выраженное понятием просьбы, следует из наиболее общего принципа общения: любые когнитивные акты совершаются с определенным намерением, если это намерение представляет, как в случае с просьбой, попытку заставить слушающего произвести какое-либо действие. Логично будет заключить, что говорящий заинтересован в том, чтобы это действие было выполнено.

Предварительные условия также не выглядят необходимыми при представлении иллокутивного акта, выражающего просьбу. Можно вполне «успешно» попросить поднять кого-либо огромный камень, зная заранее, что это невозможно сделать. Следовательно, предварительные условия отражают то, что обычно говорящий ожидает при выражении просьбы, но не выглядят частью сущности самой просьбы.

Содержание пропозиции и необходимые условия представляются именно тем, что составляет сущность просьбы, и являются частью анализа этого иллокутивного акта.

Можно рассмотреть также набор условий, выбранных для анализа каждого иллокутивного акта. Думается, что это прямой путь определения условий, которые базируются на допущении, что каждый перформативный глагол (обещаю, прошу, допускаю) определяет точно такие же условия при синтаксическом и семантическом анализе. В целом синтаксические условия для правильного оформления включенного дополнения перформативного глагола определяют условия содержания пропозиции в соответствующем иллокутивном акте: свойства включенной пропозиции (например, «Я буду вовремя» в предложении «Я обещаю, что буду вовремя») являются условиями содержания пропозиции акта. Перформативный глагол сам по себе определяет любые другие условия акта, в частности особенности акта с точки зрения намерения (для обещания, например, говорящий должен иметь намерение взять на себя обязательства выполнить действие, определенное пропозицией), так же как и любые другие характеристики акта, включающего роли говорящего и слушающего (для обещания, например, действие должно в первую очередь отвечать интересам слушающего, для угрозы – наоборот). Существует ряд трудностей, связанных с определением условий для конкретных иллокутивных актов, хотя они не относятся к сложностям определения того, что «обозначает» конкретный перформативный глагол.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається конвенціональна природа іллокутивного акту як одного з мовних актів в межах концепції, запропонованої Дж. Остіном. Автор робить спробу довести, що значення перформативного дієслова відіграє провідну роль у визначенні асоційованого з ним іллокутивного акту, а також розглядає необхідні та достатні умови для успішної реалізації іллокутивного акту в процесі мовного спілкування.

SUMMARY

The article deals with an analysis of a conventional nature of the illocutionary act as one of the speech acts within the framework of John Austin's theory.

The author tries to prove that the meaning of the performative verb plays a main role in the associated illocutionary act determination, as well as to consider sufficient and essential conditions for the successful illocutionary act implementation.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Anderson S.R. (1971) On the linguistic status of the performative/constative distinction. Mimeograph, Indiana University Linguistic Club.
2. Aqvist L.(1972) Performatives and verifiability by the use of language.Uppsala: Filosofiska Studier 14.
3. Austin J.L. (1962) How to do things with words. Oxford: Oxford University Press.
4. Bach E. (1974) Syntactic theory. New York: Holt.
5. Bach K. (1975) Performatives are statements too. Philosophical Studies 28, 229-236.
6. Bacon J. (1973) The semantics of generic the Journal of Philosophical Logic 2, 323-39.
7. Barrett R.B. & A.J. Stenner (1971) The myth of exclusive or. Mind 80,116-121.
8. Bartsch R.(forthcoming) The syntax and semantics of subordinate clause constraction and promonial raferences. In Heny F.& H.S. Schenelle (Eds.) (forthcoming). Syntax and semantics 10. New York: Academic Press.
9. Bever T.G., J.J.Kats,&D.T.Langendoen (Eds.) (1976) An integrated theory of linguistic ability.New York:Crowell.
10. Biggs C.(1976) References.and its role in grammars of natural Languages: Ph.D.thesis, Cambrige University.
11. Blackburn S. (Ed.) (1975) Mearning, references and nesesitiy. Cambrige University Press.
12. Searle J.R. (1969) Speesh acts. Cambrige:Cambrige University Press.
13. Searle J.R. (1975) Indirect sreech acts. New York:Academic Press.
14. Shuy R.W. (1973) Some new directions in linguistics 12.
15. Sperber D.&D.Wilson (1977) Pragmatics and rhetorics.
16. Strawson P.F. (1950) On referring. Mind 59.
17. Strawson P.F. (1967) If and $\supset$. Oxford University.

Надійшла до редакції 20.08.2000 р.

ББК Ш12=411.2*322 + Ш12 = 411.4*322

АНГЛІЦИЗМ *ЕКСКЛЮЗИВ* І ЙОГО ДЕРИВАТИ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ ТА РОСІЙСЬКОМУ МОВЛЕННІ

Н.А.Астаніна

Мова як будь-яка жива система живе та розвивається за своїми власними законами і, відповідно, зазнає величезних змін у безпосередній залежності від умов життя її носіїв, вона реагує на різні події у соціальному та політичному житті, на науково-технічний прогрес. Поруч з основним словниковим фондом, який використовується у спілкуванні, з'являються нові слова, переосмислюються вже відомі лексичні одиниці, виникають нові специфічні значення, а також часто за допомогою афіксації творяться нові слова у відповідності до норм та вимог тієї чи іншої мовної системи.

За останні два десятиріччя в українській та російській мовах з бурхливою силою відновився процес запозичення лексичних одиниць з різних мов, особливо з англійської. Цей процес у мовних системах пояснюється змінами ідеології та стилю життя в Україні та Росії, переходом до ринкових відносин і комп'ютеризацією всіх сфер суспільства. Так з'явилося багато політичних, економічних та технічних термінів-англіцизмів, а саме: *драйвер, файл, принтер, ксерокс, лізинг, дилер, маклер, саміт, спонсор* тощо.

Деякі лінгвісти вважають, що «проблема запозичень вважається актуальною перш за все через те, що запозичення розглядаються як один з факторів подальшого

розвитку структури мови...» [5, с.77]. До речі, слід розрізняти запозичення та слова іншомовного походження. Останні так і залишаються до кінця незасвоєними мовою-реципієнтом. Для того, щоб слово стало активно вживаним, необхідні певні умови: чи підлягає слово процесам фонетичної, граматичної та семантичної адаптації.

Розглянемо процеси мовної адаптації запозичень на прикладі слова *ексклюзив* і його дериватів. Вибір цього слова для аналізу не випадковий. Англіцизм *ексклюзив* вийшов за межі вузької сфери вживання і посів панівне місце серед запозичень у матеріалах різних стилів: газетно-публіцистичному, розмовному, офіційному та стилі реклами. За частотою вживання цю лексичну одиницю можна порівняти, напевне, тільки з такими англіцизмами, як *саміт*, *файл*, *менеджер*, *інвестор*, *спонсор*, *імідж*, *мас-медіа*, *моніторинг*.

При запозиченні того чи іншого слова перш за все воно підлягає фонетичному та графічному засвоєнню. У словах *ексклюзив*, *ексклюзивний*, *ексклюзивність* та *ексклюзивно* під дією законів російської та української фонетичної системи щодо пом'якшення приголосних спостерігається палаталізація приголосного *л'* під впливом голосного *ю*. В англійській транскрипції ми маємо [iks'klu:siv], а в українській та російській мовах відбувається заміна звука [с] на [з] між двома голосними. Крім того, при переході цього слова у вищезгадані слов'янські мови прослідковується зміна наголосу: в українській та російській мовах у англіцизмі *ексклюзив* та його дериватах наголошується останній склад. Як бачимо, ці слова підкоряються вимогам нового фонетичного осередку та новим нормам вимови.

На словотворчому рівні англіцизм *ексклюзив* набуває можливості утворювати похідні слова за допомогою російських та українських суфіксів *-н*, *-ість* (*-ость*), *-о*: *ексклюзивний*, *ексклюзивність*, *ексклюзивно*. До того ж можна знижувати ціни, *ексклюзивно торгувати* будь-яким товаром (*Негоціант*, 1997 №28). Рекламне оголошення: *‘Ексклюзивність торгівлі мебелю італійського виробництва. Салон мебелі ‘Гостиний двор’ (Радиоклас, 17 апреля 2000).*

В українській та російській мовах для кожного іменника, на відміну від англійської, обов'язкова родова класифікація. Категорія роду, як і інші категорії, являє собою «деяку єдність планів змісту та вираження...» [2, с.14]. У відношенні роду важливу роль відіграє флексія. Так, при запозиченні та засвоєнні іменник *ексклюзив*, маючи нульову флексію, в українській та російській мовах набуває чоловічого роду і відноситься до II відміни.

Говорячи про синтаксичну адаптацію, слід зауважити, що як і більшість засвоєних англіцизмів, іменник *ексклюзив* і його деривати – *ексклюзивний* та *ексклюзивність* починають відмінюватися за відмінками за допомогою флексій, специфічних для цих мов. Таким чином, ми бачимо, що незмінні в англійській мові слова підкоряються законам нової мовної системи, і це дає підстави казати, що ці англіцизми вже не сприймаються носіями російської та української мов як слова іншомовного походження. Наприклад, наведемо розмову двох дівчат: – *Подожди мене, я зайду в магазин и вместе пойдем домой. – Хорошо. Я жду тебя у ‘Эксклюзива’* (назва кав'ярні). У цьому прикладі, крім того, що слово *ексклюзив* набуває флексії родового відмінку *-а*, цей англіцизм стає ще власною назвою. Або: *‘Причина полягає у специфіці ринку, де широкого розповсюдження набуло дистриб'юторство без надання ексклюзивних прав одній з фірм’ (Бізнес, 1997 №2).* У цьому прикладі прикметник *ексклюзивний* вживається у множині та має закінчення *-их*.

Через популярність вживання в українській та російській мовах запозичення *ексклюзив* і його дериватів не можна не розглянути процеси адаптації у семантичному плані, тобто перенесення семантики слів на основу слов'янських мов. Взагалі, частіше слово запозичується в одному, рідше двох значеннях. В англійській мові іменник *exclusive* має такі значення: *‘виключний’*, *‘особливий’*, *‘єдиний’*, *‘першокласний’*. Вперше у російсько- та україномовних газетних і публіцистичних матеріалах англіцизм

ексклюзивний з'явився у сполученні зі словом *інтерв'ю* у значенні *‘особливе, тільки для того чи іншого джерела’*: «Генеральний секретарь НАТО лорд Джордж Робертсон дал ексклюзивное интервью «Голосу Украины» (Голос Украины, 1992 №40).

Дещо пізніше спостерігаються різноманітні семантичні зміни у слові, яке стало багатозначним внаслідок вживання у російській та українській мовах. Англіцизм *ексклюзивний* набув широкого використання в економічній та політичній сферах, а також рекламних матеріалах: *ексклюзивный представитель фирмы, эксклюзивный директор, эксклюзивный дилер «Киевстар», эксклюзивный дистриб'ютор* тощо. Наведемо декілька прикладів: *Ми прагнемо працювати з мінімальною націнкою: отримувати прибуток за рахунок постійно зростаючих обсягів продажу. «Нью Вінд» сьогодні є ексклюзивним дистриб'ютором виробників побутової техніки (Урядовий кур'єр, 1997 №215-216). Реклама від УТ-І 17.06.00 р.: Ексклюзивний спонсор – пиво «Славутич». Мрія заробити на молодих та привабливих дівчатах розбилася. У нашій країні навіть конкурс краси не можна розглядати як прибутковий, – переконливо каже ексклюзивний директор програми «Міс Світу» (Бізнес, 1997 №1). Реклама: Копіювальна техніка №1 з Японії. Ексклюзивний експортер на ринку СНД – «Mitsui & Co, Ltd» (Бізнес, 1997 №2).*

Інколи прикметник *ексклюзивний* вживається в україно- та російськомовних матеріалах у значенні *‘першокласний’*: *Компанія прагне відродити традиції кузнцовської порцеляни і впевнено починає оволодівати програмою ексклюзивної якості виробів (Негоціант, 1997 №37).*

Безліч разів у пресі та рекламних роликах зустрічається словосполучення *ексклюзивне право*, що означає *‘виключне, особливе’*: *Ексклюзивними правами на розміщення реклами володіє компанія «Лінда Плюс». Компанія займає провідне місце у вітчизняному бізнесі (Бізнес, 1997 №2). Рекламне оголошення: Фірма «Нью Вінд» - Ексклюзивні права на продаж електротоварів ведучих компаній світу (Бізнес, 1999 №5).*

Англійська мова користується «ексклюзивними» правами, бо вона виступає тут не тільки мовою-джерелом запозичення, а й своєрідною моделлю для наслідування саме стилю репрезентації рекламних матеріалів, подання нової інформації для зацікавлених осіб.

На відміну від функціонування у мові – джерелі, слово *ексклюзивний* в ході семантичного засвоєння набуває специфічних відтінків значень, відсутніх в англійській мові. У наступних прикладах знову зі сфери реклами, чи як зараз кажуть *адвертайзингу*, слово *ексклюзивний* означає *‘елітний, модний, популярний’*: *Ексклюзивна етикетка для кращих напоїв (Бізнес, 2000 №8). Передплата 2000 р. Головний приз – «Енциклопедичний словник Брокгауза» та понад 100 назв ексклюзивних книг (Українська інвестиційна газета, 1999 №42).*

Іноді під вживанням слова *ексклюзивний* вгадується публіка або коло читачів, на яких розраховане те чи інше рекламне оголошення: *Компанія вважається оператором у секторі ексклюзивних квартир (Українська інвестиційна газета, 1999 №11).* Цей приклад викликає в нас асоціації з сучасним, обладнаним за останнім словом у моді, дорогим будинком. Вживання прикметника *ексклюзивний* тут відіграє різні функції, основна з яких викликати довіру до фірми чи компанії, воно є своєрідним штрихом її надійного іміджу.

І зовсім цікавими стосовно інтерпретації значення цього англіцизму є наступні приклади: *Телефонні апарати бувають із звичайними корпусами чи з ексклюзивним, у вигляді споруди чи якоїсь тварини (Бізнес, 1999 №7). Чому же с такою ексклюзивною яростю разгорелись страсти вокруг Дзержинского? (Труд, 2000 13 июля).* У першому прикладі переосмислюється значення англійського висловлювання *exclusive body* (першокласний, дорогий), воно набуває відтінку значення *‘незвичайний, екзотичний’*. У другому – взагалі прикметник *ексклюзивний* вживається у нетиповому для англійської мови значенні *‘небачений, нестримний, дикий’*.

Дуже часто англіцизми та їхні деривати використовуються у розмовному мовленні, а саме: в анекдотах, каламбурах тощо. Похідний від запозичення *ексклюзив* прикметник

ексклюзивний теж не є виключенням. Наступні приклади ще раз підтверджують той факт, що цей прикметник активно входить у вжиток в українській і російській мовах. *К президентским выборам в США дальневосточные рыбхозы начали поставлять на американский рынок эксклюзивные консервы «Гор – Буша в собственном соку»* (Комсомольская правда, 2000 19 сентября). Із сповіді однієї студентки: *Мама решила, что Вадик мне не подходит, о чём она сообщила мне на эксклюзивной аудиенции на кухне.*

Питання, чи є вживання слова *ексклюзив*, його дериватів та інших запозичень даниною моді, наслідуванням традицій Заходу, чи, може, це невід'ємний процес розвитку та функціонування мовної системи не має одностайного вирішення. Але процес переходу лексичних одиниць з однієї мовної системи до іншої не є стихійним, бо не тільки лінгвальні, а й екстралінгвальні фактори зумовлюють появу запозичених слів та слівкальок у різних мовах. Мовні та позамовні механізми регулюють частоту вживання, появу кліше та фразеологізмів з тим чи іншим англіцизмом і навіть зникнення певних лексичних одиниць. Очевидним є те, що англіцизми активно приживаються у сучасних російській та українській мовах, а деякі навіть повноправно функціонують поруч зі словами їх основного лексичного фонду.

РЕЗЮМЕ

В статті йде мова про нові англоязычні заимствования, в частности, об англицизме *ексклюзив* и его дериватах, рассматриваются причины и факторы, которые влияют на процессы заимствования, а также частоту употребления англицизмов в материалах различных стилей. Особое внимание уделяется процессам фонетической, грамматической, синтаксической и семантической адаптации заимствований в украинском и русском языках. Широко освещены проблемы трансформации значений существительного *ексклюзив* и его дериватов в контексте украинской и русской речи.

SUMMARY

This article deals with new English borrowings, namely with the word *exclusive* and its derivatives. We consider reasons and factors, that influence the process of borrowing and frequency of usage of different words in the texts of styles. Special attention is paid to phonetic, grammatical, syntactic and semantic adaptation of loan words in Ukrainian and Russian. Besides, we highlight the problems of contextual meaning transformations of the noun *exclusive* and its derivatives in the above-mentioned languages.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Ажнюк Б.М. Слов'янські і неслов'янські запозичення в мові української діаспори // Мовознавство. – 1998. – №2-3. С.145-161.
2. Аксенов В.Я. К проблеме экстралингвистической мотивации грамматической категории рода // Вопросы языкознания. – 1984. – №1. – С.12-17.
3. Вакуленко М. Про переклад та запозичення чужомовних слів // Весник НАН України. – 1995. – №11-12. – С.78-82.
4. Жлуктенко Ю.А. Языковые ситуации и взаимодействие чзыков. – К., 1989.
5. Кияк Т.Р. До питання про «своє» та «чуже» в українській термінології // Мовознавство. – К., 1994. – №1. – С.22-25.
6. Крысин Л.П. О словообразовательных возможностях иноязычных неологизмов // Филологические науки. – 1998. – №3. – С.15-22.
7. Крысин Л.П. Иноязычный термин в русском просторечии. – М., 1995. – С.262-268.
8. Олексієнко С.І. Про способи освоєння лексичних запозичень // Мовознавство. – 1974. – №6. – С.41-48.

9. Подчасова С.В. Новые слова «адвертайзинга» // Русская речь. – М., 1995. – №2. – С.71-76.
10. Шапошников В.Н. Иностранные слова в современной российской жизни // Русская речь. – М., 1997. – №3. – С.38-42.
11. Бізнес. Газета української буржуазії 1997 №2, 1999 №5, №7, 2000 №8, 9.
12. Негоціант 1997 №37.
13. Українська інвестиційна газета 1999 №11, №28, №42.

Надійшла до редакції 12.09.2000 р.

ББК Ш12 = 411.4

ПОРІВНЯННЯ ЯК СПОСІБ МОВНОГО МАНІПУЛЮВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ РЕКЛАМІ

Т.Глинська

Мета основних раціоналістичних стратегій рекламування, таких як унікальна торгова пропозиція, стратегія переваги, – вигідною уявою виділити торгову марку серед марок-конкурентів. Часто для цього використовуються явні або сховані порівняння. Реклама переповнена словами: *більше, дешевше, краще, вигідніше, самий, єдиний, унікальний, супер, понад, новий, новинка, перший, революція, непростий, незвичний, на відміну від звичайних...* Всі ці слова є сигналами того, що рекламована марка в явному або неявному виді подається в порівнянні з іншими марками тієї ж товарної категорії. Проте повноцінні порівняння (коли ясно, який об'єкт із якими іншими порівнюється і які параметри беруться до уваги) зустрічаються в рекламі рідко. Як правило, лише створюється ілюзія справжнього порівняння, а це значить, що порівняння є некоректним у суворому логічному змісті.

Як зауважує І.К. Кучеренко: «Порівняльні конструкції як явище граматичне ще не описані повністю. Окремі зауваження про них суперечливі як у плані трактування їх структурних особливостей, так і в плані трактування їх граматичного значення і функцій у реченні» [4, с.5]. Н.П. Шаповалова визначає порівняння як «один із засобів пізнання світу, який полягає у виявленні зовнішніх і внутрішніх зв'язків між предметами і явищами» [5, с.41]. Таким чином, цей «акт думки, спрямований на встановлення тотожності, схожості і відмінності» [1, с.353] є одним з найголовніших компонентів мовного маніпулювання.

Некоректні, з логічного погляду, порівняння є поверхневими виявами одного глибинного явища – маніпуляцій із класом порівняння і параметрами порівняння. Дуже вдале визначення порівняння подає А.П.Загнітко, який підкреслює, що «лінійно-динамічна структура порівняння – ...це мінімальний текст, в якому реалізується порівняння як процес: те, що порівнюється (суб'єкт); те, на підставі чого порівнюється (основа), і те, з чим порівнюється (об'єкт)» [3, с.7] Таким чином, відсутність реальних характеристик товару, що вигідно виділяють його з-поміж товарів-конкурентів, змушує рекламистів шукати особливі риторичні прийоми. Останні дозволяють актуалізувати у свідомості адресата такий клас порівняння і такі параметри порівняння, на тлі яких рекламована марка виглядає найпривабливіше. Так створюється штучний клас порівняння. Конкуруючі марки, що складають природний клас порівняння, при цьому просто ігноруються. Реклама, що створює штучний клас порівняння, актуалізує у свідомості потенційного покупця тільки порівнювані об'єкти і тимчасово наче «стирає» із пам'яті марки, що є справжніми конкурентами рекламованого товару. У цьому сила таких прийомів.

Тим часом створення штучного класу порівняння є не що інше, як маскування під коректне порівняння. У такій рекламі ми маємо справу з прийомами мовного маніпулювання, що підлягають етичній і правовій оцінці. Пояснимо, що ми розуміємо під цим терміном.

Мовне маніпулювання – це використання особливостей мови і принципів її вжитку з метою прихованого впливу на адресата в потрібному для мовця напрямку; прихованого, тобто неусвідомленого адресатом. Іншими словами, коли приховані можливості мови використовуються мовцем для того, щоб нав'язати визначене уявлення про дійсність, відношення до неї, емоційну реакцію або намір, що не збігається з тим, яке слухач міг би сформулювати самостійно. У такому разі і слід говорити про владу мови, або про мовне маніпулювання. Мова в таких випадках використовується, за вдалим висловом одного з дослідників мовної маніпуляції Р.Блаккара, як «інструмент соціальної влади».

Один із прийомів маніпулювання був обіграний у відомому мультиплікаційному фільмі. Селянин продавав на ринку корову, що взагалі не давала молока. На питання «А скільки корова дає молока?» він давав чесну відповідь: «І ми молока не бачили поки». Природно, що корову ніхто не купував. Йому вирішив допомогти один юнак, який добре володів рекламними ходами. На те ж питання він знайшов іншу відповідь: «Не подоїш за день – стомиться рука». Він одночасно і збрехав, і сказав правду. Він сказав правду, оскільки цю фразу можна зрозуміти так само, як і відповідь хазяїна – скільки не доїтати, молока не надоїш. І водночас він збрехав, оскільки свідомо побудував фразу таким чином, що її можна зрозуміти й в іншому аспекті: корова дає так багато молока, що навіть за весь день усе не видоїш. Це один із типових прийомів мовного маніпулювання – використання **багатозначності** фрази. Лялькові покупці не побачили тут підступу і вирішили, що запропонована корова – дуже вигідна покупка. Щодо цього вони вчинили, як реальні покупці: по-перше, у нормі людина не помічає багатозначності мовних конструкцій; по-друге, людина схильна розуміти рекламне повідомлення в більш вигідному для себе змісті (відомий у когнітивній психології ефект поліпшення повідомлення).

Сама мова улаштована таким чином, що дає можливість людині по-різному описувати дійсність. І людина користується цією можливістю навіть у повсякденному житті. Ті самі мовні прийоми в одних випадках служать для того, щоб за їхньою допомогою вміло обманювати, а в інших – для того, щоб пом'якшити категоричність неприємного повідомлення або просто для того, щоб зробити повідомлення виразнішим, додати йому експресії. Наприклад, твердження про те, що хтось запізнився на нараду можна пом'якшити, замінивши слово «запізнився» на слово «затримався». Гра на багатозначності, використана у випадку продажу корови як маніпулятивний прийом, лежить в основі багатьох забавних і цілком «нешкідливих» рекламних каламбурів типу: *Гарні господині полюбляють Лиск*. (Це фраза телевізійного ролика, сприйнята на слух, багатозначна: господині полюбляють пральний порошок «Лиск» або вони люблять саме чистоту – лиск.).

Влада мови, сила слова – це те, що достойне і замилювання, і побоювання. Важливо, на що ця сила спрямована і якій цілі підпорядкована. Навряд чи хтось осудить прийом мовного маніпулювання (а це саме маніпулювання), використаний Гаєм Юлієм Цезарем: *«А коли солдати Десятого легіону в Римі з буйними погрозами зажадали звільнення і нагород, незважаючи на війну в Африці, і вже столиця була в небезпеці, тоді Цезар, не слухаючи друзів, без коливання вийшов до солдат і дав їм звільнення; а потім, звернувшись до них «громадяни!» замість звичайного «воїни!», він один цим словом змінив їхній настрій і схилив їх до себе: вони закричали, що вони – його воїни, і добровільно пішли за ним в Африку, хоч він і відмовлявся їх брати»* [2, с. 46].

Виходячи з цього, дивно було б забороняти рекламістам те, що використовує нормальна людина в повсякденному житті і чим ми захоплюємося в промовах відомих ораторів. Проте коли незабаром мова йде про покупку, про витрату грошей, про принципи сумлінної конкуренції, визначені обмеження все-таки повинні бути. Обмеження повинні стосуватися не конкретних лінгвістичних прийомів, а того, як вони використовуються. Рекламістам і тим, хто виносить судження про юридичну й етичну допустимість реклами, необхідно вміти аналізувати лінгвістичні прийоми, оскільки саме вони служать інструментом маніпулятивного впливу.

Рекламісти досить часто користуються прийомами мовного маніпулювання, часом інтуїтивно, часом цілком усвідомлено. Протистояти такого типу впливу людина може, усвідомивши, з чого складається маніпулятивний прийом, застосований рекламістом. У ряді випадків, але далеко не завжди, рятує апріорна недовіра до рекламної інформації загалом (за даними статистики більше 76% населення нашої країни ставляться до реклами скептично). Іноді рекламні повідомлення конкурентів, що одночасно використовують аналогічні прийоми, взаємно послабляють один одного. У ряді випадків визначений прийом стає настільки популярним у рекламі, що поступово девальвується і переходить у розряд рекламних кліше. Проте маніпулятивні можливості мови взагалі й української мови зокрема надзвичайно багаті. На службі в рекламіста і мовна метафора, і помилкова аналогія, і багатозначність, і непрямі мовні акти, і пресуппозиції, і багато чого іншого.

Розглянемо проблему мовного маніпулювання в зв'язку з особливостями явних і прихованих порівнянь, використовуваних у рекламних текстах. Завдання полягає зовсім не в тому, щоб «осудити» які-небудь рекламні тексти, а в тому, щоб показати на ряді прикладів усю складність проблеми і укласти типологію прийомів мовного маніпулювання, що супроводжують явні і приховані порівняння.

Можна виділити такі прийоми формування штучних класів порівняння:

1. Створення розширеного класу порівняння

У розширений клас включаються товари тієї ж товарної категорії, що поступаються за певними параметрами не тільки рекламованій марці, але і її безпосереднім конкурентам. Одним словом, рекламований товар у таких випадках порівнюється не зі своїми аналогами, а з товарами попереднього покоління.

Розширений клас порівняння створюється, наприклад, у рекламі батарейок «Duracell»: *Duracell. Непроста батарейка. Випробування довели, що «Duracell» працюють довше, ніж звичайні батарейки. Duracell – батарейка з золотою каймою. Ніщо не працює так довго.*

У цьому прикладі алкалинові батарейки «Duracell» порівнюються з батарейками значно старішими в технічному плані; інші ж марки алкалинових батарейок (наприклад «Energiser» або «Varta») за допомогою такої реклами немовби виключаються зі сфери уваги. Такий прийом досить часто використовується в сучасній рекламі.

Окремих коментарів заслуговує слово «звичайний», що часто вживається в порівняльній рекламі найрізноманітніших товарів – пральних порошків, батарейок, побутових засобів, що чистять, та інших. За цим словом, як правило, ховається розширений клас порівняння, тобто порівняння, здійснюване не з аналогами. Споживачі, напевно, уже звикли до того, що «Tide» порівнюється з якимись невизначеними «звичайними» пральними порошками. Але і в цьому разі не все так просто. Коли жінка в рекламі говорить, що порошок відпирає краще, ніж звичайні порошки, зрозуміти її можна приблизно так: «звичайний» означає «розроблений відповідно до старих уявлень про якість прання», «такий, що не містить спеціальних добавок» і т.п. Але коли для демонстрації переваги «Tide» у порівнянні зі звичайним

порошком вона просить іншу жінку *«Виберіть Ваш звичайний пральний порошок»*, зміст слова *«звичайний»* змінюється. *«Ваш звичайний порошок»* – це порошок, яким Ви звичайно користуєтеся (а це може бути, наприклад *«Ariel»*).

2. Створення звуженого класу порівняння

Звужений клас порівняння утворюють різноманітні товари тієї самої марки. Товарна категорія в сприйнятті споживачів тимчасово наче замикається на одній марці. Так, реклама жувальної гумки *«Orbit»* і прального порошку *«Е»* насправді обмежує клас порівняння тільки товарами цієї марки: *Подушечки Orbit. Єдині жувальні подушечки, що мають якість Orbit. Це єдина жувальна гумка Orbit, що має форму подушечок. Новий «Е». Пере краще. Зразково.* (*«Краще»* у порівнянні зі старим *«Е»*.)

Вжиток слів *«єдиний»* і *«краще»* у наведених рекламних текстах зумовлює порівняння рекламованого товару з іншими, але не уточнює з якими. Фахові рекламисти добре розуміють, що, сприймаючи рекламу, люди не схильні замислюватися про такі *«дрібниці»*. Тому в пам'яті залишається, що подушечки *«Orbit»* є в певному (хоча і не ясно в якому) розумінні єдиними, а пральний порошок *«Е»* просто пере краще. Тільки при уважному аналізі реклами можна зрозуміти, що в обох випадках порівняння обмежене продукцією цих марок, іншими словами, клас порівняння штучно звужений.

Звужений клас часто створюється за допомогою порівняльних конструкцій, у яких опущений другий член порівняння. У рекламі говориться, що товар кращий, дешевший, працює ефективніше, простіше і тощо, але не вказується, в порівнянні з чим. Це один із поширених рекламних прийомів. За такими конструкціями в рекламі можна сховати порівняння нового варіанту марки зі старим або порівняння *«ні з чим»*. Як показав у спеціальній серії експериментів американський лінгвіст М.Джейс [6, р.32], у подібних випадках люди схильні дотримуватися сильнішої інтепретації (рекламований товар на противагу конкурувальним товарам), а рекламодавці готові відстоювати слабкіші (нова марка на противагу старому варіанту тієї ж марки).

Таким чином, створення звуженого класу порівняння дозволяє сформулювати твердження переваги про товар або торгову пропозицію фірм, що часто сприймається людьми як перевага над конкурентами.

3. Створення усунутого класу порівняння

Усунутий клас наявний у тих випадках, коли марка порівнюється з товарами цілком іншої (нерідко суміжної) товарної категорії. Приклад рекламування *«M&M's»*, що названий шоколадом, а не драже, саме й ілюструє ефективність прийому зсуву класу порівняння. Нагадаємо, що саме на тлі кондитерських виробів, що належать до категорії *«шоколад»*, марка *«M&M's»* виділяється своїми властивостями: *«Тануть у роті, а не в руках»*. Якби в цій рекламі був використаний природний клас порівняння, рекламистам не вдалося б сформулювати унікальну торговельну пропозицію. Порівняйте два тексти:

«M&M's». Молочний шоколад. Тане в роті, а не в руках.

«M&M's». Драже. Тане в роті, а не в руках.

Зауважимо, що некоректна назва товару і тим самим зсув класу порівняння не вводять споживача в помилку щодо реальних властивостей товару: *«M&M's»* містить шоколад і, справді, не тане в руках так швидко, як звичайні шоколадні вироби. А це значить, що цей рекламний прийом, при всій його штучності, є юридично цілком припустимим. Реклама просто пропонує такий погляд на товар, при якому його позитивні властивості виступають опукліше.

У такому прикладі для порівняння обрана принципово інша товарна категорія, але запропоновані параметри порівняння, застосовні до обох об'єктів: *Їжа – це насолода. Насолода смаком. Але щоразу після їжі виникає небезпека карієсу, тому що в роті порушується кислотно-лужний баланс. Orbit – це теж насолода смаком. І, крім того, щоразу після їжі Orbit відновлює кислотно-лужний баланс і запобігає карієсу.*

Цей приклад також можна вважати вдалим. Порівняння з їжею не вводить у помилку щодо властивостей жувальної гумки і водночас дозволяє ефектніше, на контрасті повідомити про її дію. Заперечення може викликати тільки неприпустимо сильне формулювання «запобігає карієсу» замість більш виправданої – «допомагає запобігти карієсу».

Наведемо приклад використання усунутого класу порівняння, при якому реклама може бути, на наш погляд, визнана такою, що дезінформує покупця. Це реклама дитячого шоколаду «Milky Way» і «Kinderschokolad». У рекламних роликах обох марок використовується той самий прийом: порівнюючи начинку батончика з молоком, рекламісти ставлять знак рівності між ними. Приведемо текст одного з них: *«Всім малечкам відомо, наскільки молоко корисне. Сила і здоров'я в молоці корови. А воно смакує вдвічі приємніше, якщо це «Milky Way». <...> Молоко смакує вдвічі приємніше, якщо це «Milky Way».*

Ця реклама в неявному виді несе таку інформацію: споживаючи «Milky Way», діти споживають натуральне молоко, цей батончик так само корисний дітям, як і свіже молоко, але тільки ще більш смачний. Твердження без сумніву, сильне, але чи правдиве воно?

Примітний і зоровий ряд, що супроводжує текст. В однім із роликів на підвіконні, до якого підбігають діти, стоїть великий кухоль із молоком. Але «турботлива» мама дає дітям не чашку молока, а заповітний батончик. Наприкінці всіх роликів з'являється корова з кухлем з-під молока на ший. Цікава підміна і в якісному, і в кількісному плані.

У телевізійній рекламі «Kinderschokolad» та ж думка про еквівалентність натурального молока і виготовленої з нього молочної начинки, а також про значну кількість молока проводиться дещо по-іншому. У ролику жінка розламає батончик і показує його зміст. Явно маніпулятивними є фрази: у батончику «5 контейнерів, повних молока», «Ви бачите, як багато молока в Кіндершоколаді», «тому Кіндершоколад так багатий молоком». Усе зроблено для того, щоб переконати, що усередині батончика – саме молоко (а не якась молочна начинка) і що його багато. Примітним є і використання слова «контейнер» (у стандартному уявленні – велика місткість) для називання маленької частини шоколадного батончика. З таким самим успіхом контейнером, повним горілки, можна назвати цукерку «Finlandia» із цим наповнювачем.

4. Створення невизначеного класу порівняння

Під невизначеним класом порівняння маються на увазі випадки інформаційно «порожніх» порівнянь, порівнянь ні з чим. Незважаючи на неінформативність, таке порівняння може використовуватися як сильний риторичний прийом, завдяки якому рекламістам вдається сформулювати твердження переваги. Розглянемо насамперед приклад неманіпулятивного використання «порожнього» порівняння: *Молодших братів не вибирають, змінити кращу подругу неможливо, свекруху не переробити, але ти можеш змінитися сама* (реклама відтінкової піни «Wella-color muss»).

У наведеному рекламному оголошенні грають два різних розуміння слова *змінити(ся)*, що вводять різні параметри порівняння: внутрішні і зовнішні зміни. Інакше кажучи, через принципову незіставність цих двох явищ, відтіночна піна тут порівнюється ні з чим. Але суто логічна незграбність є скоріше перевагою, ніж хибною цією рекламою. Використане тут зіставлення принципово непорівнюваних явищ із риторичного погляду те

саме, що приказки типу *«Життя прожити – не поле перейти»*. Таким чином, це риторичний прийом, що дозволяє підкреслити, ефективніше обіграти основну торгівельну пропозицію – можливість швидко змінити зовнішність. Подібні приклади розглядаються й у поділі «зіставлення непорівнюваного».

На відміну від попереднього прикладу, реклама фірми «Mobile Express», що продає пейджери, очевидно, етично небездоганна. Заголовок тексту звучить так: *Одержите більше за ті ж гроші. Наприклад, останню інформацію про курси валют. Безкоштовно.*

Тут використана вже знайома нам порівняльна конструкція з опущеним другим членом порівняння. Повідомлення повинно розумітися як повідомлення про перевагу торгової пропозиції певної фірми над пропозиціями конкурентів. Насправді це помилковий висновок. Всі основні пейджингові компанії надають такого типу інформацію безкоштовно. Таким чином, слово *більше* означає тут «більше, ніж нічого».

Вкрай невизначеним є і претензійне твердження *«Чай Ліптон – скрізь перший»*. Це твердження можна зрозуміти, наприклад, у такий спосіб: у різних країнах ця марка чаю визнана кращою (слово *перший* в оцінному плані означає «кращий») або є найпопулярнішим (перший за кількістю прихильників). Така інтепретація перебуває на поверхні, але підтвердження їй у рекламі ми не знаходимо. З реклами навіть неможливо зрозуміти, із чим же порівнюється чай «Ліптон», на фоні яких інших марок він є «скрізь першим». Проте, справжній зміст, що вкладають рекламисти в слова «скрізь» і «перший», очевидно, зовсім інший. Він прихований в інших фразах реклами, що проходять фоном у пісні: *Знак гарного смаку і традицій приклад – вищий сорт чаю Ліптон завжди під рукою. Знак успіху, це очевидно. Ліптон – чай для тебе і для друзів на роботі, вдома і скрізь.*

Іншими словами, ця марка підноситься як символ соціального успіху, як напій процвітаючої людини, лідера (цим виправдана поява слова *перший*), і пропонується вона для всіх ситуацій (це й означає слово *скрізь*). Тепер очевидно, що насправді ця марка взагалі не порівнюється з іншими, і слово *перший* не означає тут «кращий». Хиба складану в тому, що за ним, можливо, прихована помилкова обіцянка. На перший погляд, це твердження реальної переваги (типу «номер 1 у Європі»), але насправді за ним, очевидно, нічого не перебуває.

Тобто невизначені класи порівняння можуть використовуватися в рекламі і як ефектний риторичний прийом, і як неприпустимий прийом дезінформування.

5. Створення порожнього класу порівняння

Порожній клас утворює єдиний товар конкретної торгівельної марки. Наприклад: *Новинка! Orbit-Winterfresh. Єдина жувальна гумка з дійсною зимовою свіжістю.*

У цій короткій фразі двічі підкреслюється перевага марки (за допомогою слів *єдина* і *дійсна*). Проте, якщо задуматися, за якими параметрами і з чим порівнюється ця марка, а також, що таке справжня і несправжня зимова свіжість, то відповіді ми не знайдемо. Насправді ця марка визнається єдиною і дійсною в тому змісті, що тільки вона називається «Winterfresh» – зимова свіжість.

Часте використання прихованих і явних порівнянь у рекламі свідчить, що це один із вигідних для рекламистів засобів комунікативної організації інформації про товар. Порівняння, навіть якщо воно з логічного погляду є некоректним і в інформаційному плані є «порожнім», дозволяє створювати ефект переваги, унікальності або особливої риси товару. Уміння розбиратися в різноманітних прийомах мовного маніпулювання (такий собі лінгвістичний лікнеп) необхідне як творцям рекламних текстів, так і тим, хто займається питаннями правового регулювання й етичної оцінки реклами.

РЕЗЮМЕ

Сравнение – один из наиболее часто встречающихся в рекламных текстах приемов. Неправильные, с логичной точки зрения, сравнения являются поверхностным проявлением более глубокого явления – манипуляции с классом сравнения и параметрами сравнения. Цель основных стратегий рекламирования – любым путем выделить свою торговую марку среди марок конкурентов. В исследовании «Сравнение как способ манипуляции в современной украинской рекламе» автор выделяет пять основных классов сравнений, которые используются с целью манипуляции: расширенный класс сравнения, суженый класс сравнения, отсутствующий класс сравнения, необозначенный и пустой классы сравнения. В качестве примеров использованы тексты украинской телевизионной и газетной рекламы.

SUMMARY

Matching – one of most often of tricks, meeting in the advertising texts. Incorrect, from the logical point of view, the matchings are surface manifestation of deeper phenomenon – manipulation with the class of matching and parameters of matching. The purpose of the main strategies of advertising – any way to select(allocate) the trademark among brands of the competitors. In research «Matching as a way of manipulation in modern Ukrainian advertising» the writer selects(allocates) five main classes of matchings, which are used with the purpose of manipulation: the extended class of matching narrowed down class of matching, absent class of matchings not designated and empty classes of matching. As examples the texts of the Ukrainian television and newspaper advertising are used.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Большая советская энциклопедия: в 51 т. / Глав. ред. Б.А.Введенский. – 2-е изд. – М.; Л.: БСЭ, 1949-1958. – Т.24. – 618с.
2. Гай Светоний Транквилл. Жизнь 12-ти цезарей. – М.: Наука, 1990. – 287 с.
3. Загнітко А.П. Сучасна українська літературна мова. Синтаксис простого ускладненого і складного речення: Теоретико-навчальний комплекс. – Донецьк: Вид-во ДонДУ, 1994. – 204 с.
4. Кучеренко І.К., Порівняльні конструкції мови в світлі граматики. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1959. – 106 с.
5. Шаповалова Н.П., Статус і структура категорії порівняння // Функціонально-комунікативні вияви граматичних одиниць: Зб. наук. праць / Укл. А.П. Загнітко (наук. ред.) та ін. – К.: ІЗМН, 1997. – 184с.
6. Geis M. The language of television advertising. – London: TRP, 1982. – 345p.

Надійшла до редакції 16.06.2000 р.

ББК Ш12 = 411.2*316

ОНИМНОЕ ПРОСТРАНСТВО РОМАНА В.НАБОКОВА «ПРИГЛАШЕНИЕ НА КАЗНЬ»

Э.А.Кравченко

«Приглашение на казнь», самое фантастическое из произведений В.Набокова, неоднократно привлекало к себе внимание многих исследователей и литературных критиков. Оригинальные интерпретации романа предложены в работах В.Ходасевича, П.Бицилли, В.Варшавского, А.Долинина, Г.Барабтало, Н.Букс, С.Давыдова,

Дж.Коннолли и др. В набоковедении представлено понимание «Приглашения...» как политической аллегории, пародийной антиутопии, экзистенциальной метафоры, романа о художественном творчестве и т.д. Между тем, несмотря на множество замечаний частного характера, касающихся собственных имен (СИ) романа, онимное пространство данного произведения до настоящего времени не являлось объектом специального изучения как в отечественной, так и в зарубежной лингвистике. Некоторые критики (Р.Олтер, Э.Пайфер, Дейл И.Петерсон) отмечали взаимосвязь темы политической тирании и темы художественного творчества в романе. Специфика «Приглашения...», в частности его многослойность, многоуровневость, находит отражение и в своеобразной системе средств онимной и безонимной номинаций. Совершенно особый характер того мира, который возникает перед читателями романа, обусловлен индивидуально-авторской моделью выбора онимов, функционирующих в качестве поэтических имен. В онимии «Приглашения на казнь» бесконфликтно сосуществуют совершенно различные СИ: 1) свойственные русской культуре и широко в ней распространенные; 2) интерлингвальные и межкультурные проприальные единицы; 3) поэтонимы, придуманные автором, сконструированные им по узואальным языковым моделям.

В «Приглашении...» широко представлены онимы различных разрядов. Так, собственными именами обозначены:

- единственный «реальный» герой (*Цинциннат Ц.*);
- действующие лица, противопоставленные Цинциннату (*Марфинька, Родриг Иванович, Родион, Эмочка, Роман Виссарионович* и др.);
- упоминаемые лица (*Аркадий Ильич, Никита Лукич* и др.);
- библейские и исторические персонажи (*Тит, Пуд, Вечный Жид*);
- выдуманные литературные деятели (*Pierre Delalande*);
- вымышленные художественные произведения и философские трактаты («*Quercus*» («Дуб»), «*Discours sur les ombres*» («Трактат о Тенях»);
- реальные географические объекты (*Китай, Дунай, Манчестер*);
- вымышленные географические и топографические объекты (*Притомск, Интересная, Вышнеград, Тамарины Сады, Стрель, Телеграфная, «остров в Северном море»* и др.);
- куклы, изображающие реальных исторических лиц, которые изготавливает Цинциннат (*Пушкин, Гоголь, Толстой, Добролюбов*);
- выдуманные печатные органы («*Голос Публики*», «*Доброе утречко*»);
- вымышленные музыкальные произведения (марш «*Голубчик*», опера-фарс «*Сократис, Сократик*»);
- некоторые другие объекты (библиотека имени д-ра *Синеокова*, мавзолей капитана *Сонного*).

Выбор автором номинации лиц (онимной или безонимной) и специфика употребления СИ в художественном тексте романа могут быть объяснены с позиции многоуровневого подхода к толкованию произведения. Онимное пространство «Приглашения на казнь» следует рассматривать, как минимум, на двух уровнях. Первый – поверхностный, антиутопический, где Набоков обращается к проблеме подавления личности в тоталитарном обществе. На этом уровне прочтения роман перекликается с тематически близкими ему произведениями: стихотворением «Ульдаборг» (1930), рассказами «Королек» (1933), «Облако, озеро, башня» (1937), «Истребление тиранов» (1938), пьесой «Изобретение Вальса» (1938) и более поздним англоязычным романом «Bend Sinister» (1947). На втором – глубинном уровне Набоков переосмысливает традицию классической русской и мировой литературы, высказывает свое отношение к культурному наследию предшественников. Создавая возможность литературно-пародийного прочтения романа, Набоков вводит в текст имена русских классиков (*Пушкин, Гоголь, Толстой* и др.) и имена литературных героев (*Пьер, Родион, Марфинька* и др.). Поэтонимы «Приглашения...», наряду с другими литературными аллюзиями, отсылками, скрыты-

ми цитатами и т.д., подразумевают пародийную связь романа с произведениями Пушкина, Гоголя, Гончарова, Достоевского, Флобера, Белого и др. Среди подтекстов «Приглашения на казнь» – «Преступление и наказание», «Братья Карамазовы», «Идиот» Достоевского, «Мадам Бовари» Флобера, «Петербург» Белого, «Три толстяка» Олеси и др. Характерным приемом Набокова в романе «Приглашение на казнь» является выбор аллюзивных имен из сочинений разных авторов, а также из разных культурных и языковых контекстов. Так, исследователь творчества Набокова А. Долинин отмечает, что *м-сье Пьер* должен вызвать ассоциацию с «Войной и миром» Л. Толстого, директор тюрьмы *Родриг* – с романтической литературой, его двойник-оборотень *Родион* – с романом Достоевского «Преступление и наказание», адвокат *Роман Виссарионович* – с русской критической традицией, восходящей к «неистовому Виссариону», распутная жена Цинцинната *Марфинька* – с «Обрывом» Гончарова, а его мать, акушерка, живущая в поселке *Докторском*, – с Чеховым [1, с.19], дочь директора тюрьмы *Эмочка* – с романом Флобера «Мадам Бовари» [2, с.461]. Интертекстуальные ономапоэтические стратегии Набокова способствуют созданию эффекта «культурного синтеза».

Изобретая «тройных арлекинов» и выбирая имена для своих персонажей, Набоков наполняет их бесконечным множеством смыслов. Рассмотрим образ палача м-сье Пьера. Автор строит его как контаминацию литературных героев и типов. А. Злочевская считает, что интерпретация данного образа представлена пародийной аллюзией к героям «Преступления и наказания» Достоевского: следователю Порфирию Порфирьевичу и пошляку Петру Петровичу Лужину [3]. По мнению Н. Букс, палач Цинцинната – пародийный вариант доктора Гаспара из повести Олеси «Три толстяка» [4]. О. Сконечная полагает, что под маской м-сье Пьера скрывается навязчивый черт Ивана Карамазова [5]. Аллюзивное имя содержит отсылку к герою романа «Война и мир» Л. Толстого – Пьеру Безухову. Однако существующие подходы к интерпретации образа м-сье Пьера нельзя считать исчерпывающими. В частности, в контексте «Приглашения на казнь» можно усмотреть и пародийную отсылку набоковского персонажа к «двойникам» из «Петербурга» А.Белого – Аполлону Аполлоновичу и Николаю Аполлоновичу Аблеуховым и т.д.

Вообще СИ «Приглашения...» мотивированы множеством интертекстуальных связей. Изучение поэтики онимов романа на глубинном, литературном уровне позволит выяснить позиции писателя по отношению к традиции и к актуальным явлениям современной Набокову литературы.

Онимия романа «Приглашение на казнь» может быть рассмотрена и на третьем уровне – уровне метатекста. Некоторые критики (Г. Левинтон, В. Полищук и др.) отмечали многочисленные повторы и сходства (от деталей до ситуаций), которые прослеживаются в разных произведениях Набокова. Важными структурными элементами, связывающими тексты между собой, являются и поэтонимы. Особенностью набоковской поэтики является использование некоторых СИ в *едином* тексте, что значительно обогащает семантику имен. Поэтонимы у Набокова могут функционировать как интра-текстуально (в рамках одного произведения), так и интертекстуально (в общем корпусе текстов Набокова). Например, интратекстуальные ономапоэтические стратегии Набокова представлены в «Приглашении на казнь» следующими уникальными онимами: *Цинциннат Ц.*, *Роман Виссарионович*, *Тамарины Сады*, *Стропъ*, *Родриг Иванович* и др. В то же время вымышленный философ *Делаланд* и его сочинение «Трактат о Тенях» упоминаются как в эпиграфе «Приглашения...», так и в романе «Дар». Такое использование СИ в хронологически близких произведениях обусловлено интертекстуальными стратегиями Набокова.

Многоуровневые смысловые связи СИ в романе «Приглашение на казнь» требуют тщательного изучения, поскольку это является необходимым условием полного описания поэтики онимов данного произведения.

Основное внимание нами уделяется особенностям использования онимных и безонимных номинаций, актуализирующих антиутопический уровень произведения.

Выше была отмечена ориентация образа м-сье Пьера на множество литературных героев и типов. Однако феноменальный онимный мир «Приглашения на казнь» не ограничен литературными отсылками и аллюзиями. На антиутопическом уровне возникают иные, нелитературные параллели, самая очевидная из которых м-сье Пьер – Петрушка. Главный антагонист Цинцинната – палач м-сье Пьер – Пьеро, Петрушка всей актерской труппы. Довольно прозрачная связь имени палача с известным персонажем французского народного театра Пьеро выражается звуковым комплексом поэтонима м-сье Пьер. Претенциозно аристократическое «м-сье» (имя персонажа ни разу не употребляется без сопроводительного слова) – еще один авторский намек на героя французской комедии.

Набоков актуализирует смысл имени м-сье Пьер (Петр Петрович) распределенной по тексту романа информацией. Пародийные отзвуки имени клоуна Петрушки, Петушка, Полишинеля, шута горохового можно обнаружить в следующих контекстах, подтверждающих театральный характер персонажа:

«Он (м-сье Пьер – Э.К.) шел, приятно улыбаясь издали... и нес шашечницу перед собой, ящичек, полишинеля под мышкой...» [6, с.79]; «...(м-сье Пьер – Э.К.) нарядился в косоворотку с петушками...» [6, с.96]; «Заглянул, а потом и весь вышел, розовый м-сье Пьер, в своем охотничьем гороховом костюмчике...» [6, с.120].

Принеся в камеру к Цинциннату полишинеля, палач замечает: «Ну, сиди прямо, тезка» [6, с. 79]. Имя м-сье Пьера, отсылающее к имени театрального персонажа, – символ условности, фиктивности мира, в котором Цинциннат не может быть казнен «по-настоящему». С.Сендерович и Е.Шварц, усматривая отсылку к образу Петрушки в набоковской «Лолите», отмечают, что «...Петрушка – это жестокий персонаж балагана, его главная особенность – готовность перейти к избиению до смерти любого из его собеседников» [7, с.67]. Характерно, что главная миссия м-сье Пьера – казнь Цинцинната – соответствует роли балаганного Петрушки. В то же время ассоциации, вызываемые СИ м-сье Пьер, подчеркивают нереальность, кукольность палача, противопоставленного истинному, реальному Цинциннату.

Главный герой «Приглашения на казнь» Цинциннат Ц. представляет собой уникальную личность среди поддельных, несамостоятельных существ. Незаурядность «непрозрачного» Цинцинната Набоков подчеркивает именем этого персонажа. В формировании семантики поэтонима значительная роль отводится материальному компоненту. Звуковая форма имени Цинциннат Ц. необычна, «окказиональна» в мире «абсолютной прозрачности», где в речи жителей «не было... таких слов, которые бы кончались как-нибудь неожиданно, на ижицу, что ли...» [6, с.13]. Имя соответствует уникальной сущности героя, преследуемого обществом. В. Ходасевич считал, что в романе «Приглашение на казнь» нет реальной жизни и реальных персонажей, за исключением Цинцинната [8, с.317]. На антиутопическом уровне произведения поэтоним Цинциннат Ц. символизирует «избранность», «особость», «самость», «непроницаемость», «исключительность» и под., т.е. реальность главного героя в ирреальном мире призраков и пародий.

СИ Цинциннат Ц. содержит историческую реминисценцию, существенную для антиутопического уровня толкования романа. Реальным прототипом главного героя «Приглашения...» является сын Цинцинната Люция Квиция (V в. до н.э.), римского политического деятеля, диктатора – Цинциннат Кезон, славившийся красноречием, обвиненный в чрезмерной гордости, вынужденный уйти в изгнание. «Черты исторического Цинцинната обыгрываются в судьбе и характере набоковского героя. Красноречие оборачивается косноязычием и трудностями в письменной и устной речи. Знаменитый отец превращается в почти не существующего и т.д.» [6, с.463].

Единственного «реального» героя «Приглашения на казнь» Набоков создает «двойственным». Повествователь в романе говорит о существовании связанного с Цинциннатом «двойника» и объясняет, что двойник этот – «...(призрак, сопровождающий каждого из нас... делающий то, что в данное мгновение хотелось бы сделать, а нельзя...)» [6, с.13]. В контексте романа антропоним *Цинциннат* часто употребляется в сопровождении определительных слов, необходимых для проникновения во внутреннюю сущность персонажа, раскрывающих «двойственную» форму личности персонажа.

Ср.: «Другой *Цинциннат*, поменьше, плакал...» [6, с. 38]; «*Цинциннат* встал, разбежался и – головой об стену, но настоящий *Цинциннат*...» [6, с. 112]; «...главная его часть находилась совсем в другом месте, а тут, недоумевая, блуждала лишь незначительная доля его, - *Цинциннат бедный, смутный, Цинциннат сравнительно глупый*...» [6, с.68].

Своеобразие натуры Цинцинната отмечали многие исследователи творчества В. Набокова. Так, С. Давыдов объясняет двойственность Цинцинната гностическим дуализмом духа и плоти (*pneuma* и *hyle*) [9, с.479]. В плотском, покорном узнике живет другой Цинциннат, представляющий «внутреннего человека». Физическое, гилическое «я», свойственное каждому человеку, мешает освобождению внутреннего двойника Цинцинната. Это плотское, безличное начало воплощено в палаче – полнокровном и дурно пахнущем м-сье Пьере. Но «м-сье-пьеровское» начало свойственно и «цинциннатовой монаде в ее земном воплощении», - указывает П. Бицilli, один из первых критиков Сирина-Набокова [10, с.475]. «Умереть для «Цинцинната» и значит вытравить из себя «м-сье Пьера» [там же, с.475]. Таким образом, палач м-сье Пьер – главный антагонист Цинцинната – в то же время является его двойником.

При любом контекстуальном варьировании поэтонима *Цинциннат Ц.* в имени содержится указание на двойственность денотата. Вариант поэтонима *Цинциннат Ц.* обладает наибольшим количеством созначений. Референтные коннотации СИ, построенного по модели «имя + зашифрованная фамилия», указывают на двойственность персонажа. Кроме того, инициальная зашифровка фамилии главного героя – авторский намек на фамильную «непрозрачность» Цинцинната, его сходство с неизвестным, почти не существующим отцом. Ключ к дешифровке «двойственности» Цинцинната Ц. содержат и другие варианты антропонима. Это двойная повторяющаяся формула-гипокористика *Цин-Цин* и повтор слогов в наиболее употребительном варианте имени героя – *Цинциннат*.

Таким образом, в семантической сфере СИ доминируют поэтические коннотации, определяющие двойственность Цинцинната. Дополнительные созначения поэтонима: «особый», «иной», «независимый», «одинокий», «бессмертный», «избранный», «непроницаемый», «непрозрачный», «духовный» («пневматический») и т.д. (положительные) и «слабый», «другой», «мнимый», «смертный», «физический» («гилический») и т.д. (отрицательные).

Выбирая для главного героя имя исторического деятеля Цинцинната Кезона и обыгрывая его черты в характере романного Цинцинната, создавая его «двойственным», Набоков обязывает героя обрести себя «истинного». В финале романа духовная личность Цинцинната сбрасывает свое физическое тело-тюрьму. Коннотативные потенции поэтонима с развитием действия произведения изменяются. В финальной части текста двойственность героя исчезает. Преодолев в себе «физическое», «м-сье-пьеровское», Цинциннат проникает в потусторонний мир подобных ему существ.

Помимо имени главного героя, онимное пространство «Приглашения на казнь» включает множество вымышленных имен. Выбор таких СИ обусловлен действием романа, происходящим в выдуманном мире. Однако Набоков широко использует и онимный материал, традиционный в русской литературе XIX века. Зачастую поэтонимы «Приглашения...» построены по устойчивым моделям русской онимной системы. Так,

например, варианты антропонимов – имена некоторых персонажей – имеют традиционную структуру: «имя + отчество» (*Родриг Иванович, Петр Петрович, Никита Лукич, Роман Виссарионович* и др.). Известно, что вскоре после выхода английского перевода «Приглашения на казнь» Набоков сказал, что «речь идет о России в трехтысячном году» [11, с.445]. Поэтонимы романа (*Вышнеград, Петр Петрович, Притомск, Интересная, Аркадий Ильич* и др.) являются наиболее явными знаками, указывающими, что нереальное тоталитарное государство будущего, изображенное в «Приглашении на казнь», является аналогом России.

На антиутопическом уровне интерпретации произведения русские двухкомпонентные формулы («имя + отчество») создают некий эффект типичности и выполняют функцию повышения правдоподобности повествования. Однако «реалистические» СИ – лишь часть искусной авторской игры с читателем. Такие двухкомпонентные антропонимные формулы актуализируют ироническую функцию данных поэтонимов, поскольку СИ *Родриг Иванович, Никита Лукич* и др. выступают в качестве обозначения призраков, кукол фиктивного мира. Параллельно употребляемые безонимные номинации этих персонажей аннулируют реалистическую мотивированность номинаций несигнификативных. Так, протагонист Набокова Цинциннат для именованья своих тюремщиков чаще использует безонимные номинации с ярко выраженной оценочной (отрицательной) характеристикой, вскрывающей пародийный характер персонажей. Ср.: «Благодарю вас, кукла, кучер, крашенная сволочь...» [6, с. 31]; «– Я покоряюсь вам, – *призраки, оборотни, пародии*» [6, с. 22].

Отсутствие такой формы именованья, как типичная трехкомпонентная модель «имя + отчество + фамилия», для обозначения всех антигероев романа также используется как средство создания образности. Значимым отсутствием такого варианта поэтонимов Набоков подчеркивает фиктивность, обезличенность персонажей. Характерно, что с развитием действия в романе номинация «негероев» все чаще принимает безонимный характер, а после казни (духовного освобождения Цинцинната) для обозначения ирреальных персонажей используются только сигнификативные номинации. Ср.: «Сквозь поясницу еще вращавшегося *палача* просвечивали перила. Скрюченный на ступеньке, блевал бледный *библиотекарь*» [6, с.129]; «Последней промчалась в черной шали *женщина*, неся в руках маленького *палача*, как *личинку*» [6, с.130].

Однако зачастую действующие лица и упоминаемые персонажи не имеют собственного имени. В бездушном мире псевдосуществования действуют не люди, а убогие призраки, пародии. Г.Барабтало отмечает: «единственное «лицо» (*persona*), Цинциннат Ц., окружен личинами – с накладными лицами, вставными зубами, бутафорскими бородами, с приставными головами, с песьими головами, в париках и т.д. ...» [11, с.449]. Отсутствие онимных номинаций для обозначения «псевдолюдей» превращает этих персонажей в образы-символы бутафорского мира, которому противостоит один «реальный» Цинциннат. Ср.: «На свидание явилась вся семья Марфиньки, со всей мебелью... Старый *отец* Марфиньки, - огромная лысая голова, мешки под глазами, каучуковый стук черной трости; *братья* Марфиньки...; *дед* и *бабка* Марфиньки по матери...; *три бойкие кузины*... Между тем все продолжали прибывать мебель, утварь, даже отдельные части стен...» [6, с.55-56]. В данном эпизоде вместе с семьей Цинцинната появляются вещи, предметы домашнего обихода. Появление с названиями вещного мира других «предметов» – «родственников» главного героя – знаменует набоковское торжество над пошлостью. И здесь автор намеренно выбирает безонимную релятивную номинацию.

Исследователи неоднократно отмечали такие частотные приемы в романе, как «одушевление» вещи и «овеществление» человека (Т. Смирнова, В. Полищук). Одна из центральных оппозиций «Приглашения на казнь»: «человек-вещь» определяет установку романа-антиутопии на театрализацию повествования. Вообще использование в «Приглашении...» апеллятивной лексики типа «куклы», «пародии», «оборотни», «при-

зраки» и т.д. и отсутствие СИ для большинства «фальшивых лиц», «недействительных» персонажей подтверждает существование главного героя Цинцинната Ц. в нереальном мире фантомов.

Таким образом, употребление в романе разных типов номинаций (сигнификативных и несигнификативных) для обозначения действующих лиц и упоминаемых персонажей на антиутопическом уровне прочтения произведения связано с противопоставлением реального героя Цинцинната миру ирреальному. Преобладающее большинство номинаций участвует в создании одной из центральных оппозиций романа «герой-антигерой».

Учитывая особенности использования в «Приглашении на казнь» личных имен, можно выделить две номинативные группы романских героев:

1. персонажи, для именования которых автор использует сигнификативные и несигнификативные номинации (*адвокат – Роман Виссарионович; директор тюрьмы – Родриг Иванович; дочь директора – Эмочка; палач – м-сье Пьер* и др.);
2. персонажи, для обозначения которых используются только сигнификативные номинации (*библиотекарь, управляющий городом, шури́н Цинцинната, судья, прокурор, укротитель львов, стражник, попечительница учебного округа* и др.).

К первой номинативной группе относятся: главный герой *Цинциннат Ц.* и его антагонисты, призраки-фантомы нереального мира, которые играют существенную роль в судьбе Цинцинната. Вторая группа представлена второстепенными и упоминаемыми персонажами этого псевдомира.

Отсутствие онимных номинаций связано с проблемой поэтики безымянности, обозначенной так Е.Б.Ивановой в диссертационном исследовании стилистических функций СИ в творчестве К.Г.Паустовского [12]. Безусловно, персонажи второй номинативной группы лишены имени с определенной целью: они введены в текст произведения в качестве театральной массовки, что обусловлено «искусственностью», «не-всамделишностью» мира, которая обыгрывается в романе через «тему театра и актеров».

Как было отмечено выше, Цинциннат и его тюремщики, палач, родственники и т.д. резко противопоставлены. Однако в оппозиции «герой-антигерой» нереальные персонажи все же не схемы, не «нумера», как в романе-антиутопии Е. Замятина «Мы». Это пошлая посредственность, но не окончательно стандартизированная. Различие антагонистов Цинцинната (персонажей первой номинативной группы) подчеркивается употреблением сигнификативных и несигнификативных номинаций, особым набором антропонимных формул (одно- и двухкомпонентных, имен-гипокористик), сложной гаммой их коннотаций. Ср. широкий диапазон номинаций, обозначающих «нереальных» персонажей: (*м-сье*) *Пьер – Петр Петрович; Роман Виссарионович – Роман – Рома – Ромка; Родриг Иванович – Родриг – Родриго – (Родя) – (Родька); Родион – Родя – Родька.*

Потребность онимной номинации в мире «псевдолюдей», вариантность СИ связаны с тем, что антигерой (палач, адвокат, директор тюрьмы и т.д.) не равен по общественному положению. Так, отсутствие антропонимной формулы «имя + отчество» при именования одного из мучителей Цинцинната – *Родиона* – обозначает его низкий социальный статус среди тюремщиков. Ср.: «*Родион*, оставив дверь палаты широко открытой, принялся за уборку» [6, с.40]; «...*Родион* принес завтрак, прибрал камеру, очинил карандаш, накормил паука, вынес парашу» [6, с.112].

Несигнификативные номинации широко используются и в набоковской игре в двойников. Главные антагонисты Цинцинната Ц. в романе-антиутопии: *Родион, Роман, Родриг* – двойники-оборотни, которые постоянно превращаются, перевоплощаются друг в друга. Ср.: «Есть для тебя, *Родька*, работа, - можешь помаленьку начать тут убирать; только не шуми слишком. *Родригу* в дверь подали метлу, и он принялся за дело» [6, с.122]; «Его догнал во много раз уменьшившийся *Роман*, он же *Родриг*» [6, с.129]. *Родриг, Роман, Родион* сближены и уравнены общностью своей роли – пошлых тюремщиков Цинцинната. Трехкомпонентная антропонимная формула романа (*Родион*–

Роман-Родриг) способствует отождествлению цинциннатовых мучителей и «перевоплощению» их имен. Этой игре-переходу помогает начальное «Р», созвучие имен и звукоподобие антропонимной триады. Характерно, что в контекстах «Приглашения...», где члены антропонимной триады являются контактно расположенными, Набоков использует одинаковые структурные модели:

Модель 1 – полная форма имени:

«...и тогда *Родриг* и *Роман*, с разрешения хозяина, пошли вперед...» [6, с.123]; «*Роман*, подняв брови, поспешно сунул ее (игрушку – Э.К.) в карман. *Родриг*, между тем, хотел выдвинуть ящик стола...» [6, с.122];

Модель 2 – имена-гипокористики:

«Вот это мои помощники, *Родя* и *Рома*, прошу любить и жаловать» [6, с.120].

В фантастическом мире «Приглашения на казнь» закон требует даже внешнего сходства судебных исполнителей и тюремщиков Цинцинната. Ср.: «Адвокат и прокурор, оба крашенные и очень похожие друг на друга...» [6, с.11]; «...еще двое, в которых почти невозможно было узнать директора и адвоката: осунувшиеся, помертвевшие, одетые оба в серые рубахи, обутое в опорки, - без всякого грима, без подбивки и без париков, со слезящимися глазами... - они оказались между собой схожи, и одинаков поворачивались одинаковые головки на их тощих шеях...» [6, с.120]. В тематически близком «Приглашению...» набоковском рассказе «Истребление тиранов» обнаруживаем аналогичный прием: «можно было даже заметить неопределенное между ними (приближенными тирана – Э.К.) сходство» [13, с.477].

Звуковое сходство имен *Родион*, *Роман*, *Родриг* и внешнее подобие антигероев романа несомненно говорят о пародийной сущности, «не-всамделишности» тюремщиков. Кроме того, незаметное превращение друг в друга двойников-оборотней и одновременное изменение их имен является свидетельством нереальности мира, его театральности.

Пародийный характер двойников «Приглашения...» отмечает А.В.Злочевская: «...в финале романа, сбросив маскарадные одежды романтического испанца, третье «Р» (*Родриг* Иванович – Э.К.) оказалось вполне домашним Родей» [3, с.6]. Однако постоянные перевоплощения двойников позволяют предположить употребление гипокористических форм *Родя*, *Родька* для именования и *Родрига*, и *Родиона*. Возможность преобразования полной формы обоих имен в уменьшительные – еще одно авторское свидетельство фарсового сходства тюремщиков. Все компоненты антропонимной триады *Родион* – *Роман* – *Родриг* обладают референтными коннотациями: «тюремщики Цинцинната», «пародии», «двойники-оборотни» и т.д. Звукоподобие СИ «Приглашения на казнь» перекликается с именованьем «нереальных» одиннадцати генералов в политической пьесе В.Набокова «Изобретение Вальса», названных *Берг*, *Гроб*, *Греб*, *Груб*, *Бург*, *Бриг*, *Брег*, *Герб*, *Гриб*, *Горб*, *Бруг*. Причем последние три представлены, отмечает автор, куклами, ничем не отличимыми от прочих генералов [14, с.205].

Указанные нами личные (онимные и безонимные) номинации участвуют в создании центральной оппозиции «герой-антигерой», значимой для антиутопического уровня интерпретации произведения. Эта оппозиция вскрывает реальную (*Цинциннат*) и пародийную, нереальную сущность персонажей. Отметим некоторые личные номинации, которые ослабляют данную оппозицию, лишают ее однозначного смысла.

Особое место в системе действующих лиц романа «Приглашение на казнь» занимает мать Цинцинната. Отношение *Цецилии Ц.* к сыну отлично от позиции мира прошлого. Мать Цинцинната одна из всех жителей города не присутствует на казни, она единственная, кто признает фамильную «непрозрачность» сына: «Он (отец – Э.К.) такой же, как вы, Цинциннат» [6, с.76]. В соответствии с сообщением *Цецилии Ц.* об отце Цинциннат изменяет отношение к своей матери, в подлинности которой он «не совсем справедливо», как Набоков замечает в своем интервью, сомневался [9, с.482]. *Цецилия Ц.* является промежуточным звеном в оппозиции «герой-антигерой». Посе-

шение матерью заключенного в тюрьму Цинцинната вызывает его горькое недоумение: «Нет, вы все-таки только пародия...» [9, с.77]. Однако Цинциннат обнаруживает и некое сходство с матерью. Это сходство не только внешнее: «Он вдруг заметил выражение глаз Цецилии Ц., ... - но было так, словно проступило нечто, настоящее, несомненное...» [6, с.78]. Здесь уже заметен некоторый переход *Цецилии Ц.* из «пародии» в «истинность», «реальность». Духовное родство матери с сыном автор подчеркивает однобуквенным началом имен, их звукоподобием (*Цинциннат* – *Цецилия*) и аналогичной зашифровкой фамилий (*Цинциннат Ц.* – *Цецилия Ц.*). Отметим, что вариант поэтонима «имя + зашифрованная фамилия» Набоков использует лишь для обозначения вышеуказанных персонажей, подтверждая тем самым их подлинность, реальность в мире призраков.

Шаткость оппозиции «герой-антигерои» маркирована также безонимной номинацией «*петушок мой*» [6, с.115]. Петушок, Петрушка, Пьеро – это палач Цинцинната м-сье Пьер, и «петушком» называет Цинцинната Марфинька во время их второго свидания. Марфинька «путает» имена, возвращаясь в тюремную камеру после (так и не осуществившейся) измены мужу с м-сье Пьером. Номинация «*петушок мой*» – еще одно подтверждение того, что м-сье Пьер – двойник Цинцинната, от которого герою нужно освободиться, чтобы перейти в мир подлинный.

Таким образом, система именований персонажей «Приглашения на казнь» на антиутопическом уровне прочтения включает: 1) личные номинации, участвующие в создании оппозиции «герой-антигерои»; 2) личные номинации, ослабляющие данную оппозицию.

Выбор автором СИ и различных идентификаторов, которые не только разнообразят систему номинаций, но и раскрывают семантику имени, во многом обусловлен требованиями жанра антиутопии. Однако вопрос изучения онимии романа «Приглашение на казнь» связан также с более широкой проблемой интертекстуальности, что дает основание исследовать поэтику имен произведений Набокова в таком аспекте. Кроме того, заслуживают внимания многоуровневые смысловые связи СИ в художественном тексте «Приглашения на казнь».

РЕЗЮМЕ

Ономастичний простір роману В. Набокова «Запрошення на страту» до цього часу не був об'єктом спеціального вивчення. У статті оніми даного твору аналізуються з позиції багаторівневого підходу, відзначається можливість дослідження ВН на антиутопічному, літературному і метарівнях. Основна увага приділяється особливостям використання онімних і безонімних номінацій, актуалізуючих антиутопічний рівень твору.

SUMMARY

Till present onomastic field in Nabokov's novel «Invitation to a Beheading» has not been an object of special study. It is offered to analyse the onims of the given novel in view of multilevel method of approach. In particular, the possibility of studying proper names on the antiutopian, literature and metalevel is marked in this article. The main stress is given to the peculiarities of using of onimian and unonimian nomination, actualising the antiutopian level of the work.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Долинин А. Поглядим на арлекинов: Штрихи к портрету В. Набокова // Литературное обозрение, 1988. – №9. – С.15-20.
2. Долинин А. Цветная спираль Набокова // Набоков В. Рассказы. Приглашение на казнь. Роман. Эссе, интервью, рецензии. – М., 1989. – С.438-469.

3. Злочевская А. Традиции Достоевского в романе В. Набокова «Приглашение на казнь» // Филологические науки, 1995. – №2. – С.3-12.
4. Букс Н. Эшафот в хрустальном дворце. О романе «Приглашение на казнь» // Звезда, 1996. – №11. – С.157-167.
5. Сконечная О. Черно-белый калейдоскоп // В.В. Набоков: Pro et contra. Личность и творчество Владимира Набокова в оценке русских и зарубежных мыслителей и исследователей / Сост. Б.Аверин, А.Долинин, М.Маликова. – СПб, 1997. – С.667-696.
6. Набоков В. Приглашение на казнь // В. Набоков. МСС. – М., 1990. – Т.4. – С.5-130, 463.
7. Сендерович С., Шварц Е. «Лолита»: по ту сторону порнографии и морализма // Литературное обозрение, 1999. - №2. – С.63-72.
8. Носик Б. Мир и дар Владимира Набокова. – М., 1995. – С.19-550.
9. Давыдов С. «Гносеологическая гнусность» В. Набокова // В.В. Набоков: Pro et contra. – С.476-490.
10. Бицилли П. В. Сирий «Приглашение на казнь». Его же «Соглядатай». Париж, 1938 // Современные записки, 1939. - №68. – С.474-477.
11. Барабтало Г. Очерк особенностей устройства двигателя в «Приглашении на казнь» // В.В. Набоков: Pro et contra. – С.439-453.
12. Иванова Е. Стилистические функции собственных имен (на материале произведений К.Г.Паустовского). – АКД. – Одесса, 1987. – 16 с.
13. Набоков В. Истребление тиранов // В. Набоков. Круг // Сост. и прим. Н.И.Толстой. – Л., 1990. – С.466-488.
14. Толстой Ив. Преодоление стены: Пьесы В. Набокова «Событие» и «Изобретение Вальса» в Ленинграде и Риге // Звезда, 1989. – №7. – С.203-206.

Надійшла до редакції 15.09.2000 р.

ББК 6 Ш12 = 432.1*3

ОНИМНЫЕ И ОТОНИМНЫЕ ОККАЗИОНАЛИЗМЫ КАК СРЕДСТВО СОЗДАНИЯ ИРОНИИ

Е.В.Киселева

Эстетическая категория комического не была бы полной, если бы не упоминалась ирония, которой в языке средств массовой информации отводится не последнее место. Ирония, как известно, является одной из форм особой «эмоциональной критики, когда за положительной оценкой скрыта острая насмешка» [1, 98], Несомненным достоинством иронии нам представляется ее многоплановость, многомерность, сочетающаяся с внешней емкостью, лаконичностью формы. Иронический смысл, создаваемый огромнейшим набором средств, может возбуждать самые разнообразные ассоциации, в том числе и образные. В системе языка газеты ирония близка к метафоре, соединяющей, противопоставляющей несовместимое и тем самым будоражащей, показывающей явления действительности в самом неожиданном ракурсе. Эту особенность иронии, то есть наличие у нее двух или более плоскостей сигнификации отметил П.Верт, назвав это явление «двойным видением» [2, 19]. Как нам представляется, при исследовании иронии как языкового явления необходимо понимание того факта, что она находится в самой гуще процесса номинации. Разработка отечественными лингвистами общей теории номинации значительно расширила само понятие номинации: «...к средствам номинации относятся не только лексические единицы, но и любые не подвергшиеся десе-

мантизации элементы языковой системы, служащие для обозначения объектов, связей, качеств, отношений» [3, 237]. Выделение трех видов номинации: лексический (через слово и словосочетание), пропозитивной (через предложение) и дискурсивной (через текст) [4, 121] позволяет рассмотреть процесс именования в динамике, увидеть его специфику на каждом языковом уровне. Что касается иронии, то она, основываясь на переосмыслении существующих в языке номинативных средств, сочетании крайней «экономности» плана выражения с богатейшим планом содержания, органично вписывается в круг проблем, успешно решаемых сейчас в области вторичной номинации. Функциональный подход при определении иронического смысла, сформулированного, переданного, воспринятого в процессе коммуникации и закрепленного в определенной форме (в нашем случае – в форме газетных публикаций) помог определить потенциал функционирования ОтО и ОнО и их способность реализовать в определенном языковом окружении субъективно-оценочную ироническую модальность. Этот функциональный подход понимается в самом широком смысле как лингвистическое описание, отличающееся подчеркнуто функциональной ориентацией, которая состоит, по мнению А.В.Бондарко, в том, что «описываются группировки разноуровневых языковых средств по тому принципу, который определяется закономерностями функционирования языковых единиц в речи, где господствующим началом являются потребности передачи смысла; для этого используются средства разных уровней, организованные на семантической основе» [5, 5].

Отличительным свойством авторских окказионализмов, служащих средством для создания иронии, является их образность и семантическая компрессия, обусловленная большим эмоциональным зарядом атрибутов. Иногда такие гиперсемантизированные атрибуты создаются морфологическими средствами типа суффиксации: «His working «Stakhanovite» habits are irresistible» – says an MP who has worked with him at the Treasury». (The Times, October 11, 90). – Его «стахановские» методы в работе являются неприемлемыми, – говорит один из членов Парламента, который служил с ним в Министерстве финансов. ОтО Stakhanovite, образованный с помощью суффикса -ite, в данном примере имеет значение «последователь Стаханова, сторонник стахановского движения». ОС, употребленное в чуждом для него контексте, создает ощущение иронического отношения автора к герою, так как возникает противоречие между реальными свойствами денотата (Стаханов – герой труда, зачинатель движения новаторов производства) и объекта, выбранного для сравнения (член английского Парламента). Слово «irresistible» лишь подчеркивает иронию и привносит в содержание негативные коннотации – «работать в спешке, не вникая в суть дела», так как финансовые проблемы не решаются сходу. Следующая группа примеров содержит ОтО, в которых в качестве морфологического словообразовательного средства использовался суффикс -esque. «I can recommend the Gestapo-esque methods to anyone», – wrote Freud when he was leaving Vienna in 1938 for exile in England». (The DT, December 7, 95). «Я могу порекомендовать гестаповские методы работы каждому», – написал Фрейд, когда он покидал Вену в 1938 году при выезде в Англию». Следует пояснить, что в доме Фрейда был произведен тщательный обыск, после чего ему было предложено расписаться в бланке, что у него нет «претензий» к гестапо. Ирония Фрейда как раз и заключается в том, что, кроме росписи, им была сделана вышеупомянутая приписка, которая, несмотря на абсолютную нейтральную лексику, несет в себе скрытую негативную авторскую насмешку, так как реальные качества денотата (гестапо) противоречат смыслу фразы. «At the end their own married life seemed to have disintegrated into a Carmen-esque pastiche with knives, plates and passionate insults flying». (The DT, December 20, 95). – В конце их собственная семейная жизнь превратилась в серию оперных спектаклей в духе «Кармен», в которых фигурировали ножи, тарелки и резкие оскорбления, носившиеся в воздухе). Речь идет об освещении в английской прессе шумного бракоразводного процесса члена Парла-

мента Дэвида Эшби, который обвинялся в избиении жены. Опера Ж.Бизе «Кармен» является одним из лучших музыкальных произведений этого жанра и, естественно, никаких негативных коннотаций не несет, но подбор слов в предложении – «ножи, тарелки, оскорбления» и самое главное – словообразовательный суффикс *-esque* со значением «похожий на «страсти», бурлящие в опере «Кармен», создают ироническую модальность всей фразы, так как речь идет не о настоящих чувствах, переживаемых героиней известного произведения, а о самых заурядных семейных конфликтах. «Cavaradossi-esque cries and screams were being heard for 10 minutes». (The DT December 7, 95). – Крики и вопли в духе Каварадосси были слышны на протяжении 10 минут. Еще один пример, в котором задействовано СИ, от которого образован ОтО, помогающий создать иронию на лексическом уровне. Ария Каварадосси из оперы Дж.Пуччини «Богема» – образец высокого вокального искусства, требующая от исполнителя умения брать самые высокие ноты и, следовательно, радовать слух слушателя. В приведенном примере слова «крики» и «вопли» полностью нейтрализуют положительные коннотации, присущие денотату, и читатель уже с иронией воспринимает информацию, повествующую о попытках самодеятельного артиста навязать свое певческое мастерство публике. «In a Reaganesque celebration of his status as a senior citizen, he told the delegates that at 73, he could be the bridge to a time of tranquility, faith and confidence in action». (The HT, August 17-18, 96). – На празднестве в духе Рейгана по поводу своего статуса первого гражданина, он поведал делегатам, что в свои 73 года он мог бы стать мостом в эпоху настоящего спокойствия, веры и доверия. Кандидат от республиканской партии Боб Доул на прошедших в 1997 году выборах на пост президента в качестве образца для подражания выбрал имидж бывшего президента США Р.Рейгана. Свою роль здесь сыграл и возрастной фактор (обоим во время предвыборной компании было за 70), и склонность к шумным, театрализованным шоу, и уверенность в том, что американцы больше склонны доверить страну умудренному опытом кандидату с незапятнанной репутацией, чем запутавшемуся в бесконечных объяснениях с женщинами, Клинтону. Но нация сделала свой выбор в пользу молодого, энергичного кандидата в президенты. Бобу Доулу, к сожалению, не хватило притягательности и обаяния, которые были присущи Р.Рейгану. Ирония состоит в несовместимости имиджей «сухого и застегнутого на все пуговицы» Б.Доула и открытого, импульсивного Р.Рейгана, чей образ жизни и стиль руководства до сих пор служат примером для подражания. «They are suspicious of his Pompadour-esque hairstyle and believe he will change his quiff to emulate M.Heseltine». (The DT, January 9, 96). – Они подозрительно относятся к его прическе в стиле маркизы де Помпадур и верят, что он изменит свою челку, чтобы превзойти самого М.Хезелтайна. Иронический образ будущего премьер-министра Англии Т.Блэра создавался средствами массовой информации в надежде отвлечь от него какую-то часть избирателей. Как известно, мадам де Помпадур задавала тон в моде буквально во всем, в том числе, и на прически. Противникам Блэра казалось, что и новая прическа была продиктована желанием последнего выделиться и завоевать сердца электората, как это делала в свое время мадам де Помпадур, привлекая на свою сторону короля Людовика XV. «His Marquiz de Sade-esque appearance irradiates the lovable warmth». (The DT, September 14, 96). – Его внешность, напоминающая маркиза де Сада, излучала доброжелательность. Этот пример интересен тем, что главной чертой иронического авторского новообразования является то, что один из его компонентов обладает аллюзивным характером. Его декодирование представляет непосредственную зависимость от наличия определенных историко-филологических знаний у адресата. Имплиcitная модальность возникает вследствие того, что объекту, выбранному для сравнения, приписываются несвойственные ему качества (маркизу де Саду – доброжелательность – *lovable warmth*), то есть противоречие реализуется сначала «внутри» сравнения, а потом уже применительно к денотату. Этот случай, как правило, требует абсолютных фоновых

знаний. Оба выделенных случая проявляют следующее, подмеченное Я.Г.Биренбаумом, свойство: «Сравнения с иронией не усиливают качество, а наоборот, указывают на полнейшее отсутствие его и наличие противоположного (обычно отрицательного) качества» [6, 133]. Уникальнейшая структура ОнО (единичный случай, когда антропоним, состоящий из нескольких компонентов – официальный титул предполагает строгий порядок следования его составных частей – образуется путем использования каламбура) обуславливает предельную степень иронии, которая граничит с издевкой: «In seeking to patent the princess, the memorial Committee coldly declares her a commodity: Diana, Princess of Sales». (The Guardian, December 6, 97). – В целях закрепления своих прав на торговлю предметами с изображением принцессы, Мемориальный Комитет с бессердечием объявляет ее средством продажи: Диана, Принцесса Распродаж (торгов). Игра слов базируется на омофоничности слов Sales и Wales (Princess of Wales – официальный титул принцессы Дианы).

Все вышеперечисленные особенности авторских окказиональных иронических инноваций неизбежно переводят исследователя на другой уровень анализа – текстовой. В анализ вовлекается собственно текстовая категория – категория интертекстуальности, активно разрабатывавшаяся ранее и продолжающая разрабатываться сейчас [7; 8; 9; 10; 11]. По мнению этих ученых, в тексте незримо присутствуют созданные ранее тексты, которые формируют ряд взаимопересекающихся плоскостей. Линейный контекст служит тем сигналом, который включает память об инфраконтекстах (под инфраконтекстами понимаются глубинные контексты аллюзивного характера, в отличие от поверхностных линейных контекстов). Чем лучше инфраконтекст знаком читателю, тем короче канал коммуникации и тем больше значение инфраконтекста для возникновения разнообразных ассоциаций. В отечественном языкознании вместо термина «инфраконтекст» больше распространен термин «вертикальный контекст» [12]. Рассмотрение иронии на текстовом уровне всякий раз убеждает в необходимости учитывать категорию интертекстуальности, так как созданные когда-то тексты различными авторами, а также контексты с различными реалиями опосредственно присутствуют в анализируемых нами примерах, реально участвуя в создании новых контекстов.

Исследование лексических средств реализации иронии подтвердило на конкретном материале уже не раз подчеркивавшуюся обусловленность явлений вторичной номинации тем свойством словесного знака, которое С.О.Карцевский обозначил термином «ассиметрия языкового знака» [13]. Емкость и структурная многомерность плана содержания знака неоднократно сравнивалась с более простым и меньшим по числу единиц планом его выражения [14; 15; 16]. Указанное свойство является основой создания иронии: даже на лексическом, наиболее простом уровне, одномерному плану выражения соответствует гораздо более сложный, многомерный прежде всего в модальном аспекте, план содержания. Малейшее усложнение плана выражения тут же влечет за собой еще большую многослойность плана содержания, то есть во всех случаях имеет место гиперсемантизация значения – на единицу выражения приходится больше содержания, чем обычно.

РЕЗЮМЕ

Вивчення лексичних засобів реалізації іронії підтверджує обумовленість явищ вторинної номінації властивостями словесного знака, що може бути виявом так званої асиметрії мовного знака.

SUMMARY

The investigation of lexical means' realization of irony gives grounds to speak that the secondary nomination phenomena are conditioned by the characteristic features of the verbal sign which are the manifestation of the so-called language sign asymmetry.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Боров Ю.Б. О комическом. – М.: Искусство, 1957. – 232 с.
2. Werth P. The linguistics of double-vision // Essays in literary semantics. – Heidelberg, 1978. – P.67-92.
3. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация (общие вопросы). – М., 1977. – С.230-293.
4. Колшанский Г.В. Лингво-гносеологические основы языковой номинации // Языковая номинация (общие вопросы). – М., 1977. – С.99-146.
5. Бондарко А.В. Функциональная грамматика. – Л.: Наука, 1984. – 136 с.
6. Биренбаум Я.Г. Образные сравнительные обороты в современном английском языке // Филос. науки. – 1966. – №4. – С.131-139.
7. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. – М.: Сов. писатель, 1963. – 363 с.
8. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: Искусство, 1970. – 384 с.
9. Энkvист Н.Э. Параметры контекста // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1980. – Вып. 9. – С.254-270.
10. Fowler R. Style and the concept of deep structure. // Essays in literary semantics. – Heidelberg, 1978. – P.52-66.
11. Lyons J. Semantics. – Harmondsworth: Penguin Books, 1977. – 386 P.
12. Ахманова О.С., Гюббенет И.В. «Вертикальный контекст» как филологическая проблема // Вопр. языкознания. – 1977. – №3. – С.47-54.
13. Звегинцев В.А. История языкознания XIX-XX веков в очерках и извлечениях. – М.: Просвещение, 1965. – Ч.2. – 495 с.
14. Азнаурова Э.С. Стилистический аспект номинации словом как единицей речи // Языковая номинация (виды наименований). – М., 1977. – С.86-129.
15. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
16. Уфимцева А.А. Типы словесных знаков. – М.: Наука, 1974. – 206 с.

Надійшла до редакції 15.09.2000 р.

ББК Ш12=411.2*316

ТЕНДЕНЦІЇ ПОСТМОДЕРНІЗМУ В ПОЕТИЧНОМУ ОНОМАСТИКОНІ ЗАВЕРШАЛЬНОГО ВІДТИНКУ XX СТОЛІТТЯ

Г.Лукаш

«Постмодернізм – це єдино можливий сьогодні спосіб мистецького вислову. Бо це така світова ситуація, від якої нікуди не подітися. Ми так чи інакше всі перебуваємо в цій ситуації, всередині цієї ситуації. «Ми», тобто, скажімо, українські письменники. А отже, всі ми – постмодерністи в силу вже хоча б того очевидного факту, що всі живемо в одну і ту ж епоху...», – стверджує Юрій Андрухович, якого уже традиційно проголосили «яскравим представником постмодернізму (Андрухович Ю., ЛУ). Отже, найширше розуміння поняття постмодернізму полягає у маркуванні ним загальнокультурної ситуації, що склалась у другій половині XX століття. На Заході остаточно виявилась вона в останні 25-30 років, у вітчизняній культурі – 15-20 років тому. Широкому значенню постмодернізму протиставляється більш вузьке типологічно-стильове визначення явищ художньої культури другої половини нашого століття, що охоплює не всю художню практику цього періоду. Постмодернізм загалом належить культурі 80-90-х років. Творчість митців кінця 90-х років дещо починає зміщувати акценти творчого пізнання, – очевидно, впливає магія завершального відтинку епохи XX століття, на думку

філософів, «межового буття». Останнім часом навіть йдеться про пост-постмодернізм. Нові форми категоріального осмислення ритміки зламу епох виявляються у трагічних зіставленнях Миті і Вічності, Добра і Зла, Творчості і Пізнання, Людини і Бога, Землі і Космосу, біологічних ритмах Життя і Смерті.

Поетична ономастика кінця 90-х як один із виявів художнього світу відбиває загальні риси стилю постмодернізму – «світової культурної ситуації». Спираючись на матеріал збірок українських поетів І.Жиленко, В.Скомаровського, В.Базилевського, Л.Голоти, В.Голобородька, П.Перебийноса, В.Забаштанського, В.Коломійця, М.Руденка, В.Борового, виданих у серії «Сучасна українська література» в 1999 році, зробимо спробу тематично структурувати поетичний ономастикон, звернувши увагу в ньому на тенденції постмодернізму у його широкому значенні.

Філософська глобалізація мислення нашого часу торкається насамперед глибин духовності, де людина почувається «згустком енергії», за визначенням В.Вернадського, а не лише маленькою істотою-страдником. Страждання набирають космічних висот: *«Немовби Космос розпинає мене на зорянім хресті»*, – пише М.Руденко. *«Я лицем до Всесвіту стою»*, – заявляє П.Перебийніс. Планетарний супремативізм дозволяє послідовно розташувати в Космосі – Землю: *«Я бачу Землю організмом, а райдугу – її ребром»*, – пише М.Руденко. *«То на моїх натруджених долонях до сходу оберталася Земля»*, – вторить йому Василь Боровий. Потім у космічному Руденківському просторі з'являється Україна: *«Я бачу серед зір майбутню Україну, та чи лишилось їй місце на Землі?»* Нарешті поет поселяє у далекому безмежжі самого себе: *«В серце Галактики, в обрії сині мусиш душею відважно врости»*. Волею поета у космічному просторі може з'явитись чиясь блукаюча постать:

*Коридором дзеркал
Чорний протяг космічний гуляє,
Наче вихор,
У ній Катерина безумна блукає,
І годоване кров'ю Москальське дитя
Тінню крику волає
З небес забуття (Л.Голота)*

У результаті метамислення вибудовується ономастичний ряд *Космос, Всесвіт, Галактика*. У Миколи Руденка спостерігається цікавий прийом, характерний для авангарду -пронизування в єдиному континуумі часу і простору : *«Мить, яка вселилася в людину, перетворившись на Космічний Дух»*. Просторова орієнтація знову переплітається із часовою: *«Де вперше у Єгипті чи в Китаї назвали голубом Космічний Дух?»* Галактика, Космос у поетичній уяві асоціюється з Богом: *«З Богом одесную десь на видноті я себе виную в іншому житті (П.Перебийніс)*. Емоційний драматизм у нього посилюється почуттям вини, гріха, тому *«До Бога дорогу шукає душа»*. Певний результат кається бачить М.Воробйов: *«Нам Бог простив і церкву бачим»* (пунктуація авторська). У І.Жиленко ця тема має різні нюанси – від серйозної трагедійності: *«Неухильно вірю я тепер в Кару Божу й Милосердя Божє»*, через легку іронію: *«...о наді мною – Бог...І Бог відпустив мене. Лети, мовляв, з Богом»* до легковажності людини зламу двох століть, яка *«варить щось на Іскрі Божій»*, *«коли на Іскрі Божій чайник»*. Проте загальний висновок Ірини Жиленко: *«І вся земля – Господень храм»*. Петро Перебийніс мислить ширше, у нього Всесвіт – *«Божжа оселя»*. Отже, маємо загальний ономастичний ряд *Бог, Господь, Творець (о Творче), Мій Божє, Пан Бог, Пан Отець, Господи єдиний, Судія, Пан, Божє -Христе, Всевишній*. Завершує цей ряд знову І.Жиленко, проєктуючи сакральні почуття у сферу земних турбот: *«І у стольнім є свій Бог, хоч і маленький Божок»*.

Таким чином, досліджувана ономастична лексика кінця 90-х виявляє одну з тенденцій поетичного постмодернізму, спрямовану у дискурс космізму. Локалізація місця «Я» у Всесвіті пов'язується через поняття «Земля – рідна земля Україна – Господень

храм – Бог-Боження». Пластичність, сповнена глибокого динамізму, посилюється сплавом часу і простору. Планетарність мислення супроводжується сакральними поняттями *Бог, Храм, Хрест*.

Постмодерністське мислення (на відміну від модерністського) характеризується звертанням до традиційних художніх форм. Проте навіть ще у модерні українські митці повністю не могли відцентруватись від себе, втратити національні риси; «У всеєвропейському мистецькому стрибку ХХ ст., започаткованому Ван-Гогом – Сезанном, продовженому Матіссом, Пікассо, Боччоні, зусилля українських митців непроминальні. У вселенському рухові вони не згубили родових прикмет, бо за ними стояла велика духовність російської та української ікони, вітальна сила селянського мистецтва», – стверджував провідний український мистецтвознавець професор Д.Горбачов [7, с.4]. Звернення до традицій могло бути колажністю. С.Павличко вбачала в цьому вплив народницької культури – «культури традиційної, центральної, символу самого українства» [12, с.22]. Іронічна колажність успадковується пізніше деякими постмодерністами. Отже, питання традиції і модерну в українській літературі, власне, як і в будь-якій іншій, є складним і неоднозначним.

Потяг до традиційних символів в українських поетонімах засвідчується насамперед у пошуках «себе у собі», у зверненні до своїх духовних витоків; *Трой-дерево, Даж-бог, Діво Обидо, Лада, Дана, Орій, Перун, Троян*. У Володимира Коломійця розсипана ціла низка автохтонних жіночих імен; *Ярослава, Мирослава, Звенислава, Божената, Богдана, Веселина, Журина, Ярина, Яромира, Гаїна, Мата, Благиня, Забава, Млада, Хвалина, Будина, Братимила, Віста, Власта, Зірка, Злата, Мальва, Недорада, Любомира, Лілея, Вишня, Цвітана, Горигляда, Пáva, Кунава*. Цікавий конотонім з'являється у Л.Голоти: «Он Кожум'яка долю шкурить, і Кожум'яка той – життя». Ім'я – код пам'яті, і дзвоном минулого лунають оніми *Україна, Дунай, Дніпро, Славуто*: «Дніпре, піднімися, розбуди стени!» – пише В.Голобородько у збірці «Слова у вишиваних сорочках». Сумно лунає у Л.Голоти: «Я прийшла й не застала тебе, Україно, тільки тінь Кобзаря, тільки тіні церков і хрестів, тільки Тіні Вкраїни-руїни, тільки тіні життя...» Мотив тіней зустрічається в різних поезіях досить часто. Популярним є образ Кобзаря – *Шевченко, Кобзар, Тарас*. Останній онімний варіант найпоширеніший. Надзвичайно чисельними в поетичному ономастиконі є історичні оніми: *Лавра, Золоті Ворота, Десятинна церква, Свята Софія, Софійський Собор, Золоточолий Київ, Успенський собор, Троїцька церква, Гза, Кончак, Князь Ярослав, Ярославна, Хмель, Богдан, Дорошенко, Мамай, Калниш, Січ, Яким Вечорка, гетьман Петрик, Гонта, Залізник, Батулин, Іван Вишенський, Григорій Сковорода, Данило Братковський, Винниченко*. Вартим уваги є те, що, поети, шукаючи «самих себе в собі», намагаються досягнути історію і пояснити етимологію власних назв. До цього вдається Володимир Коломійець (поезії «Імена», «Києву», «Триптих любові», «Слідами Тура»): «Містом Буси був ти – ще за ранню, і Самбатили в якийсь там рік... Гунегардом звали і Геранією... Та утвердивсь Києвом навік...» В.Голобородько пояснює назви птахів: *Зеленяк – птах Клецької Неділі, Галка – птаха з людським ім'ям*. Л.Голота, В.Забаштанський, П.Перебийніс, В.Боровий, В.Скомаровський занурюються в історію, передаючи музику давніх імен. Поети полюбують зосереджуватись на власних прізвищах, підкреслювати їх козацьку родовитість чи просто – «слухати» свої імена: «*Перебийніс. Кривоніс. Імена. Козацькі лиця... Гей, нащадку! Поклонись тіні прадіда Максима*», – гукає П.Перебийніс. До свого «килійського поля» звертається Л.Голота: «*А я таки жива, і все така ж Голота: це герб мій і тавро, і грає яра кров*». Скаржиться на життя, відсторонюючись від себе, промовляючи до свого прізвища, Ірина Жиленко: «*І так живеться голо – до плачу – старій Жиленці у старій жилетці*».

У пошуках себе досить сильним виявився ще один ліричний струмінь – оніми на позначення рідних чи пам'ятних місць поетів. П.Перебийніс (зб. «Княжа Лука») подає

такі поетичні топоніми: *Княжа Лука, Слобода, Дністер, ріка Мурашка, Княж-гора, Калинова Калинівка*, В.Скомаровський: *Чучинка – донька Дніпра*. В.Боровий: *Слобожанщина, Основа, Святогори*, В.Коломієць: *Ржищів, Маківщина, Переяслав, Трубіж*, І.Жиленко: *Київ, Либідь, Борщагівка, Оболонь*, Л.Голота: *Кривий Ріг*, В.Забаштанський: *Барська траса, Шаргород, Кармалюкове*. У цих назвах – мала батьківщина і вся велика Україна, «моя колиска і планета (П.Перебийніс). Інколи конкретне явище (згадаймо знову принцип супрематизму) переростає межі індивідуального – і маленьке село, хата в ньому стає центром усієї Європи: -»*Живуть собі двоє стареньких, їхня хата посеред Європи обличчям на Південь, а вухами на Схід і на Захід прислухається до світу*» (П.Перебийніс). До речі, поети не оминають і традиційно-конотативного значення онімів *Європа і Азія* – «цивілізація» і «дикунство»: *Чи нерозторопи, чи така оказія: посеред Європи шкірить ікла Азія*» (В.Базилевський).

Інший вияв традиційності поетичного ономастикону – звертання до давніх біблійних і класичних поетонімів. Їх величезна маса: *Хам, Каїн (Каїновий вік), Яфет, Голгофа (Голгота), Содом, сини Мойсея і Гувала, Мека, Троя, Давид, Голіаф, Афродіта, Кліо, Муза, Пегас (Крилатий Кінь), Лот, Лета, Сізіф, Сенека, Гомер, Галілей, Герострат, Платан, Рим (третій Рим, четвертий Рим), Єрусалим, Ганібал, Катон, Дон Кіхот, Дайте (вигнанець Данте, у Дантовому краю), Дульцінея, Гарпократ – бог мовчання, Будда, Атлантида, Конфуцій, Заратустра, Ельдорадо*. Безліч імен відомих діячів світової культури залучає до своєї поезії І.Жиленко, називаючи їх «душі мосі інтелігенти»: *Шопен і Гофман, Галчинський, Шагал і Моцарт, Рей Бредбері, Плужник, Гендель, Мендельсон, Бенуа, мосьє Мійо, мосьє Війон, Хармс («під Хармса шпарю»), Ісікава Такубоки*.

Проте новий час висуває нові імена і нові символи епохи. Фінал кожного століття передбачає типове світовідчуття пройденого людством часу, прагнення усвідомити минувлий вік, окинути його поглядом. Часом драматизм такої оцінки чи переоцінки пом'якшується іронією, наприклад, у В.Забаштанського: *«Поборов і я цигарку, як Редедю князь Мстислав, поборовши гнів на Кучму і любов до Кравчука»*. Погляд, кинутий на український Олімп, і не тільки український, породив інше узагальнення – *«епоха Леонідів»*: *«Ні ладу, ні Феміди, в палатах княжих смерди. В епоху Леонідів не дай мені померти... Не дай мені пропасти у пору Леонідів»* (В.Базилевський). Смерть – завжди трагедія, і коли не стає людини, її життя теж переосмислюється з погляду законів земного буття: *«Так, світ спіймав його! І не розпізнав... Бо, – бути Чорноволом, – таки доля»* Л.Голота). У неї ж виростає інший символ: *«Ми всі пили з криниці Гончара, ми всі стояли в його соборі»*. У Забаштанського виникає теж подібний конотонім: *«Звівся в небо немрущого духу Гончарового слова «Собор»*.

Ономастикон 80-х років відлунує в онімах *Афган, «Чорний тюльпан», сибіри, гулаги, Водолаг, Мордовія, Колима, Чорнобілі*, – й інший вимір – *Мойсеєнки, Чародєєви*.

Відчуття часу у поетів настільки вразливе, що сприймається ними, як фізичний біль, як покута: *«Час, як Христа, розпинає поета»* (В.Базилевський). Безмежність часу передається у світоглядній синтетичності давніх і нових понять: *«З нього здер мучитель-час кору, як шляхта шкіру з Гонти»* (поезія «Дуб у Китаєвому»). І у нього ж: *«Сипле попіл Везувій епохи»*. Дещо моторошне сприймання часу в Л.Голоті: *«зростає доза опромінювання часом»*. І тут же –інший образ: *«Заверши Велике Коло кінь стриножений Троян»* (пор. класичне «віки Троянові»). Проте конкретний час вимірюється сакральним місяцеліком, давніми календарними святами: *«Не виморозиш на Йордана, не вичаклуєш на Купала», «У Великодню, у квітневу ніч», «проти сонця в Петрівочку (Л.Голота),» Різдво святкуючий», «зілля до Трійці»* (В.Забаштанський), *«мов кольорові крашанки до Паски», «Маковія столи накриває, Маковія задмухує маки», «хай жде вона, Пречиста, нового Благовіщення»* (І.Жиленко), *«у день Теплого Олексі», «після Здвиження», Клеціальна Неділя* (В.Голобородько), *«на свята Пречистої», «на Вербну й не проклонулась верба»*

(М.Руденко), «у молитві святій – до Різдва» (В. Боровий). Світ стійких життєвих архетипів допомагає зберігати впевненість, спокій, рятує від духовної депресії.

Художній ономастикон епохи постмодернізму поступово розширюється за рахунок появи назв предметів побуту. Типово, що побут здебільшого вимірюється не предметами життя непересічної людини, а атрибутами сучасної розкоші. Орієнтація постмодернізму на буденні смаки, погляди і настрої масової свідомості спричинили появу в поезії різних хремадонімів: «Уся планета на колесах: на «Фордах», «Ладах», «Мерседесах» (В.Скомаровський). У В.Забаштанського – «заревіли «Форди», «той на «Тойоті, а той он на «Вольві». І у нього ж – різкий контраст з іншим життям на тій самій дорозі: «У небесах від ракет вже ревучко, а на Землі – скреготючі діла. Шляхом «кравчучка» – два колеса й ручка – котиться витвір для рикшотягла». У Л.Голоти при описі Самотніх Жінок Великого Міста «сумно пахне «Climat» -модні французькі духи. І.Жиленко описує інші «земні радості» – будні людей, ідеал яких формується масовою культурою:

Там кухонька з вузькими вікнами,
На стінці Вероніка Кастро.
Сичить яєшня, чайник цвірка,
Зимові радості прості.
Блакитні очі в кінозірки,
В яєшні – жарко-золоті.

Ця поетеса звертається до інших побутонімів, фіксуючи буденне життя: «взяли без черги чвертку хліба і чвертку «Руської», «напевне ж, стане отієї пенсії на гіацинт і пляшку «Каберне», «піти у ЦУМ, придбати парасоль», «я так люблю морозиво мигдальне, бразильську каву й пиво «Оболонь». У В.Коломійця ще один вимір життя – політичні мітинги, масові збори, де «реготали гумові кийки «Беркута».

У досліджуваному ономастиконі простежується принцип інтертекстуальності. Поети виявляють активне прагнення до алюзій і ремінісценцій, причому саме тих текстів, які насичені ономастичною лексикою. Поєднуючись із пошуками «себе у собі», в унісон з національними мотивами, алюзія ця насамперед пісенно-прислівна: «нас не треба всправедливлювать – бо «Хомищу – тулубище» (В.Коломієць).»*Ти ідеш в своє Ельдорадо, що ж, з Богом, Парасю!*» (В.Базилевський). «Ану ж бо, Хомко, не зівай!» вставляє Л.Голота у поважний вірш. «Плавай, плавай, Телесику», – читаємо у В.Голобородька. Інколи вживаються приказки: «Мов «Отченаш», повторюю для себе» (М.Руденко). «Він іноземне слово «транш» повторює, як «Отченаш» (В.Скомаровський). Досить частим є звертання до Шевченкової поезії: «Мовчки стою на суді перед рядком Заповіту» (П.Перебийніс). У нього ж є поезії «Кобзарева зоря», «В казематі». Популярним став образ Катерини. В.Коломієць навіть пише вірш «Дві Катерини», згадуючи ту, «що козацький народ скасувала» і «сердешну Катрусю». У Л.Голоти почуття вини, гріха передається через її самовтілення у відомий образ: «Коридором дзеркал бреду... Я, твоя Катерина... Непрощenna іду, бо вродила москальського сина». У М.Руденка читаємо: «Катерино, моя Катерино, у нейлоновій сукні міській» про міський варіант долі дівчини. «Спасибі за перші сльози над Катрею, над «Кобзарем» (В.Боровий). В.Боровий повертається також до іншої відомої героїні: «Із останніми тіннями предків забутих і Марічка пройшла понад плавом отар». Пригадують поети різні факти літературного життя, біографій, різні тексти, посилюючи їх конотативність власними назвами: «КДБ ловив мене, але так і не спіймав» (В.Скомаровський). «Не бути трупом, ходячим трупом, хоч у «Просвіті» щось та робить!» (В.Коломієць).

До принципів побудови аналізованого ономастикону можна віднести принцип «ономастичної гри». Найчастіше гра ґрунтується на переосмисленні прізвищ: Д.Білоус – калиновий Златоуст (В.Скомаровський), «А як історію всю перетолочили!» – пише В.Коломієць про академіка П.Толочка, дослідника Київської Русі з ухилом до Москви. Рідше грі підлягають топоніми: «З Кубані ген до Люблена одлюблена, розгублена», «А з-

поза Лаври козацькі чуються литаври» (В.Коломієць). «Голосніє Голосіїв. Кличе голо-
сом знайомим», «Між горбів мурашиних лиш Мурашка тече» (П.Перебийніс). Поши-
рюється прийом колажності текстів рідними іменами в іншомовній огласовці: «І земля
наша не зветься Раша» (В.Коломієць), «Айм фром Юкрейн, провінціали, – врятують
нас бурлеск і фарс» (Л.Голота). У неї ж є вірш «Летючий Коханець» – єдиний поки
приклад алюзивної гри із назвами. Гра звуками приваблює В.Забаштанського: «Гнути
нас голодоморами і Крутами», «З кривавим ревиськом минає ера Риб», «Сатаніє Са-
таненко, Сатанович, Сатанчук. Самота ридас ридма...» У Скомаровського: «Кепські
справи у «крутого»: насідає КРУ на нього». У Коломійця:

Черлений ліс, чорноліс...
(Римується: Чюрльоніс?)
На дно не тоне, ясний
(Луною:Донелайтіс?)
О повінь листьова...
(як золота Литва?)

Таким чином, літературна ономастика поезій завершального відтинку ХХ століт-
тя, аналіз якої здійснений на матеріалі поетичних збірок, виданих у 1999 році, засвідчує
раціональність своєрідної позиції Ю.Андруховича: українські письменники – всі пост-
модерністи уже хоча б тому, що живуть в одну епоху. Додамо: у «межове буття». Огляд
типологічної структури загального ономастикону їх поезій дозволяє виділити в ньому
спільні тенденції. Незважаючи на різні творчі методи і платформи згадуваних поетів,
всі вони торкаються більшою чи меншою мірою єдиних тем, прагнень, пошуків. Глоба-
льність просторових рішень (*Космос, Галактика, Земля, Господень храм, Всесвіт*)
щільно переплітається із глобальністю духовних пошуків (*Бог, Господь, Творець, Судія,
Цар*). І тут же – приземлений зв'язок із реальною буденністю *Бог і Боження міста*. По-
шуки «себе в собі» – це намагання подивитись на минуле крізь нову сучасність, спроби
осягнути історію сторіччя, зіставити її у часі і просторі. Шар історичних онімів найчи-
сельніший. Так само значною кількістю відзначаються традиційні поетоніми -біблійні,
античні, літературні. Як віхи часу засвідчені нові історичні оніми: *Кучма, Кравчук*
(«*кравчучка*»), *епоха Леонідів, Стус, Чорновіл, Гончар, Собор*. Історичні оніми сплаци-
ли воєдино часові і просторові орієнтири. Часовий континуум передано як давніми, так
і новими символами епохи: «*кінь стриножений Троян*», «*у Чорнобилях наших*». Топо-
німічний простір поезій стає динамічнішим: «*вибіг Київ на горби*», «*Дибас вдалину*
Княж-гора», «*шумить Дністер, вирус Прут*», «*Україна руки заломила*», «*Утікай,
Софіс!*». Передачі постмодерністським віянням орієнтації на масовізм сприяють праг-
матоніми. Алюзивні оніми, характерні для ономастикону, сприймаються, як правило, у
широкому контексті. Вживання їх пов'язане із уявленнями про світ як про текст, в яко-
му всі слова сказані: «*А втім, давно про все сказав Шопен, і геніальніша за нього тільки
тиша*» (І.Жиленко). Можливо, тому «ономастичні ігри» у нашому ономастиконі не ду-
же чисельні і складають в основному гру звуками. Усі зазначені тенденції побудови
поетичного ономастикону перебувають у колі постмодерністського мислення.

РЕЗЮМЕ

В статье подан анализ тенденций постмодернизма в украинской ономастической
лексике поэтических произведений, изданных в 1999 году. Автор рассматривает наибо-
лее распространенные типологические группы имен собственных, соотнося их с прин-
ципами постмодернизма и предполагая, что на структуру ономастикона оказывают
влияние новые формы категориального осмысления рубежа эпох.

SUMMARY

In article the analysis of the tendencies of postmodernism in Ukrainian onomastic to lexicon of poetic products issued in 1999 is sent. The author considers most distributed of group of proper names, correlating them with principles of postmodernism and assuming, that on structure of onomastic render influence the new forms of a understanding of a boundary of epoch.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрухович Ю. Можливо, я дочекаюся вже завтра? // Літературна Україна, 1998, 29 жовтня.
2. Базилевський В. Украдене небо. – К.: Український письменник, 1999. – 111 с.
3. Боровий В. Святогори.: Лірика. – К.: Укр. письменник, 1999. – 95 с.
4. Воробйов М. Човен. – К.: Укр. письменник, 1999. – 95 с.
5. Голобородько В. Слова у вишиваних сорочках. – К.: Укр. письменник, 1999. – 105 с.
6. Голота Л. На чоловічий голос. – К.: Укр. письменник, 1999. – 110 с.
7. Горбачов Д. Український авангард 1910-1930 рр. – К.: Мистецтво, 1996.
8. Жиленко І. Пори року. Вірші та поеми. – К.: Укр. письменник, 1999. – 108 с.
9. Забаштанський В. Найкревніша рідня. – К.: Укр. письменник, 1999. – 120с.
10. Коломієць В. Правнуки Дажбожі. – К.: Укр. письменник, 1999. – 120 с.
11. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі. – К.: Либідь, 1999. – 447 с.
12. Перебийніс П. Княжа Лука. – К.: Укр. письменник, 1999. – 124 с.
13. Руденко М. Заграва над серцем. Із недрук. Поезій. – К.: Укр. письменник, 1999. – 155 с.
14. Скомаровський В. Трасти і контрасти: Сатира і гумор. – К.: Укр. письменник, 1999. – 157 с.

Надійшла до редакції 25.09.2000 р.

ББК Ш12 = 411.2*316

ПОЕТОНІМИ В ОПОВІДАННІ М.ХВИЛЬОВОГО «ЛІЛЮЛІ»

О.О.Усова

М.Хвильового характеризують як «романтика». У своїй ранній прозі він був один із тих, що захопившись новаторством у письменстві, приділяли велику увагу оригінальності мови і слів. Автор любить асоціативне звучання назв, йому подобається гра паралелями, що збуджують думки. Одним із елементів майстерності письменника є його вміння використовувати з художньо-зображувальною метою власні назви – поетичні оніми або поетоніми. [1, с.61-64].

Ономастикон оповідання «Лілюлі», що вперше було надруковане у 1923 році, загалом є адекватним реальному ономастикону того часу, тому можна говорити про «ономастичний реалізм» письменника. Хоча, з іншого боку, Сама організація онімного простору М.Хвильового – творче перевтілення реальної онімичної системи, індивідуально-авторська модель вибору і функціонування онімів як поетичних імен.

Головне місце в тексті оповідання посідає слово Лілюлі. Це назва драматичної сатири Ромена Роллана гостро антивоєнного спрямування, яка в перші пореволюційні роки набула значного поширення у нашій країні. Численні переробки на «новий лад», а то й відверті пародії у дусі пролеткультівських інтерпретацій викликали саркастичну

реакцію М.Хвильового на ці вульгаризації. Відповідно і поетика його оповідання насичена перегуками з літературними творами, які належать до різних стилів та епох, що створює відповідне саркастичне тло оповіді. У стилі автора важливе не номінативне значення слів, а варіювання їх змістом задля естетичної розкутості.

Певну гру не тільки відтінками смислу, а й буквами, з яких складається слово, спостерігаємо вже в назві оповідання – «Лілюлі». Якщо пригадати п'єсу Р.Роллана, то головним персонажем її виступає Ілюзія. При зіставленні цих слів можна простежити певний зв'язок на звуковому рівні: ілюзія – лілюлі. Ілюзіями, химерами проникнуте все оповідання. Ілюзіями насичене життя Льолі, яка за словами мадам Фур'є, «тендітна дівчинка, яка літає як метелик. А щоб жити, треба ... як це сказати? В Бордо так кажуть: *jeune de bataille*». Ілюзією, до речі, є і життя самої мадам Фур'є: «Тоді Льоля подумала: мадам Фур'є і «Лілюлі». А потім подумала про Бордо, про далекий город Франції». Навіть життя міста з його передсвятковою метушнею теж є ілюзією справжнього життя. Отже, *лілюлі* – це ніщо інше як ілюзія, тобто хибне уявлення про справжнє, нове життя в «стилі Уесесер». Навіть місце розгортання дії оповідання оповите серпанком ілюзорності. Автор за допомогою деталей малює картину великого міста. Це і залізничний Тагайський міст, і робітничі селища, і заводський квартал, і назви вулиць (*Садова, Байкальська*), площ (*площа Рози Люксембург*), районів (*Замалайський*). Серед цих урбанонімів уважне око читача відразу помітить нейтральні та семантично навантажені. Назва самого міста з'являється в середині оповіді – Сонгород: «І от Сонгород. За Тагайським мостом гудуть паровики» [4, с.362]. Таким чином, вводячи читача у просторові рамки дії, М.Хвильовий водночас настраює його на відповідний емоційний лад завдяки семантичній мотивації поетоніма. Про реальність описуваних подій свідчать і інші топоніми, що зустрічаються в тексті: *Франція, Петроград, Бордо, Сабурова дача* (побутова назва психлікарні у Харкові), *Азовське море, річка Гаронна*. Ці оніми називають об'єкти, що знаходяться поблизу від Сонгорода (Азовське море), де жили раніше персонажі (Франція, Бордо, департамент Жіронда), або про які, можливо, чули читачі (Сабурова дача). Саме вони надають впевненості в реальності описуваних в оповіданні подій. Навіть словотворча модель Сонгород є цілком реальною, якщо порівняти її з такими моделями – Миргород, Новомиргород тощо. Хоча в певному контексті реальні топоніми є такими, що перетворились або поступово перетворюються на ілюзію: так, у спогадах француженки Фур'є, в її мріях, музиці Франція, Бордо, департамент Жіронда, Гаронна виступають чимось далеким, манливим, химерним: «Пісня була тепла й запашна, але й туманна, як винний город далекої Франції, як закинутий берег замріяної Гаронни» [4, с.368].

Антропонімікон оповідання небагатий, але і він, можливо, більше ніж топонімікон, підпорядковується загальній концепції оповідання. Серед описаних антропонімів виділяються одно- і дволексемні моделі. Висока частотність вживання однолексемних моделей є данина традиції іменування літературного героя і реальної особи. Ця група виступає у вигляді власних імен та прізвищ. Не можна сказати, що М.Хвильовий в оповіданні надає якійсь назві перевагу. Він однаково часто вживає і власні імена, і прізвища. До речі, вживані ним імена, мають як повну форму, так і її варіанти: *Ізмайло, Альоша, Петро, Льоля, Маруся, Галя*. Але одного разу обравши ім'я своєму персонажеві, М.Хвильовий не змінює його до кінця оповіді, можливо через те, що саме в імені міститься характеристика персонажа, підтверджена контекстуально: *Льоля* – тендітна, молода жінка, «метелик», як говорить про неї один з персонажів; *Маруся* – екзальтовна дівчина (говорить і тече п'яною вишнівкою); *Настенька* – маленька дівчинка; *Альоша* – «Горбун, некрасивий карлик, євнух, без рослини й пом'ятій, але його очі нагадують Голгофу, коли йшов легендарний Христос на Голгофу» [4, с.360]. Не менш часто використовує автор і прізвищну номінацію, причому одні персонажі мають тільки прізвищну номінацію, а інші – різні формули називання, з яких переважає прізвище: *Огре, Фур'є, Шмідт, Мамочка, Пушишкін*. Так, головних персонажів автор називає: іменами –

Льоля – 46 разів, Ізмайле – 3 рази, а прізвищем – Огре – 45 разів, *товаришка Огре* – 2 рази. Як бачимо, прізвищна номінація властива тільки чоловікам, рідко – жінкам у формі: *мадам Фур'є, товаришка Огре*, навіть *жена товариша Огре, товаришка Шмідт*.

Серед прізвищ яскраво конотативними виділяються два: *Пушишкін* і *Мамочка*. Конотативність тут простежується внаслідок збереження твірною основою апелятивного значення антропоніма.

У деяких випадках автор уточнює, про яку особу йдеться, додаючи до прізвища характеризуючий атрибут, добираючи відповідне лексичне оточення навколо поетоніма: «Товариш Пушишкін, голова пролеткульту – не просто голова: і письменник...»; «А коли приходять товариш Мамочка, заступник його (Пушишкіна)...» [4, с.365].

Уживання однослівних прізвищних поетонімів передбачає наявність пояснювального детермінанта, який би наводив читача на визначення соціального статусу персонажа і одночасно пояснив би мотиви прізвищної номінації. Ці приклади усталені: *товариш, мадам*, як звертання: *товариш Огре, товаришка Шмідт, мадам Фур'є*. Антропонімна реальність: *товариш*, надає оповіді історичної достовірності. У часи, коли було написано оповідання людей поділяли на тих, хто підпримував комуністичні ідеї і ворогів, відповідно при іменуванні перших використовували детермінант *товариш*.

Отже, наявність одночленної моделі антропонімів зумовлена їх властивістю втілювати в тій чи іншій формі вікову (Настенька), національну характеристику персонажа (*товариш Огре* – «...він татарського, казанського походження»), оцінку автором значення героя у певній соціальній групі («...Альоша не говорив і сміявся тихо і щиро й дивився Голгофою...» [4, с.360].

Називання за дволексемною моделлю «Ім'я та прізвище», характерне для селянського середовища, поширюється на різні верстви міського населення, але в досліджуваному матеріалі з'являється тільки один раз: «І от ставили пародію на «Лілюлі». Товаришка Льоля Огре» [4, с.362].

Для досягнення ефекту достовірності, для створення фону оповіді, увиразнюючи окремі деталі життя персонажів, їх захоплень, звичок, рис характеру автор використовує так звані «фонові оніми» [3, с.113-114]. У своєму оповіданні М.Хвильовий подає цілий спектр цих онімів, а саме: теоніми, історичні антропоніми, хрононіми. До складу теонімів входить онім Ісус і як супровідний – теонім Голгофа. Поєднання їх надають вичерпну характеристику одному з персонажів.

Продовжують характеристику дійових персонажів імена історичних осіб, бібліоніми, артіоніми. Так, вживання імені *Бухарін* в «політичному» діалозі між Мамочкою, який «тяпнув десь спиртозу», і Пушишкіним, що теж «трохи того, створює комічний ефект. Комічна ситуація створюється і за допомогою використання фразеологізма з онімним компонентом, коли Пушишкін говорить про тяжку долю інтелігенції, вважаючи й себе таким: «Совершенно правильно: ні сюди Микита, ні туди Микита... Це участь інтелігенції...». Як елементи, що доповнюють характеристику персонажів використовуються автором оніми «Лілюлі» *Ромена Роллана; Глаголін; п'єса «Собака садовника*.

Грайливо-саркастичне тло оповідання у великій мірі створюється теж за допомогою «фонових онімів»: «Про інші правди дехто любить говорити й гадати, як під Новий рік або Водохрещу: на воді, з воском і як «Світлана». Це так; сказано так, бо митець пізнає світ» [4, с.359]; або

«Вірю!.. Бо бачу –

І Дафніса, і Хлою, і молоде кохання, а далі Бокаччо «Амето»,

А далі ідилія на обніжках духмяних степів» [4, с.364].

Розгляд поетонімів був би не повним, якщо б ми оминули своєю увагою прагматоніми, без яких оповідь звучала менш реалістично. У творі таких назв три: це тютюнові вироби, які рекламувались під час святкування Нового року на тютюновій фабриці – «*Паніроси тов. Петровський*» і «*Осінні скрипки*» та горілка «*Миколаївська*»: «В сусід-

ній кімнаті була й «Миколаївська»; «Миколаївську пили ті, кого викликав – по секрету – пролеткультівський поет». [4, с.375].

Загалом, підсумовуючи, можна сказати, що ономастичний простір оповідання «Лілюлі» досить широкий і власні імена допомагають сприйняттю сюжету. Імена персонажів становлять обов'язковий компонент твору, компонент, що відіграє важливу художньо-естетичну роль: образ створюється й ім'ям персонажа. Топоніми ж представлені реальними назвами і фіктонімами, що функціонально обумовлено. Загально відомо, що в реальному топоніміконі власні назви виконують інформативну функцію, оскільки «достичь достоверности описания без географических названий весьма затруднительно» [2, с.31], а фіктоніми настроюють читача на певний емоційний лад. І, нарешті, великий арсенал фонових онімів, що використовує автор, допомагає не тільки доповнити характеристику персонажів, а й передати неповторний дух пореволюційних часів, про які йдеться в оповіданні.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется ономастикон рассказа Н.Хвылевого «Лилули» (1923 г.). Поэтонимы произведения классифицируются, рассматривается их частотность и стилистические функции.

SUMMARY

In the article the author is analysing the onomasticon of the story «Lilyuli» (1923) by N.Khvylyovy. Poetical names of the story have been classified, and their frequency and stylistic functions have also been considered.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Калинин В.М. Поэтика онима. – Донецк: Юго-Восток, 1999. – 408 с.
2. Карпенко Ю.А. Ономастика новой прозы В.П.Катаева // Язык и стиль произведений В.П.Катаева, К.Г.Паустовского и Л.И.Славина: Сб.научн.трудов. – Одесса, 1987.
3. Лукаш Г.П. Структурно-семантическая организация онимной лексики художественного текста // Питання сучасної ономастики. Статті та тези VII Всеукраїнської ономастичної конференції (1-3 жовтня 1997 р.) – Дніпропетровськ, 1997. – 235 с.
4. Хвильовий М. Твори: у 2 т. – К.: Дніпро, 1990. – Т.1. – 650 с.

Надійшла до редакції 28.08.2000 р.

ББК Ш43(4УКР)(=411.4) 6*8Стус4*01

СЛОВОВІРНІ ОКАЗІОНАЛІЗМИ ВАСИЛЯ СТУСА ЯК ДЖЕРЕЛО ПОЕТИЧНОЇ ЕКСПРЕСІЇ

Л.В.Оліфіренко

Відомо, що мовні новотвори можуть аналізуватися на різних рівнях: лексико-логічному, функціональному, ономасіологічному. Проте найважливішим із них, на нашу думку, є словотвірний аспект, оскільки мовні новотвори нерідко демонструють величезні резервні можливості словотвірної системи самої української мови.

Велику значимість саме словотвірного аспекту вивчення мовних новотворів підкреслює О.Ликов: «Чи не найголовнішим аспектом okazіонального слова є словотвірний. Саме словотвірна характеристика okazіоналізму найбільшою мірою може і

повинна пролити світло на причини, умови та джерела зародження різних okazіональних значень та ефектів в okazіональному слові» [8, с.23].

Для поетичного доробку В.Стуса характерним є творення нових поетичних одиниць за допомогою префіксів. Префіксальний спосіб у поезії митця є надзвичайно продуктивним при словотворі okazіональних іменників та прикметників, рідше – дієслів, прислівників та дієприслівників. Малопродуктивні для літературної мови префікси па-, по-, на-, о-, пра-, проти-, перед-, спро-, зне-, поза-, недо- у поезії В.Стуса дають численні словотвірні рефлекси.

Префікс **па-** (*паніготь, павіття, павіть, паверх, паниз, пажиття, паскін* тощо) в okazіональних словах Стуса має різне смислове наповнення. Так, у вірші «Я знаю...» okazіоналізм *паніготь* у реченні *І разом з тобою ми заходимося визбирувати/ роздаровані уста, очі, пам'яті, погляди, губи, плечі, розшукаємо все – до найменшого панігтя* (ЗД: 58) означає «знайти все, до найдрібнішого, остаточно». Префікс **па-** надає значення остаточноності, викінченості і таким новотворам, як *паскін* (тобто до останнього скону), *пажиття* (все життя), *паверх, паниз* (тобто до самого низу, до самого верху). Пор.: *Тут паверх, паниз, пажиття і паскін, переступай лискуче лезо меж...* (П-1:167). Новотвір *павіття*, часто використовуваний поетом у його дискурсі, створений, на нашу думку, за аналогією до узуальних слів з наголосом на першому складі – *павітер, паводок*

Шляхом додавання префікса **по-** (*помежів'я, посмерк, поніч, повесіння* тощо) до узуальних слів (*зневажати, межа, смерк, ніч* тощо) В.Стус також творить нові, okazіональні слова. Так, метафоричному слову *помежів'я* префікс **по-** надає значення «щось, що знаходиться на межі, що розмежовує». На *помежів'ї* *присмерку й світання/ нахарапуджений на тисячу орбіт, імчить румак...* (ЗД:73). Okazіоналізм *поневажати*, на нашу думку, створений поетом за аналогією до узуального *поневіряти*. У префіксально-нульсуфіксальних структурах типу *поповз, погар, посмерк* тощо дослідники П.Білоусенко та Т.Біленко вбачають «поєднання руху і зупинки», а префікс перед усіченням, на їх думку, «створює напругу підкрадання, виконує, так би мовити, гіпнотизуюче-скрадливу роль» [1, с.26].

Префікс **на-** (*назнаменовувати, надвиг, навикання* тощо) створює ілюзію наближення, підсилює відчуття контакту суб'єкта із зображуваним: *бо жити – то не є додання меж, а навикання і самособою-/ наповнення* (ЧТ:12).

Префікс **о-** (*опазурити(ся), одзьобитися, опорятувати, означитися*, тощо) виконує різні смислові та стилістичні функції. Так, okazіоналізмам типу *одзьобити(ся), опазурити(ся), окошити* префікс **о-** надає лексичного значення «бути готовим до чогось» (пор. із узуальним словом *озброїтися*) або викликають асоціації зі словом *окотитися*, тобто «виявити щось назовні»: *Давно опазурились солов'ї, одзьобились на нашій Україні...* (ЗД:92). В okazіоналізмі ж *отіння* префікс **о-** має значення «бути біля чогось», пор.: *Атмосфера/ гріха – в причасних печерах, ялин отіння – наче негри* (ЗД:63) (тобто тінь, що лежить біля ялин). Серед okazіоналізмів із префіксом **о-** є ті, що створені за зразком конкретного реального слова. Слово-зразок за такого виду okazіоналізмів подається в одному контексті разом із новотвором: *Він – опорятунок/ для мене. Тож і мовлю: порятуй, мій Господи. Опорятуй на мить...* (П-2:47). Такий прийом дозволяє авторові досягти потрібного йому семантичного та стилістичного ефекту (нагнітання експресії, підсилення образності). Цей приклад безсумнівно свідчить про творчий характер подібного okazіоналізму.

Префікс **пра-** (*праджерело, праколіна* тощо) вказує на таку ознаку okazіоналізмів, як «давність» і одночасно «значимість». Okazіоналізми з префіксом **пра-** побудовані за типом узуальних одиниць зі схожою семантикою (пор.: *праїстота, прадід*): *Бо унизу – праджерело* (ЧТ:95); *одмолоділий/ старезний стовбур праколін* (ЧТ:114) тощо.

Префікс **перед-** (*передліто, передкінець, передзими, переджиття* тощо) означає передування, сам по собі несе прозору семантику – «щось, що знаходиться попереду»,

«передня частина чого-небудь»: *Лише одна світила/ передутратою усіх прощань* (ЧТ:56); *...немов конвалія у передлітті,/ хапливому довірилася сну* (ЧТ:126) тощо.

Префікс **зне-** (*знебережений, знекрилений* тощо) здебільшого підсилює трагічне сприйняття світу ліричного героя, вказує на позбавлення чогось своєї ознаки. Так, наприклад, у вірші «І враз він уривається – твій шлях» перед нами вимальовуються дві площини – «високий злет» та «падіння». Через мовну одиницю *знекрилений*, тобто позбавлений крил та «таємничих злетів», поет активізує таку естетичну категорію, як драматизм: *Ця дивна смерть зоветься воскресінням,/ лиш хай життя обернеться на прах./ Знекрилений,/ ти чуєш дужчий змах/ крила – і закипіла прірва синя!* (ЧТ:63).

Префікс **спро-** (*спромагання, спроневіра, спроневірений* тощо) створює відтінок недовіри: *Ти, спроневіро? Муко, ти?* (ЧТ:99); *і довгі роздуми, і спроневіри, і нарікання...* (ЧТ:101); *витаю, мов дух, спроневірений, чорний, жалкий...* (ЧТ:109) тощо.

Префікс **недо-** в okazіоналізмах *недолюдина, недоновонародження* підсилює відтінок незакінченості дії, як, наприклад, в узуальних словах *недобитий, недороблений*: *Жалкі вітри всю наскрізь прошивають/ цю амбразуру недовиконань* (ЗД:59); *якісь недовідомі тисьмена,/ проищує осінь* (ЗД:38); *Там тисячі недовідомих днів...* (ЧТ:68) тощо.

Okazіоналізми з префіксом **поза-** (*позапростір, позачас*) побудовані за типом слова *позаочний*, надають, наприклад, рядкам *Як вікна в позапростір, позачас, за мури німоти і всепокорі,/ так світяться свічада...* (П-1:66) і усьому однойменному віршу ефекту фантастичності, неосяжності, «того, що перебуває поза буденним, звичайним».

Префікс **проти-** зустрічаємо у творенні okazіональних слів – *протипотік* та *протипотоки*: *Протипотік – запраг дороги...* (ЧТ:107); *Розбратані протипотоки/ 'дне одного наздоганяють...* (П-1:140). Цим поетичним рядкам ці okazіональні одиниці надають образу водної стихії протидіючої характеристики.

Одним із найактивніших префіксів у творенні okazіоналізмів виступає у поезії Стуса префікс **ви-** (напр., *витишити, висамітнити* тощо), широко вживаний і у словотворенні узуальних одиниць, продуктивний у літературній мові. У поезії В.Стуса префікс **ви-** має великий спектр відтінків значень. Так, він може виражати цілковиту довершеність дії (*вилюбити: Вертай до хати, вилюби коханку,/ і обцілуй від ніг до голови* (ЧТ:181)), неможливість щось змінити (*висамітнів*), приреченість (*виглухла: на цій безмежній виглухлій розлуці...* (П-1:59)), може слугувати засобом підсилення експресивності (*виболюєшся, вижалітися, виснилося, витишений те, що в веснянім виснилося шумі,/ іще й подосі жде на благовість* (П-1:69) тощо).

У мовотворчості В.Стуса словотвірних okazіоналізмів спостерігаємо цілу низку інновацій різних лексико-граматичних класів, створених за допомогою префіксоїдів:

1) **між-(межи-)** (*межисвіт(и), міжзорря, міжчасся, межипростір, межплетиво*). В okazіональних словах цього типу семантика новотворів пов'язана здебільшого із образами космічного простору, Всесвітом: *У міжзорря! До дальніх гаваней/ Вирушаймо!* (Кр.:212); *І зійшлися ми/ в міжчассі і міжпросторі* (ЧТ:123); *Ти – в межипросторі...* (ЧТ:137) тощо.

2) **прото-** (*протобажання*). Цей префіксоїд, що означає першість, первинність чого-небудь, надає okazіоналізмам значення «глибинний, праісторичний; той, що сягає своїми коріннями глибини віків». Через okazіоналізм *протобажання* автор демонструє своє естетичне сприйняття світу: *А голоси протобажань/ лиш горло перетнуть...* (ВЦ:172); *дика товч/ ще неоговтаних протобажань людських* (ВЦ:174); *Тьмавих протобажань/ заповітна межа...* (ЧТ:16).

3) «оберненопропорційним» словотвірним явищем можна вважати продуктивність тих префіксів і префіксоїдів, що активно включаються до дериваційного процесу літературної мови [10, с.66]. Так, успадкована ще від спільнослов'янської доби словотвірна модель з елементом **пів-** (**напів-**) у поетичному дискурсі В.Стуса виявляє

свою продуктивність. У процесі дослідження спостерігаємо такі показові приклади відповідного творення:

а) іменників /*напівдуші, півсон, напівречі-напівлюди, напівступа, напівбажання, напівсонце-напівтьма*): /*О це протистояння **напівдуші**,/ цих двох кавалків серця...*(ЧТ:48); ***Напівступою**,/ як над собою винесений крок/ задумався і скляк. **Напівбажання**,/ на півваганні втяте* (П-1:57) тощо;

б) займенників та прикметників (*півсебе, напівпам'ятний*): *І півдуші ті спогади приспали,/ і **півсебе** услід за сном пішло* (ЗД:76); *В мені уже народжується Бог/ і **напівпам'ятний, напівзабутий**,/ немов і не в мені...*(П-2:47).

В okazіональних словах, створених префіксальним способом, домінують типи, побудовані за зразком конкретного реального слова, на яке прямо вказує словотвірна структура okazіонального слова (напр., модель: кров – знекровлений (зне-) – okazіональне слово: *знекрилений*; модель: дія – протидія (проти-) – okazіональне слово: *протипотік*). Саме так поет досягає ефекту стилістичного забарвлення новотворів.

Характерною стильовою ознакою поезики В.Стуса є активне вживання складних okazіоналізмів, які естетизують мову його поезій, – насамперед таких композитів, що характеризуються різноманітністю словотвірних типів, багатством семантики та стилістичною виразністю.

Значну групу новостворених композитів становлять в ідіостилі В.Стуса слова, що виникають, як правило, на ґрунті слів основного словникового запасу і не є чимось принципово новим. Узавши за зразок різні за ступенем продуктивності існуючі словотвірні моделі, письменник створив оригінальні, подекуди несподівані одиниці, стилістична функція і семантика яких повністю виявляється лише в конкретному контексті.

Велика кількість інновацій-композитів в ідіостилі поета пояснюється, на нашу думку, значною продуктивністю самого способу осново- та словоскладання, що дає можливість не лише творити нові слова як одиниці поетичного тексту, але й одразу ж імпліцитно насичувати їх необхідними додатковими елементами (експресивністю, емоційно-оцінним значенням, додатковими відтінками семантики) [10, с.68], що вкупі підсилює естетизм мови поетичних текстів В.Стуса.

Найтиповішими словотвірними моделями у поетичному дискурсі автора виступають:

1. Okazіоналізми з використанням компонентів – назв кольорів (чорний, білий, зелений, спижевий, золотий: *чорнокрилля, чорностав, чорноводдя, чорноводь* тощо): *Як прохопитись **чорнокриллям**/ під сонцем божевільно-білим?* (ЗД:101); *Молочною рікою довго плив:/ об мене билась **білостегні** риби...*(ВЦ:176) та ін. Композити-okazіоналізми такого типу виконують у поезіях В.Стуса різні естетичні функції. З одного боку, вони стверджують естетичну категорію прекрасного: *в тій журбі/ наш білий човен плив **золотовеслий**...*(П-2:88), з іншого, – потворного, потайбічного, таємничого: *Отерпі очі збіглися водно – / повторення оцього **чорноставу**...*(П-1:29); *Червона балка в **чорноводді** доль/ загубиться* (П-1:56).

2. Композити, одним із твірних елементів яких є числівник або його похідна (сто-, перво-, першо-, дво-, семи-, одно-, оба-: *первослід, першотвір, первопрорість, двопогляд, стозолотопелюстки, сто-морози, стожалі*): *Над обрії підбивався день/ чіпкий, як меч **двовічножалий**...*(ЧТ:49); *як сонях сонце п'є/ **стозолотопелюстками**,/ де хата постає – / ковчезом над роками* (П-2:18) тощо.

3. Поштовхом до утворення okazіонального слова у В.Стуса часто стає абсолютизація певної ознаки особи, предмета чи явища, на якій автор робить особливий акцент, що актуалізується як семантикою основ, так і самою складною структурою слова. Яскравим прикладом подібної актуалізації шляхом складання необхідних семантичних компонентів є тематична група новотворів, однією з твірних основ яких є назви частин людського тіла чи її похідна (-окий, -рукий, -горлий, -губо, груди, -бровий, -станний,

-стегний, -усий, -лобий, -сердий, -костий: *безгубо, безгрудо, безоко, безсердо, гарноб-рова, пожжежностанна, ясногорла, мідяногорлий, серцеокий, зизооке, стоусий, стору-ко*: *Жив би там – безоко і безсердо...*(ЗД:72); *Крик стоусий, / молінь столобих ти ру-ка* (ЗД:85); *Іваночку! Ти чуєш, доброокий?* (ЗД:95); *Тонкостанна тополе! Ти мечем видаєшся лиш здалека* (ЗД:99) тощо.

4. Композити з препозитивним елементом **само-** (самонародження, самопрозрівання, самоштрапа, самозгасання, самопочезання, самопомноження, самособою-наповнення та багато ін.): *а самороздаровування – замість/ самозбереження, а крик добра – / ці щедрі іскри самопрозрівання?..*(ЗД:46); *Спогадуй, серце. Самопроминай* (П-1:221); *Хто б збагнув/ оці дороги – без кінця і краю/ самоподовжені* (П-2:100) тощо.

5. Складні слова з препозитивним елементом **все- (усе-)**. Серед субстантивних композитів, характерних для цієї моделі, виділяємо такі типи:

а) словотвірний тип «все- (усе-) + узуальне слово без будь-яких фонетичних чи морфологічних змін» (всечекання, всепереймання, усепогора, усеблага тощо): *весна твоїх високих благостинь, / веселка усеспільної спільноти* (ЧТ:76); *В квадратах жертв – чистописом журби – / усепогора, майже невідпорна* (П-1:59) тощо;

б) композити, друга твірна основа яких зв'язана і не функціонує як самостійна одиниця мови (всерозхрестя, всебезрух, всеглядно тощо): *У штольних ночей верти-кальних/ іде схарапуджене дляння/ всебезруху...*(П-1:86); *На всерозхресті люті і жаху* (П-1:122) тощо.

Прикметникові okazіоналізми репрезентовані у поезії В.Стуса такими новотворами: *всепокірний, усеспільна, усевельможна, всекволий, всебідий, всегнівний* тощо. Пор.: *Не всемогутній, а всепокірний перед диким звіром...*(ЗД:79); *О ти, всепрощальна, о несамовита...*(П-1:27); *Знова/ душа постала з тліну всежива!..* (П-1:55) тощо.

Дієслівні новотвори представлені дієприкметниками, дієприслівниками та дієслівними формами (всенедочекавшись, всеобрушає, усевитончуваний, усезрастає, всемаліє тощо): *О ти, всепрощальна, о несамовита/ осмутами вміта моя нена-сить...*(ЗД:34); *отак і я валандаюсь, / від тебе відмежований навіки, / і всеспогадую – немов живу* (П-1:70) тощо.

Okazіональні слова із початковим **все- (усе-)** володіють у поезії В.Стуса смисло-вою влучністю, стислістю і значною інформативністю. В одній лексемі вгадується ціла фраза: *всепроривайся* – тобто, незважаючи ні на що, за будь-яку ціну проривайся впе-ред, до наміченої цілі; *всебідий* – значить не просто бідний, а такий, що сконденсував у собі всі біди, всі болі.

6. Слово- та основоскладання з використанням традиційних поетичних образів – крило, серце, сонце, темін, вода і т.ін. (чорнокрилля, смолоткрилий, крилатолезо, чор-новоддя та ін.). Пор.: *Жив би там – безоко і безсердо...*(ЗД:72); *Як прохопитись чор-нокриллям/ під сонцем божевільно-білим?* (ЗД:101); *Шебершать однокрилі со-сни...*(ЗД:145); *Як боляче ряхкоче сонцепруг!* (П-2:64) тощо.

7. Okazіоналізми, утворені за аналогією до узуальних слововживань складної структури:

а) субстантивні поетичні новотвори-композити (*життєіснування, життєсмерть, слова-зажури, ноче-дні, дне-ночі, страстотерпець, напасте-злигодні-поезії* та ін.): *порожнечо душ/ і порожнечо життєіснування...*(ЧТ:37); *Блукаєш/ пус-телею моїх молодощасть...*(П-1:52); *І першого струмка дорога пролягла/ в сріблясто-чорнім громі-розгомінні* (П-2:62) тощо.

Такі субстантивні новотвори-композити В.Стуса засвідчують у його поезіях тен-денцію так званої «мовної економії» або «закону економії мовних зусиль» [4]. Поет здійснює відбір найбільш раціональних мовних засобів із метою передати свої думки, почуття, експресію. Це відповідає прагненню автора до збільшення інформативності

тексту за рахунок його скорочення. Письменник створює таким чином складні слова, які дозволяють йому виразити те чи інше поняття у формі одного знака, який відповідає синонімічній описовій конструкції: *життєіснування*, тобто існування в житті; *себеявлення*, тобто виявлення самого себе. Такі Стусівські складні слова є компактними за формою, і в той же час семантика їх легко сприймається, внутрішня форма є прозорою, що забезпечує їх перевагу перед словосполученнями;

б) складні okazіоналізми-прислівники, які здебільшого є логічно-змістовними заміниками атрибутивних сполучень, що, будучи дещо семантично трансформованими, стають почасти образними, емоційно виразними ознаками дії чи процесу (*однокрило, крилатолезо, обабоки, (до)округ, крайсебе, кождодня, двокрайо, простовисло* тощо): *Летить крилатолезо/ на утлу синь, високогорлі сосни/ і на пропашу голову мою* (ВЦ:154); *і утрата болить тобі обабоки...* (ЧТ:35) тощо;

в) дієслівні поетичні новотвори-композиції. Порівняно з іменниковими, прикметниковими та прислівниковими новотворами-композиціями дієслівні композиції трапляються у поезії В.Стуса значно рідше. Вони функціонують у двох різновидах:

– особові форми дієслів (*многолітувати, (від)тонкоголосять, благовістує* тощо): *Хай він за мене відтонкоголосить/ три тисячі пропаших вечорів...* (ЧТ:20); *Ясні тонкоголосять крони, благовістує білий світ...* (ЧТ:88); *і вже в мені многолітує,/ мов припочаток і кінець...* (П-1:103) тощо;

– дієприкметники (*усевитончуваний, всезнищенний, всерозкрилена* тощо): *Усевитончувана мить/ сподіань і зневір* (П-2:96) та ін.

Отже, індивідуально-авторські словотвірні неологізми за своєю суттю є експресивними одиницями. Їхня експресивність пов'язана із незвичайною природою виникнення і незвичайною формою. Ця «природна» експресивність okazіоналізмів у поезії В.Стуса часто поєднується із емоційно-експресивним забарвленням словотвірних морфем. Характер емоційного забарвлення новотворів письменника перебуває у прямій залежності від контексту досліджуваних нами поезій, який не тільки конкретизує лексичне значення індивідуально-авторського неологізму, а й бере активну участь у створенні цього емоційно-експресивного забарвлення та естетичного навантаження, підсилює мовну естетику тексту.

Нові значення Стусівських неологізмів або їхні відтінки не витісняють старі, а функціонують поруч із ними, створюючи семантичну двоплановість, збільшуючи емоційно-експресивне навантаження тексту, його мовну естетику.

На відміну від потенційних слів і слів мовного стандарту, що виникають у своїй більшості з номінативних причин, задля означення неназваних реалій навколишнього світу, основними причинами виникнення словотвірних okazіоналізмів у поетичному дискурсі В.Стуса є такі: надання зображуваному драматичного, трагічного ефектів, ефекту створення естетики прекрасного чи потворного; уточнення смислу реальних слів; вираження ставлення до того, що описується, його характеристика; більш стисле, економне вираження думки.

ДЖЕРЕЛА:

- ЗД – збірка «Зимові дерева»
- ЧТ – збірка «Час творчості»
- ВЦ – збірка «Веселий цвинтар»
- Кр. – збірка «Круговерть»
- П-1 – збірка «Палімпсести», книга 1
- П-2 – збірка «Палімпсести», книга 2

РЕЗЮМЕ

Стаття посвящена особливостям словообразовательных окказионализмов в поэтическом дискурсе В.Стуса. Особое внимание уделяется речевой эстетике индивидуально-авторских единиц, их классификации и стилистическим функциям.

SUMMARY

The article is dedicated to individual-author's vocabulary peculiarities that occurring in Vasyl Stus's poetical heritage. Special attention is accentuated on their lingual aesthetics, their classification and aesthetic-stylistic function in poetic texts by this writer.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Білоусенко П., Біленко Т. Поетика іменникової нульсуфікації В.Стуса // Лінгвістичні студії. Випуск 5. – Донецьк: ДонДУ, 1999. – С.26-28.
2. Белик А. Эстетика и современность. – М.: Наука, 1967. – С.50-59.
3. Вовчук Н.И. Индивидуально-авторские неологизмы в русской поэзии 60-80-х гг. XX в. // Дис. ... канд. фил. наук. – К., 1995. – 223 с.
4. Волков С.С., Сенько Е.В. Неологизмы и внутренние стимулы языкового развития // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1983. – С.43-58.
5. Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К.: АН УРСР, Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні, 1966. – Т.:1, 2, 3.
6. Коцюбинська М. Стусове «самособоюнаповнення» // Сучасність. – 1995. – №6. – С.137-144.
7. Лопатин В.В. Субстантивация как способ словообразования в современном русском языке // Русский язык. Грамматические исследования. – М.: Наука, 1985. – С.201-217.
8. Лыков А.Г. Русское окказиональное слово: Автореф... докт.дис.филол. наук. – М., 1972. – 23 с.
9. Стус В. Твори: У 4 томах: Том 1; Том 2; Том 3. – Львів: Просвіта, 1994.
10. Сюта Г.М. Мовні інновації в українській поезії шістдесятників та членів Нью-Йоркської групи // Дис.... канд. філол. наук. – К.,1995. – 305 с.
11. Ханпира Эр. Об окказиональном слове и окказиональном словообразовании // Развитие словообразования современного рус. языка. – М.: Наука, 1965. – С.151-169.
12. Шеляховская Л.А., Богданов И.А Словообразовательный аспект изучения некоторых групп окказионализмов // Новые слова и словари новых слов. – Л.: Наука, 1983. – С.82-93.

Надійшла до редакції 14.08.2000 р.

ББК Ш10 212.5

ДІЄСЛОВА ВІДДАЛЕННЯ З ПРЕФІКСОМ ВІД- В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ У ЗІСТАВЛЕННІ З ПОЛЬСЬКОЮ

Л.В.Сегін

Останнім часом у мовознавстві велика увага приділяється питанням, які пов'язані із зіставленням різних мов на різних рівнях мови. Не є винятком і словотвірний аспект, зокрема префіксальний словотвір дієслів української і польської мов. Як відзначає М.М. Шанський, «здатність вільно поєднуватися з префіксами мають тільки дієслова, що є словами або усвідомлюються тепер як слова, непохідна основа яких є справді

дієслівною» [1, с.101]. Як відзначають мовознавці, система префіксальних морфем у слов'янських мовах утворюється префіксами, що структурно-генетично між собою не пов'язані, у той час як в суфіксах спостерігається система цілого ряду «гнізд», пов'язаних між собою єдністю функцій і походження, в яких міститься спільний елемент [1, с.100-101; 2, с.236]. Дослідники вказують на те, що словотвірна будова мови має системний характер, який виявляється у способах і принципах творення слів, тобто визначається власне словотвірними критеріями [3, с.13]. Ю.С.Степанов робить висновок, що «словотвір як система в мові має подвійний склад матеріальних елементів (афіксів) і відношень (кореляцій): з одного боку, елементи, що поступають, переживають становлення і граматизації, з другого боку, такі, що вибувають із сфери граматики і переживають процес спаду і лексикалізації [4, с.156-157].

Об'єктом нашого дослідження є дієслова віддалення з префіксами *від-* (*od-*) в українській та польській мовах, твірна основа яких означає односпрямований рух.

Незважаючи на те, що як і в українській [5], так і в польській [6] мовах дієслова руху в словотвірному аспекті були об'єктами окремих досліджень, зіставне вивчення цих дієслів в слов'янських мовах належить до малодосліджених питань. А між тим «дослідження системи дієслівного словотворення слов'янських мов у зіставно-типологічному плані є одним із перспективних напрямів сучасної лінгвістики» [7, с.1]. У сучасному українському мовознавстві поки що нема таких спеціальних досліджень, в яких аналізувалась би лексико-семантична або словотвірна структура дієслів руху в різних слов'янських мовах. На сьогодні наявні спроби вивчення цієї проблеми в зіставному аспекті на матеріалі окремих слов'янських мов. Так, Н.І. Грицик на підставі зіставного аналізу встановлює особливості дієслів наближення в українській і російській мовах. Дієслова наближення вона висвітлює в словотворчому та семантико-стилістичному аспектах [8].

Завдання нашого дослідження полягає в тому, щоб описати подібності та відмінності, які існують між префіксальними дієсловами віддалення в українській та польській мовах.

Дієслова віддалення з префіксом *від-* у сучасній українській та польській (*od-*) мовах утворені в основному від дієслівних основ. Від іменникових основ є дуже незначна кількість дієслів [укр. віддалити (СУМ); пол. oddalić, odkoleić (SJP)]. Серед дієслів із префіксом *від-* (пол. *od-*) можна виділити три групи з такими словотвірними значеннями:

- 1) «за допомогою дії, названої мотивуючим дієсловом, віддалитися або віддалити кого-, що-небудь від певного пункту, місця»;
- 2) «дією мотивуючого дієслова перестати, закінчити здійснювати рух через хворобу, похилий вік тощо»;
- 3) «за допомогою дії, названої мотивуючим дієсловом, подолати певну віддаль».

Дієслівні утворення цих трьох семантичних груп відрізняються між собою продуктивністю, а також кількісно: перша група нараховує 100 лексем, друга і третя кількісно представлені значно менше. Дієслова першої групи реалізуються у трьох словотвірних типах.

1. Перший тип складають словоформи, утворені за моделлю «префікс *від-* (пол. *od-*) + дієслово». Ці дієслівні утворення становлять один з найбільш поширених словотвірних типів в обох мовах:

- 1) в українській: відвезти, відповзти, відлізти, відплигнути, відплисти, відпливти, відплинути, відбігти, відігнати, відгонити, відтягти, відтягнути, відлетіти, відшвартувати, відсунути, відволокти, відволікти, відскочити, відійти, відїхати, відлинити, віднести, відімчати, відбуксирувати, відтаскати, відтранспортувати, відвезти, відступити, відбresti, відкочувати, відпровадити, відхлинити, відкотити, відчалити, відштовхнути, відпихнути, відіпхнути, відшпурнути, відкинути, відтрити, відбуди, відставити (СУМ);

2) в польській: *odgonić, odegnać, odwlec, odwieźć, odwieść, odtransportować, odsunąć, odstąpić, odskoczyć, odprowadzić, odpłynąć, odpędzić, odnieść, odleźć, odlecieć, odkonwojować, odkoczować, odjechać, odepchnąć, odejść, odegnać, odgonić, odciągnąć, odbiec, odbiegnąć, odfrunąć, odkoleić, odrącić, odrzucić, odtaczać, odcumować, odholować, odeskortować* (SJP).

В українській та польській мовах дієслова з префіксом *від-* (пол. *od-*) цього типу характеризуються тим, що вони найбільш прості за своєю семантикою і мають прозору морфологічну структуру. Загальне значення дієслів, як правило, складається із суми значень складових компонентів (*від+нести, od+jechać*), зрідка префікс трансформує значення твірної основи (*відбути, відставити, odstawić*). У словотвірному плані цікавим є у польській мові такі дублети, як *odbiec* поряд з *odbiegnąć*. Обидві форми мають то-тожне значення.

2. До другого словотвірного типу належать префіксальні дієслова, утворені від дієслівних основ за допомогою постфікса *-ся/się*: укр. *відбуксируватися, віддалитися, відшвартуватися, відблукатися, відпихнутися, відштовхнутися, відпхнутися*; пол. *oddalić się, odcumować się, odepchnąć się, odczołgać się*.

3. Третій тип репрезентують дієслова, утворені префіксально-суфіксальним способом від іменних основ: укр. *віддалити*; пол. *oddalić, odkoleić*. Ці дієслівні утворення в обох мовах складають непродуктивні типи.

Таблиця 1

Словотвірні типи	Українська мова		Польська мова	
	Кількість дієслів	%	Кількість дієслів	%
1	42	82,3	33	84,7
2	8	15,7	4	10,2
3	1	2	2	5,1

У межах цієї групи виділяється невелика кількість дієслів, особливістю яких є те, що семантична співвіднесеність мотивуючих дієслів із мотивованими не чітка, тобто є подвійно мотивованими. Пор.: укр. *відхилитися* (*від+хилитися, відхилити+ся*), *відхитнутися, відсторонитися, відсахнутися, відцохнутися, відділитися, відбитися*; пол. *odsunąć się, odgiąć się, oddzielić się*.

Дієслівні утворення з префіксом *від-* (пол. *od-*) із значенням «дією мотивуючого дієслова перестати, закінчити здійснювати рух через хворобу, похилий вік тощо» у сучасній українській та польській мовах нараховують кілька словоформ: укр. *відвозити, відлітати, відходити, від'їздити, відносити*; пол. *odjeździć, odnosić, odskakać*.

Дієслова, які об'єднуються словотвірним значенням «за допомогою дії, названої мотивуючим дієсловом, подолати певну віддаль» репрезентовані лише в українській мові, а саме словоформами *відтьопати, відмахати*.

Таблиця 2

Групи за значенням	Українська мова		Польська мова	
	Кількість дієслів	%	Кількість дієслів	%
1	58	89,3	42	93,4
2	5	7,7	3	6,7
3	2	3	—	—

Проаналізовані українські та польські дієслова віддалення з префіксом *від-* (пол. *od-*), які об'єднуються в групи на основі словотвірного значення, у своїй більшості є однаковими за своїми лексико-граматичними та структурними ознаками. Вони, як пра-

вило, мають подібну фонетичну оформленість (відвезти – *odwieźć*). Тільки незначна частина польських дієслів з цим префіксом фонетично не відповідає українським, що зумовлено відмінністю їхніх коренів. Пор.: відшвартувати – *odcumować*, відбуксирувати – *odholować*, відштовхнути – *odciąć*, відкинути – *odrzuć*, відкотити – *odtaczyc*, відігнати – *odpędzić* (поряд з *odeгнаć*). Щодо цілісної оформленості, тобто синтетичності/аналітичності вираження смислу, то в нашому матеріалі одній ціліснооформленій номінації в польській мові (*odkoleić*) відповідає аналітична конструкція в українській мові (від'їхати поїздом). Всі інші одиниці в обох мовах ціліснооформлені.

Отже, зіставний аналіз дієслів віддалення з префіксом *від-* (пол. *od-*) в українській та польській мовах дає змогу зробити такі висновки:

1. На основі словотвірного значення дієслова поділяються на три групи віддалення з префіксом *від-* (пол. *od-*) в обох мовах.
2. Словотвірні типи вищезазначених дієслів є однаково продуктивними/непродуктивними як в українській, так і польській мовах.
3. Дієслова, які об'єднуються словотвірним значенням «за допомогою дії, названої мотивуючим дієсловом, подолати певну віддаль» репрезентовані лише в українській мові.
4. Дієслова віддалення в обох мовах мотивуються, як правило, однаковими основами. Незначна частина мотивується відмінними коренями.
5. Тотожність словотвірної структури, семантики дієслів віддалення з префіксом *від-* (пол. *od-*) є свідченням спорідненості української та польської мов.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются глаголы отдаления с приставкой *від-* (пол. *od-*) в современном украинском и польском языках. Дается характеристика этих глаголов по словообразовательным значениям, прослеживаются особенности мотивации приставочных глаголов, продуктивность словообразовательных типов в обоих языках.

SUMMARY

This paper deals with the distance verbs which have the prefix «*vid-*» (Polish «*od-*»). They are observed in the word-building aspect in Modern Ukrainian and Polish. It is given the characteristic of verbs according to the word-building meanings. It is revealed the peculiarities of motivation of the prefix verbs and the productivity of word-building types in both languages.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шанский Н.М. Очерки по русскому словообразованию. – М.: Изд-во Москов. ун-та, 1968. – 311с.
2. Левковская К.А. Теория слова, принципы её построения и аспекты изучения лексического материала, – М.: Высш.шк., 1962. – 296 с.
3. Словотвір сучасної української мови. – К.: Наук. думка, 1979. – 407 с.
4. Степанов Ю.С. Основы общего языкознания. – 2-е изд. – М.: Просвещение, 1975. – 271с.
5. Лесюк М.П. Словотворчі гнізда коренів із значенням руху в сучасній українській мові: Автореф. дис. канд. філол. наук. – К., 1982. – 24 с.
6. Стрекалова З.Н. Словообразование глаголов движения в современном польском языке: Автореф. дис. канд. филол. наук. – М., 1955. – 16 с.
7. Возный Т.В. Словообразовательная структура украинского глагола в сопоставлении с русским и белорусским: Автореф. дис. докт. филол. наук. – К., 1992. – 36 с.
8. Грицик Н.И. Глаголы со значением приближения в украинском языке в сопоставлении с русским: Автореф. дис. канд. филол. наук. – К., 1981. – 23 с.

9. Сопоставительное изучение словообразования славянских языков. – М.: Наука, 1987. – 272 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

СУМ – Словник української мови. – К.: Наук. думка, 1970. – Т.1. – 799с.

Sjp – Słownik języka polskiego ułożony pod red.

I.Karłowicza, A.Kryńskiego i W.Niedźwiedzkiego. – Warszawa: Wyd-wo Kasy im. Mianowskiego. – T.3. – 1903. – 936 s.

Надійшла до редакції 09.09.2000 р.

ББК Ш10

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ТИПЫ ОЦЕНОЧНЫХ ГЛАГОЛОВ

О.Л.Бессонова

1. Вводные замечания.

Достижения современной семантики, изучающей активную роль языка в создании картины мира, стимулируют следующую постановку вопроса: является ли семантика оценочных глаголов специфической, выделяющейся в рамках глагольной системы английского языка. Решение этой проблемы связано с особенностями семантического представления действий в английском языке. Когнитивный подход к решению данной задачи имеет ряд преимуществ, так как создает унифицированную семантическую основу описания семантического своеобразия оценочной лексики, в частности такой части речи, как глагол, а также сохраняет подвижность, позволяющую не только адекватно описывать имеющийся эмпирический материал, но и откликаться на изменения и инновации в семантической структуре языка.

1.1. Методология современной когнитивной лингвистики характеризуется двумя подходами. Представителем так называемого «идеалистического» подхода выступает А.Вежбицка. «Объективистский» подход характеризуется тремя основными направлениями: психолингвистические исследования, нейрофизиологические исследования и количественный анализ корпусных данных (Geeraerts 1999). Вместе с тем, в большинстве исследований, проводимых в русле когнитивного подхода, лингвисты занимают промежуточную позицию.

1.2. «Всякий, кто хоть раз пытался дать точную дефиницию слова, знает, что это чрезвычайно трудное дело, требующее учета запутанных и сложных свойств. Обычные дефиниции в одноязычных или двуязычных словарях даже близко не подходят к характеристике значения слова, да это и не нужно, потому что составитель словаря может рассчитывать на то, что пользователь уже располагает языковой компетенцией, встроенной в дар языка в сознании / мозгу» (Хомский 1995:151). Дж.Катц также считает, что говорящий подсознательно обладает знанием адекватных грамматических норм и правил, семантический компонент которых позволяет генерировать значение любого потенциального предложения. Дж.Катц так определяет цель семантической теории: «Семантическая теория должна содержать модель семантического компонента грамматики, которая описывает, каким образом семантические интерпретации отражаются во фразовых маркерах... Она также должна объяснять семантическую компетенцию говорящего, которая лежит в основе его способности понимать значение новых предложений, выбранных наугад из бесконечного множества предложений. Это объяснение предполагает, что говорящий обладает как частью своей системы внутренних правил

семантическими правилами, позволяющими ему получить значение любого нового предложения как составляющей функции значений его частей и их синтаксической организации» (Kates 1980:71). Таким образом, семантическая теория должна являться своего рода универсальной теорией концептов, позволяющей дефинировать возможное когнитивное значение понятия с помощью набора возможных смыслов.

Семантическая теория Дж.Катца и Дж.Фодора предполагает для лексических единиц следующую форму словарных статей, выступающими в качестве семантического компонента грамматики:

kill; [+N, +Det __, + Count, ...] (Cause) (Become) (Not) (Alive)

Данный пример свидетельствует о том, что Дж.Катц, интерпретируя лексическое значение, пользуется системой семантических маркеров (таких как Cause, Become, Not and Alive), которые представляют собой семантические концепты, объединенные для описания значения лексических единиц. Вызывает возражение тот факт, что список семантических маркеров Дж.Катца является открытым и включает в себя «любой примитивный семантический маркер, который используется при формулировании словарных статей» (Kates 1980:72).

В свою очередь, М.Бирвиш толкует значение *kill* 'убивать' следующим образом: *kill* 'убивать': Xs КАУЗИРУЕТ (Xd СТАНОВИТСЯ (не Xd – ЖИВОЙ)) и < Xd – ОДУШЕВЛЕННЫЙ> (Бирвиш 1981). Предложенная схема является оригинальной композицией семантических компонентов, где аргумент X, связанный в лексической единице с определенным семантическим компонентом, для обеспечения необходимой информации снабжен индексом грамматических отношений. Эти грамматические отношения основываются на синтаксической глубинной структуре. Представляется, что данная модель является в значительной степени сложной и не всегда удобной для целей конкретного анализа лексических единиц.

1.3. Материалом исследования послужили 1509 оценочных глаголов, полученные методом сплошной выборки из толкового словаря английского языка Oxford Advanced Learner's Dictionary под редакцией А.Хорнби. В центре внимания была так называемая поверхностная семантическая структура оценочных глаголов («semantic surface structure»), которая противопоставляется глубинной семантической структуре («semantic deep structure»). Иными словами, исследовались узуальные значения оценочных глаголов, а не контекстуальные, так как именно на «поверхностном уровне происходят основные семантические процессы» (Geeraerts, 1999:176). Анализ лексикографического материала, несмотря на возможно субъективный подход исследователя является в высшей степени объективным, поскольку объектом анализа становятся факты языка, известные всем его носителям. Уместно будет процитировать А.Вежбицку: «Опыт лексикографического анализа, проводимого на протяжении многих лет на семинарских занятиях, убедил меня в том, что проблема объективности «общих знаний» и «общих действий» в значительной степени надумана ... Конечно, если вы попросите группу людей дать определение словам «чашка» или «юбка», сначала их дефиниции будут пересекаться, дополняя одна другую. Если, однако, побудить их детально продумать свои собственные концепты, то различия уменьшатся. Если дать им возможность обсудить эти различия, мнение будет единым, а остаточные различия исчезнут совсем. В дальнейшем становится ясно, что основополагающий концепт един для всех участников, а изначальные различия в ответах можно объяснить тем, что первичном этапе говорящие не исследовали возможности своего сознания в полной мере» (Wiezbicka 1985: 42 – 43).

Таким образом, семантическое описание должно быть сформулировано в виде универсальных концептов, которые представляют собой ядро словаря (также см. Вежбицка 1999).

2. Особенности семантической структуры оценочных глаголов и методы ее описания.

Опыт исследования лексической семантики английского глагола убеждает в том, что сема семантического субъекта–носителя процесса присуща лексическому значению любого глагола в английском языке (*bedevil* ‘терзать, мучить’, *berate* ‘ругать, бранить’).

Процессуальный признак может быть также ориентирован относительно семантической субстанции, которая проявляется как семантический объект. Многие глаголы в английском языке являются семантически переходными. Они включают в состав своего значения сему семантического объекта, так, например, у *to batter* ‘сильно бить, колотить’, у *to connive* ‘потворствовать’. У глагола с узким значением сема семантического объекта, как правило, эксплицируется в составе словарной дефиниции, так, например, *abduct* ‘похищать, насильно увозить’ – *kidnap (child), take away (esp. a woman) by illegal force or fraud*; *booze* ‘пьянствовать’ – *drink (alcoholic liquor) habitually or excessively*.

Следует отметить, что глагол в речи, как правило, определяется другими признаковыми словами. Учитывая характер сочетаемости глагольных лексем, логично предположить наличие в семантике глагола адвербиальных сем, уточняющих пространственные, временные, качественные и количественные характеристики процесса. Сема семантического субъекта также присуща значению английского глагола, как и сема процессуального признака, а семы семантического объекта и адвербиала характеризуют значение большинства глаголов в английском языке.

Подтвердить наличие субстанциональных и адвербиальных сем в составе значения глагола можно с помощью применения методов фреймового анализа и формульной записи. Синтез этих методов является своеобразным семантическим языком, позволяющим охватить и адекватно описать семантический пласт оценочных глаголов английского языка. Следует отметить, что использование в качестве семантического языка определенной формульной записи применялось многими лингвистами (Гинзбург 1982, Калиущенко 1994, Storch 1978, Wellman 1973). В когнитивной грамматике фреймы, схемы, прототипы используются как на уровне отдельных лексических единиц, так и на уровне предложения для анализа его синтаксических и семантических характеристик (см. Lakoff 1987, Fillmore 1985, Goldberg 1994, Langacker 1991). Что касается фреймовых структур, следует отметить отсутствие единого подхода к их построению. Различными авторами используются разнообразные виды фреймов, ориентированные на тот или иной языковой материал (Fauconnier 1999). Попытка систематизации и унификации концептуального анализа языкового материала с помощью создания типовых структур была предпринята С.А.Жаботинской, которая описывает 5 типов фреймов: предметно-центрический, акциональный, партонимический, гипонимический, ассоциативный (Жаботинская, 1999). Однако характер исследуемого материала не позволяет использовать в «чистом» виде ни один из выделенных типов фреймов. Языковые явления можно также описать с помощью метода гештальтов (Лакофф, 1981), однако он более удобен для использования на синтагматическом уровне, поскольку является способом соотношения значений с поверхностными формами.

3. Семантические типы оценочных глаголов.

В лингвистической науке сформулировано понимание глубокого различия между универсальными группировками глаголов – глаголами действия, состояния, отношения. Некоторые авторы, в частности Е.Гордон и И.Крылова выделяют также группу процессуальных глаголов (Гордон, Крылова 1999). Однако такое выделение представляется неправомерным, поскольку признак процессуальности входит в категорию, обозначенную емким термином «действие».

При анализе оценочных глаголов использовались пропозиции, записанные в виде формул толкования и характеризующие субъект с помощью предикатов по акциональному и оценочному параметрам. Семантические типы оценочных глаголов могут быть представлены следующим образом:

1. Глаголы действия

1.1. Глаголы речевого действия

$$\left[\left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{совершает} \\ \text{речевое действие} \end{array} \right) \right] \text{так/таким образом} \right] \left[\begin{array}{c} \text{по отношению} \\ \text{к некто}_2 / \text{нечто}_2 \end{array} \right]$$

Пример: *scold* 'ругаться' – *blame with angry words*

1.2. Глаголы интеллектуального действия

$$1.2.1. \left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{дает интеллект.} \\ \text{оценку} \end{array} \right) \right] \left[\begin{array}{c} \text{некто}_2 \\ \text{нечто}_2 \end{array} \right]$$

Пример: *value* 'ценить' – *have a high opinion of*

$$1.2.2. \left[\left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{совершает} \\ \text{интеллект. действие} \end{array} \right) \right] \left(\begin{array}{c} \text{так/таким} \\ \text{образом} \end{array} \right) \right] \left[\begin{array}{c} \text{по отношению} \\ \text{к некто}_2 / \text{нечто}_2 \end{array} \right]$$

Пример: *imbue* 'воспитывать в духе' – *fill, inspire*

1.3. Глаголы физического действия

$$\left[\left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{совершает} \\ \text{физическ. действие} \end{array} \right) \right] \left(\begin{array}{c} \text{так/таким} \\ \text{образом} \end{array} \right) \right] \left[\begin{array}{c} \text{по отношению} \\ \text{к некто}_2 / \text{нечто}_2 \end{array} \right]$$

Пример: *clobber* 'избивать' – *hurt or affect badly; thoroughly defeat*.

1.4. Глаголы деструктивного действия

$$\left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{наносит вред, повре-} \\ \text{ждает, унижает} \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{некто}_2 / \\ \text{нечто}_2 \end{array} \right) \right] \left[\begin{array}{c} \text{так/таким} \\ \text{образом} \end{array} \right]$$

Пример: *ravage* 'разрушать, опустошать' – *destroy, damage badly*.

1.5. Глаголы эмоционального действия

$$\left[\left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{воздействует} \\ \text{эмоционально} \end{array} \right) \right] \left(\begin{array}{c} \text{на некто}_2 / \\ \text{нечто}_2 \end{array} \right) \right] \left[\begin{array}{c} \text{так/таким} \\ \text{образом} \end{array} \right]$$

Пример: *upset* 'расстраивать, огорчать' – *trouble; cause a person or thing to be disturbed*.

1.6. Глаголы перехода в определенное состояние

Е.В. Петрухина называет этот тип трансформативными глаголами, т.е. глаголами, обозначающими изменение состояния субстанции, ее местоположения (см. Петрухина 1993)

$$\left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{приводит} \\ \text{в к/л состояние} \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{некто}_2 / \\ \text{нечто}_2 \end{array} \right) \right]$$

Пример: *roughen* 'делаться грубым' – *make or become rough*

1.7. Глаголы поведения

$$\left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{ведет себя} \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{так/таким} \\ \text{образом} \end{array} \right) \right]$$

Пример: *misbehave* 'плохо себя вести' – *behave improperly*

2. Глаголы состояния.

2.1. Глаголы эмоционального состояния

$$2.1.1. \left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{находится в эмоциональном} \\ \text{состоянии} \end{array} \right) \right]$$

Пример: *rage* 'беситься, злиться' – *be very angry*

$$2.1.2. \left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{приводит в эмоцион.} \\ \text{состояние} \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{некто}_2 / \\ \text{нечто}_2 \end{array} \right) \right]$$

Пример: *enrage* 'бесить, приводить в ярость' – *fill with rage*

2.2. Глаголы физиологического состояния

$$2.2.1 \left[\left(\begin{array}{c} \text{некто} / \\ \text{нечто} \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{находится в физиологич.} \\ \text{состоянии} \end{array} \right) \right]$$

Пример: *tremble* 'трястись' *shake involuntarily (as from fear, anger, cold, physical weakness, etc.)*

$$2.2.2. \left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{приводит в физиологич.} \\ \text{состояние} \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{некто}_2 / \\ \text{нечто}_2 \end{array} \right) \right]$$

Пример: *sicken* 'заболевать, чувствовать тошноту' *cause to feel disgusted; become tired of, disgusted with*

3. Глаголы отношения

3.1. Глаголы межличностных отношений

$$3.1.1. \left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{относится к} \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{некто}_2 / \\ \text{нечто}_2 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{таким} \\ \text{образом} \end{array} \right) \right]$$

Пример: *neglect* 'пренебрегать' – *pay no attention to, give no or not enough care to*

$$3.1.2. \left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{ненавидит,} \\ \text{презирает} \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{некто}_2 / \\ \text{нечто}_2 \end{array} \right) \right]$$

Пример: *detest* 'ненавидеть' – *hate strongly*

$$3.1.3. \left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{любит} \\ \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{некто}_2 / \\ \text{нечто}_2 \end{array} \right) \right]$$

Пример: *dote* 'любить до безумия' – *show much or too much fondness*

3.2. Глаголы социальных отношений

$$3.2.1. \left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{подчиняет,} \\ \text{принуждает} \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{некто}_2 / \\ \text{нечто}_2 \end{array} \right) \right]$$

Пример: *constrain* 'принуждать, вынуждать' – *use force or strong persuasion*

$$3.2.2. \left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{помогает,} \\ \text{защищает} \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{некто}_2 / \\ \text{нечто}_2 \end{array} \right) \right]$$

Пример: *protect* 'защищать' – *keep safe (from danger, enemies, against attack)*

$$3.2.3. \left[\left(\begin{array}{c} \text{некто}_1 / \\ \text{нечто}_1 \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{влияет,} \\ \text{убеждает} \end{array} \right) \left(\begin{array}{c} \text{некто}_2 / \\ \text{нечто}_2 \end{array} \right) \right]$$

Пример: *bias* 'настраивать, оказывать плохое влияние' – *give a bias to; influence (usually unfairly)*

4. Выводы.

4.1. Проблема интерпретации и толкования явлений естественного языка является чрезвычайно актуальной теоретической проблемой лингвистической науки, особенно в контексте тех новых возможностей, которые открывает перед исследователями когнитивный подход. Семантический анализ естественного языка должен объяснять, как предложения этого языка понимаются, интерпретируются и соотносятся с состояниями, процессами и объектами внешнего мира. Дефиниционный анализ оценочных глаголов позволяет предложить систему внутриязыковых концептов, критерием которых является их лингвистическая прозрачность, универсальность, так называемая интерпретабельность. Такой подход не ограничивает эмпирический характер когнитивной семантики, а лишь упорядочивает ее в стремлении в полной мере описать семантические явления, играющие важную роль в естественном языке.

4.2. Глагол следует рассматривать и как лексическую единицу с определенным смысловым содержанием, и как носителя определенного синтаксического значения. Значению английского глагола присущи семы семантического субъекта, процессуального признака, семантического объекта и адвербиала. Наиболее оптимальным способом описания семантики оценочных глаголов является метод фреймовых пропозиций, записанных с помощью формул толкования.

4.3. В ходе исследования были выделены семантические типы оценочных глаголов с парадигматическим значением действия, отношения и состояния. Наиболее активно оценочное значение реализуется с помощью глаголов действия (интеллектуального, речевого, физического, поведенческих глаголов), что свидетельствует о базовом характере семы действия в структуре семантического значения этой части речи. Второе место по количественному параметру занимают оценочные глаголы отношения, в частности межличностных отношений, что свидетельствует об антропоцентрическом характере прототипического поля оценки, частью которой является глагол. Антропоцентризм пронизывает все сферы жизни человека и отражает процесс осознания человеком своего статуса в социуме, в основе которого лежат именно отношения между личностями. Восприятие человека отдаст приоритет оценке межличностных отношений, отодвигая на периферию социальные отношения. Среди

оценочных глаголов состояния, находящихся на периферии категории оценки, ядерное положение занимают глаголы эмоционального состояния и глаголы, каузирующие эмоциональное состояние. Этот факт свидетельствует о тесной связи категории оценки с категорией эмотивности.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядаються семантичні типи оцінних дієслів. Найбільш ефективним і послідовним підходом до аналізу їх семантичних особливостей є когнітивний підхід. Синтез методів фреймового аналізу та формул тлумачення уявляється найбільш відповідним меті дослідження, у якому характеризуються найбільш продуктивні семантичні типи оцінних дієслів.

SUMMARY

The article deals with semantic types of evaluative verbs. The cognitive approach to the analysis of the evaluative verbs semantic characteristics turns out to be the most effective and consistent. The synthesis of the methods of frame analysis and interpretation formulae is considered to be the most appropriate for the cognitive investigation of evaluative verbs. A number of productive semantic types of evaluative verbs are analysed.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Бирвиш М. Семантика // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. X. Лингвистическая семантика. – М.: Прогресс, 1981. – С.350-368.
2. Вежбицкая А. Семантические универсалии и описание языков. Москва: ЯРК, 1999.
3. Гинзбург Е.Л. Существительное в маске глагола // Теоретические аспекты деривации. Пермь: Перм. ун-т, 1982. – С.120-133.
4. Гордон Е.М., Крылова И.П. Грамматика современного английского языка. –Ростов-на-Дону: Феникс, 1999.
5. Жаботинская С.А. Концептуальный анализ: типы фреймов // Вісник Черкаського університету. Серія Філологічні науки. – Черкаси, 1999. – Випуск 11.– С.12-25.
6. Лакофф Дж. Лингвистические гештальты // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. X. Лингвистическая семантика. Москва: Прогресс, 1981. – С.350-368.
7. Калиущенко В.Д. Типология отыменных глаголов. Донецк:Донеччина, 1994.– 422 с.
8. Петрухина Е.В. Типологические особенности глагола в славянских языках (проблема славянской модели глагольного действия) // Вестник Моск. гос. ун-та. Серия 9. Филология. 1993. – № 3. – С.19-25.
9. Сильницкий Г.Г. Семантическая структура глагольного значения // Проблемы структурной лингвистики 1983. М., 1986.
10. Хомский Н. Язык и проблема знания // Вестник Моск. ун-та. Серия 9. Филология. 1995. - № 4. – С.131-157.
11. Fauconnier J. Methods and generalizations // Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology. Berlin. New York: Mouton de Gruyter, 1999. – P.95-128.
12. Fillmore Ch. Frames and the semantics of understanding. Quaderni di Semantica. 6(2), 1985.
13. Geeraerts D. Idealist and empiricist tendencies in cognitive semantics // Cognitive Linguistics: Foundations, Scope and Methodology. Berlin. New York: Mouton de Gruyter, 1999. – P.162-194.
14. Goldberg A. Constructions. Chicago: University of Chicago Press, 1994.
15. Kates C.A. Pragmatics and semantics. An empiricist theory. Ithaca and London: Cornell University Press, 1980. – 254 p.
16. Katz J., Fodor J. The structure of a semantic theory // Language. 1963. – Vol.39. – №2. – P.170-210.

17. Lakoff G. Woman, Fire and Dangerous Things. Case study 1, 380 – 415. Chicago: University of Chicago Press, 1987.
18. Langacker R. Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I, II. Stanford University Press, 1991.
19. Storch G. Semantische Untersuchungen zu den inchoativen Verben im Deutschen // Schriften zur Linguistik. – Braunschweig: Vieweg, 1978. – Bd.9. – 179 s.
20. Wellman H. Verbbildung durch Suffixe // Deutsche Wortbildung. Erster Hauptteil: Das Verb. – Sprache der Gegenwart. – Düsseldorf: Schwann, 1973. – Bd. XXIX. –S.17-140.
21. Wiezbicka A. Lexicography and Conceptual analysis. Ann Arbor: Karoma, 1985.

Надійшла до редакції 22.08.2000 р.

ББК Ш.81.03

О СЕМАНТИЧЕСКОМ СТАТУСЕ АНГЛИЙСКИХ ФРАЗОВЫХ ГЛАГОЛОВ (на материале глаголов речи)

А.Р.Керопьян

Вопрос о семантическом статусе английских фразовых глаголов и соотношении их лексико-семантической структуры и структуры значения русских глаголов представляет большой интерес с точки зрения как лексической семантики, так и грамматики. Л.Александр дает глаголу следующее определение: это «слово (*run*) или словосочетание (*run out of*), которое выражает состояние (*love, seem*) или действие (*take, play*)» [1, с.159]. Эти словосочетания, или «идиоматические сочетания глагола и наречия, глагола и предлога (или глагола с наречием и предлогом)» (Longman Dictionary of Phrasal Verbs), называются фразовыми глаголами. Способность сочетаться с предлогами и наречиями Л.Александр назвал «одной из наиболее общих характеристик английского глагола» [1, с.152]. Фразовые глаголы обычно «передают особое значение, которое может быть очевидным... или идиоматическим» [1, с.154], т.е. обе части глагола сохраняют свое прямое значение или их комбинация приобретает новое, идиоматическое значение.

Очевидным, выводимым из прямого значения их составляющих, является значение фразовых глаголов *call out* (громко выкрикивать), *call up* (громко обратиться к людям, находящимся наверху), *ramble on* (говорить немногословно и бессвязно в течение длительного времени), *speak against* (выступать против), *talk round* (говорить о чем-нибудь намеками), *tell over* (повторять рассказ) и многих других. Например: «Any damage done?» he *called out*. (A.Huxley. Crome Yellow) – «Нанесен какой-нибудь ущерб?» – *выкрикнул* он.; Mr. Scogan ran to the foot of the stairs and *called up* after him. «It makes no difference, none whatever.» (A.Huxley. Crome Yellow) – Мистер Скоган подбежал к лестнице и *прокричал* ему *вслед*: «Это ничего не меняет, абсолютно ничего.»; The mad bad talk *rambled on*. «I want to know what passion is,» she heard him saying. (A.Huxley. Brave New World) – Он *продолжал бормотать* безумные ужасные вещи. «Я хочу знать, что такое страсть,» – слышала она его слова.

Следующие глаголы имеют идиоматическое значение: *sum up* (кратко пересказывать что-нибудь; перечислять основные идеи прочитанного или сказанного), *point out* (указывать; объяснять, привлекать внимание к чему-/кому-нибудь), *talk over* (обсуждать вопрос с кем-нибудь): «In brief,» the Director *summed up*, «the parents were the father and the mother.» (там же) – «Короче говоря, - *подытожил* Директор, -

родителями были отец и мать.»; «One share is enough,» Nim *pointed out*. «It gives anyone a right to be at the annual meeting.» (A.Hailey. Overload) – «Одной акции достаточно, - *отметил* Ним. – Она дает любому право присутствовать на годовом заседании.»; «I thought I'd just like to *talk it over* with you.» (A.Huxley. Crome Yellow) – «Я подумал, что мне бы просто хотелось *обсудить* это с вами.»

Когда глагол образует одну семантическую единицу с предлогом или наречием, его значение модифицируется в разной степени. Существует несколько вариантов семантических отношений между обычным глаголом и образованным от него фразовым: абсолютное изменение значения, конкретизация одного из аспектов денотата, приобретение дополнительного оттенка значения, имеющего отношение к способу действия.

В первом случае приобретение нового значения основано на сходстве денотатов. Например: *spill* (проливать) – *spill out* (проболтаться); *be* (быть, находиться) – *be at* (ругать, придирается к кому-нибудь); *give* (давать) – *give away* (выдавать секрет); *tell* (говорить) – *tell apart* (отличать друг от друга).

Если конкретизируется один из аспектов денотата, значение глагола становится «уже», лексико-семантическая структура глагола речи приобретает элемент, раскрывающий: а) содержание высказывания: *call* 'ask' – *call down* 'to ask (someone) to come downstairs' (звать кого-то вниз); *complain* 'say that something is wrong' – *complain of* 'to suffer from; state that one is suffering from (something such as pain)' (жаловаться на физическое недомогание); б) манеру совершения действия: *speak* – *speak out* 'to speak loudly' (говорить громко); *talk* – *talk away* 'to speak continuously' (говорить без умолку); в) манеру и содержание высказывания: *answer* – *answer back* 'to reply to (someone) rudely or in defense of oneself' (оговариваться, огрызаться); г) цель и результат действия: *talk* – *talk into* 'to persuade (someone) into (action or doing something) by talking' (уговорить).

Когда изменение значения глагола связано с такими важнейшими аспектами денотата, как характер действия, манера и цель его осуществления, каждый класс глаголов располагает особым набором сем, конкретизирующих указанные аспекты. Помимо этого, существуют общие для глаголов разных классов семы, наличие которых в лексико-семантической структуре глагола свидетельствует о его количественно-временном значении, отражающем особенности протекания действия во времени и его отношение к другим действиям и своему пределу. Эти значения привносятся аффиксами и объединяют глаголы в группировки по «способу глагольного действия» (Н.С.Авилова). В составе глагольных семем регулярно встречаются следующие семы: сема ограничительности (*говорить* – *проговорить*), неблагоприятной результативности (*договориться*), чрезмерной длительности (*заговориться*), мультативности, т.е. количественной характеристики (*наговориться*), смягчительности (*спрашивать* – *поспрашивать*), прерывной смягчительности (*поговаривать*), майоративности, т.е. «превзойденности» (*переговорить* (кого-н.), сопроводительности (*приговаривать*), начинательности (*заговорить*), финитивности (*договориться*), сативности (*наговориться*) и многие другие [3, с.45-47].

Английские фразовые глаголы способны передавать указанные значения и таким образом восполнять недостаток аффиксов, которые выполняют эту роль в русском языке. Так, русским глаголам с приставкой *вы-* (*выговорить*, *высказаться*, *выкрикнуть*, *выкликнуть*), относящимся к специально-результативному способу действия, соответствуют английские фразовые глаголы со вторым компонентом *out* или *up*: *bring out*, *call/cry out*, *speak up*. Например: «How much I love you, Lenina,» he *brought out* almost desperately. (A.Huxley. Brave New World) – «Как я люблю тебя, Ленина,» – *выговорил* он почти отчаянно.; «Come in, come in,» he *called out* hospitably. (A.Huxley. Crome Yellow) – «Входите, входите,» – гостеприимно *выкликнул* он.; Nancy *spoke up*, with more vigor than usual. «I could help out until she gets better if you'd tell me what to do.» (L.J.Braun. The

Cat Who Went into the Closet) - Ненси *высказалась* с большим энтузиазмом, чем обычно. «Я могла бы помочь, пока ей не станет лучше, если вы скажете мне, что делать».

Наречия *on*, *in (into)* и *back*, входящие в состав многих фразовых глаголов, модифицируют их значения, конкретизируя роль реплики в диалоге: продолжение высказывания (*on*), прерывание (*in/into*) или ответная реакция (*back*). Например: *talk on* (продолжать говорить): His voice rose, fell, was silent a moment, and then *talked on*. (A.Huxley. Crome Yellow) – Он заговорил громче, тише, помолчал мгновение и затем *продолжил (говорить)*.; *put/break in* (прерывать разговор, вставлять слова в разговор): «And that,» *put in* the Director sententiously, «that is the secret of happiness and virtue – liking what you've got to do.» (A.Huxley. Brave New World) – «А это, – *вставил* Директор нравоучительно, – это секрет счастья и добродетели – наслаждение тем, что вы *обязаны* делать.»; «The results were terrible.» A deep resonant voice *broke* startlingly *into* the dialogue. (там же) – «Результаты были ужасными.» Низкий, звучный голос неожиданно *вмешался* в разговор.; *call/snarl back* (отзываться/рычать в ответ): «I already did,» the distraught woman *called back*. (H.Denker. The Scofield Diagnosis) – «Я уже сделала это,» – *отозвалась* расстроенная женщина.; He *snarled back*, «So could you. You're in this as much as I am.» (A.Hailey. Overload) – «Ты тоже мог. Ты так же замешан в этом, как и я,» – *прорычал он в ответ*.

Нельзя утверждать, что наречия, входящие в состав английских фразовых глаголов, передают указанные значения с той же регулярностью, что и русские аффиксы. Значение начинательности, например, придают глаголу префиксы *вс-* и *за-* (*вскричать*, *залепетать*). Английские фразовые глаголы *launch into* и *fire away* также употребляются для обозначения начала действия говорения: *launch into* (начать говорить, пускаться): «In my young days-» Lady Lapith *was launched into* her subject; nothing, it seemed, could stop her now. (A.Huxley. Crome Yellow) – «В дни моей молодости-» Леди Лэпит *пустилась* в воспоминания; похоже, ничто не могло ее теперь остановить.; *fire away* (начать говорить) - Mr. Scogan had lighted his pipe again. «*Fire away,*» he said. Henry Wimbush *fired away*. «It was in the spring...» (там же) – Мистер Скоган вновь прикурив свою трубку. «*Валяйте,*» – сказал он. Генри Уимбуш *заговорил*. «Это было весной...»

Наречия *into* и *away* сами по себе не имеют значения начинательности. В английском языке нет особого наречия, обозначающего начало действия. Что касается значения глаголов *launch into* и *fire away*, то они идиоматичны.

Приставки и суффиксы модифицируют значение русских глаголов, дополняют и конкретизируют их лексико-семантическую структуру. Это качество русского формо- и словообразования послужило основанием противопоставления сложной структуры значения русских глаголов «более абстрактному» значению английских глаголов. Г.В.Коптелова отмечает, что «английский глагол подает процесс действия в более абстрактной форме, в то время как русский глагол, более конкретный, указывает на разные детали, передает разнообразные оттенки и уточнения в зависимости от характера действия» [5, с.72]. Причиной более конкретного значения русских глаголов является аффиксальное словообразование: «Эта конкретизация достигается присоединением разных аффиксов к одному и тому же корню, одного аффикса к разным корням или употреблением слов с разными корнями и аффиксами» [5, с.73]. С этим утверждением нельзя согласиться, так как вышеприведенная информация о семантической структуре английских фразовых глаголов позволяет сделать вывод об их способности передавать разнообразные оттенки значения. Доказательством могут также послужить примеры английских фразовых глаголов, являющихся эквивалентами русских глаголов, производных от *говорить*.

Глагол *говорить* имеет довольно многочисленное и в семантическом плане неоднородное словообразовательное гнездо. Такие глаголы, как *проговорить*, *выговорить*, *заговорить* (начать говорить) лишь в некоторой степени модифицируют его значение, в то время как *уговорить*, *отговорить*, *оговорить*, *оговариваться* и т.д. обозначают действия более узкие, чем просто акт произнесения реплики. Английскими эквивалентами глаголов,

производных от *говорить*, часто являются фразовые глаголы, образованные как глаголами речи, так и глаголами, входящими в другие лексико-семантические группы:

1) *выговориться, высказаться* – *say out* ‘to express (something); finish speaking (something fully or honestly)’: *Say your piece out* and pay no attention to our feelings; it’s important that we know exactly what you think.;

2) *проговорить* (провести время за разговором) – *speak for* ‘to go on talking for a certain length of time’ или *talk away* ‘to spend time in talking’: The young lovers *talked* the night away.;

3) *оговариваться* (огрызаться) – *talk back* (*answer back, argue back*) ‘to reply, often rudely or to express one’s opinion’: Don’t *talk back* to your grandmother when she is giving you advice, you should be polite to your elders.;

4) *уговорить* – *talk into* ‘to persuade (someone) into (action or doing something) by talking’: See if you can *talk* Father *into* lending us his car tomorrow.;

5) *отговорить* (разубедить) – *talk out of* ‘to persuade (someone) against (an action or doing something)’: Just in time, we *talked* Mother *out of* selling the house.;

6) *заговорить* (утомить разговором) – *talk off* (*talk one’s head off*) ‘to speak at great length’: Here I’ve been *talking* my head *off*, and not giving you a chance to tell your news!;

7) *обговорить* – *talk over* ‘to consider (a matter) at length (with someone else)’: I’d like to *talk* your offer *over* with my family before deciding.;

8) *проговориться* – *breathe of* ‘to speak (something) when one should not’: Don’t worry, I won’t *breathe* a word *of* your secret.

Таким образом, английский фразовый глагол представляет собой единое целое с точек зрения грамматики и семантики. Наречие или предлог, являясь его неотъемлемой частью, либо придает глаголу некоторый оттенок значения, либо коренным образом изменяет значение исходного глагола. Английские фразовые глаголы близки по семантической функции русским глаголам со сложной морфемной структурой: как первые, так и вторые имеют «узкое» значение, уточняя характер действия, манеру его осуществления, а также его протяженность во времени и отношение к другим действиям и своему пределу.

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається семантичний статус англійських фразових дієслів та доводиться, що останні становлять єдине ціле з точок зору граматики та семантики. Прийменник та прислівник або надають дієслову деякий відтінок значення, або абсолютно змінюють його значення. Робиться висновок, що англійські фразові дієслова близькі за своєю семантичною функцією російським дієсловом із складною морфемною структурою.

SUMMARY

This article deals with the problem of semantic status of English phrasal verbs and proves the fact that the latter form a grammatical and semantic unit. An adverb or a preposition either adds some new shade of meaning or absolutely changes the meaning of the verb. English phrasal verbs perform much the same semantic function as Russian verbs with a complex morphemic structure.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Alexander L.G. Longman English Grammar. – Longman Group Limited. New York. 1989.
2. Courtney R. Longman Dictionary of Phrasal Verbs. – Longman Group Limited. Singapore. 1989.

3. Л.М.Васильев. Семантические классы глаголов чувства, мысли и речи // Очерки по семантике русского глагола. УЗ. Вып.43. Серия филол. наук №16 (20). – Уфа. 1971. – С.38-266.
4. Авилова Н.С. Вид глагола и семантика глагольного слова. – М. 1976.
5. Коптьолова Г.В. Про деякі особливості дієслів мовлення англійської мови у порівнянні з російською// Вісник Харківського університету. №50. Серія філологічна. Вип.5. 1970. – С.71-76.

Надійшла до редакції 11.08.2000 р.

ББК Ш10*003.4

ОНТОЛОГІЧНІ ПАРАМЕТРИ АРХАЇЧНОЇ НОМІНАЦІЇ ОБРЯДОВИХ ЗНАКІВ

О.Тищенко

Вже стало аксіомою твердження про те, що змістове поле культури задається цілою низкою співвідносних понять і концептів, де мова виступає своєрідним ключем для викриття складної семантики культури, реконструкції глибинних витоків архаїчної мотивації при позначенні культурно і міфологічно маркованих понять. На взаємозв'язок міфа і культури в плані номінації звертали, як відомо, увагу ще Е.Касіер та О.Потебня, почасти Ф.Буслаєв. Так, зокрема Е.Касіер чи не вперше звернув увагу на семіотичний, символічний ізоморфізм міфа і культури, їхню нероздільність, своєрідну насиченість вербального мислення мисленням міфологічним [Цивьян 1990: 32]. Аналогічну думку висловив згодом й основоположник структурної антропології Клод Леві-Стросс, за яким мова – «найідеальніший вияв порядку культури» [Bartmiński 1998: 107].

Теза про те, що у мові відбита довколишня дійсність і внутрішній світ людини, її культурний, життєвий і перцептивний досвід, а також узагальнено представлено результати кваліфікативно-оцінних сфер пізнання, об'єктивованих, вербалізованих у системі колективного досвіду та знань, що мають різний ступінь категоризації, дозволяє стверджувати, що «основною онтологічною властивістю мови як ідеально-матеріального утворення є подвійна структурація і подвійне означення її одиниць – в системі (результати пізнавального досвіду) і в мовленні (процес формування і вираження знань)» [Уфимцева 1976: 41].

У традиційній антропоцентричній парадигмі мова і культура як знакові системи розглядаються, з одного боку, як духовна реальність, єдина енергія етносу, що пронизує усе його буття, і як первинна концептуалізація світу, раціоналізації і структурування людського досвіду, відображена у космологічно зорієнтованій архетипній моделі світу. Ці два підходи, що значною мірою доповнюють і взаємопроникають один в одного, неодмінно пов'язуються з епістемологічними та феноменологічними ідеями, представленими у працях Ч.Піrsa, М.Еліаде, Т.А.Бернштам, В.І.Постовалової та ін. За В.І.Постоваловою, інтерпарадигмальне осмислення культурно-ідеального простору думки як «дому буття і духу» (М.Хайдеггер) передбачає три таких основних рівні, як *іманентно-семасіологічний*, при якому мова розглядається «в самій собі і для себе» як система розрізнявальних одиниць, *антропологічний*, який звертається до широкого екзистенціально-поняттєвого тла, системи збереження, обміну і збереженню інформації про буття і сутність людини, її мислення і загалом духовний світ і нарешті *теоантропокосмічний*, при якому мова розглядається у максимально широкому контексті – Бог, людина – світ в аспекті міфологічної прагматики, побудови міфоритуальних сценаріїв,

які кодують увесь життєвий цикл людини й його різних іпостасях – повсякденній, ритуально сакральній, релігійній [див. про це: Постовалова 1999: 28; Цив'ян 1995: 130]. Безперечно, саме останній з названих рівнів дає можливість для комплексного аналізу іманентно організованих вербальних і семіотичних концептів культури, представлених і як дихотомічна структура, і як внутрішньо організована ієрархія вторинних семіотичних систем, розподілених в різних полюсах структурних опозицій, що сягають у своїх витоках первісного міфологічного прототипу [Іванов и др. 1999: 13].

У космологічній концепції, як показали В.М.Топоров, Т.В.Топорова, Т.В.Цив'ян міфологічний прообраз інтеріоризується у поєднанні макрокосму і мікркосму, сягає основ сущого – початку – кінця, життя-смерті, ентропії і гармонії та ін. складових частин. Названі категорії, взаємопроникаючи і вступаючи у тісний контакт, корелюють з відповідними макромотивами на формально-структурному і змістовому рівні ритуалу, оскільки йому притаманний циклічний характер, відображуваний через означуване мовного знака. Йдеться про співвіднесеність природи знака з архетипною структурою символу, його мотивацією за допомогою стрижневих космологічних понять, з-поміж яких «внутрішня форма слова становить унікальне джерело для свідчень зі сфери міфології» [Топорова 1999: 252].

Наголосимо, що гносеологічний план обрядового знака значною мірою може бути осмислений у рамках згадуваних епістемологічної та феноменологічної концепцій, які, як відомо, передбачають структурування основ середньовічного Універсуму на основі бінарних протиставлень типу «початок-кінець», «життя-смерть», *моделей партиципaції* та *взаємотранзитивності* обрядів на структурно-семіотичному рівні. Так, висунутий К.Юнгом *принцип онтологізації феноменів колективного несвідомого* виражає первинність архетипу і зумовлює специфіку індивідуального людського досвіду і мислення. Тому не виключено, що змістове поле архетипу певним чином корелює з такими компонентами номінативного знака, як ноематичний, або десигнативний і ноетичний, або концептуальний. У тріаді десигнат – сигніфікат – стереотип спосіб позначення виступає образом-медіатором, перехідною ланкою між поняттям й екстенціональним планом обрядової одиниці. Внутрішня форма як ергон мовного знака, енергія сутності речі становить той ейдос, першообраз, у якому через матеріальну субстанцію фокусуються, перехресшуються аксіологічний, логічний та почасти і прагматичний простори. Зазначений підхід, що став уже традиційним, певним чином перегукується з тими епістемологічними концепціями, що розвивалися на ґрунті неопозитивізму та феноменології Г.Гусерля, Г.Шпета, П.Флоренського та ін. На думку Т.А.Бернштам, цей ракурс дослідження зорієнтовується як на пізнання та вивчення символічної мови культури з адекватною формою її вираження, так і на інтерпретацію народної символічної мови за допомогою формально-логічних операцій [Бернштам 1993: 22].

В теорії міфічного прачасу М.Еліаде представляє основні ідеї архаїчної онтології [Еліаде 1998: 11]. Румунський учений намагається пов'язати повторюваність архетипу з циклічністю процесів буття (поняття «вічного повернення»), де предмет і дія набувають значимості, форми, субстанції, стають реальними, матеріально вираженими тільки у випадку причетності до трансцендентної дійсності і/або повернення до міфологічного прототипу: їжа – це не просто фізіологічний процес, а постійно повторюване *при-частя* [Еліаде 1988: 15]. За цією концепцією, життя людини є безперервним повторенням дійств, які колись були здійснені іншими. У цьому плані заселення або освоєння якимись дикими варварськими племенами певних територій, що становить аналог Хаосу, символічно відтворює акт творіння, надає Космосу впорядкованості, довершеності, переходить від безформеного до форми. Ідеї Еліаде, як неважко помітити, можуть бути розглянуті як своєрідна паралель мотивації знаків на лексичному, номінативному рівні на основі *tertium comparationis*. Порівняймо хоча би таке твердження: діяння набуває змісту, реальності виключно у тому випадку, коли воно повторює якесь вихідне понят-

тя. Зокрема, обряди й релевантні профанні дії наділяються особливим змістом тоді, коли вони свідомо повторюють дії, властиві Богам або предкам [Еліаде 1998 :17].

Онтологічно-міфологічний стратум пропонованої нами концепції міжобрядового стереотипу орієнтується на *модель партиципації* в процесі лексичної категоризації досліджуваного обрядового континууму, організованого на засадах бінарного членування інваріантних архетипних комплексів. Розглянемо ці аспекти детальніше.

За теорією К.Леві-Брюля, структурування обрядово-міфологічного простору регулюється законом *партиципації* – співучасті, причетності, вираженого в ритуальних актах приєднання до соціальної групи, ініціації під час обрядовості народження, смерті та весілля [Мелетинский 1995: 44]. Відсутність чіткої межі між *цілим і частиною*, їхнє ототожнення, злиття, які відображаються в поняттях сну і не-сну, життя і смерті – ось головний символічний мотив, який пронизує середньовічний духовний універсум, де народження часто трактується як повернення мертвого, а кожна частина міфологічного простору причетна до того, що в ній знаходиться.

Цілісність ритуалу, що ґрунтується на біологічних механізмах бінаризму, визначається його міфопоетичною, або космологічною категоризацією, яка інтегрована в архаїчний тип ментальності, мислення і включає: по-перше, власне космологічні, «креаційні» схеми, за якими усі події ритуальної ситуації лише повторення вихідної алоподії, тобто акту творення, відображуваних структурою і семантикою ритуалу; провідний міфопоетичний мотив – боротьба космічного, гармонійного першопочатку з деструктивним, хаотичним началом, послідовне відтворення етапів сотворення і становлення світу; по-друге, генеалогічні схеми, схеми спорідненості і свояцтва, шлюбних стосунків, маркованих часовим діапазоном соціума і виражених в термінах поколінь у минулому та нащадків в майбутньому – *своїх та чужих* [Топоров 1988: 11]. У цій актуальній парадигмі архаїчної номінації існує поділ на своїх і чужих. Ця дихотомія не збігається з протиставленням сакрального/профанного, космосу/хаосу і на відміну від них має не операційне, а концептуальне значення. І своє і чуже характеризує уявлення про макрокосм, але чуже заряджене як благом, так і деструктивними тенденціями [Байбурин 1990 :3] . Розмежування *свого і чужого* актуалізується в ритуалі як сфера сакрального, особливо при семіотичному маркуванні просторових локусів, як внутрішніх – житла та його частин – *кута, порога*, так і зовнішніх – *дороги, перехрестя* чи, скажімо, *сакрального центра*.

Отже, одним із суттєвих відображуваних ритуалом моментів міфопоетичної епохи є, як зазначалось, тотожність мікрокосма і макрокосма, природного і людського; той самий принцип зумовлює моделювання міфопоетичного простору, який дискретизується шляхом співвіднесення з ритуально навантаженими семіотичними об'єктами. Вихідною точкою в семіотичній структурі обрядово-ритуального простору, що має максимум сакральності, є алолокус – ідея світового дерева, центру світу, де власне й відбувся акт творення. Міфопоетичний простір, як і час виявляються неоднорідними і негомогенними стосовно компонентів, складників, що його утворюють, оскільки певна ділянка простору завжди якоїсь мірою співвідноситься з сакральним центром. За давніми архаїчними уявленнями, просторово-часова неперервність, злитість виражається у циклічному характері ритуалу, у якому усі події виявляються динамічними, рухаються за *колом* згідно з відомим принципом «вічного повернення» (М.Еліаде). У часовому плані цей принцип виразно корелює з річним циклом обряду, повторюється під час свята, сакральність якого починається там і тоді, де й відбувається акт першотворення.

Представлена в обряді антропо – і космоцентрична тріада «Бог – Людина – Предмети» значною мірою орієнтується на дуалізм народного світогляду (злиття сакрального і профанного, язичницького і християнського), в руслі якого, вважає Ю.С.Степанов, релевантною є, по-перше, *ідея циклічності, повторюваності*,

рекурентності («смерть як друге народження») і, по-друге, архетипічна модель невідворотності, однострамованості, лінійності. Поєднання цих двох полюсів виявляється суттєвим для відтворення взаємоперехідних мотивів у весіллі та похороні. Мова йде про комплекс заходів, спрямованих на відділення, неповернення покійного або його прихід в новій якості (пор. подальші мотиви *voditi, *gostь) чи, скажімо, ритуальну функцію кола як образу циклічності, «вічного повернення», за Е.Іліаде, на відміну від міфологічного сприймання злиття поколінь, ототожнення себе з предками в руслі так званого осьового часу, нероздільності початку і кінця, на що звернула увагу Т.В.Цив'ян [Цив'ян 1990: 73]. При цьому засобом універсального зв'язку між Людиною і Богом, живими і мертвими виступали атрибути обміну -дари [Май 1985: 95]. Ця форма обміну становить в ритуалі засіб досягнення рівноваги, за допомогою якої не тільки встановлюється прямий контакт між представниками свого і чужого, але й до певної міри стирається грань між цими протиставленими поняттями. Чи не тому дари і хліб, придане і викуп, поминальні та весільні страви виступають у регулярному мотиваційному зв'язку з *Богом, долею, цілим і частиною*, входять у сигніфікативне наповнення таких обрядових семантем, як посад, коровай, поєднаних наскрізним принципом сполучення, єднання окремих частин, зближення своїх та чужих? [див. детальніше: Тищенко 1999].

Водночас для розуміння взаємозв'язків між весільним і поховальним обрядом, моментів їхньої взаємоперехідності на структурному, функціонально-предметному і дійовому зрізах релевантною є не тільки згадувана партиципійна модель, але й макромотив *rites de passage*, за Ван Геннепом. Перехідні, або, як їх ще називають, транзитивні ритуали, на думку Є.Мелетинського, включають символічне вилучення індивіда із соціальної структури, перебування його поза сферою власного локусу, ритуальне очищення і повернення в колектив в іншому статусі. У традиційній етнографії услід за працями Л.Нідерле, Я.Бистрона, Б.Малиновського *транзитивність* ритуалів родинно-побутового циклу визначається трьома основними поняттями – *ізоляцією, ініціацією та інкорпорацією, або соціалізацією*. Усі названі акти пов'язані з вилученням покійного з середовища живих, «обмеженням» життєвого простору породіллі як «нечистої» в ізоляційний період, який завершувався ритуальним очищенням. Ініціація, як правило, включала тимчасову символічну смерть, контакт з іншим світом (скажімо, зустріч з предками у потойбічному світі або зв'язок зі злими, демонологічними силами), після чого наступало нове народження, тобто перехід з одного стану в інший. Такими ініціюючими обрядами у весіллі був цикл обрядовості дівич-вечора, спрямований на відділення молодих від групи неодружених, розплітання коси і т.ін. Приєднання до колективу простежується при прийнятті новонародженого як члена родини (соціалізуючі магічні дії – покладення на *пори́г, ніч* тощо). В епістемологічній інтерпретації Б.Малиновського категорія ініціації пов'язується з ідеєю смерті; дві універсальні форми ритуального використання хліба передбачають зв'язок з жертвоприношенням та при-частям як ініціативними формами. І для першого, і для другого суттєву роль відіграє ідея дару, обміну подарунками на будь-якій стадії соціального контакту своїх і чужих. Ці аспекти виявляються суттєвими у плані з'ясування паралелей, аналогій, лексичного ізоморфізму номінацій, спільності їхнього сигніфікативного плану в обрядовості родинно-побутового циклу. До речі, звідси, з одного боку, роль обрядових перешкод, рубежів між освоєним і неосвоєним простором, які визначають семіотичні просторові орієнтації, специфіку їхнього лексичного вираження, а з другого – функція інвертованих форм ритуальної поведінки, як-от: ряження, вивертання одягу, зовнішні ознаки – кульгавість, чорне обличчя, які є типовими ознаками представників не-свого, чужого світу.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що у своїй всесакральній зорієнтованості ритуал становить космологічну модель універсуму, яка виявляється еквівалентною акту

творення, тобто центру світу у тому сенсі, що ритуал своєю акціональною і знаковою природою актуалізував саму структуру буття в циклічності і повторюваності його складових. Реалізація онтологічних, генеалогічних та аксіологічно-прагматичних ритуальних фокусів здійснюється через міфопоетичний прецедент, за яким, все що є «зараз», існує як суще – результат розгортання первісної ідеї першотворення, першопочатку. За допомогою набору етноархетипів, їхніх ціннісних орієнтацій консервується «духовно-практична діяльність людини», яка реалізується в акті номінації, внутрішній формі обрядового знакового утворення. Двоєке прагматичне спрямування ритуалу зумовлюється тим, що у ньому через єдність деструктивної, ентропічної та космологічної стихій переживається цілісність буття, що власне й осмислюється як благо, добро. Ця позитивна семантика, пов'язується як з ідеєю божественного, високого, сакрально маркованого, породженого актом творення, що є невід'ємною частиною космологічної довершеності, гармонії, так і створює атмосферу «оптимального емоційного стану», що супроводжується вибухом позитивних емоцій – *радості, захоплення, почуттям свободи* й особливої повноти переживання подій учасниками обряду чи свята. Водночас входження людини як суб'єкта і об'єкта ритуальної чи обрядової дії у структуру буття передбачає зростання й сфери негативних емоцій – почуття тривоги, неспокою, пригніченості, відчаю, страху, плачу, жаху, тобто підсилення ролі деструктивного, негативного чинника, оскільки у цьому разі ритуал здійснюється в екстремальних умовах – умовах максимальної загрози життю і самому існуванню людини.

Така подвійна вмотивованість внутрішньопарадигмальних шарів ритуалу зумовлює онтологічну стратифікацію лексико-семантичного поля емоцій. Його складові концептуально співвідносяться з таксономізацією, категоризацією емотивної сфери, яка виявляється зокрема через протиставні, антонімічні поняття на позначення складових частин та реалій сімейної обрядовості.

РЕЗЮМЕ

На основе объединения структурно-семиотического и феноменологического подходов предлагается рассмотрение основных принципов эпистемологии обрядовых знаков, их лексической категоризации в рамках архетипической модели мира. Организованные через систему бинарных противопоставлений космологические, мифопоэтические и обрядовые архетипы – пространственные, циклические, социальные и т.п. квалифицируются как инструмент реконструкции составных частей межобрядового стереотипа – партиципации, транзитивности, изоляции, эмотивной сферы.

SUMMARY

The cardinal principles of the ritual signs epistemology and their lexical categorization within a framework of an archetypal model of world is revealed through the semiotical and fenomenological combined approach. Cosmological, mythepoetic and ceremonial arche-types – spatial, cyclical, social arranged as a system of the binary oppositions are approached as instrument for reconstruction of the components of a ritual stereotype: participation, transitivity, izolation, emotiv sphere.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Байбурин А.К. Ритуал свое и чужое // Фольклор и этнография. Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Ленинград.: Наука, 1990. – С.3-17.
2. Бернштам Т.А. Новые перспективы в познании и изучении традиционной народной культуры (теория и практика этнографических исследований). – Київ, 1993.

3. Иванов В.В., Лотман Ю.М., Пятигорский В.М., Топоров В.Н., Успенский Б.А. Тезисы к семиотическому изучению культур (в применении к славянским текстам). – Tartu: Tartu Semiotics library, 1999.
4. К.Леви-Брюль Первобытное мышление /пер. с фр. и под ред. В.К.Никольского. – М., 1930.
5. Мелетинский Е.М.Поэтика мифа. – М.: РАН,1995.
6. Постовалова В.И. Лингвокультурология в свете антропологической парадигмы // Фразеология в контексте культуры. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С.27-33.
7. Тищенко О.В. Номінативне вираження тематики «доля-смерть» у слов'янській обрядовості сімейного циклу // Наукові записки. – Випуск XX. – Серія: Філологічні науки (мовознавство). – Кіровоград: РВЦ КДПУ. – С.63-73.
8. Топоров В.Н. О ритуале. Введение в проблематику // Архаический ритуал в фольклорных и раннелитературных памятниках. – М., 1988. – С.7-60.
9. Топорова Т.В. Об антропоцентризме древнегерманского космогонического мифа // Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке /отв. ред. Н.Д.Арутюнова, И.Б.Левотина. – М.:Индрик, 1999. – С.252-261.
10. Уфимцева А.А. Семантический аспект языковых знаков // Принципы и методы семантических исследований. – М.: Наука, 1976.
11. Цивьян Т.В. Лингвистические основы балканской модели мира. – М.: Наука, 1990.
12. Цивьян Т.В. Оппозиция мифологическое/реальное в поздних мифопоэтических текстах // Малые формы фольклора. Сборник статей памяти Г.Л.Пермякова. – М.: Восточная литература, РАН, 1995. – С.130-143.
13. Элиаде Мирча Миф о вечном возвращении: Архетипы и повторяемость. – СПб.: Алетейя, 1998.
14. Bartmiński J. Czy «językowy» jest tylko stereotyp «formalny»? // Język a kultura. – T.12. Stereotyp jako przedmiot lingwistyki. Teoria, metodologia, analizy empiryczne / pod red. J. Anusiewicza, J. Bartmińskiego. – Wrocław, 1998. – S.105-109.
15. Maj M., Zambrzycka-Kunachowicz A. Obrzędowa wymiana darów w kulturze ludowej // Etnografia Polska. – T.XXIX. – z.1. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk – Łódź. – 1985. – S.93-99.

Надійшла до редакції 25.08.2000 р.

ББК Ш10*316.1

НАЗВАНИЯ С ОСНОВОЙ **ТОВСТ-** (**ТОЛСТ-**) В ТОПОНИМИИ УКРАИНЫ

М.В.Жарикова

В топонимических системах позднего происхождения присутствуют названия, в основе которых лежат хорошо сохранившиеся апеллятивы с утраченным в общезыковом употреблении значениями. Такого рода «знакомые незнакомцы» являются топонимами с уже закрытыми смысловыми структурами, пережившими деэтиологизацию [1, с.41-43]. Задача исследователя – произвести реконструкцию начального процесса номинации географического объекта, определить тип референтной основы «первотопонима» (по классификации Е.С.Отина, – субстанциональной, казуальной или релятивной; см. там же, с.37-40), установить признак объекта, который получил отражение в еще «молодом» топониме с прозрачной этиологией и восстановить угасшее значение апеллятива, использованного в акте первичной номинации.

В связи с этим привлекают к себе внимание топонимы с основой *товст-* (*товщ-*) и *толст-* в топонимии Украины. Отдельную группу составляют названия степных могил и других возвышенностей с этим определением. Например, *Толстая могила* вблизи поселка Чернухино в Луганской области (ГОДК, с.6). Все они семантически прозрачные. Эти оронимы не имеют антонимических параллелей типа *Тонкая могила*. Появлению их мешает отсутствие самой возможности существования таких географических объектов. «Антонимической» парой *Толстых (Товстих) могил* могут быть оронимы с определением *гострий (острый)*. Ср. *Гостра могила*. Такая возвышенность в середине прошлого века была на берегу речки Булавинки, притока Крынки, впадающей в Миус (ВТКЕГ, 1863 г.). Однако такой антонимический ряд существует в гидронимии – в названиях водных потоков, о чем хорошо свидетельствуют данные фундаментального «Словника гідронімів України» (СГУ, с.567). Ср., с одной стороны, названия речек, ручьев и мокрых балок с основой *товст-* (*толст-*, *товщ-*): *Толстая* (она же *Толица, Товца*) – л.Белой, п.Лугани, п.Северского Донца, п.Дона; *Толстая* – п.Булавина (Булавинки), л.Крынки, п.Миуса, впадающего в Азовское море; л.Чернецкой, л.Харькова (Харьковки). л.Уды, л.Северского Донца; п.Вороной, л.Днепра; л.Кривой Руды, л.Сулы, л.Днепра (в Полтавской обл.) *Толста* – п.Вильшанки (Ольшанки) в Городищенском районе Черкасской области (протекает через *Товсте гирло*); *Товста* – п.Сулы, л.Днепра (на ней в XIX в. был хутор *Товста балка*); *Товстий* – семь водных потоков с таким названием отмечены в Закарпатской области, там же записан и составной гидроним *Товстий Звір*; *Толиць (Товиц)* – речка в бассейне Припяти, п.Днепра, в Житомирской области; *Товщье* – балка в бассейне Лугани, п.Северского Донца. А с другой стороны – *тонкие* (или *тоненькие*) водные потоки: балки *Тонкая* и *Тоненькая* в бассейне Волчьей, л.Самары, л.Днепра; четыре *Тонких* – из которых три в Черниговской области, а один в Ивано-Франковской, и, наконец, *Тонкие Воды*, впадавшие в Азовское море в границах Перекопа (гидроним отмечается источниками с XVII в.; на «Генеральной карте Украины» Г.Боплана – *Tinka Woda*, т.е. ‘тонкая вода’).

Существующие в апеллятивной лексике антонимические коррелятивные прилагательные *толстый* ‘большой, значительный в поперечном сечении’ и *тонкий* ‘небольшой в поперечном сечении’, ‘узкий’ и (что особенно актуально для номинации линейных гидрообъектов) ‘маленький, еле заметный’ позволили номинаторам использовать их для обозначения широких и нешироких, узких мокрых балок, полноводных или маловодных, пересыхающих ручьев. В гидронимии Украины присутствует еще одна пара соотносительных прилагательных, выражающая такие же смысловые отношения. Это названия типа *Широка(я)*, *Широкий* (их очень много) и *Вузька (Узкая)*, *Вузьенька* (которых сравнительно мало) (СГУ, с.123-124, 622-624).

Закрытость смысловой структуры *Толстых* гидронимов объясняется тем, что со временем изменились сочетательные (валентные) возможности прилагательного *товстий (толстый)*. В современной речи оно уже не способно сочетаться с географическими апеллятивами, обозначающими разновидности гидрообъектов или отрицательные элементы рельефа, с которыми оно свободно соединялось в прошлом – в первичных описательных названиях типа *Товсте гирло*, *Товстий Звір*, *Товстий ручай*, *Товста балка* и под.

При этом следует иметь в виду возможность появления названий мокрых балок и ручьев благодаря так называемой топонимической метонимии – контактному переносу «абсолютного» (непереоформленного) оронима или ойконима на близлежащий безымянный гидрообъект [2, с.106 и сл.]. Такого рода вторичную номинацию можно предположить в гидрониме *Товиц*, который О.П.Карпенко относит к семантической группе ‘водяная, чем-то богатая’ (← *tɔlʲstʲj, диалектное укр. *товиц* ‘жир’). Недалеко от *Товици* (бас. Припяти) находится и село *Товца* (СГУ, с.567). Ср. еще название балки *Толстая*

(она же *Товица*, Ящиков буерак), вблизи которой находится *Толстая могила*, а сама балка территориально связана с селом Ящиково (ГОДГК, с.244).

Особый интерес вызывает слово *товица*, которое изредка встречается в материалах по истории запорожского казачества. Ср. в одном из документов 1705 г.: «в товцу Самарскую пасек выбивати» (МИЗК-1, с.975). Среди крепостей (ретражементов), построенных русской армией на реке Самаре, была и Усть-Самара (выше находились еще две крепости – Старая Самара и Песчаная Самара) [4, с.47; 5, с.101.107], которая в середине XVIII в. в народной речи именовалась также *Усть-Товица* (ДИСУ, с.5; 1742 г.). На рукописной «Пограничной карте от Азова до Бендер» (XVIII в.) этот ретражемент поименован еще Главной Самарой (ЦГВИА, фонд ВУА, ед. хр. 20 192). В документе 1771 г. мы находим топоним *Товица*, выступающий уже как название леса (ДИСУ, с.25).

Есть основание полагать, что ойконим и дримоним *Товица* в топонимии старого Запорожья имели совершенно другую этимологию, чем рассмотренные выше названия с основой *товст-* (*толст-*). Если последние находились в коррелятивной связи с топонимами, мотивированными апеллятивами *острый*, *тонкий*, то географический апеллятив *товица*, неоднократно употребленный в источниках, изначально составлял антонимическую пару другому термину – *пуца*, мотивированному прилагательным *пустой* ‘ничем или никем не наполненный’, ‘нежилой’, ‘безлюдный’. Он входит в один семантический ряд со словами *пустошь*, *пустыня*, *пустота* ‘незаселенное место’. Ср. в документе 1587 г.: «Приняли на свой Воскресенской и Покровской приходъ изъ Тавренскіе пустоты к своей Низовской пустотѣ Бережную деревню со всѣми угодыи» [6, с.1730]. Следующим шагом в семантическом развитии слова *пуца* было появление значения ‘глухие лесные заросли, непроходимый, девственный лес’ (в котором не живут люди). Оба эти значения присутствовали уже в древнерусском слове *пуца*. Синонимом его был апеллятив *чаща*, т.е. густо (*часто*) растущий лес или кустарник. Его структурным аналогом является русский народный географический термин *чища* ‘вырубки’ – от *чистый*. Так, например, в прошлом столетии называлась «безлесная полоса верст в 20-25 шириной» на левом берегу Волги, где в старину был лес [10, с.117].

В народных преданиях и рассказах о Запорожье, собранных в конце XIX – начале XX вв. Я.П.Новицким, слово *пуца* (а также его форма множ. числа *пуци*) означает ‘незаселенное место, за пределами поселения; невозделанное поле; неосвоенный человеком лес’. Например: «Зарядыв Семен рушныцю и посунув очеретами в *пуцу*. Иде вин тай иде, иде тай иде, а очерет густый та высокий и свита не выдно» [8, с.77; запись 1888 г.); «Через стико там днив дійшло військо до того лису и сунуло прямо в *пуцу* (там же, запись 1894 г.); «Там вин оженився и зробыв соби хату в таких *пуцах*, шо мало хто знав» (там же, с.80; запись 1885 г.); «Колысь то в запорожських *пуцах* жив пустельнык. Довго вин там жив, и стало ему скушно: не исть, не пье, не молыться... Прыкнувся лукавый чоловиком и прыходе до его. «Чого, пустельныку, журышся?» «Того, каже, що одын в *пуцах*: скушно!» (там же, с.113-114; запись 1887 г.). Ср. еще в одном из «преданий о местностях», записанном в бывш. Черниговской губернии, где *пуца* (*пуци*) – ‘незаселенное место; невозделанная земля’: «то він поїде до того болітця, забере тее, що в того чоловіка вкрав, та й одвезе у *пуцу*. (...) А тоді кругом нашого села усе *пуци* були; оце Нагалле, що за шляхом, зоветься, Редьковщина, Лапківщина, коліно тес – се все *пуци* були несходимі, нечисленні, аж туди до Попасного і к Дроздівським лісам. А тепер бач на яке попереверталось: орем усюди» [9, с.222].

В отличие от пустых мест (*пуц*), *товици* представляли собой заселенные, освоенные человеком территории, где жили не одиночки – «пустельники» (см. выше), а многочисленные поселяне, которые имели дома, разводили скот, пахали землю и вели другие хозяйственные дела. Существительное (географический апеллятив) *товица* мотивировано прилагательным *товстий* (*толстый*) ‘имеющий что-либо в большом количест-

ве', 'отличающийся изобилием'. Ср. в древнерусском языке *тольстая пища* 'обильная еда' [7, с.1047]. В украинской народно-диалектной речи его сочетательные возможности были шире, чем в современном литературном языке, о чем свидетельствуют такие примеры: «Тоди ще хат було не дуже *товсто* (т.е. не очень много – М.Ж.), билиш жылы куренямы» [8, с.76]; *товста зима* – 'зима із великими снігопадами' [11, с.127]. В.И.Даль указывает на ряд устойчивых атрибутивных словосочетаний с фразеологически связанными значениями прилагательного *толстый*: *толстое пиво*, т.е. 'густое, хлебное'; *толстый голос* – 'низкий голос'; *толстый колокол* – колокол с густым', или «толстым звоном» [12, с.414].

Главная река богатой Самарской паланки запорожских казаков – Самара протекала по густо (или *товсто*) заселенной местности, которая в народной речи именовалась *Товщей*. Так назывались и могучие леса на ее побережьи (ср. хороним *Самарська товща* в документе 1705 г., или просто *Товща*). На основании дошедшего до нас варианта названия главной крепости на Самаре – *Усть-Товща* (она же Усть Самара) можно сделать заключение, что благодаря контактному переносу, или топонимической метонимии, типа «хороним → гидроним» сама река Самара когда-то тоже называлась *Товщей*. Этот параллельно употреблявшийся гидроним дошел до нас в «отраженном» состоянии. Впоследствии он был забыт. Все сказанное свидетельствует о полиэтиологической природе и смысловой «многоликости» топонимов с основой *товст-* (*толст-*, *товщ-*).

РЕЗЮМЕ

У статті розглядається поліетіологічна природа географічних назв з основою *товст-/ толст-* в топонімії України.

SUMMARY

In this article the polyaetiological nature of place-names with the stem *товст-/ толст-* in the toponymy of Ukraine is discussed.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Отин Е.С. Из заметок к лекциям по топонимике // Восточноукраинский лингвистический сборник. – Вып.6. – Донецк: Донеччина, 2000.
2. Отин Е.С. Топонимическая топонимия (вид связи: «гидроним – ойконим») // Перспективы развития славянской ономастики. – М.: Наука, 1980. – С.106-121.
3. Надхин Г.П. Память о Запорожье и о последних днях Запорожской Сечи. – М.: 1872.
4. Байов А. Русская армия в царствование императрицы Анны Иоанновны. Война России с Турцией в 1736-1739 гг. Первые три года войны. – Т.2. – СПб.: 1906.
5. Срезневский И.И. Материалы для словаря древнерусского языка. – Т.2. СПб.: 1895.
6. То же. – Т.3. – СПб.: 1903.
7. Новицкий Я.П. Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875-1905 г. (репринтное воспроизведение издания 1911 года). – Рига: Сприндлитис – 1990.
8. Драгоманов М. Малорусские народные предания и рассказы. – К.: 1876.
9. Мельников П.И. (Андрей Печерский). В лесах. – М.: ГИХЛ – 1953.
10. Чабаненко В.А. Словник говірок Нижньої Наддніпряни. – Т.4. – Запоріжжя, 1992.
11. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка. – Т.4. – СПб, М.: 1882.

СПИСОК СОКРАЩЕНИЙ

1. ВТКЕГ – Военно-топографическая карта Екатеринославской губернии 1863 г. // Центральный государственный военно-исторический архив (Москва). Фонд ВУА, ед.хр. 21 308.
2. ГОДГК – Ковалевский Е. Геогностическое обозрение Донецкого горного кряжа // Горный журнал, 1829, кн. 1-2.
3. ДІСУ – Яворницький Д.І. До історії степової України. – Дніпропетровське: 1929.
4. л. – левый приток.
5. МИЗК-1 – Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб.: 1888.
6. МИЮК – Материалы для истории южнорусского края в XVIII ст.(1715-1774), извлеченные из старых дел Киевского губ. архива А.А.Андреевским. – Одесса: 1886.
7. п. – правый приток.
8. СГУ – Словник гідронімів України. Укладачі І.М.Желєзняк, А.П.Корепанова, Л.Т.Масенко, А.П.Непокупний, В.В.Німчук, Є.С.Отін, О.С.Стрижак, К.К.Цілуйко. – Київ: Наукова думка, 1970. – 780 с.
- СМЗК – Эварницкий Д.И.Источники для истории запорожских казаков. – СПб.: 1888.

Надійшла до редакції 26.09.2000 р.

P E R S O N A L I A

Г.И.РИХТЕР
(1902-1976)

Л.Н.Саркисова

Г.И.Рихтер – один из тех преподавателей Донецкого университета, о котором трудно говорить в прошедшем времени. Хотя со дня его смерти прошло уже почти 25 лет, мы постоянно ощущаем его присутствие, мысленно обращаемся к нему за советом.

Первая моя встреча с ним произошла в 1960 г. Передо мной стоял невысокий лысоватый человек с худым прокуренным лицом, на котором светились необыкновенные по своей выразительности глаза, излучающие ум, скрытую энергию, доброту и веселость. Еще не сказав ни слова, он уже располагал к себе, как бы приглашая к непринужденному разговору без страха и волнения. Таким он был всегда: открытым, доступным, умеющим не только слушать и слышать, но и убеждать, когда считал это необходимым.

Окончив в 1927 г. Харьковский институт народного образования, Г.И.Рихтер до 1934 г. работал в средних школах Харькова. Уже тогда он привлек к себе внимание одного из крупнейших языковедов – члена-корреспондента Академии наук СССР и академика Академии наук Украины Л.А.Булаховского, дружеские отношения с которым у него сохранялись всю жизнь. В 1934 г. по приглашению Донецкого металлургического института Григорий Исаакович возвращается в родной город и занимает должность заведующего циклом русского языка в этом вузе и одновременно преподает в вечернем учительском институте. Когда же первого сентября 1937 г. в Донецке (бывшем Сталино) открывается пединститут, его приглашают заведовать кафедрой русского языка, которую он будет возглавлять 32 года.

Григорий Исаакович был неординарным человеком, сговорчивым и добрым и в то же время неуступчивым, если речь шла о научных убеждениях, профессиональной честности и просто порядочности. Именно поэтому он сумел создать в пединституте такую кафедру, которую задолго до образования университета уже называли *университетской*, подчеркивая профессионализм ее членов.

Кафедра была небольшой: сам Г.И.Рихтер, Г.П.Цыганенко – ныне доктор филологических и педагогических наук, профессор, М.В.Ионина – кандидат филологических наук, доцент, Л.Н.Саркисова – кандидат филологических наук, доцент, А.П.Билык – старший преподаватель; позднее в ее состав вошли Е.С.Отин – ныне доктор филологических наук, профессор, академик Петровской Академии наук и искусств (Санкт-Петербург), заслуженный деятель науки Украины, Э.В.Кузнецова – тоже защитившая докторскую диссертацию и позднее заведовавшая кафедрой русского языка Уральского университета в России и другие. Работать на кафедре было легко и интересно. Легко потому, что при всей требовательности Григорий Исаакович был доброжелательным и в высшей степени тактичным человеком. Его замечания не вызывали обиды, напротив, побуждали осознать недочеты или ошибки и преодолевать их. Легко было еще и потому, что на кафедре была создана доверительная и доброжелательная обстановка. Григорий Исаакович умел остроумным словом или шуткой (а шутить он очень любил) снимать возникающую напряженность. Чего стоила, например, одна из любимых им иронических фраз: «И ты права, Сарра», в которой библейское «Сарра» заменялось именем или именами спорящих (Галя, Маша или Лида), что немедленно переводило спор в иную тональность.

Работать на кафедре было интересно: богатство знаний Григория Исааковича, широта его взглядов, тонкое чувство слова вызвали глубокое уважение и стремление «подтянуться».

Его любовь к литературе была удивительной, а знание поэзии, особенно современной, просто поражало. Среди наиболее любимых поэтов были полузапрещенные в то время А.А.Ахматова, О.Э.Мандельштам, Б.Л.Пастернак, М.И.Цветаева. Увлекался Григорий Исаакович творчеством В.В.Высоцкого, собирая записи его песен и рукописные тексты. Все это свидетельствовало о безупречном филологическом вкусе и демократических убеждениях Г.И.Рихтера. Григорий Исаакович писал стихи. Можно сказать, был мастером стихотворной эпиграммы. Вот один из примеров, весьма характерный для него.

В книге «Живой как жизнь» К.И.Чуковский, говоря об излишней, с его точки зрения, строгости в оценке речевой культуры, упомянул в числе других и Григория Исааковича: «Впрочем, и Г.И.Рихтер (очень почтенный советский ученый) настаивал, что нехорошо говорить *фигли-мигли*, а следует *фигели-мигели*, хотя ни от *фигелей-мигелей*, ни от *гогелей-могелей* правильность речи не зависит нисколько» (с. 112). Григорий Исаакович не стал спорить с писателем, а со свойственным ему юмором сочинил ответную эпиграмму и отправил ее Корнею Чуковскому по почте:

В тот день, когда меня постигли
Языкознанья зуд и пыл,
Зачем, зачем я фигли-мигли
В свою брошюру поместил?
И свет ее с улыбкой встретил,
Среди забот прочел, зевнул,
Старик Чуковский нас заметил
И невзначай ... подковырнул.

Говоря о Григории Исааковиче, нельзя не отметить, что он очень любил общаться с молодежью, и молодежь тянулась к нему, не ощущая в общении с ним возрастной разницы.

Г.И.Рихтер относился к числу тех ученых, которые написали немного, но были хорошо известны. В очень популярном среди учителей-словесников журнале «Русский язык в школе» были опубликованы его статьи «Синтаксическая синонимика в современном русском литературном языке» (1937, №3), «Наблюдения над первообразными предлогами и предложенными конструкциями» (1955, №6), «Словообразовательные параллели в системе русских имен действия» (1957, №4), а в «Научных докладах высшей школы. Филологических наук» – теоретическое исследование «Вопросы классификации омонимов» (1961, №1). В этих публикациях разрабатывались сложные и спорные вопросы лингвистической науки. Это касается, прежде всего, последней статьи, в которой детально анализировались проблемы классификации омонимов, имеющие принципиальное значение как для теории лексикологии, так и лексикографической практики. Критически рассмотрев множество критериев разграничения омонимов, выдвинутых крупнейшими учеными (В.В.Виноградовым, Л.А.Булаховским, А.А.Реформатским, Н.М.Шанским и др.), Г.И.Рихтер вполне справедливо, на наш взгляд, утверждал, что при установлении типов омонимов надо исходить из самого общего принципа, позволяющего объединять в группы однородный материал. Исходя из этого, он выделял две основные группы омонимов: принадлежащие к одной и той же части речи, например *ключ* и *ключ*, и к разным частям речи, например, *мой* и *мой*. Что же касается совпадения омонимов во всех или отдельных формах, то этот признак должен рассматриваться, подобно другим, как производный и вторичный. Такой критерий

позволял выдвинуть единое основание для установления омонимических типов и снять многие противоречия, возникающие при классификации омонимов.

Г.И.Рихтер уделял много внимания работе над учебными пособиями для студентов. Его «Лекции по введению в языкознание», вышедшие в свет в ту пору, когда в них была особенно острая потребность, поскольку тогда не было еще современных учебников по этому курсу, стали весьма популярными. Над этим учебным пособием Григорий Исаакович работал несколько лет, постоянно совершенствуя его. Впервые «Лекции...» вышли в свет в 1962 г. в четырех выпусках по разделу «Лексикология». В 1966 г. издаются еще три выпуска «Введения в языкознание» по разделу «Грамматика», в 1970 г. вторым изданием, исправленным и дополненным, выходит учебное пособие для студентов-филологов по разделу «Лексикология» – «Лекции по введению в языкознание» (ротапринт, 1000 экз.). До сих пор активно используется его брошюра о культуре речи, отражающая двуязычную ситуацию в Донбассе, взаимодействие русского и украинского языков.

Весь свой талант Григорий Исаакович Рихтер вкладывал в то, чтобы обучать студентов. Учить – была его страсть и главная забота жизни. Его лекции были доведены до совершенства, недаром многие поколения студентов восхищались ими и любили своего учителя. Помним, чтим его и мы как учителя и друга. И эти строки – дань его памяти.

Надійшла до редакції 02.10.2000 р.

І С Т О Р І Я

ББК ТЗ (4 Укр) 242

ЗЕМЕЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ НА БОСПОРЕ V-III вв. до н.э.*Л.Г.Шенко*

В настоящее время продолжается разработка концепций по кардинальным проблемам античности, имеющим значение для всех типологически близких обществ (проблемы полиса, эллинизма, социальных отношений).

В работах 80-90 гг. наблюдается преодоление схематизма при характеристике древних обществ. В изучении их структур обозначены новые подходы. Ведущие историки отмечают большую значимость социально-культурного фона, разновариантность социально-политических последствий технических достижений. При социальном членении древних обществ отмечают большую историческую роль общины, свободных общинников (полноправных граждан) и наличие различных категорий зависимого населения [1].

Особый интерес вызывают периферийные регионы античности, расположенные в зонах контактов типологически разных обществ. История Боспорского царства, существовавшего в специфических условиях контактов со степным миром, является тому примером. Сложностью решения отличаются, в первую очередь, вопросы, связанные с выяснением характера и специфики земельных отношений Боспора.

Проблемы боспорского землевладения затрагивались советскими историками, главным образом в связи с характеристикой социально-классовой структуры государства и определением социальной принадлежности земледельцев.

В 30-е годы. вопрос о земельных владениях полисов Боспора был поставлен С.А.Жебелевым [2]. Далее проблема разрабатывалась В.Д.Блаватским [3], В.Ф.Гайдукевичем [4].

С расширением археологических работ на Керченском и Таманском полуостровах в 60-70-е годы внимание исследователей обратилось к сельским территориям – хоре. И.Т.Кругликовой был поднят вопрос о соотношении разных категорий земель Боспора – государственных, царских, племенных [5].

Эпиграфические упоминания специальных должностных лиц, управляющих царскими землями в первые вв. н.э., обратили на себя внимание М.И.Ростовцева [6].

А.А.Масленниковым на основании многолетних работ (80-90-е гг.) в Крымском Приазовье выявлена серия новых памятников. Он значительную часть земель этого региона интерпретирует как царскую [7]. Совместно с С.Ю.Сапрыкиным он развивает тезис о наличии на Боспоре на царских землях условного, мелкого землевладения военных поселенцев, имеющего традицию со времени эллинизма. Рассматривая вопрос о формировании и размещении царских земель, А.А.Масленников считает возможным говорить о начале складывания царского домена в VI в. до н.э. на Таманском полуострове [8].

Итак, в результате изучения данной проблемы исследователями было высказано мнение, что в ходе развития на территории Боспорского царства сложилось несколько форм земельной собственности. Исходя из общеисторических положений, констатируется, что земельный фонд каждого полиса включал общественные, храмовые земли и частные наделы мелких, средних и крупных землевладельцев. На Керченском полуострове до Спартокидов греками были освоены прибрежные земли, на которых располагались города и городки с их хорой. В ходе завоевательных походов боспорских царей

территория страны значительно увеличилась, и ученые сочли возможным говорить о царских землях, которые включали земли подвластных племен. При этом в научной литературе рассматривалось главным образом состояние землевладения в I-III вв. до н.э. и I-III века н.э.

Вопросы земельной собственности, соотношения ее разных форм, специфики и характера землевладения на Боспоре очерчены в общих чертах и продолжают оставаться наиболее спорными и нерешенными в научной литературе. Аналогии характеру и структуре землевладения находят в основном в эллинистических государствах Малой Азии и Средиземноморья. При этом изменения в землевладении не всегда четко хронологически дифференцируются, не всегда учитывается взаимосвязь формы земельных отношений и административно-территориальной структуры государства. Следует также отметить, что наиболее часто проводимые параллели с Понтийским царством оставляют в тени то обстоятельство, что царство Понт появилось как политическое образование в 297 г., т.е. в начале III в. до н.э., и система землевладения при Митридатах основывалась на древневосточной традиции рассматривать царя как верховного собственника всех земель. Основой власти правителей являлась «царская земля», состоявшая из «родовых» земель и завоеванных территорий.

В VII-VI вв. до н.э. греческие города на северных берегах Черного моря и Керченского пролива были организованы на полисной основе. Полис как общинная структура мог существовать лишь при относительно небольших размерах своей территории. Законы внутреннего развития полиса не требовали территориального расширения, тем более экспансионистских кампаний. Размеры полиса с учетом хоры устанавливались изначально с момента его основания. Границы определялись с расчетом перспективы роста полиса еще в раннее время [9].

В первой половине VI в. до н.э. на берегах Керченского пролива возникают первые ионийские колонии. Поселенцы следовали варианту своей модели колонизации, обосновываясь в местах, не занятых постоянным оседлым населением [10]. Археологические исследования на Боспоре последних десятилетий расширили представления о количестве памятников, их характере, облике и этнической принадлежности. Эти данные с учетом современных историко-теоретических исследований и реконструкций предполагают углубление и дальнейшее исследование намеченных проблем.

Территория Керченского полуострова обследована археологами достаточно хорошо. Однако пункты, где обнаружены находки VI-V вв. до н.э. крайне малочисленны. В Восточном Крыму известно 124 «скифских», или варварских (тавро-скифских, кызыл-кобинских) памятников [11]. Погребения VI-V – первой четверти IV вв. сосредоточены в Акташском могильнике (12), Фронтное (64). Золотое (Стоячий Камень) – 15, Мысыр – 4 [12; 13]. Причем могильник у с.Фронтное можно относить к группе восточно-керченских памятников довольно условно, т.к. он расположен на Акманайском перешейке. Акташский могильник находится в районе мыса Казантин, т.е. вне зоны контакта с ранними греческими колониями.

Греческих памятников вне зоны полисного землевладения также известно немного. Поселений, датируемых VI-V вв. до н.э., около десяти. Как правило, они находятся в прибрежной зоне или тяготеют к городской хоре, т.е. скорее всего связаны с греческим этносом [14]. Внутренние пространства полуострова были лишены оседлого населения [15].

В начале V в. до н.э. (480 г. до н.э.) происходит объединение некоторых боспорских городов под властью Археанактидов. В 438 г. до н.э. к власти приходит династия Спартокидов. До второй четверти IV в. до н.э. серьезных территориальных изменений на Боспоре не прослеживается. Археанактиды и первые Спартокиды ведут политику, направленную на создание и расширение союза боспорских городов. Их интересы об-

ращены главным образом на полисы, основанные на берегах пролива. Уже Спарток I ведет войну с Феодосией, желая подчинить Боспору богатый город. Присоединение города произошло уже при Левконе I. Между 410-405 гг. до н.э. Нимфей вошел в состав Боспорского царства.

Серьезные территориальные изменения государства прослеживаются со второй четверти IV вв. до н.э., когда на Боспоре начинает править Левкон I (389-349 гг. до н.э.). В одной из посвященных надписей боспорский царь Левкон I назван царем синдов, торетов, дандариев, псесов, архонтом Боспора и Феодосии. Из этого следует, что завоевательные интересы правителя после присоединения Феодосии были обращены на восток, в сторону Азиатского Боспора.

Очевидно, земли Керченского полуострова вне полисных владений находились и вне политического контроля правителей Боспора до начала IV в. до н.э. В первые десятилетия IV в. до н.э., согласно по археологическим данным, наблюдается рост количества поселений и расширение застройки городов.

Так, вокруг Нимфея в нач. IV – рубеж IV-III вв. до н. э. отмечается бурный рост хоры. В округе Нимфея выявлено 35 поселений начала IV в. до н.э. Особенно резко увеличивается число поселений во второй и третьей четвертях IV в. до н.э., что приходится на период союзнических отношений греков и варваров. Плотное расположение, не выходящее за определенные рамки, свидетельствует, очевидно, о полисном землевладении. Территория сельскохозяйственной округи представляла собой четырехугольник (около 7 x 7 км) с естественными границами в виде больших глубоких балок [16].

На рубеже V и IV вв. до н.э. на территории Анапы археологически фиксируется внезапный «выплеск» города за прежние рубежи. Поселение, существовавшее на месте Анапы в последних десятилетиях VI – нач. IV в. до н.э, в первой половине IV в. до н.э. приобретает статус полиса и имя Горгиппия. Примерно во второй четверти IV в. до н.э. Горгиппия была заново распланирована и разрослась. Внезапное расширение городской территории, возможно, явилось результатом включения полиса в объединение боспорских городов [17]. В Пантикапее городская территория в период Спартокидов расширялась 3 раза в IV, III и II вв. до н.э. Рост городской застройки наблюдается и в Фанагории.

В распоряжении исследователей есть археологические материалы и прямые указания древних авторов, свидетельствующие об основании новых городов на территории Боспора в период правления Спартокидов. Это Киммерида, или Киммерик, на азиатском берегу. Псевдо-Скимн сообщает, что *Κιμμερίς πόλις* был основан боспорскими тиранами (Ps. Scymn., 896). Блаватский относит дату основания города ко времени правления Перисада I [18]. Это не исключает, что город был построен на месте более древнего поселения, как это можно заключить по словам Страбона (X1, 2,5).

Страбон также сообщает, что эллинами с Боспора был построен Танаис (X1,2,3). Археологические данные показывают, что это имело место в конце IV – первой четверти III в. до н.э. И вначале Танаис не подчинялся Пантикапею.

Несмотря на тираническое правление, города, вошедшие или включенные в союз, сохраняли полисные институты. Немногочисленные источники сохранили некоторые свидетельства о существовании в V-II вв. до н.э в ряде городов гражданской общины. К городам, пользующимся остатками автономии, кроме Пантикапея, Фанагории и Танаиса, можно отнести Горгиппию, Китей, Гермонассу, а также Патрей, Киммерик, Кепы, Зенонов Херсонес, Нимфей, Мирмекий. Эти населенные пункты, основанные в VI-V вв. до н.э., упоминаются у древних авторов как полисы, а археологические данные демонстрируют близкую картину жизни горожан. В некрополях прослеживается погребальный обряд однородного в социальном отношении населения греческого облика.

Не подлежит сомнению, что экономической основой городов были прилегающие к ним земли, составляющие их собственность. Гораздо сложнее обстоит дело с интерпретацией царских, государственных и общественных земель. Не представляется возможным получить окончательный ответ на основе имеющихся в настоящее время данных, любые варианты будут гипотетичны. Однако попытаемся рассмотреть доступные материалы и предположить один из вариантов.

С VI до III в. н.э. на Керченском полуострове существовало 233 поселения [19]. Благодаря археологическим разведкам 90-х годов их число увеличилось [20-22]. Большинство из них возникло в IV – нач. III вв. до н.э. Планировка и характер поселений отличаются значительным разнообразием [23]. Рост количества поселений прослеживается главным образом в пределах хоры городов.

Примечательно, что около середины III в. до н.э. значительная часть поселений Европейского Боспора прекращает свое существование. Возрождение начинается с конца III в. до н.э.

Возникает вопрос о статусе земель, заселенных в IV – нач. III вв. до н.э. Источники позволяют говорить о том, что значительная часть поселений была заселена греками.

Очевидно, эти земли, внутренние пространства Керченского п-ва находились уже в зоне влияния Боспора. Многие исследователи считают, что эта территория ранее принадлежала скифам. К 80-м гг. V в. до н.э. относят зарождение договорных отношений между Боспором и Скифией, после определенного периода, когда скифы были реальной угрозой Боспору. В IV в. до н.э. предполагается существование довольно устойчивых договорных контактов между этими двумя политическими образованиями [24]. Более того, варвары становятся во второй половине IV в. до н.э. основой боспорского войска.

Можно ли говорить о том, что данные территории являлись собственностью боспорских царей? В эллинистических государствах, с которыми обычно проводят аналогии, завоеванные земли становились царской земельной собственностью, притом что монарх считался верховным правителем всех земель в стране [25-26].

Не вдаваясь в дискуссию о происхождении власти Спартокидов, отметим следующее. Характер власти Спартокидов определен как тирания. Относительно ее содержания есть различные мнения. Ф.В.Шелов-Коведяев, вслед за Ю.Г.Виноградовым, отмечает ее автократический и узурпаторский характер [27].

Ряд фактов говорит о том, что в первой четверти IV в. до н.э. Боспор переживал период своего формирования как государственного целого. И этот период характеризовался непрочностью власти Спартокидов.

В надписях Спартокиды называются архонтами, династами. Согласно Аристотелю, «династия» – это форма олигархического правления, при которой власть принадлежит отдельным влиятельным семьям (Pol. IV, 5 = Вестник древней истории. 1979. №2. С.231). Упоминание о существовании оппозиции Спартоку I в Феодосии, ориентация на демократические Афины и их союзников позволяет считать, что его власть не выходила за общие рамки эллинских традиций оформления государственности.

Вопрос о характере власти и ее основе непосредственно связан с «царским землевладением». В данном случае весьма существенным является содержание данного термина. Какие земли могли считаться царскими? В историографии отмечалось, что земли, незанятые хорой полисов и храмами, а также приобретенные в ходе завоеваний, являлись собственностью гражданской общины, общественными или государственными. Имеет ли смысл для ранней истории Боспора постановка вопроса о существовании как «царских», так и «государственных» земель, или эти понятия по сути тождественны?

Одни исследователи полагают, что Спарток I (438/437 – 433/432), захватил власть в государстве незаконно [28] и поэтому должен был найти иную социальную и эконо-

мическую опору власти, не связанную с полисными принципами. В первое время он шел по пути расширения боспорской симмахии.

Укрепление власти он мог искать вне полиса (или союза) Это должна была быть частная собственность царя, т.е. экономически независимая от собственности полисной. Спартокиды нашли направление, в котором эффективно действовали – это хлебная торговля. Ликвидировав конкурентов, Спартокиды получили право распоряжаться портами и регулировать внешнюю торговлю. Поставив под контроль область экспорта-импорта они могли богатеть за счет фискальных сборов, а также заниматься перепродажей хлеба за границу. Это значит, что одна из важнейших функций полисов была подчинена юрисдикции Спартокидов. Собственность правящей династии на порты открывала возможность для обогащения. Шелов-Коведяев полагает, что на этом покоилось состояние династии в начальный период ее правления. В пределах полисной системы такое положение не могло быть прочным. Но особой нужды в собственных землях, царском землевладении, не возникло. [29].

Очевидно, Спартокиды начиная с Левкона I, укрепление своей власти видели в проведении политики колонизации полисных и новых (полученных по договору?) земель за счет привлечения переселенцев из греков и варваров. Земли, скорее всего, составляли государственный (общественный) фонд.

Освоение этих земель могло обеспечиваться эллинскими переселенцами из других регионов. Данные лапидарной эпиграфики свидетельствуют, что в столице и других городах Боспора проживали пришельцы не только из близ лежащих городов, но и из городов Малой Азии, Аттики. Аркадии и др. (КБН, 6,а) [30]. Диодор свидетельствует о пребывании на Боспоре наемных солдат-эллинов и варваров (XX.22), о помощи Евмела византийцам, синопейцам, и др. эллинам. (XX,25). Волны переселенцев обусловили, вероятно, возникновение новых и рост старых городов [31].

В пользу того, что значительная часть поселений была заселена греками, может свидетельствовать внедрение виноградарства в Крыму. Появление винодельческих хозяйств фиксируется в Вост. Крыму, Ольвии и СЗ Крыму в конце IV вв. до н.э. Такие культуры, как виноград и масличные, не были распространены к этому времени в данном регионе. Их производство несомненно связано с хозяйственной деятельностью греков. Винодельческие комплексы IV-III вв. малочисленны на Европейском Боспоре, и почти неизвестны на Азиатском [32]. Скорее всего, в это время они обслуживали собственные потребности.

Царские земли должны отличаться своей организацией от полисных (городская хора), что археологически может проявляться в иных типах планировки поселений. Но появляются признаки особой формы землеустройства и землевладения – с середины – второй четверти I в. до н.э. в Крымском Приазовье.

Вероятно, получение земель на приемлемых условиях, не связывавших владельцев земель твердыми обязательствами, обусловили интенсивность заселения боспорских земель и экономический подъем страны в IV – первой половине III вв. до н.э.

Данные позволяют говорить о наличии царских земель более определенно для первых веков н.э. В первые века н.э. уже сложилась административно-территориальная структура государства. Социально-экономические отношения на Боспоре после Митридатовских войн, очевидно, имели сходство с теми, которые сложились в Понте, государстве Селевкидов.

Источники упоминают специальную должность начальника царских земель *ο ἐπί τῆς βασιλείας*, которая впервые встречается при Савромате I (93/4 – 123/124 гг. н.э.). Царские земли не составляли единый массив, а были разбросаны по разным районам страны. Лица, занимающие должность начальника царских земель, отмечены в районе Горгиппии, на Керченском полуострове, Танаисе.

Таким образом, следует отметить, что в начальный период истории Боспора границы страны не были четко маркированы и юридически зафиксированы. Очевидно, до второй четверти IV в. до н.э. основной фонд земель Боспора составляли полисные земли. К сер. III в. до н.э. можно говорить о сложении земельного фонда Боспорского Царства, выделив категории полисных земель и общественных (государственных). В период IV – первой половины III вв. до н.э. территория Боспора особенно Европейской части была достаточно насыщена поселениями, что особенно бросается в глаза при сравнении с первыми веками нашей эры. В это время существует обилие поселений различных пространственных структур, что вряд ли может свидетельствовать о строгой централизованной колонизационной политике боспорских правителей.

Царский фонд, или семейно-родовые земли династии Спартокидов, которые являлись бы материальной основой ее могущества, только формируются. Возможно, регионом, где это происходило, было Крымское Приазовье. Именно там со второй четверти IV в. до н.э. отмечены признаки особой формы землеустройства и землевладения.

РЕЗЮМЕ

В статті розглядається сучасний стан вивчення поземельних відносин на Боспорі в VI-I ст. до н.е. Увагу привертає питання співвідношення різних категорій земель та умови їх формування. На підставі археологічних та писемних джерел зроблена спроба хронологічно диференціювати структуру земельного фонду держави Спартоکیدів. Звернено увагу на зміст поняття «царські землі» та на час їх укладення.

SUMMARY

The article is to the modern statement of learning land relations in Bosporos VI-I A.L. The author pays special attention to the mutual relations of different land categories and terms of their forming. On the base of archeological and written sources the attempt of chronologically differentiation of the land fund structure of the Spartokid's state has been made. The special attention is paid to the notion of «tsar land» and to the time of their forming.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. История Востока. Т. 1. Восток в древности. – М.: Восточн. лит-ра, РАН, 1997. – С.8.
2. Жебелев С.А. Основные линии экономического развития Боспорского государства // ИОН. – 1934. – №8-9. – С. 122, 124, 595-596,
3. Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – С.45-47.
4. История античных городов Северного Причерноморья. – М. :Л.: Изд-во АН СССР. – 1955. – С.113-114.
5. Кругликова И.Т. Сельское хозяйство Боспора. – М.: Наука, 1975. С. 250
6. Ростовцев М.И. Государство и культура Боспорского царства // ВДИ. – 1990. – №1. – С.178-180.
7. Масленников А.А. Царская хора Боспора на рубеже V-IV вв. до н.э. // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект. – Севастополь, 1997. – С.87-88.
8. Масленников А.А., Безрученко И.М. Земельные наделы античного времени в Крымском Приазовье // КСИА. – 1991. – Вып. 201. – 1991. С.43-44.
9. Буйских С.Б. К проблеме территориальных владений Ольвийского полиса в IV в. до н.э. // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект. – Севастополь, 1997. – С.16-17.

10. Виноградов Ю.Г., Щеглов А.Н. Образование территориального Херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика и культура. – М.: Наука, 1990. – С.369-370.
11. Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII-III вв. до н.э.) – М.: Наука, 1991. – 256 с.; Бессонова С.С., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А. Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. – К.: Наук. думка, 1988; Яковенко Э.В. О дипломатических контактах Боспора со Скифией времен Атея // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и средние века. – Ростов-на-Дону, 1986. – С.43-54.
12. Масленников А.А. Древние греки в Крымском Приазовье// ВДИ. – 1995. – №2.
13. Корпусова В.Н., Орлов Р.С. Могильник VI-IV ст. до н.э. на Керченському півострові //Археологія. – 1978. Вип.28.
14. Масленников А.А. Древние греки ... С.60 .
15. Масленников А. А. Царская хора... С.87-88.
16. Зинько В.Н. Сельскохозяйственная округа Нимфея в VI-IV вв. до н.э. // Херсонес в античном мире. Историко-археологический аспект. – Севастополь, 1997. С.30-31.
17. Алексеева Е.М. Греческая колонизация Северо-Западного Кавказа. – М.: Наука, 1991. – С.23
18. Блаватский В.Д. Период протоэллинизма на Боспоре // Блаватский В.Д. Античная археология и история. – М.: Наука, 1985. С. 113..
19. Кругликова И.Т. Указ.соч., С. 250.
20. Гаврилов А.В Исследование античного поселения у с.Новопокровка и археологические разведки в Кировском районе // Археологические исследования в Крыму . 1994 год. – Симферополь: Сонат, 1997. – С. 69-76
21. Голенко В.К. Ключкин А.А., Работы Южно-Боспорской экспедиции// Археологические исследования в Крыму. 1994 год. – Симферополь: Сонат, 1997. – С.79-80.
22. Чевелев О.Д. Раскопки некрополя на г. Хрони // Археологические исследования в Крыму. 1994 год. – Симферополь: Сонат, 1997. – С.274.
23. Масленников А.А. О типологии сельских поселений Боспора // РА. – 1989. – №2. – С.66-78.
24. Яковенко Э.В. Указ. соч.-С.52.
25. Голубцова Е.С. Сельская община в Малой Азии. – М.,1972. – С. 170.
26. Сапрыкин С.Ю. Структура земельных отношений в Понтийском царстве // Эллинизм: восток и запад. – М.: Наука, 1992. – С. 85-114.
27. Шелов-Коведяев Ф.В. История Боспора в VI-IV вв. до н.э.// Древнейшие государства на территории СССР – М.: Наука, 1985. С. 34, 165
28. Там же.
29. Шелов –Коведяев Ф.В. Указ соч. С. 157.
30. Яйленко В.П. Одна боспорская эпитафия // Проблемы античной культуры. – М.: Наука, 1986. С.222-226.
31. Блаватский В.Д. Период протоэллинизма ... с.112 .
32. Винокуров Н.И. Виноделие античного Боспора. – М., 1999. – 190 с.

Надійшла до редакції 04.09.2000 р.

ББК Т 3 (О) 242.4

СОЦИАЛЬНЫЕ СЛОИ И СОЦИАЛЬНЫЕ ОТНОШЕНИЯ В БОСПОРСКОМ ЦАРСТВЕ (I-III вв. н.э.)

И.Е.Смирнова

Боспорское государство – крупнейшее греческое государственное образование на территории Северного Причерноморья – располагалось по обоим берегам Боспора Киммерийского (ныне Керченского пролива). Оно занимало обширную территорию Восточного Крыма, включая Феодосию, весь Керченский полуостров, Таманский полуостров и примыкающие к нему территории, вплоть до предгорий Северного Кавказа, а также район устья реки Дон (греческий Танаис).

Для исследователей значительный интерес представляет социально-экономическая история Боспорского царства, особенно в Римское время. Это был период экономического подъема, эпоха экономического и культурного расцвета Боспорского государства, охватывающего I-II вв., отчасти III в. н.э.

Социально-экономическое развитие Боспорского царства неоднократно привлекало внимание исследователей античности. Историография боспорской истории и культуры включает большое количество разноплановых работ – от небольших статей до коллективных обобщающих трудов.

Исключительное значение для изучения древностей Боспора имеют труды М.И.Ростовцева. Ученый в своих работах останавливался на характеристике его экономики и социальных отношений. Исследователь считал, что основную часть населения Боспора традиционно составляли жители городов. Он делил население городов Боспора первых веков н.э. на две категории. Первая – «вооруженное гражданство», отдельное от остального населения и группировавшееся в особых коллегиях военно-сакрального характера (фиасах). Эту категорию составляли жившие в городах знатные роды греческого и сарматского происхождения. Одновременно они становились крупными землевладельцами, получая земли от государства за свою службу. Близкими к ним по значению были просто «гражданские» купцы, владеющие кораблями. Второе сословие составляли «подданные» боспорского царя – жители «царских земель», пелаты и свободные [1].

Большое внимание социальным отношениям уделил в своих работах В.Д.Блаватский. В частности, он отметил факт исчезновения значительной массы сельских поселений в первых веках н.э. и предположил, что в это время происходил процесс переселения сельских жителей в города, связанный с разорением мелких землевладельцев и их закабалением. Процесс концентрации земельных владений одинаково охватил европейскую и азиатскую части Боспора. Автор считал, что на Боспоре существовали в римский период крупные рабовладельческие хозяйства, мелкие хозяйства свободных землевладельцев, а на обширной территории, занятой местными племенами, жили зависимые земледельцы [2].

И.Т.Кругликова отмечала, что в период I-III вв. н.э. происходила концентрация земельной собственности в руках крупных землевладельцев. Вероятно, в этом большую роль играло обезземеливание свободных крестьян, массу которых составляли осевшие на земле представители варварских племен. Новое крестьянство из проникших на Боспор свободных сарматских или родственных сарматам племен смешивалось с остатками старого и образовывало новый класс зависимых земледельцев. Владельцы небольших усадеб разорялись и, вероятнее всего, пополняли ряды городской бедноты [3].

С.А.Жебелев пришел к выводу, что греческое население Боспора было занято главным образом коммерческой и отчасти промышленной деятельностью и жило пре-

имущественно в городах. Он предполагал, что греки владели земельными участками в городах или по соседству с ними, так как с понятием греческого гражданства неразрывно было связано обладание не только политическими, но и имущественными правами. Однако обширные земли вне береговой полосы, по его мнению, принадлежали туземной знати. Он считал, что для образования мелкой земельной собственности свободного крестьянства в Боспоре не было необходимых предпосылок. Здесь преобладала крупная земельная собственность и рабовладельческие хозяйства [4].

В.Ф.Гайдукевич, признавая ведущее значение мелкого землевладения в ранний период истории боспорских городов, считал, что с ростом территории Боспора увеличиваются личные земельные владения боспорских царей и их приближенных. Основными производителями на этих землях были зависимые земледельцы, жившие в селах и принужденные отдавать продукты своего труда в компенсацию за право обрабатывать землю, вести на ней свое хозяйство. Автор полагал, что они не были рабами, выплачивали дань натурой, имели свои средства производства и право получать часть урожая. Вместе с тем он признавал и существование на Боспоре рабовладельческих хозяйств типа сельскохозяйственной усадьбы у Темир-Горы и, кроме того, хозяйств, где применялся труд наемных рабочих. По мнению ученого, такая форма эксплуатации не являлась типичной для Боспора и вряд ли имела распространение. В.Ф.Гайдукевич согласился с фактом существования вольноотпущенничества на Боспоре, но подчеркнул, что случаи его единичны [5].

Общий очерк развития экономики и социальных отношений Боспора дан в одном из томов археологии СССР, посвященном северопричерноморским государствам. В работе выделяются такие социальные слои, как военная аристократия, торговцы, ремесленники, земледельцы, рабы, вольноотпущенники. Конкретно-исторического представления о социальных отношениях Боспора с учетом последних открытий не составлено [6].

В связи с проблемой рабства в Северном Причерноморье привлекались и анализировались данные о рабовладении на Боспоре (В.Д.Блаватский [7], В.А.Гольденберг [8], Д.П.Каллистов [9]). Особое внимание уделялось манумиссиям как одному из признаков разложения рабовладельческой системы.

Н.Н.Болгов исследовал важнейшие вопросы политической и экономической жизни позднеантичного Боспора. Затрагивал он также отдельные моменты истории государства первых веков н.э., в частности, социальные отношения. Так, автор заметил, что крупное землевладение отдельных знатных родов имело место уже в первые века н.э., но находилось тогда под контролем царской власти. Автор в целом согласился с социальной структурой Боспорского общества, выдвинутой еще М.И. Ростовцевым, дополняя ее категорией «гражданства городов» как «второго сословия» [10].

В настоящее время продолжается изучение истории Боспорского царства. Новые методы позволяют разрабатывать вопросы классификации и терминологии. Весь исторический материал систематизируется.

Таким образом, изучены многие стороны экономических и социальных отношений Боспорского царства первых веков нашей эры. На сегодняшний день установлено существование таких социальных прослоек, как придворная знать, военная аристократия, рабы. Практически не исследован средний слой Боспорского царства: ремесленный и торговый. Социальная структура довольно размыта, и нет четкого критерия, на основании которого можно выделить те или иные прослойки. Спорным является вопрос о существовании такого явления, как вольноотпущенничество.

При изучении социальной структуры и социальных отношений важна обработка массового археологического материала. Достаточной информативностью отличается такой вид источников, как погребения. Учитывая то, что письменных источников по

истории Боспорского царства сохранилось немного, реконструировать и исследовать социальную структуру и социальные отношения боспорского общества возможно только, привлекая богатый археологический материал погребений. Появление новых технологий, разработка математических методов и методов статистического анализа, использование компьютерных программ позволяет снова обратиться к исследованию проблемы социальных отношений.

Автор попытался исследовать отдельные стороны социальных отношений и социальной структуры боспорского общества (I-III вв. н.э.). Для осуществления этой цели была создана компьютерная база данных по погребальным памятникам Пантикапейского некрополя (в нее занесено свыше 600 захоронений). Разработанная база данных позволит решать такие вопросы, как конкретизация социальной и этнической половозрастной структуры, профессиональная дифференциация населения Боспорского царства первых веков нашей эры.

Антропологически не всегда удается выделить мужские и женские захоронения. Это связано с плохой сохранностью костяков, ограблением и разрушением памятников. Поэтому такое разграничение необходимо сделать, исходя из погребального инвентаря. Это позволит составить представление о социальном статусе умерших, а о также роли женщины в боспорском обществе. Чтобы проследить наиболее характерные черты погребального обряда и выделить социальные группы, из общей массы захоронений были взяты эталонные женское и мужское погребения.

Среди мужских погребальных памятников особым богатством отличалось мужское захоронение, состоявшее из двух склепов. Оно было открыто в 1841 г. в окрестностях Керчи. В одном из таких склепов с уступчатым сводом стоял деревянный, обитый свинцом гроб, в котором сохранился костяк погребенного. Череп его был украшен пышным золотым венком. Рядом со скелетом, на котором уцелели куски тканой золотом одежды, лежало оружие: меч, кинжал, копье, нож, точильный камень. Рукоятка кинжала обтянута золотом и инкрустирована сердоликами. Кроме оружия, возле костяка лежала богатая конская уздечка, ремни которой покрыты золотыми пластинками с сердоликами [11]. Находка в склепе двух золотых кружков, являющихся оттисками с монет Рискупорида III, позволяет определить время данного погребения – это начало III в. н.э.

К эталонным женским погребениям можно отнести два наиболее богатых. Одно из них – это захоронение № 24, в котором обнаружены 2 сосуда, амфора, бальзамарий, серебряная шпилька, золотые серьги, золотой перстень, золотая диадема, 20 золотых бляшек, золотой венок, золотой обруч, пронизи из сердолика, стекла, лигнита, бронзовое зеркало, деревянная шкатулка. Другое захоронение – № 34, в котором найдены бальзамарий, кувшин, золотые серьги, золотой медальон, золотой перстень, золотая подвеска, 78 золотых бляшек, золотая диадема, золотой венок, бронзовый браслет. Отличительными предметами женских захоронений также являются такие категории инвентаря, как веретено, игла, ножницы, банки с румянами [12].

Исходя из анализа инвентаря погребений, типично мужским является оружие (меч, копье, наконечник копья, шлем, кинжал, щит, обкладки ножен), орудия труда (точильный брусок, оселок), монеты. Для женских погребений характерны зеркала, шкатулки, различные коробки, баночки для румян или просто румяна, шпильки, ножницы, иглы, веретена. Из украшений – диадемы, серьги, бусы, браслеты. Атрибуты мужчины и женщины выражены также на стелах, терракотовых статуэтках, в надгробиях, живописи.

В погребениях встречаются такие предметы, на основании которых трудно провести разграничение женских и мужских погребений. Это – ножи, пряжки, фибулы, разнообразная посуда, терракотовые статуэтки, светильники, а также украшения. На-

пример, кольца, перстни, венки, бляшки присущи как женскому, так и мужскому погребальному инвентарю.

Часто встречаются коллективные погребения мужчины и женщины. Такой вывод можно сделать из встречающихся категорий инвентаря в захоронении. Например, погребение № 181 (II - начало III в. н.э.). В нем обнаружены: 2 сосуда (глиняный и стеклянный), стеклянный стакан, золотой перстень, бусы, бронзовая пряжка, бронзовая фибула, железный меч, железный кинжал, деревянный щит, бронзовое зеркало, глиняный светильник, 9 золотых бляшек, золотой венок, стеклянное веретено [13].

В детских погребениях встречается тот же набор вещей, что и во взрослых. К детским предметам относятся в основном рожки и игральные кости.

Исходя из анализа имеющихся данных, женских погребений обнаружено по предварительным подсчетам 250, мужских погребений – 230, коллективных погребений (мужчина, женщина) – 50, погребений неопределенных – 70.

Экономический подъем Боспора в I-III вв. н.э. способствовал увеличению материального благосостояния средних слоев общества. Увеличение достатка жителей нашло отражение в погребальных памятниках. Немаловажным фактором, определяющим социальный статус, являлось погребальное сооружение, а также место погребения человека. Как правило, богатые слои были захоронены в курганах на склонах горы Митридат в многокамерных склепах и дорогих саркофагах, украшенных живописью. По предварительным подсчетам автора, из занесенных в базу погребений 141 совершалось на горе Митридат, а захоронений в саркофагах известно 24. Бедные погребения совершались в глинищах в простых ямах (276 погребений).

На основе погребального инвентаря можно выделить черты имущественного и социального неравенства жителей Пантикапея. К ним относится, прежде всего, материал изделий. Изделия из золота, серебра, драгоценных камней ценились в любые времена. Они являются показателем богатства и престижа, а богатство на Боспоре свидетельствовало, прежде всего, о высоком социальном статусе, о принадлежности человека к аристократическому сословию. Показателем высокого имущественного и социального положения городских слоев являются такие категории погребального инвентаря, как монеты, золотые погребальные венки (известно, что у греков был обычай отмечать заслуги граждан, увенчивая их венком), золотые украшения. Золотые и серебряные вещи найдены в 147 погребениях. Погребений с венками известно по предварительным подсчетам 72.

Высоким социальным статусом обладали воины, захороненные с оружием. В этих погребениях обнаружены не только предметы вооружения (меч, кинжал, шлем, щит, наконечник копья), но и дорогие украшения (золотые венки, перстни, бляшки). Таких могильников немного (42), возможно, они принадлежат военачальникам, награжденным за заслуги венками.

Надгробия на могилах являлись одним из показателей имущественной зажиточности. Их могли себе позволить только обеспеченные слои. Характерной особенностью боспорских надгробий римского времени является многочисленность рельефов с изображением воинов. Иногда на рельефе изображалась лишь фигура одиноко стоящего воина, позади него виден висящий на стене меч, рядом стоит щит. На некоторых рельефах мы видим воина, стоящего вместе со своими товарищами по оружию. Но чаще на стелах представлены не пешии, а конные воины. Конный воин сидит на лошади, он вооружен: с левой стороны на боку висит меч, справа к бедру прикреплен короткий кинжал. Из текста некоторых надписей порой удается узнать, что хотя умерший изображен на рельефе в виде воина, военная служба не была его основной профессией (например, надгробие Стратоника, о котором речь пойдет ниже) [14].

Наличие различных категорий инвентаря и его количество в погребениях также свидетельствует о высоком имущественном положении умершего. В большинстве погребений встречается три и более категорий инвентаря, таких как оружие, посуда, украшения, орудия труда, предметы туалета, изделия, украшавшие одежду, головные уборы.

К погребениям среднего слоя боспорского общества можно отнести захоронение №114, в котором встречены сосуд, бронзовый браслет и светильник, и погребение №188, где обнаружены сосуд, бальзамарий, бронзовый браслет, бусы, зеркало. Почти в каждом погребении встречаются импортные изделия – стеклянная и краснолаковая посуда: красноглиняные амфоры, краснолаковые сосуды и чашки, стеклянные сосуды, бальзамарии, кувшины, стаканы [15].

Различные категории посуды также являются показателем благосостояния боспорского общества. Нередко в могилах встречается от 3 до 5 стеклянных сосудов. Стеклянные сосуды стали широко поступать в Боспорское царство с конца I в. до н.э. из Египта, а отчасти из Сирии. Они оседали, главным образом, в Пантикапее, где широко представлены в погребениях, датируемых началом I в. н.э. Именно в Пантикапее найдены дорогостоящие стеклянные сосуды с надписями. Со II в. н.э. стеклянные сосуды упрощаются и становятся массовым товаром. Из Пергама и расположенных поблизости от него ремесленных центров, а также с о. Самоса доставлялась лучшая краснолаковая столовая глиняная посуда [16]. Если в I-II вв. н.э. используются в основном импортные вещи: посуда, украшения, оружие, то к III в. распространяются изделия местного производства, носящие серийный характер.

Одной из крупных прослоек боспорского царства были рабы. Выделить погребения рабов крайне затруднительно. Иногда с ними связывают безынвентарные погребения. О существовании рабства на Боспоре свидетельствуют манумиссии. Это были юридические акты, согласно которым раб получал свободу и становился вольноотпущенником. Наряду с работой в сельском хозяйстве, рабов могли использовать в качестве домашней прислуги. На надгробных рельефах они часто показаны прислуживающими пирующим господам. На ряде стел рабы изображены оруженосцами конных воинов. Их более низкое социальное положение указано меньшим размером фигур. Заслуживает внимания расписной склеп, открытый в 1841 г. в Керчи, где изображен бой гладиаторов между собой и с дикими животными, из чего можно сделать вывод, что возможность боев гладиаторов, которые обычно были рабами, на Боспоре не исключается. О наличии рабов на Боспоре свидетельствует сообщение древнеримского историка Аппиана о том, что боспорский царь Митридат, готовясь к последней схватке с Римом, набирал войска, как из свободных, так и из рабов [17]. Возможным источником поступления рабов была работорговля. Древнеримский историк и географ Страбон сообщает о существовании невольничьего рынка в Танаисе [18].

Новым явлением в социальной жизни Боспора, характерным для римского периода, являлось распространение вольноотпущенничества. Среди эпиграфических документов имеется 12 надписей – манумиссий I-III вв. н.э., происходивших из таких городов Боспора, как Пантикапей, Фанагория, Горгиппия. Самым ранним из датированных документов этого рода является горгиппийская надпись 41 г. н.э. В ней говорится, что некий Поф «посвятил в иудейской молельне свою рабыню» с тем, чтобы она была «неприкосновенна и необижаема от всякого наследника» [19]. Во всех случаях освобождение производилось под видом посвящения божеству. Из содержания манумиссий следует, что свобода передвижений отпущенников ограничивалась. Отпущенники должны были находиться или в доме хозяина или вблизи от него. Большая часть из дошедших до нас актов об отпущении рабов на волю исходит от проживавших в боспорских городах евреев или людей, близких к ним по религиозным взглядам. В таких манумиссиях было требование, чтобы вольноотпущенник посто-

янно присутствовав при иудейской молельне, почитал бога. Выйдя из низов общества, некоторые вольноотпущенники добивались значительного улучшения своего материального положения, однако в правовом отношении находились на низших ступенях социальной лестницы. Накопленные средства позволяли им иметь на могилах надгробные памятники, но происхождение подчеркивалось отсутствием патронимикона. Отсутствие имени отца указывало на неполноправие человека. Среди рабов были также образованные люди. Так, вольноотпущенник Сосий воздвиг надгробие на могиле своего бывшего господина Стратоника. Он составил на смерть Стратоника литературную эпитафию: «Храня и мудрость, и дивный характер, ты погиб, Стратоник, оставив слезы печальному отцу. Божественный друг, дорогой прежним, будущие века узнают из твоих книг твою прелестную мудрость. Стратонику, сыну Зенона, своему господину воздвиг это надгробие, памяти ради, вольноотпущенник Сосий» [20]. В Керченском музее хранится надгробие с упоминанием должности начальника евнухов. Оно датируется началом I в. н.э. Отсутствие имени отца говорит о том, что умерший по своему положению был рабом или отпущенником [21]. Некоторые из вольноотпущенников добивались высокого социального статуса. В надгробной надписи из Пантикапея [22] упомянуты чиновники коллегии, ведавшие доходами Боспорского царства. Ни у одного из упомянутых в надписи лиц нет отчества. Вероятно, это были царские отпущенники. Наряду с рабами известен такой зависимый слой общества как пелаты. Они жили в деревнях и обрабатывали землю, отдавая часть урожая владельцам земельных угодий. Наличие пелатов во II в. н.э. на землях, принадлежащих храму Афродиты, засвидетельствовано эпиграфическим документом. Нет оснований считать, что пелаты эксплуатировались только на землях, являющихся собственностью храмов [23].

Значительную социальную группу составляли купцы и ремесленники. О существовании на Боспоре торгового слоя свидетельствует каменное надгробие, найденное в Керчи (I в. н.э.). На нем сохранилась греческая стихотворная эпитафия, которая гласит, что в могиле похоронен купец, умерший в земле сираков, очевидно, во время одной из своих торговых экспедиций [24]. «Я умер в земле сираков, и меня, купца, Гермес, сын Май, не проводил домой. А ныне мое имя Христиона, сына Асиатика, скончавшегося до брака несчастной смертью на чужбине, каменная хранит стела», – возвещают высеченные на плите строки эпитафии [25]. Развитое специализированное ремесло на Боспоре было сконцентрировано в крупных городах. Средоточием керамического, деревообрабатывающего производства был Пантикапей. Данных об организации ремесла в городах почти нет. Можно предположить, что большая часть ремесленников представляла собой средних и мелких производителей, владеющих мастерскими. Значимость в быту и экономике ремесленных изделий была велика. Свободные граждане могли заниматься ремесленным трудом, и это не сказывалось на их общественном положении. Среди массы боспорских погребений нет никаких отличий, позволяющих выделить захоронения ремесленников. Археологически выделены кварталы, где обитавшее там население занималось ремеслом. Возможность скопить богатство имели ремесленники, связанные с изготовлением предметов роскоши и товаров, пользующихся широким спросом. Это относилось к ювелирам. В ремесленной деятельности находили себе применение и вольноотпущенники. Так, например, известно надгробие Сиса, кораблестроителя. Его благосостояние позволяло ему иметь надгробный памятник [26].

Проанализировав социальную структуру боспорского общества, можно прийти к выводу, что в I–III в. н.э. в социальной структуре Боспорского царства произошли существенные изменения. Во-первых, окончательно сформировались господствующий социальный слой (военная и придворная аристократия, крупные землевладельцы) и слой зависимого населения: рабы, пелаты. Во-вторых, появилась новая категория населения – вольноотпущенники, что подтверждает начавшийся процесс разложения рабовла-

дельческого общества. К сожалению, мало исследовано положение торгово-ремесленное сословия, что в дальнейшем может служить предметом дополнительного исследования.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена дослідженню соціальної структури та соціальних відносин у Боспорському царстві I-III ст. н.е. Автором був створений комп'ютерний банк інформації, в який занесені археологічні пам'ятники Боспора I-III ст. н.е. та проведено їх попередній статистичний аналіз. На основі археологічних та епіграфічних джерел виділяються такі соціальні групи: пануючий прошарок, середні верстви населення, залежні прошарки.

SUMMARY

The article is devoted to research of social structure and social relations in the Bospors empire of I-III centuries AD. The author has created a computer databank, in which the archeological monument of Bospors are brought a their statistical analysis has also been carried out. On the basis of archeological and epigraphically sources the author allocates the following social groups: a prevailing layer, average layers of the population, dependent layers.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ростовцев М.И. Боспорское царство и южнорусские курганы. – М., 1912; Он же. Эллинизация и иранство на юге России. – Пг, 1918; Он же. Скифия и Боспор. – М., 1925; Он же. Представление и монархической власти в Скифии и на Боспоре // Известия Археологической комиссии (далее ИАК). – 1913. – №49.
2. Блаватский В.Д. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. – М., 1953б; Он же. Пантикапей. Очерки истории столицы Боспора. – М., 1964;
3. Кругликова И.Т. Боспор в позднеантичное время (Очерки экономической истории). – М., 1966; Она же. Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья // Возникновение и развитие земледелия. – М., 1967; Она же. Сельское хозяйство Боспора. – М., 1975.
4. Жебелев С.А. Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – М., Л., 1953.
5. Гайдукевич В.Ф. Боспорское царство. – М.-Л., 1949; Он же. История античных городов Северного Причерноморья. – М., 1955.
6. Античные государства Северного Причерноморья. – М.: Наука, 1984. – 391 с.
7. Блаватский В.Д. Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья. – Советская археология (далее СА), XX. – 1954.
8. Гольденберг В.А. Северное Причерноморье как рынок для рабов для Средиземноморского мира. – Вестник древней истории (далее ВДИ), 1. – 1953.
9. Каллистов Д.П. Этюды по истории Боспора в римский период. – ВДИ, 2. – 1938; Он же. Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. – Л., 1949.
10. Болгов Н.Н. Закат античного Боспора. Очерки истории Боспорского государства позднеантичного времени (IV-V) в.в. – Белгород, 1996. – 180 с.
11. Гайдукевич В.Ф. Указ. соч. – С.425-426.
12. Шкорпил В.В. Отчет об археологических раскопках в г.Керчи и его окрестностях в 1902 г. // ИАК. – 1904. – № 9. – С.173-174.
13. Шкорпил В.В. Отчет о раскопках в г.Керчи в 1905г. // ИАК. – 1909. – № 30. – С.22.
14. Гайдукевич В.Ф. Указ. соч. – С.385-386.

15. Шкорпил В.В. Отчет о раскопках в г.Керчи и окрестностях в 1909г. // ИАК. – 1913. – № 47. – С.18.
16. Книпович Т.Н. Краснолаковая керамика первых веков нашей эры из раскопок Боспорской экспедиции 1935-1940 г.г. – Материалы и исследования по археологии СССР (далее МИА), 25. – 1952;
17. Аппиан. Митридатовы войны. – М., 1966. – Пер. Г.А.Стратановского. – С.108.
18. Страбон. География. – М., 1964. – Пер. Г.А.Стратановского. – 943 с.
19. Корпус боспорских надписей (далее КБН, 1123). – М.-Л., 1955. – С.656-657.
20. КБН, 145. – М.-Л., 1955. – С.143-144.; Шкорпил В.В. Боспорские надписи, найденные в 1913 г. – ИАК, вып.54. – С.71.
21. КБН, 301. – М.-Л., 1955. – С.215.
22. КБН, 519. – М.-Л., 1955. – С.319-320.
23. Гайдукевич В.Ф. Указ соч. – С.363.
24. Гайдукевич В.Ф. Указ соч. – С.373.
25. КБН, 142. – М.-Л., 1955. – С.140-141.
26. КБН, 513. – М.-Л., 1955. – С.316-317.

Надійшла до редакції 01.09.2000 р.

ББК ТЗ(4ВЕЛ)5-72

Э.ГИББОН И ТАЦИТ: АНТИЧНОЕ НАСЛЕДИЕ В АНГЛИЙСКОМ ПРОСВЕЩЕНИИ

Е.С.Красюк

Английское Просвещение во всей его полноте и исторической значимости до сих пор еще не оценено в должной мере. Эта тема требует решения большого количества проблем, которые ждут своего исследователя. Одной из таких проблем является проблема теоретических истоков английского Просвещения.

«Просвещенный храм, воздвигнутый веками», как писал поэт Т.Грей [1], естественно, вырос не на пустом месте. Он был построен на фундаменте всего знания, достигнутого к тому времени человечеством. Следует отметить, что поиск теоретической основы английского Просвещения вовсе не означает признания филиации идей, копирования или заимствования их просветителями у своих предшественников. Просветители в своих философских, политических и исторических изысканиях базировались на достижениях человеческой мысли прежних веков, перерабатывая наследие прошлого уже на уровне знаний своего времени.

Особый интерес представляет проблема историко-философской связи между античными мыслителями и английскими просветителями, которая является своеобразным «белым пятном» в отечественной историографии, хотя вопрос о значимости античных истоков английского Просвещения и необходимости их изучения периодически поднимался [2]. Лучше, но также недостаточно полно, данная проблема изучена в западной историографии [3].

Можно утверждать, что английские просветители фундаментально опирались на труды античных авторов. Они постоянно апеллировали к их авторитету и знаниям и отдавали должное античной философии, истории, этике и политической мысли. Крупнейший американский историк, специалист по английскому Просвещению, – П.Гей очень тонко подметил идейную общность этих двух эпох. П.Гей отмечает, что просве-

тителі високо ценили античну філософію, так як античні мислителі навчилися превращать то, що вони бачили і чули, в раціональне ціле. Він вважає, що в епоху античності відбулася революція свідомості, результатом якої – надія на те, що розвиток знання стане прелюдією морального і політичного покращення [4], і бачить в цьому безпосередню зв'язок між античністю і Просвітцями. «Просвітцями бачить завдання свого часу в боротьбі суєв'іри з розумом; давня Греція ув'язла в тому ж конфлікті», – пише автор і робить висновок, що, таким чином, «греки були справжніми предшественниками Просвітництва» [5]. Але високо оцінюючи грецьких мислителів, пише дослідник, англійські просвітці все ж віддавали перевагу римському. «Чому ж Рим, а не Греція?» – запитує вчений. Просвітцями, основними критеріями якого можна вважати практицизм і раціоналізм, віддавали перевагу раціоналістически і практично спрямованій римській філософії. Крім того, таємниця падіння великої Римської імперії викликала особливий інтерес у англійських мислителів. Спробу розгадати цю таємницю, вони ставили своєю задачею вивчення з цієї трагедії історії моральних і політичних уроків, так як для просвітців падіння Римської імперії – це питання перш за все політичне і моральне.

В римській філософії англійські мислителі цікавилися головним чином філософією права, теорією державного устрою і етикою, а серед римських авторів вони особливо високо ценили Лукреція, Цицерона, Марка Аврелія і римських істориків: Тацита, Тита Лівія, Полібія і Светонія, які, як відзначає П.Гей, мали на просвітців значно більше впливу, ніж на своїх сучасників. Особливо виділяє американський вчений Тацита, який, на його думку, найбільш сильно впливав на історичну думку англійського Просвітництва [6].

«Мислителі епохи Просвітництва стояли на плечах давніх гігантів», вони постійно торкалися до досягнень грецької і римської філософії, але при цьому чітко розуміли, що вони не просто перенесли ідеї останньої, але і привнесли в них багато нового. Виходячи з цього, П.Гей так визначає ідейну спільність і навіть спорідненість античності і Просвітництва: «це не близнюки, але кровні брати» [7].

Найбільш повно ідейну спільність античності і Просвітництва можна прослідкувати, якщо порівняти двох гігантів історичної думки цих двох епох – Корнелія Тацита (58-117) і Едуарда Гіббона (1737-1794).

Гіббон займає особливе місце в англійському Просвітництві. Його твір «Історія руйнування і падіння Римської імперії» не втратив своєї значимості до сих пір і представляє великий інтерес і для сучасних істориків. Гіббон дає яскраву картину стану римського суспільства, повно і всебічно розкриває причини і наслідки падіння Римської імперії. За широтою охоплення історичних подій, за обсягом використовуваного матеріалу і глибиною аналізу теми, за кількістю використовуваних джерел, за найцікавішими історико-філософськими роздумами про історичний процес, про природу суспільства, про ролі особистості в історії, про вплив ідей на розвиток людського суспільства, про ролі релігії в суспільстві і т.д. «Історія падіння Римської імперії» є унікальною роботою. Вона залишається сучасною, «дивовижно сучасною» до сих пір [8].

Гіббон ще в своїх юнацьких роботах сформулював концепцію «історика – філософа», над якою працював всю свою життя. Згідно з цією концепцією, «історик – філософ» зобов'язаний вникати в «загальні причини явищ» і порівнювати їх з певною ситуацією [9]. Гіббон не дає чіткого визначення поняттю «загальні причини», але вказує, що вони проявляються через мораль, релігію, ідеї, які повільно, але правильно викликають зміни в суспільстві і державі [10]. На його думку, вивчення філософії, літератури, звичаїв і моралі, іншими словами, історії культури, дає

основной ключ к пониманию исторических событий, так как главной причиной возникновения того или иного исторического события является человеческая природа, которая остается неизменной [11]. «Историк – философ» Гиббона понимает, что одна причина может порождать определенное следствие, которое, в свою очередь, тоже является причиной какого-либо явления. Выстраивая такую цепочку взаимодействующих причин, «историк – философ» сможет разобраться в замысловатой паутине исторических событий [12]. Таким образом, даже самый, казалось бы, незначительный исторический факт в руках «историка-философа» может стать ключом к пониманию конкретного исторического явления [13].

При разработке данной концепции Гиббон обращается к прошлому в поисках историка, который бы соответствовал его идеалу. И он находит такого историка. Это – Тацит.

Пожалуй, ни один античный историк не оказал такого сильного влияния на формирование исторических воззрений Гиббона, как Тацит. Непризнанный своими современниками, оцененный в полной мере лишь в эпоху Возрождения, Тацит являлся для Гиббона первым историком, который привлек философию к изучению истории. Тацит уникален, так как в своих исторических трудах пытался соединить историю, философию и этику. Кроме того, интересны и новы для своего времени его методологические изыскания, которые позднее взял на вооружение Гиббон. Главной целью Тацита было выявление в исторических событиях взаимодействия различных причин [14]. Этот метод позволял историку более глубоко и всесторонне анализировать историческую действительность [15].

Влияние Тацита чувствуется во всей «Истории падения Римской империи». Одна из горячих поклонниц Гиббона, г-жа Некер, была, пожалуй, первой, кто заметил это: «Я вижу, – писала она, – что Тацит является моделью, а возможно и источником вашей работы, но данный источник превратился в настоящий поток мысли, впитавший в себя достижения всех веков» [16].

За шестнадцать веков до рождения Гиббона, Тацит создал модель для «Истории падения Римской империи». Угрюмый и скептически настроенный сенатор, который очень критично рассматривал историю ранней империи, был для Гиббона своего рода наставником – от выбора темы, структуры построения работы, подхода к изложению материала до литературных приемов и стиля. Темы коррупции и разложения государственного аппарата, деспотизма и тирании, падения нравов и военного гнета, которые поднимал Тацит в своих исторических сочинениях, в полной мере отражены и в «Истории» Гиббона. «Я посвятил себя написанию истории разложения империи», – писал Гиббон [17]. Это его утверждение носит на себе отпечаток изречения Тацита о своей работе: «Я приступаю к рассказу о временах, исполненных несчастий, изобилующих жестокими битвами, смутами и распрями, о временах диких и неистовых даже в мирную пору» [18]. Но Тацит не ставит перед собой задачу очернить описываемые им времена. Тацит убежден, что историк обязан быть беспристрастным, и пытаться как можно более правдиво отображать действительность, стараясь не исказить правду: «Тем, кто решил непоколебимо держаться истины, следует вести свое повествование, не поддаваясь любви и не зная ненависти» [19]. Римский историк уверен, что в любом явлении присутствуют как положительные, так и отрицательные стороны, поэтому сразу же сообщает своим читателям, что и его время «не вовсе было лишено людей добродетельных и оставило также хорошие примеры» [20]. Но для Тацита «хорошие примеры» являет только человеческий характер: «Были матери, которые сопровождали детей, вынужденных бежать из Рима; жены, следовавшие в изгнание за своими мужьями; друзья и близкие, не отступившиеся от опальных; мужи, достойно сносившие несчастья» [21]. Гиббон же, который писал свою «Историю» с позиций своего времени, видит «положительные примеры» не только в «человеческой добродетели», но и в «плодах культуры» [22].

Оба историка исследовали не только одну и ту же тему, но и были представителями одного и того же социального слоя. Тацит был сенатором, римским аристократом по происхождению; Гиббон – выходцем из знатного дворянского рода и членом английского парламента. Для Гиббона это было очень важно, так как он считал, что «историк – философ» должен обладать личным опытом участия в политических событиях и только личный политический опыт дает «историку – философу» право авторитетно писать о политике [23]. Гиббон считал неприемлемым для «историка – философа» писать историю, основываясь только на источниках. Он был уверен, что есть вещи, которые невозможно узнать из книг. Так, Гиббон указывал на тот факт, что он никогда не понимал законы ведения военных действий, построения войск и т.д., пока не стал служить в Хемпширской милиции. «Капитан Хемпширских гренадеров оказался весьма полезен для историка Римской империи» [24]. Так же и в политике: историк, чей опыт почерпнут из книг, не являлся для Гиббона авторитетом в политических вопросах: «Восьмая сессия парламента, в которой я принимал участие, была для меня школой политического благоразумия, что для историка является одной из первейших добродетелей» [25].

Исходя из этого, Гиббон и выбрал Тацита, так как его социальное положение и личное участие в решении политических вопросов позволяли ему со знанием дела говорить о политике и об обязанностях правящего класса, а не Тита Ливия, который писал о том же периоде в истории римского государства, что и Тацит. Для Гиббона Ливий был всего лишь провинциальным учителем. Английский историк видел в нем лишь рассказчика, а не философа: «Ливий прекрасно изображал злоупотребления власти и ее жестокости, буйство народных восстаний, которые сметали тиранов. Но законы управления, их характер, их взаимоотношения с духом римского народа Ливий полностью игнорировал» [26].

Сходны взгляды обоих историков и на политическую историю Рима. Тацит рассматривал политику через призму философии, что также пытался делать и Гиббон [27]. Развитие римского государства, по крайней мере со времен Августа, постепенно приводило к ослаблению республиканских традиций: «Основы государственного порядка претерпели глубокие изменения, и от общественных установлений старого времени ничего не осталось», – писал Тацит в «Анналах» [28]. Он видел спасение в восстановлении республиканских порядков и былой гражданской доблести [29]. Гиббон симпатизировал его резким выпадам против коррумпированности государственного аппарата и жестокости императоров и то и дело ссылаясь на работы Тацита при описании ранней империи. Тацит презирал принципат, к которому относился резко и сурово, так как не смог принять новых порядков, при которых были «поруганы древние обряды, осквернены брачные узы, все вменялось в преступление: знатность, богатство, почетные должности, которые человек занимал или от которых отказался [30], при котором «доверие к власти было подорвано, и законы, нарушаемые насилием, происками, наконец, подкупом, ни для кого не были надежной защитой» [31]. Политику императоров ранней империи римский историк считал притворством, так как «набираясь мало-помалу силы, императоры начали подменять собою сенат, магистратов и законы», а их обещания быть верными традициям предков – лишь «красивыми словами», которые на деле «пусты и исполнены коварства, и чем больше в них было видимости свободы, тем больше порабощения они несли» [32]. Так же считал и Гиббон: «Принципат был абсолютной монархией по своей сути, пытавшейся рядиться в республиканские одежды. Римские правители, маскируя свою неограниченную власть, притворялись, что подчиняются решениям сената, а в действительности сами эти решения и диктовали» [33]. Подобно Тациту, Гиббон считал, что семена окончательного разрушения римского государства и, в конечном счете, его падения были посеяны именно в период ранней империи и что гениальность Тацита заключается в том, что он задолго до падения римского государ-

ства смог это предвидеть. Началом разрушения римского государства оба историка считали момент, когда римский Сенат отдал верховную власть в руки Августа, и даже относительно счастливый период правления императоров династии Антонинов не смог задержать процесс распада государства [34].

Уникальность Тацита для Гиббона заключается не только в его философском понимании истории, в его видении Рима, в его глубоком проникновении в суть политических событий, но и в его литературном таланте. Для Гиббона Тацит – «историк–философ» и, по его мнению, только историк, обладающий незаурядным литературным даром, может претендовать на это звание. Как Гиббон моделировал свою концепцию истории римского государства по Тациту, так же он имитировал и стиль Тацита. Стиль Гиббона весьма своеобразен. Он привнес в английскую прозу яркость, краткость, силу, четкость и аккуратность стиля Тацита [35]. Гиббон часто строил свои предложения в виде афоризмов – прием, часто используемый Тацитом. Этот стиль особенно характерен для ораторов, а Тацит, как известно, начинал свою карьеру как оратор и даже написал работу «Диалог об ораторах», Гиббон же годами оттачивал свое ораторское мастерство, выступая в парламенте или же блистая в английских и французских гостиных.

Как Тацит, так и Гиббон при написании своих сочинений сначала проговаривали текст вслух и лишь затем записывали его [36]. Так, Тацит имел привычку время от времени читать свои сочинения вслух [37]. Гиббон тоже пользовался этим приемом: «Я всегда практиковал выбраковку длинных абзацев, пробовал их звучание на слух и окончательно оттачивал их прежде, чем доверить перу. Этому я учился у Тацита» [38]. Можно смело утверждать, что стилю этих двух историков присущи такие характерные черты, как последовательность в изложении, краткость и убедительность в выводах, утонченная изобретательность, остроумие, четкость, основательность, полнота и мощь, которые Тацит считал обязательными для стиля хорошего сочинения [39].

Таким образом, на примере Гиббона и Тацита видно, какую важную роль сыграла античность в развитии исторической мысли английского Просвещения. Обращение Гиббона к историческому наследию Тацита объясняется тем, что он считал римского писателя идеалом историка на все времена, так как ему удалось соединить в своих работах историю и философию. Гиббон высоко ценил Тацита за то, что тот рассматривал историческую действительность через призму многообразия действующих в ней сил и, базируясь на личном политическом опыте, пытался сохранять объективность и писать историю «без гнева и пристрастия». Влияние Тацита чувствуется не только в оценке исторических событий периода ранней Римской империи, но и в стиле, и в структуре работы Гиббона. Из всего вышеизложенного очевидно, что Гиббон как представитель английского Просвещения фундаментально опирался на идеи античных мыслителей, которые, переходя из века в век, не теряли своей ценности и значимости, и пытался творчески их переработать, опираясь на достижения своего времени.

РЕЗЮМЕ

Стаття розглядає проблему античних джерел історичної думки англійського Просвітництва на прикладі двох найбільш відомих істориків античності та Просвітництва – Тацита та Гіббона. Автор досліджує ступінь впливу історичної спадщини Тацита на історичну методологію Гіббона та його концепцію «історика – філософа».

SUMMARY

The article is devoted to the problem of antique sources of the historical thought of the English Enlightenment by an example of Tacitus and Ed. Gibbon, the most famous historians of their times. The author studies the extent of Tacitus' influence on Gibbon's historical methodology and his conception of «a philosophic historian».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Грей Т. Элегия, написанная на сельском кладбище /Английская поэзия в русских переводах. – М.: Худ. лит-ра, 1981. – С.361.
2. Барг М. А. Болингброк и английское Просвещение / Болингброк. Письма об изучении и пользе истории. – М.: Наука, 1978. – С.274-315; Просветительское движение в Англии / Под ред. Н.М.Мещеряковой. – М.: Изд-во МГУ, 1991. – 444 с.
3. Braudy L. Narrative Form in History and Fiction. – Princeton, 1970. – 318 p.; Cassirer E. The Philosophy of Enlightenment. – N-Y., 1966. – 321 p.; The Enlightenment: In 2 vols. – N-Y., 1966.
4. Gay P. Op. Sit. – V. 1.– P.80.
5. Ibid. – P.81.
6. Ibid. – P.109, 117.
7. Ibid. – P.159.
8. Trevor-Roper H. Introduction / Gibbon Ed. The Decline and Fall of the Roman Empire: In 6 vols. – L., 1995. – V.1. – P. LIII.
9. Lassky A. Gibbon and the Enlightenment. – Berkley, 1966. – P.23.
10. Gibbon Ed. Essai sur les Moeurs. – L., 1966. – P. 131-133.
11. Gibbon Ed. The Decline and Fall of the Roman Empire: In 6 vols. – L., 1995. – V.1. – P.509.
12. Gibbon Ed. Essai sur les... – P.134-135.
13. Braudy L. Op. Sit. – P. 246.
14. Тацит. Анналы. – Л.: Наука, 1969. – С.169.
15. Кнабе Г.С. Корнелий Тацит. Время. Жизнь. Книги. – М.: Наука, 1981. – С.101.
16. Jordan D. Gibbon and His Empire. – Urbana, 1978. – P.173.
17. Gibbon Ed. The Decline and Fall... – V. 6. – P.308.
18. Тацит. История. – Л.: Наука, 1969. – С.5.
19. Там же.
20. Там же. – С.6.
21. Там же.
22. Gibbon Ed. The Decline and Fall... – V. 1. – P.46.
23. Jordan D. Op. Sit. – P.175.
24. Gibbon Ed. Memoirs of My Life and Writings. – L., 1966. – P.117.
25. Ibid. – P.156.
26. Gibbon Ed. Essai sur les... – P.66-67.
27. Grant M. Ancient Historians. – L., 1970. – P. 306.
28. Тацит. Анналы. – С.8.
29. Там же. – С.8-9.
30. Он же. История. – С.6.
31. Он же. Анналы. – С.8.
32. Там же. – С. 7, 45.
33. Gibbon Ed. The Decline and Fall... – V. 1. – P.68-69.
34. Ibid. – P. 65, 88-89; Тацит. Анналы. – С.5, 7-8.
35. Jordan D. Op. Sit. – P.181.
36. Ibid.
37. Grant M. Op. Sit. – P.159.
38. Gibbon Ed. Memoirs... – P.159.
39. Тацит. Диалог об ораторах / Тацит. История. – Л.: Наука, 1969. – С.273-302.

Надійшла до редакції 08.09.2000 р.

ББК 63.3 (4 Гр) 5

РОЛЬ ІОАННА КАПОДІСТРІЇ У ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ АДМІНІСТРАЦІЇ ГРЕЦІЇ У 1827-1831 рр.

С.О.Зєнін

Іоанн Каподістрія є видатним політичним і державним діячем початку ХІХ ст., який зробив вагомий внесок у створення грецької держави. Через свою неординарну і суперечливу натуру він сформував у сучасних дослідників неоднозначні оцінки своєї діяльності. Зокрема, серед істориків трапляються протилежні думки щодо результатів зовнішньої та внутрішньої політики, яка проводилася ним під час його перебування на посту президента Греції [1].

Цей період у житті Іоанна Каподістрії є найважчим, суперечливим і водночас найбільш ним бажаним, оскільки він прагнув до нього через усю свою політичну кар'єру. Ще обіймаючи посаду державного секретаря уряду Іонійської республіки, він поставив собі за мету всіляко сприяти грецькому народу в його боротьбі за незалежність. З 1809 по 1822 рр. І.Каподістрія перебував у Росії, де виявив себе здібним і перспективним політиком. За роки своєї служби в російському дипломатичному корпусі він обіймав ряд високих посад, у тому числі, статс-секретаря у закордонних справах. Тут він розпочав активну національно-патріотичну діяльність, намагаючись привернути увагу європейської громадськості та правителів великих держав до «грецької справи». Зрештою, його патріотизм, що ледве стримувався, і спроби спрямувати російську політику на користь грецьким цілям призвели до охолодження його відносин з царем, а потім і до його подальшої очевидної відставки. Вершиною кар'єри Іоанна Каподістрії стало його обрання 2 квітня 1827 р. президентом Греції [2].

Цей час був дуже важливим і складним періодом боротьби грецького народу за незалежність. Розпочавшись 25 березня 1821 р., вона супроводжувалася рядом перемог і низкою поразок. Аналізуючи непослідовний характер революційних подій, слід зазначити, що невдачі мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер. Об'єктивно становище греків ускладнювалося військовою активністю турків, що висадили військо єгипетського паші в материковій Греції. До об'єктивних чинників, що погіршували становище грецьких повстанців, належать відсутність керівної об'єднуючої сили і, як наслідок, розбіжності в середовищі повсталих греків, що посилювалися до 1827 р. [3]. Більшість з них усвідомлювала очевидну уразливість свого становища та розуміла, що тільки поява на внутрішньополітичній арені нової авторитетної особистості зможе вирівняти становище, яке похитнулося, укріпити владу й дисципліну, припинивши таким чином смугу невдач, і привести грецьке суспільство до перемоги революції і цивільної згоди всередині країни.

Ставши першою особою в державі, Іоанн Каподістрія зіткнувся з величезними, непереборними, на думку багатьох, труднощами політичного, економічного й соціального характеру.

По-перше, країна являла собою аморфне державне тіло як у зовнішньополітичному, так і у внутрішньополітичному відношенні. Сам характер державного правління (демократична республіка) хоч і був прогресивним, але не відповідав тому моменту, який переживала Греція. Управління в країні здійснювалося Національними зборами і мало лише номінальний характер. За свідченням деяких дослідників, вищий законодавчий орган, що існував, не користувався належною повагою і авторитетом серед різних категорій грецького населення [4]. Був відсутній будь-який елементарний розподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову гілки. Це породжувало безладдя, численні

протиріччя та зловживання в державному управлінні. Відчуваючи слабкість центральних органів, численні воєначальники та сільські старости намагалися перевищити свої повноваження, не завжди дбаючи при цьому про суспільні інтереси. Просте населення страждало не тільки від «турків-египтян, але і від беззаконня і пригнічення цивільними правителями і військовими ватажками» [5].

У результаті, не маючи чіткої внутрішньодержавної структури, Греція навмисно ігнорувалася на зовнішньополітичній арені Європи.

По-друге, країна переживала жорстоку економічну стагнацію. Більшість міст і сіл Пелопоннесу і континентальної Греції були зруйновані. Оливкові сади і виноградники, продукція яких становила основу національного прибутку, були умисно знищені відступаючим єгипетським військом. Рятуючи своє життя, населення ховалося в гірських районах. Був порушений цикл усіх сільськогосподарських робіт. Ремісниче виробництво, що знаходилося на кустарному рівні розвитку, було сильно відсталою галуззю економіки і не створювало яких-небудь передумов для формування промисловості. Торговельні відносини переживали не найкращі часи. Воєнні дії та піратство, що посилювалося в Егейському морі, завдавали величезних збитків приватним торговим флотиліям знатних грецьких родин. Становище ускладнювалося також відсутністю стрункої системи оподаткування, що дозволяла б регулювати господарське життя країни і надходження податків до скарбниці.

По-третє, грецька національна єдність була порушена. Політична нестабільність й економічна розруха як ніколи посилили майнову диференціацію, а з нею інтереси і потреби різних суспільних кіл. Просте населення, яке зазнавало нечуваних труднощів і поневірянь, виступало за посилення і централізацію влади, встановлення порядку і законності. Торгові кола Спорадських островів, навпаки, прагнули зберегти становище, що склалося, оскільки воно приносило чималі прибутки. Не виплачуючи податки, багаті родини фактично монополювали, без участі держави встановлювали ціни на найбільш необхідні продукти. У результаті це породжувало не тільки антитурецькі настрої, соціальна напруженість позначалася і на злагоженості дій греків в їх боротьбі за національну незалежність.

Усі ці труднощі зумовили основні напрямки державної діяльності першого президента Греції. Іоанн Каподістрія розпочав енергійно формувати центральну адміністрацію.

Як досвідчений політик і дипломат І.Каподістрія розумів, що без міжнародного визнання незалежності Греції і юридичного закріплення цього питання на міждержавному рівні, не можна успішно розв'язувати внутрішні проблеми країни. Тому одним з напрямків державної діяльності президента стало посилення зовнішньополітичної активності. Греція прагнула брати участь в усіх міжнародних конференціях, здатних вирішити її долю. Але активного втручання в політичну боротьбу дипломатів великих європейських держав адміністрація І.Каподістрії не здійснювала, оскільки це могло зашкодити тим успіхам, які були вже досягнуті. У ході розв'язання «грецького питання» Іоанн Каподістрія формує зовнішню політику Греції, що ґрунтувалася на лавіруванні між інтересами великих європейських держав, одержуючи з цього власну національну вигоду (передусім зовнішні позики). Він енергійно працює над створенням зарубіжних представництв у Європі, за допомогою яких нова грецька держава проводила б більш чітку і злагожену зовнішньополітичну діяльність. І до 1829 р. були сформовані грецькі посольства у в усіх великих державах Європи, що брали безпосередню участь у доленосному для Греції рішенні.

Підсумком усіх цих зусиль було підписання 3 лютого 1830 р. Лондонського протоколу, що давав новій державі довгоочікувану незалежність [6].

Іншим напрямком діяльності Іоанна Каподістрії стало створення національної державної адміністрації, яка була б здатна навести порядок, забезпечити мінімальну законність і організувати внутрішнє політичне й господарське життя країни. У зв'язку з

чим було сформовано сім міністерств: закордонних справ, внутрішніх справ, юстиції, економіки, церкви і освіти, а також військове і морське міністерства [7].

Але функціонування державного механізму було неможливим без коштів. Ставши главою держави, Іоанн Каподістрія виявив скарбницю не тільки пустою, але й такою, що заборгувала Великобританії 2,4 млн. лір (позика 1824-1825 рр.). З цього моменту президент намагається збільшити державні прибутки за рахунок не тільки зовнішніх позик, але і внутрішніх податкових і митних зборів. Забезпечення стабільності і законності сприяло поверненню сільського населення в села і маленькі містечка. Однак велику проблему створював невирішений статус земель колишніх турецьких власників. Незабаром усі вони були націоналізовані і розподілені між безземельними селянами [8]. Більш забезпечені громадяни могли придбати частину цих земель. У результаті сільське господарство і зовнішня торгівля стали приносити прибутки, які збільшилися в період правління І.Каподістрії приблизно у 2 рази [9]. З метою внутрішньої фінансової стабілізації 2 лютого 1828 р. був створений Національний Банк, який під 8% річних приймав внески від населення.

Усі ці зусилля сприяли налагодженню внутрішньої політичної та економічної рівноваги.

Підводячи підсумки діяльності Іоанна Каподістрії в період перебування його на посту президента Греції (1827-1831), слід зазначити, що не всі його починання увінчалися успіхом. Глава держави постійно зустрічав завзятий опір своїх опонентів як на зовнішньополітичній арені, так і всередині країни. Це примушувало його вживати рішучих але не завжди безпомилкових заходів. Багато з того, що І.Каподістрія втілював у життя, було реорганізовано та знищено. Однак найголовніша заслуга першого президента Греції полягає в тому, що, прийшовши в найважчий момент грецької боротьби за незалежність, він з усією властивою йому енергією заклали основи державного управління і забезпечив умови їх існування, розв'язуючи одночасно проблеми зовнішньополітичного та внутрішньоекономічного характеру.

РЕЗЮМЕ

У статті розглянуто особисту роль видатного політичного діяча Греції Іоана Каподістрії у формуванні державної адміністрації. Актуальним є те, що діяльність І.Каподістрії прийшла на дуже складний час грецької історії: в скрутних міжнародних та економічних умовах Греція впевнено йшла до набуття своєї незалежності. Навіть не проводячи історичних аналогій ми маємо засвоїти позитивний політичний досвід однієї з сучасних європейських країн. Матеріал статті обґрунтовано на матеріалі сучасної грецької історіографії.

SUMMARY

This research is an attempt to tackle the problem of the role of the famous politician of Greece Ioann Kapodystria in the process of forming the state administration. It is necessary to point out that Kapodystria's activity took place in difficult time: in difficult and unstable international and economic situation Greece was making firm steps to its independence. Even without making any historical parallels we can take into consideration positive experience of one of modern European countries. The materials of the research is based on the materials of modern Greek historiography.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Τρυφωνος Ε. Ευαγγελιδης. Ιστορια του κυβερνητη Καποδιστρια και ως τα χρονια του Οθωνα. – Αθηνα: Νεα συνορα, 1996. – 525 σ.; Α. Πετροπουλος. Η θεμελιωση του ελληνικου κρατους 1833-1843. – Αθηνα, 1982. – 295 σ.
2. Усі дати наводяться за новим стилем.

3. Σαμουελ Γκριντλεу Хаου. Ιστορικη εκιαγραφια της ελληνικης επαναστασης. – Αθηνα, 1997. – 490 σ.
4. Αποστολος Ε. Βακαλοπουλος. Νεα ελληνικη ιστορια. (1204-1985). – Θεσσαλονικη, 1996. – Σ.197-199.
5. Там же. – С.197.
6. Внешняя политика России XIX – нач. XX в: документы Рос. МИД / Министерство иностранных дел РФ. – М.: Международные отношения. – (Сер. 2:1815-1830) Т.8 (16):Октябрь 1828 г. – июль 1830 г./ А.Л.Нарочницкий и др. (отв. ред.). – 1995. – С.442.
7. Αποστολος Ε. Βακαλοπουλος. Νεα ελληνικη ιστορια. (1204-1985). – Θεσσαλονικη, 1996. – Σ.206.
8. Розмір націоналізованих земель дорівнювався до 10 млн. стремм. (1 стремма прирівнюється к 1 кв. км).
9. Див. докладніше: Α. Πετροπουλος. Η θεμελιωση του ελληνικου κρατους 1833-1843. – Αθηνα, 1982. – Σ.203.

Надійшла до редакції 12.09.2000 р.

ББК ТЗ(4Ю4С)51-6

СЕРБСКОЕ КНЯЖЕСТВО В СИСТЕМЕ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ ЕВРОПЫ (50-70-Е годы XIX в.)

А.А.Лысов

В начале 50-х годов XIX в., когда разразился Восточный кризис и назревала очередная русско-турецкая война, Сербское княжество стало идти на сближение с Россией. Для развития нормальных взаимоотношений между Российской империей и Сербией, русскому руководству необходимо было добиться отставки сербского премьер-министра И. Гарашанина, который был назначен на этот пост при поддержке Англии и Турции. Но желательного результата для императора Николая I не получилось. Внешнее давление только сплотило князя Александра Карагеоргиевича с его министрами.

После поражения России в Крымской войне, Парижский мирный договор 1856 г., юридически оформивший результаты войны, внес существенные изменения в международно-правовой статус Сербского княжества. Сербия оставалась под верховной властью Турции, но не при русском только, как раньше, а общем ручательстве договаривающихся держав, т.е. Англии, Франции, Австрии, Пруссии, Сардинии и России [1]. Коллективные гарантии держав должны были положить конец преобладающему влиянию России в Сербии. Договаривающиеся стороны стремились не допустить в дальнейшем установления здесь единоличной гегемонии. Но вскоре оказалось, что австрийское влияние в Сербии стало господствующим. Англия, заинтересованная в ослаблении России на Балканах, не препятствовала австрийским притязаниям на Сербское княжество.

После Крымской войны Александр Карагеоргиевич во внешней политике старался следовать советам австрийской дипломатии. Среди государственных деятелей Сербии не было единства взглядов по вопросам внешнеполитической ориентации. И.Гарашанин считал Австрию непримиримым врагом Сербии и предлагал опираться на Францию. Часть сербских лидеров симпатизировала России, большинство же в борьбе с князем за власть опиралось на Турцию.

Проавстрийская ориентация привела к тому, что правление Александра Карагеоргиевича было очень непопулярно. В обстановке всеобщего недовольства политикой князя

И.Гарашанин в качестве инструмента для свержения Александра решил воспользоваться скупщиной, которая не собиралась с 1848 г. В начале сентября 1858 г. скупщина потребовала отставки князя. Члены Государственного совета согласились с этим требованием.

В 1859 г. Александр Карагеоргиевич был низложен, и на сербский престол вновь взошел Милош Обренович, вождь Второго сербского восстания 1815 г. Австрия отказалась от поддержки Александра Карагеоргиевича и отозвала своего консула. Князь Милош сразу же начал дипломатическое наступление на Порту, требуя пересмотра конституции 1838 г., выполнения султанских указов и признания султаном наследственных прав династии Обреновичей на сербский престол [2]. Англия и Австрия выступали против сербских притязаний, а Россия и Франция, наоборот, требовали от Турции признания Милоша Обреновича князем Сербии. Но смерть князя Милоша в 1860 г. на время оборвала требования Сербии адресованные Турции.

В сентябре 1860 г. к власти в Сербии пришел новый князь – Михаил Обренович. Михаил поставил себе большую задачу, которая заключалась в объединении всего сербского народа, а затем и всех славян Балканского полуострова [3].

Приблизив к себе И.Гарашанина, князь Михаил вскоре назначил его министром иностранных дел, а затем премьер-министром Сербии. Князь принял великосербскую внешнеполитическую программу, которая называлась «Начертание». Суть планов Михаила Обреновича сводилась к тому, чтобы автономное Сербское княжество возглавило борьбу народов Балканского полуострова против Османской империи с целью создания великой Сербии, в состав которой должны были войти Босния и Герцеговина, Черногория, Хорватия и другие области [4].

Руководители сербской внешней политики хорошо понимали, что объединение южнославянских земель вокруг Сербских возможно лишь в том случае, если сербское правительство сумеет заручиться поддержкой хотя бы одной из великих держав.

Активная деятельность сербского правительства в области внешней политики привела в начале 60-х годов XIX в. к резкому обострению сербо-турецких отношений. Ухудшению обстановки способствовало наличие на сербской территории шести крепостей с турецкими гарнизонами. Турки не признавали сербской юрисдикции и постоянно организовывали разного рода провокации. Начиная с мая 1862 г. участились случаи столкновений между сербами и турками в самом Белграде. 5 июня 1862 г. турецкие войска открыли огонь по Белграду. Иностранные консулы резко осудили действия турецкой стороны и возложили всю ответственность за военные действия на белградского пашу. Однако австрийский консул не присоединился к протесту. Английское правительство выдвинуло проект посылки австрийских войск в Белград для наведения порядка. Но в итоге Англия и Австрия были вынуждены присоединиться к русско-французскому предложению о расследовании конфликта между Турцией и Сербией на конференции послов в Стамбуле.

11 июля 1862 г. на Канлиджской конференции с участием представителей России, Франции, Англии, Австрии и Турции, Порты согласилась на установление сербской юрисдикции на часть территории Белграда. Турецкие крепости на этой территории подлежали ликвидации.

В ходе белградского кризиса сербское правительство убедилось в необходимости объединения усилий народов Балканского полуострова для успешной борьбы с Портой. Сербское княжество выступило инициатором создания Балканского союза.

Еще в начале 60-х годов XIX в. сербское правительство сделало первые шаги на пути создания союза народов Балканского полуострова. Сербская дипломатия приступила к переговорам с Черногорией и Грецией. Князь Михаил Обренович направил в Цетинье своего посланника с целью ознакомить князя Николая Петровича Негоша с

внешнеполитическими планами Сербии. Но из-за соперничества двух князей за влияние в Герцеговине переговоры не получили развития. Не имели последствий и переговоры о заключении союза с Грецией.

С мая 1866 г. начались интенсивные сербо-черногорские переговоры. Они проходили в напряженной обстановке: черногорский князь Николай никак не хотел примириться с ведущим положением Сербии в союзе. Но желание черногорцев объединить усилия двух стран для общего освобождения было столь сильным, что князю Николаю пришлось пойти на определенные уступки. 23 сентября 1866 г. договор был подписан в Цетинье. В документе провозглашалась совместная деятельность княжеств по подготовке антитурецкого восстания для освобождения всего сербского народа и соединения его в едином государстве [5].

При этом руководители Сербии понимали, что без поддержки великих держав победить Османскую империю, даже объединенными балканскими силами, будет невозможно. Выбор сербского правительства пал на Россию благодаря тому, что цели русской политики на Балканах совпадали с интересами Сербского княжества. Россия была заинтересована в ослаблении Турции. Однако сербское руководство возлагало определенные надежды и на Францию, которая оказывала дипломатическую поддержку княжеству в начале 60-х годов XIX в.

В октябре 1866 г. было решено послать в Петербург члена Государственного совета Й.Мариновича. В Петербурге он вел переговоры с министром иностранных дел А.М.Горчаковым и был принят императором Александром II. А.М.Горчаков и Александр II обещали оказать Сербии поддержку, но в качестве ответного условия требовали сохранения русской помощи в тайне [6]. В конце 1866 г. после переговоров с Й.Мариновичем русская дипломатия окончательно определилась в вопросе о поддержке Балканского союза во главе с Сербией.

Другим важным компонентом Балканского союза был договор с Грецией. Географическое положение Греции делало эту страну важнейшим союзником Сербии в борьбе с Портой. В декабре 1866 г. к власти в Греции пришли сторонники союза с Сербией. Греческий вариант договора имел оборонительный характер. В феврале 1867 г. сербское правительство выработало свой собственный проект соглашения, отправленный сербскому представителю в Стамбуле Й.Ристичу.

Сербо-греческий союзный договор был подписан 14 августа 1867 г. По его условиям обе стороны обязывались вести борьбу с Османской империей до полного освобождения всех христианских народов в Европейской Турции. В случае невозможности достижения этой цели союзники должны были добиться присоединения Эпира и Фессалии к Греции, а Боснии и Герцеговины – к Сербии [7].

Руководители Сербского княжества, придававшие главное значение в складывании Балканского союза соглашениям с Черногорией и Грецией, стремились договориться и с другими балканскими странами.

20 января 1868 г. в Бухаресте был подписан сербо-румынский договор. Это было соглашение о дружбе, торговле и нейтралитете. Никаких военных обязательств договаривающиеся стороны на себя не брали [8].

Наряду с заключением договоров и соглашений с независимыми и полунезависимыми балканскими государствами большое значение в подготовке войны с Портой сербское правительство придавало вовлечению в борьбу балканских народов, лишенных своей государственности. Это относилось к хорватам и болгарам.

Премьер-министр Сербии И. Гарашанин имел контакты с главой Хорватской народной партии епископом Й.Штросмайером. Осенью 1866 г., когда наметился австро-венгерский союз, лидеры партии активизировались. В сентябре 1866 г. Й.Штросмайер

сообщил И.Гарашанину о согласии его партии сотрудничать с Сербией во имя создания единого югославянского государства. Освобождение Боснии и Герцеговины признавалось первым шагом к достижению великой цели [9].

Участие болгар в общем антитурецком выступлении было чрезвычайно важным, т.к. позволило бы блокировать дороги из Стамбула к границам с Сербией и дальше в глубь Балканского полуострова. Еще в самом начале 1862 г. при содействии русской дипломатии были установлены связи между сербским правительством и Добродетельной дружиной, объединявшей представителей болгарской эмигрантской буржуазии. Один из лидеров болгарского национально-освободительного движения Г.С.Раковский выступал за расширение внешнеполитических связей с Сербским княжеством [10].

К маю 1868 г. сербскому правительству удалось добиться максимальных результатов в деле создания Балканского союза. Было достигнуто соглашение с Черногорией, заключен союзный договор и подписана военная конвенция с Грецией, был заключен договор о дружбе с Румынией. Сербское правительство вело переговоры о сотрудничестве и взаимодействии с болгарами, хорватами, австрийскими сербами и албанцами. Целью союзников было совместное вооруженное выступление против турецкого господства. Была даже намечена дата совместного выступления против Порты – 1 октября 1868 г. Однако Балканский союз не состоялся из-за убийства 29 мая 1868 г. князя Михаила Обреновича и отставки в ноябре 1867 г. И.Гарашанина – главного идеолога и организатора союза. Также одной из причин было соперничество внутри союза, прежде всего между Сербией и Черногорией.

После смерти Михаила Обреновича сербским князем был провозглашен несовершеннолетний Милан Обренович. Первым регентом был избран М.Блазнавац, вторым – Й.Ристич, третьим – Й.Гаврилович. Регенты сосредоточились прежде всего на внутренних вопросах, отодвинув внешнеполитические задачи страны на задний план. В результате такой политики были упущены союзнические отношения с Грецией и Румынией, с хорватами, болгарами и албанцами. Сербия во внешней политике стала ориентироваться на Австро-Венгрию, из-за чего ухудшились отношения с Россией.

Ориентация на Австро-Венгрию не находила поддержки у сербской общественности и грозила поколебать власть регентов князя Милана Обреновича. Особенное недовольство выражала Черногория, ориентация которой на Россию делала ее притягательным центром для югославян.

Все эти процессы привели к тому, что регенты с лета 1871 г. начали ориентироваться на Россию. 10-11 октября 1871 г. князь Милан и М.Блазнавац были приняты императором Александром II в Ливадии. В беседе с царем князь получил заверения в том, что Россия не будет вмешиваться во внутренние дела Сербского княжества [11]. Однако этот шаг Сербии вызвал резко отрицательную реакцию находившихся в Белграде дипломатических представителей Англии, Австро-Венгрии, Германии, Франции и Италии [12].

В конце 1871 г. регенты Милана Обреновича активизировали свою внешнеполитическую деятельность и сформулировали программу внешней политики. Речь шла о возрождении Сербии в рамках Душанова царства [13]. Главную ставку в этом вопросе регенты делали на Россию. Русские дипломаты советовали сербскому правительству собирать силы, укреплять связи с союзниками, ждать удобного момента для общего выступления.

В августе 1872 г. Милану Обреновичу исполнилось 18 лет и он приступил к управлению страной. Но в результате частой смены кабинетов единой внешнеполитической линии Сербского княжества не было. До начала Восточного кризиса в 1875 г. удалось осуществить лишь отдельные дипломатические акции. Летом 1873 г. министр иностранных дел Сербии Й. Ристич добился освобождения Австро-Венгрией небольшой спорной территории по Дунаю.

Также был подготовлен визит князя Милана к турецкому султану. Однако эта демонстрация лояльности политических итогов не принесла.

С началом Восточного кризиса в 1875 г. основным внешнеполитическим вопросом для Сербии становится вопрос о ее месте и роли в событиях на Балканах, об ее отношении к боснийско-герцеговинскому восстанию. С самого начала восстания в Боснии и Герцеговине правительство Сербии оказывало повстанцам всестороннюю помощь.

Правительства европейских держав и Турции по разным причинам настаивали на невмешательстве Сербии в события в Боснии и Герцеговине. Во время визита князя Милана Обреновича в Вену в июле 1875 г. руководство Австро-Венгрии добилося от него обещания сохранять нейтралитет. Князь Милан, вернувшись из Вены, объявил о нейтралитете Сербии. Но в ответ на эту акцию князя в Сербии началось массовое движение в пользу повстанцев.

С осени 1875 г. князь Милан Обренович, под давлением общественного мнения, решил начать приготовления к войне с Турцией. При этом сербское руководство считало, что в случае военных неудач Россия придет на помощь [14].

Военные и политические приготовления Сербии не могли пройти незамеченными. В конце февраля 1876 г. Франция предъявила Сербии протест в связи с ростом военных настроений и военных приготовлений. Особую обеспокоенность выражало правительство Австро-Венгрии, которое также было против активного вооружения Сербского княжества.

Фактическими и естественными союзниками Сербии и Черногории были восставшие против Порты Босния и Герцеговина. Политическая цель Сербии заключалась в освобождении ее братьев в Турции и по возможности в объединении сербского народа, живущего в пределах Османской империи.

18 июня 1876 г. Сербское княжество объявило войну Турции. Вначале наступление сербской армии проходило успешно, но получив значительные подкрепления, турецкие войска перешли в наступление и заняли Заечар, Княжевац и Алексинац.

12 августа 1876 г. князь Милан Обренович видя приближение катастрофы, обратился к представителям великих держав в Белграде с просьбой о посредничестве для прекращения войны. Великие державы пошли навстречу сербскому князю и потребовали от Турции сообщения ее условий мира. Но Порта, не смотря на дипломатическое вмешательство великих держав в сербо-турецкий конфликт, пошла только на перемирие, которое продолжалось с 4 по 15 сентября 1876 г.

В правительстве Сербии не было единого мнения по поводу дальнейших действий. Но князь Милан Обренович желал продолжения войны. В итоге в октябре 1876 г. турецкая сторона навязала уже истощенной сербской армии тяжелые бои. Предполагая, что Сербия скоро будет разгромлена, русское руководство предъявило Порте ультиматум. Перед угрозой войны с Россией Турция отступила и согласилась на очередное перемирие, которое было заключено с 20 октября до 20 декабря 1876 г. В итоге 16 февраля 1877 г. переговоры между Сербией и Турцией закончились подписанием мирного договора на условиях довоенного статус-кво [15].

12 апреля 1877 г. император России Александр II подписал в Кишиневе манифест об объявлении войны Османской империи. Целью войны было безусловное уничтожение владычества турок на Балканском полуострове. При этом руководство России выразило желание, чтобы сербы возобновили войну с Портой. Тем не менее вступление Сербии в войну задержалось надолго. Неудачная кампания 1876 г. и связанные с ней трудности обострили внутреннюю обстановку в княжестве.

Сербия вступила в войну только 2 декабря 1877 г. Целью войны было завоевание независимости. Военные действия на сербском фронте продолжались до 22 января 1878 г.

После побед русского и сербского оружия над турками, 19 февраля 1878 г. был подписан Сан-Стефанский мирный договор. Османская империя признавала полную независимость Сербии, Черногории и Румынии. В статье III мирного договора было сказано, что «Сербия признана независимой» [16].

Независимость Сербского княжества была подтверждена и на Берлинском конгрессе, который открылся 13 июня 1878 г. В статье XXXV Берлинского трактата говорилось, что «высокие договаривающиеся стороны признают независимость Сербского княжества» [17]. Берлинский договор, кроме того, расширил территорию княжества присоединением четырех новых округов: Нишского, Пиротского, Вранского и Топлицкого.

В 50-е – 70-е годы XIX в. Сербское княжество достаточно часто изменяло свою внешнеполитическую ориентацию в результате изменения геополитической обстановки в регионе. В 50-е годы XIX в. Сербия стала идти на сближение с Российской империей, но в следствие поражения последней в Крымской войне, во внутренние дела Сербии стала вмешиваться Австрия. Сербское руководство во главе с Александром Карагеоргиевичем проводило проавстрийскую политику. В 60-е годы XIX в. Сербия из-за смены руководства стала ориентироваться на Россию и Францию, искала сближения с балканскими государствами с целью окончательного свержения османского господства. Великие державы были заинтересованы в поддержке Сербии с тем, чтобы ослабить Османскую империю. Особенно в этом нуждалась Россия, т. к. последняя война с Турцией показала всю небезопасность такого соседства. В 70-х годах XIX в. Сербия окончательно стала на путь завоевания независимости, когда разразился Восточный кризис и обострились русско-турецкие отношения. Сан-Стефанский мирный договор и Берлинский конгресс официально закрепили чаяния сербского народа о независимости.

РЕЗЮМЕ

У статті автор розглядає питання міжнародного становища Сербського князівства у 50 – 70-ті роки XIX ст. Відображається зовнішньополітична діяльність сербського уряду в цей час, а також відношення великих держав до Сербії. Автор прийшов до висновків, що великі держави перш за все відстоювали свої національні інтереси і розглядали Сербію як інструмент для боротьби з Туреччиною.

SUMMARY

The author regards in his article the question of international situation of Serbian principality in years 50-70 in 19th century. The outer political activity of Serbian government at that time and the attitude of Great States to Serbia are represented in the article. The author came to the conclusion that Great States first of all faught for their national interest and regarded Serbia as the instrument for struggle with Turkey.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 гг. – М., 1952. – С.31.
2. Формирование национальных независимых государств на Балканах: Конец XVIII – 70-е годы XIX в. – М., 1986. – С.144.
3. Погодин А.Л. История Сербии. – Спб., 1909. – С.149.
4. Международные отношения на Балканах 1856 - 1878 гг. – М., 1986. – С.164.
5. Там же. – С. 170.
6. Там же. – С. 176 – 177.
7. Формирование национальных независимых государств... – С. 148.
8. История Югославии. – М., 1963. – Т.1. – С. 484.

9. Фрейдзон В.И. Борьба хорватского народа за национальную свободу. Подъем освободительного движения в 1859-1873 гг. История, идеология, политические партии. – М., 1970. – С.302-303.
10. Червенков Н.Н. Политические организации болгарского национально – освободительного движения во второй половине 50-х – 60-е гг. XIX в. – Кишинев., 1982. – С.48.
11. Международные отношения на Балканах... – С.240.
12. Поплыко Д.Ф. Проблема освобождения народов Балканского полуострова в русско – сербских отношениях начала 70-х годов XIX в. / Балканские исследования. – Вып. 8. – М., 1982. – С.178-179.
13. Там же. – С.180.
14. Бочкарева С.И. Русско – сербские отношения в начале Восточного кризиса 70-х годов XIX века / Советское славяноведение. – 1977. – № 4. – С.41.
15. Там же. – С. 47.
16. Практикум по новой истории. 1871 – 1917. – М., 1989. – С.34.
17. Там же. – С.38.

Надійшла до редакції 15.09.2000 р.

ББК: ТЗ(4УКР – 4ДОН)

РОБІТНИКИ ДОНБАСУ В УМОВАХ БУРЖУАЗНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (ДРУГА ПОЛОВИНА XIX ст.)

А.М.Міхненко

Після скасування у 1861 р. кріпосного права частина колишніх кріпаків Донбасу повернулася до хліборобства. У першу чергу це стосувалося робітників поміщицьких підприємств, кризове становище яких ще більше посилювалось з ліквідацією обов'язкової праці. Робітники, які працювали на державних підприємствах, також підлягали звільненню від обов'язкової служби. Наступне комплектування заводських штатів відбувалося за наймом. Однак, підприємці були зацікавлені в тому, щоб утримати робітників на тих підприємствах, де вони працювали, і не допустити їхнього відтоку на село. Цьому сприяло й те, що робітники наділялися невеликими ділянками присадибної і покосної землі.

Аналіз архівних матеріалів свідчить, що для вугільної промисловості як Донбасу, так і області Війська Донського (Грушевські розробки), характерним було те, що вони обслуговувалися сезонними робітниками. Особливо наочно це виявилось у західній частині басейну, де в 60-ті роки мали перевагу дрібні поміщицькі та селянські шахти, що припиняли у весняно-літній період видобуток через відсутність робочих рук. У 1866 р. на таких шахтах було зайнято 348 робітників. На початок 70-х у Грушевському районі на антрацитових шахтах працювало щороку до 3 тис. осіб – вихідців переважно з Орловської, Тульської, Тамбовської та Курської губерній. Таким чином, на момент вступу Донбасу в період розгорнутого капіталістичного розвитку (1870–1890 рр.) тут нараховувався незначний контингент кваліфікованих робітників – не більше 4 тис. осіб.

У 70-ті роки, коли виникають найбільші на ті часи Юзівський і Сулінський металургійні заводи, число робітників у вугільній і металургійній промисловості збільшується приблизно в 4 рази – з 4 тис. осіб у 1870 р. до 15-16 тис. осіб у 1880р.

Інтенсивний розвиток провідних галузей донецької промисловості у 80-90 рр. XIX ст. ще більше загострив питання про залучення у гірничу і гірничозаводську промисловість робочих рук. Його вирішення ускладнювалося низкою специфічних місцевих умов: заселе-

ність степового Півдня, суто хліборобський характер зайнятості більшості місцевого населення, сусідство з районами капіталістичного сільського господарства (Новоросія, Дон, Кубань), відсутність підготовлених місцевих робітничих кадрів.

Аналізуючи джерела поповнення найманих робітників, потрібно відзначити, що живильним середовищем, яке постачало велику капіталістичну промисловість Донбасу робітництвом, було погіршення економічного становища селян. У 80-90 рр. XIX ст. з різних місць тисячі селян потяглися на заробітки у Донбас. У результаті, якщо в 1880 р. в Донецькому басейні нараховувалося 19,1 тис. робітників (у вугільній промисловості – 14,8 тис. осіб, у металургійній – 4,3 тис. осіб), то в 1890 р. їх було вже 33,1 тис. осіб. А через десять років кількість робітників, зайнятих у двох провідних галузях промисловості Донбасу, зросла більш, як в три рази, і становила 107,6 тис. осіб (у вугільній – 85,4 тис. осіб, у металургійній – 22,2 тис. осіб)[1]. Національний склад донецьких робітників залежав безпосередньо від районів їхнього походження: наприкінці XIX ст. це були здебільшого великоросійські губернії чорноземного центру і Лівобережна Україна. Відповідно, і формування донецького пролетаріату відбувалося за рахунок представників двох народів – російського та українського. Протягом усієї другої половини XIX ст. у складі донецького пролетаріату кількісно переважали російські робітники. Однак, з кінця XIX ст. він зазнає певної українізації, що пояснюється розкладанням українського села і посиленням відходу місцевих селян у гірничу і гірничозаводську промисловість.

Аналіз результатів загальноросійського перепису населення 1897 р. дає більш точну картину національного складу робітників Донбасу. Згідно з цими даними, у гірничовидобувній промисловості Донецького басейну росіяни становили 74%, українці – 22,3%, у металургійній і металообробній – відповідно 69% та 20,2%. У невеликій кількості були представлені білоруси, молдаване, татари, поляки, євреї. Деяку роль у формуванні робітництва Донбасу відіграли кваліфіковані іноземні робітники. Це були, головним чином, англійці (на заводі Юза), французи, бельгійці, німці. У цілому їх кількість не перевищувала 130-150 осіб, і вони становили на підприємствах невеликий прошарок високооплачуваного технічного персоналу, що різко виділяло їх з загальної маси робітників.

Характерною особливістю розвитку промислового пролетаріату Донбасу наприкінці XIX ст. були високі темпи формування його постійного кадрового складу. Ядром кадрових донецьких гірників були спадкові робітники казенних луганських і лисичанських вугільних розробок. Після закриття цих підприємств у 1870-1880 рр. їх робітники переходять на приватні металургійні заводи і вугільні шахти Донбасу та працюють там як досвідчені майстри, штейгери, десятники, кваліфіковані робітники. Саме луганські робітники становили основну частину перших робітничих кадрів Юзівського і Сулінського заводів. Невеликий прошарок донецьких гірників складали кваліфіковані робітники з Петербурга, Москви, інших міст промислового центру, а також Уралу і Польщі. Нарешті, порівняно швидко кадровими робітниками ставали сільські ремісники (каменярі, ковалі, теслі). Однак, основна частина промислового пролетаріату Донбасу, що формувалася наприкінці XIX ст., мала селянську генеалогію, вийшла з села.

Формування постійного складу робітників у різних галузях відбувалося по-різному, в залежності від розмірів виробництва і рівня механізації. Швидше цей процес проходив у металургійній і металообробній промисловості, де вже до 1895 р. нараховувалося 70% кадрових робітників. Складніше проходило формування кадрового складу у вугільній промисловості. Важкі умови праці і побуту, слабка механізація стали стримуючим фактором у виникненні постійних робітничих кадрів. Тому у вугільній промисловості був доволі значним процент тимчасових сезонних робітників (60-70%). Однак, вже на початку XX ст. у всіх галузях донецької промисловості відбувається формування постійного кадрового робітничого складу, концентрація його на найбільших промисло-

вих підприємствах. Наявність у складі робітників Донбасу чисельного кадрового прошарку, високий рівень їх концентрації на великих підприємствах сприяли перетворенню донецьких робітників на один з найбільш організованих загонів робітничого класу Росії, а Донбасу – на третій, за кількістю працюючих (після Центрального і Петербурзького), промисловий район країни.

Умови життя робітників були дуже важкими. Витримати їх могли лише міцні, здорові молоді чоловіки. Невипадково через це у провідних галузях промисловості Донбасу, згідно даних перепису 1897 р., переважну частину (80-85%) становили робітники віком 17-39 років, і лише 1-2% – жінки і діти. Протягом усього пореформного періоду робочий день у вугільній промисловості залишався практично незмінним: 12 годин на добу. Робота велася у дві зміни, спеціальних перерв для прийому їжі не було, їли просто у забої. На металургійних заводах робочий день на початку XX ст. становив, як правило, 10,5-11,5 годин. І хоча уряд наприкінці XIX ст. був змушений під впливом робітничого руху в країні піти на законодавче встановлення граничної тривалості робочого дня – 11,5 год., однак у реальному житті обмеження понаднормативної роботи дуже часто ігнорувалися.

Особливо складними були умови праці на вугільних рудниках. Шахти погано вентильовалися, вміст вуглекисню у повітрі перевищував усі припустимі норми. Нещасні випадки були нерідкими, через те, що шахтарі користувалися примітивними гасовими або масляними лампами. Густий вугільний пил буквально просякав легені шахтарів. І все це при постійній загрозі обвалу, вибуху чи повного затоплення шахти. Про свою каторжну працю шахтарі казали: «Що Сибір – у нас свій Сибір, вільна каторга!». Не кращими були справи й на інших підприємствах Донбасу. За 16 років (1885-1900 рр.), за неповними офіційними даними, на вугільних шахтах Донбасу загинуло 1288 і було покалічено 2179 робітників, а на металургійних і металообробних заводах – відповідно 198 і 2197 робітників[2].

Незважаючи на велику кількість нещасних випадків, масові захворювання та епідемії, надзвичайно важкі житлово-побутові умови робітників Донбасу, медичне обслуговування знаходилося на дуже низькому рівні. Аж до початку 90-х років на багатьох шахтах, особливо невеликих, не було медичного персоналу [3]. Захворівши, робітники позбавлялися свого мізерного заробітку: підприємці не надавали їм ніякої матеріальної допомоги [4]. Адже, як відомо, до початку XX ст. у країні було відсутнє законодавство про відповідальність підприємств за нещасні випадки.

За свою важку працю донецькі робітники не одержували достатньої компенсації. Оплата їх праці лише малою мірою забезпечувала життєві потреби, хоча в Донбасі заробляли більше, ніж у багатьох інших промислових центрах. Середній рівень заробітку робітників вугільної промисловості у 90-і роки становив приблизно 1,3 крб., у металургійній та машинобудівній промисловості заробітки робітників не перевищували 1 крб. на добу, або 20-30 крб. на місяць. Численна категорія чорноробів отримувала всього 70 коп. на день[5].

Зазначені норми оплати не відзначалися стабільністю. Крім сезонних коливань, заробітки робітників різко зменшувалися у кризові періоди. На розміри зарплатні суттєво впливали численні та різноманітні штрафи й вирахування, які збереглися у повній мірі навіть після видання в 1886 р. закону, який встановлював певні обмеження штрафів [6]. Правила роботи на заводі Новоросійського товариства, наприклад, встановлювали досить жорстокі вимоги до прогульників і недбайливих робітників. Так, за спізнання на роботу на 5 хвилин стягувався штраф у розмірі 5 коп., відповідно за 10 хв. – 10 коп., за 15 хв. – 15 коп., понад 15 хв. – денна платня, за прогул цілого дня – триденна платня. За появу на роботу в нетверезому стані було передбачено штраф на перший раз – 1 крб., а кожного наступного – по 3 крб. За паління у місцях, де могла виникнути пожежа, штраф: на перший раз – 2 крб., а на наступні – по 4 крб. [7]. Особливо великі

штрафи (до 25 крб.) було передбачено за недбалу роботу, нераціональну витрату матеріалу, завдання матеріальної шкоди виробництву. Вельми витратними для робітничих родин були також звичайні в Донбасі вирахування із зарплатні за доставку вугілля і води (до 1 крб. на місяць з особи), на утримання церков, лазень та інші побутові потреби. Дуже дорогими були квартири у заводських будинках для сімейних робітників: до 4-6 крб. на місяць [8].

Ціни на найважливіші товари і продукти харчування зросли за 40 пореформних років у 2-3 рази, що зводило нанівець приріст річних заробітків донецьких робітників. Витрати самотнього робітника становили не менше 15-18 крб. на місяць при середньому заробітку 20 крб. Витрати сімейних робітників на харчування, також дуже злиденне, коливались між 4-5 крб. на душу, або 12-15 крб. на середню родину з трьох осіб. Тяжке економічне становище було однією з основних причин страйкового руху робітництва, його активної боротьби за свої права. У перші пореформні роки, коли у всіх галузях промисловості основну масу пролетаріату становили сезонні робітники, великі виступи були поодинокими. Кількісно переважали такі форми протесту, як дострокове залишення роботи, різного роду скарги, прохання. Перше пореформне десятиріччя характеризується заворушеннями робітництва казенного Луганського заводу – єдиного на той час великого промислового підприємства в Донбасі. Основними вимогами були: підвищення заробітної платні, збереження за робітниками земельних наділів, що знаходилися в їхньому користуванні (до 1861 р.), і прирізка нових.

Виникнення в 70-ті роки великих підприємств у металургійній і вугільній промисловості Донбасу створило передумови для нових масових виступів донецьких робітників. Ініціаторами масових пролетарських виступів в Донбасі стали юзівські робітники. В архівах Дніпропетровська, Донецька збереглися документи про три великі виступи юзівських робітників у 1874-1875 рр. Головними причинами цих трудових конфліктів стали низька оплата праці, систематичні затримки з виплатою грошей, вирахування і обрахування. Ці виступи були стихійними, неорганізованими, бунтарськими за своєю формою. Але вони першими в Донбасі продемонстрували реальну силу колективного робітничого протесту.

У 1875-1885 рр. у регіоні спостерігалися депресія, повільні темпи промислового розвитку. У цих умовах майже не було значних виступів робітників. Але вже у другій половині 80-х років у робітничому русі Донбасу відзначається неухильне піднесення, він набуває більш масового і організованого характеру. Це було пов'язано передусім із швидким розвитком всіх галузей промисловості, значним зростанням загальної кількості робітників, посилення кадрового прошарку.

Переломним виявився 1887 р., коли потужний страйк шахтарів Рутченківських копалень, підтриманий робітниками інших шахт цього району, буквально вразив увесь район. Основною причиною цього великого робітничого виступу стало надто важке матеріальне становище шахтарів у результаті низької оплати праці, нерегулярної виплати утримання, штрафів та обрахувань, кабальних умов кредиту у різноманітних крамницях. 5 травня 1887 р. шахтарі Рутченківських вугільних копалень припинили роботу, вимагали підвищення заробітної платні і звільнення деяких конторників і майстрів, які обдурювали робітників, знущалися з них. Царська влада підтримала власників рудника, вимоги робітників було відхилено. Страйк було придушено військами. Однак, робітники, продовжуючи виступи до 10 травня, домоглися деяких поступок: щомісячної виплати заробітної платні та незначного підвищення розцінок.

Страйк робітників Рутченківських копалень знайшов широкий відгук в Юзівському гірничопромисловому регіоні. Страйковим рухом були охоплені вугільні копальні підприємств Успенського, Іловайського, Древицького, Рикова, Карпова та інших. Ви-

моги шахтарів були суто економічними: своєчасна виплата заробітної платні, скасування штрафів, підвищення зарплатні, звільнення небажаних начальників. Деякі з цих вимог були задоволені підприємцями, однак частіше за все для вирішення трудових конфліктів використовувалася військова сила. В архівах зберігаються десятки телеграм місцевих керівників на адресу Катеринославського губернатора з проханням прислати війська для придушення страйку. До Юзівського регіону було направлено війська з Сімферополя, Новочеркаська та інших міст. Робітників страйкуючих рудників було звільнено, заарештовано організаторів виступів. Після закінчення страйку почався прийом на роботу, однак близько сотні робітників «як небажаних і підозрілих» було звільнено. Порядок відновили, але не ліквідували причини, що породжували страйки робітників. Тому в наступні роки заворушення шахтарів та металургів продовжувалися.

У серпні 1892 р. стався один з великих виступів робітників Юзівки, який отримав резонанс по всій країні й увійшов в історію під назвою «холерного бунту», тобто стихійного безладдя, пов'язаного з холерною епідемією, що спалахнула у країні. В літописі Преображенської церкви м. Юзівки за 1892 р. зберігся опис цих подій: «До Юзівського бунту холерні безлади були в Астрахані та інших містах на Волзі. У другій половині липня холера з'явилася довкола Юзівки, а 22 липня – перші захворювання у самому місті.

Хвороба викликала серед простих робітників різні чутки: нібито лікарі отруюють хворих, а священики ховають живих та ін. О 5 годині вечора страйкуючі повернулися до церкви, а о шостій юрба народу кинулася розбирати чайну, влаштовану під час епідемії між заводом та крамницями, шинки. Почалося пограбування: усі хапали хто скільки міг. О 8 годині вечора 2 серпня з'явилася перша пожежа пограбованої крамниці годинникаря Прилуцького, а о десятій годині вечора уся базарна площа, більше 100 крамниць, перетворилася на багаття».

Версію про те, що холера була причиною робітничих заворушень наполегливо підтримували самі гірничопромисловці, які прагнули підкреслити відсутність серйозних підстав для цього виступу. Однак, під час проведеного офіційного розслідування стало зрозуміло, що не захворювання холерою жителів Юзівки було приводом до страйку робітників, а на виступ їх штовхнули тяжке матеріальне становище, жакливі умови праці і побуту, свавілля і знущання адміністрації підприємств та місцевої влади. В.В. Вересаєв, який брав безпосередню участь у боротьбі з холерою в Донбасі, пропрацював два місяці лікарем на розташованому поблизу Юзівки руднику Карпова, записав у ці дні в своєму щоденнику: «Тут на місці я дізнався, що і юзівський бунт був зовсім не холерним: кровопролиття та «приборкування» робітників сталися на ґрунті вимог підвищення розцінок і покращення житлових умов, а для влади виявилось вигіднішим виставити подію як «холерний бунт»» [9].

Близько 15 тис. робітників металургійного заводу і 11 навколишніх рудників взяли участь у цьому бунті. Під час стихійних виступів загинуло 80 осіб, було зруйновано або спалено понад сто крамниць, шинків [10]. Постраждало багато будинків, в яких мешкали євреї, було зруйновано синагогу. Стихійний бунт було жорстоко придушено: більше 400 його учасників заарештовано, покарано різками й віддано до суду; трьох робітників, звинувачених у керівництві виступом, засуджено до страти, яку було пізніше замінено довічною каторгою; 16 осіб відправили на каторгу і більше 300 осіб засудили до ув'язнення [11].

З середини 90-х років у робітничому русі Донбасу виразно позначився підйом, що характеризувався неухильним, хоча спочатку й не дуже помітним, наростанням страйкової хвилі, яка досягла свого апогею у 1898-1900 рр. У 1896 р. було чотири виступи донецьких робітників, невеликих за розмахом і короточасних, з вимогами, головним чином, підвищення зарплатні, своєчасної її виплати. У 1897 р. сталося шість страйків. Як і в минулі ро-

ки, вони відзначалися значною стихійністю, були нетривалими й не принесли суттєвих результатів. У 1898 р. відбулося 17 виступів донецьких робітників, переважно металургів. Особливого напруження боротьба донецького пролетаріату досягла у квітні – травні 1899 р., коли сталося 14 виступів. Взагалі робітничий рух у Донбасі наприкінці XIX ст. розвивався досить активно. Найбільшого розмаху він досяг у 1898–1900 рр., коли особливо бурхливими темпами йшло формування донецького пролетаріату.

Кількість страйків та бунтів в Катеринославській губернії
в 1870-1899 рр.[12]

Роки	Кількість страйків	Кількість бунтів
<i>1870-1875</i>	8	3
<i>1876-1880</i>	2	0
<i>1881-1885</i>	8	0
<i>1886-1890</i>	20	3
<i>1891-1895</i>	14	6
<i>1896-1899</i>	107	9

Як видно із таблиці, Катеринославщина була досить неспокійним районом імперії. Особливу активність виявляли робітники донецького регіону. Якщо за період з 1861 до 1897 рр. у Донбасі зафіксовано 43 робітничі виступи, з них 26 страйків і 17 заворушень, то за 1898-1900 рр. – 62 виступи, причому кількість страйків (53) вже у 6 разів перевищувала число заворушень.

Аналізуючи вимоги, що висувалися учасниками робітничих виступів, можна зазначити, що страйки і заворушення в Донбасі мали переважно економічний характер, причому перше місце серед спонукальних мотивів належить питанням оплати праці, тривалості робочого часу, умов праці і побуту. Робітничий рух в Донбасі відзначався високою активністю: половина (52%) усіх робітничих виступів за пореформний період мала чітко виражений наступальний характер. Робітники вимагали збільшення заробітної платні, скорочення робочого дня і покращення надто тяжких умов праці та побуту. Саме цією активною боротьбою донецького пролетаріату за свої життєві інтереси пояснюється успішність більшості робітничих виступів, особливо наприкінці 90-х років, тим більше значна, що майже кожен четвертий (24%) страйк або заворушення придушувалися військовою силою.

РЕЗЮМЕ

В данной статье на основании анализа документов рассматриваются вопросы формирования рабочего класса Донбасса во второй половине XIX столетия. Исследуются источники образования, национальный состав, разделение по отраслям промышленности, а также причины забастовочного движения рабочих.

SUMMARY

In this article on basis of documents the matters of formation of working class of Donbass in the second half of the XIX-th century are enlightened. The sources of forming, national composition, subdivision in industrial fields, and also the reasons of strike activity of workers are excavated.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Федорова Л. Кадры решали все. Формирование промышленного пролетариата Донбасса в 1861-1900 гг. // Город. – 1992 – 6-12 июля.
2. История рабочих Донбасса: В 2-х т. – Т.1. – К., 1981. – С.41.
3. Державний архів Донецької області, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 14, арк. 1.
4. Там же. – Арк. 3.
5. Там же. – Арк. 4.
6. Державний архів Донецької області, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 9, арк. 25
7. Там же. – Арк. 26.
8. Там же. – Арк. 27
9. Вересаев В.В. Собр.соч. – М., 1961. – Т.5. – С.333.
10. Державний архів Донецької області, ф. Р-2109, оп. 1, спр. 9, арк. 3.
11. Там же. – Арк. 4
12. Wynn C. Workers, strikes and pogroms. The Donbass–Dnepr bend in late imperial Russia, 1890-1905. – Princeton, 1992. (Вінн Ч. Робітники, страйки, погроми. Донбасько-Дніпровський регіон у пізній імперіалітичній Росії. 1870–1905 pp. – Принстон, 1992. – С.100.).

Надійшла до редакції 14.09.2000 р.

ББК 63.3 (4 Укр)

РОЗВИТОК ЗАЛІЗНИЧНОГО ТРАНСПОРТУ В НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

І.В.Довжук

Яке було ставлення Росії до будівництва залізниць в Україні? Спочатку імперський уряд стримував розвиток залізничного будівництва в українських губерніях подібно тому, як він стримував розвиток промисловості, бажаючи залишити Україну на рівні постачальника сільськогосподарської продукції й споживача російських промислових виробів. З часом, коли природні багатства України сприяли розвитку тут великої індустрії, ставлення до будівництва залізниць змінилося. У нових умовах вони стали невід'ємним засобом реалізації політики індустріальної експлуатації. Інтенсивне будівництво залізниць у Наддніпрянській Україні висунуло її на перше місце серед усіх регіонів імперії за довжиною залізничних магістралей. Але й тоді уряд не керувався інтересами України, а лише потребами капіталу, що її експлуатував.

На початку 60-х рр. ХІХ ст. в урядових та військових колах, у середовищі промисловців і поміщиків, у пресі одним із найбільш гострих питань стало питання про заходи щодо створення мережі залізниць у країні. Велика земельна аристократія, яка стояла на чолі Імператорського товариства сільського господарства Південної Росії, у записці, що була подана Олександром II у квітні 1862 р., з тривогою вказувала на загрозливу тенденцію падіння долі участі Російської держави в хлібному експорті до Англії у порівнянні з великим зростанням експорту хліба із США та Австро-Угорщини [1].

Голова Комітету залізниць граф С.Строганов у своїй пояснювальній записці царю від 2 жовтня 1861 р., зазначаючи необхідність прийняття урядових заходів щодо розвитку залізниць, писав, що «...зараз більшою частиною держав Європи досягнуті вже такі результати (у залізничному будівництві – І.Д.), при яких Росія швидко відстає від інших

держав у торговому й промисловому русі. Далі нам зволікати неможливо, бо ми втрачимо багато ринків Європи... і можемо втратити своє політичне значення» [2].

Головноуправляючий шляхами сполучення генерал-лейтенант П.П.Мельников, у прагненні зрушити залізничну справу в Російській імперії з мертвої точки, організував розробку проекту будівництва «мережі головних ліній залізниць Європейської Росії» загальною протяжністю в 4,5 тис. верст. Підвалинами цього плану стали першочергові вимоги економічного розвитку держави. Мережа головних ліній повинна була зв'язати найбільш коротким шляхом внутрішні землеробські губернії з промисловими центрами країни й з портами Балтійського та Чорного морів, а також забезпечити всю систему залізниць паливом (переважно донецьким кам'яним вугіллям). Крім того, залізнична мережа, що проектувалася, повинна була відповідати військовим завданням (швидке пересування військ, перекидання озброєнь тощо).

До складу мережі головних ліній входили п'ять магістральних залізниць, зокрема: Південна лінія (Москва-Тула-Орел-Курськ-Харків-Катеринослав-Севастополь) протяжністю 1439 верст; Південно-Західна (Одеса-Балта-Чернігів-Київ-Брянськ) протяжністю 1067 верст; Східна (Орел-Тамбов-Саратов) протяжністю 680 верст; Західна (Орел-Смоленськ-Динабург і Лібава на Балтійському морі) протяжністю 945 верст; Південно-Східна лінія від Катеринослава до Грушевських кам'яновугільних родовищ у Донбасі протяжністю 380 верст [3].

Отже, Україна була тоді прийнята до розрахунку, коли склалися плани будівництва залізниць, але тільки до такої міри, до якої це служило російським інтересам [4].

У 1862 р., коли Росія вже мала понад 4-х тис. км залізниць, Україна не мала жодної. І тільки в 1865 р. була здана в експлуатацію перша залізнична гілка в Наддніпрянській Україні, між Балтою й Одесою [5]. У цьому ж році було введено до ладу другу ділянку Одеської дороги – лінія Балта-Єлизаветград (244 версти). Будівництво третьої ділянки Одеської дороги (Єлизаветград-Кременчук) було завершено в серпні 1870 р. [6].

Зазначимо, що в 60-70-х рр. XIX ст. темпи будівництва залізниць в Наддніпрянській Україні були достатньо низькі. Так, якщо в 1869 р. протяжність залізничних ліній тут становила 366 км (4,8% загальноімперських), то в 1879 р. – 1057 км (5%) [7].

Україна страждала не тільки від браку залізниць, але й доріг взагалі. Так, у 1864 р. з усіх дорог у державі з твердим покриттям протяжністю 7664 км, Наддніпрянська Україна мала лише 942 км (або 12,3%) [8]. Звичайно, це сильно впливало на українську економіку з її великою кількістю зерна, худоби, цукру й на той час вугілля на продаж. Наприклад, вартість перевезення однієї чверті пшениці на відстань 100 км досягала 2-х крб., що становило майже 30% вартості самої пшениці [9].

Таким чином, зазначене свідчить про гостру потребу України у швидкому розвитку залізничних комунікацій.

Інтереси української економіки вимагали, щоб залізниці будувалися в першу чергу від українських сільськогосподарських і промислових центрів до чорноморських портів, а також до західних кордонів імперії, тобто австрійського й пруського (через Польщу). Але імперський уряд вирішив будувати українські залізниці зовсім в інших напрямках (у першу чергу Москва-Харків-Феодосія), що було дуже незручно для української економіки [10]. Таким чином царський уряд намагався забезпечити економічну залежність України від метрополії.

Базові зміни в стратегії будівництва залізниць у Наддніпрянській Україні відбулися в 1880-і рр. під тиском нових умов в українській вугільній промисловості та металургії. Вже на той час постійно зростаюча мережа залізниць у Росії вимагала значної кількості вугілля та металу. Так, вже під час прокладання залізниці Курськ-Харків (1868-69 рр.) уряд зазначив, що «...рейки, вагони і таке інше, необхідні для будівництва діля-

нки, повинні бути куплені в Росії в такій кількості, в якій тільки російські заводи зможуть поставити» [11]. Тільки ту кількість обладнання й матеріалів, яка не може бути виготовлена своїми заводами, дозволялось імпортувати без мита.

Власники української вугільної промисловості й металургії, російські й французькі банки, що прагнули монополізувати ринок, робити все можливе, щоб ізолювати останній від інших держав. Це сприяло зростанню значущості української індустрії в економіці залізниць і одночасно в усій економіці імперії.

За цих обставин залізничне будівництво в Україні стало гострою необхідністю.

Зупинимося більш докладно на будівництві залізниць у Донбасі, де воно було особливо інтенсивним.

Основний тягар перевезень кам'яного вугілля й продукції металургійних заводів могли прийняти на себе тільки залізниці. Перша «вугільна» залізниця в межах Старого Донбасу відкрилася в 1863 р. – від Грушевської антрацитової копальні (станція Шахтна¹) до пристані Аксайської² на Дону (66 верст). У 1868 р. вона була продовжена до Ростова-на-Дону (12 верст) [12].

5 травня 1868 р. почалося будівництво Курсько-Харківсько-Азовської залізниці. На території Донбасу ця дорога мала три ділянки: Лозова-Слов'янськ, Слов'янськ-Харцизьк і Харцизьк-Таганрог загальною довжиною 332 версти. Будівництвом донецьких ділянок керував інженер П.М.Горлов (1839-1915). У липні 1869 р. почався рух потягів від Курська до Харкова. 23 грудня 1869 р. відбулося відкриття руху на лінії Харків-Слов'янськ-Таганрог. Побудована в короткий термін (20 місяців) Курсько-Харківсько-Азовська дорога була доволі великою за масштабами того часу. Протягом усього шляху будівники звели різні інженерні споруди, десятки мостів через річки; побудували 16 паровозних депо, багато сторожових будинків і колійних казарм для робітників, водоймищні та водопідйомні споруди тощо [13].

Таким чином, Курсько-Харківсько-Азовська дорога, яка пройшла лінією Слов'янськ-Краматорівка-Костянтинівка-Микитівка-Ханжонкове-Іловайське-Таганрог-Ростов (298 верст) західними окраїнами Донбасу, мала велике значення для розвитку економіки даного регіону [14].

Зі збільшенням добичі кам'яного вугілля магістраль не справлялася з перевезенням. Вимагалось розширити залізничну мережу. Поштовхом до прокладення нової Костянтинівської залізниці було будівництво Юзівського металургійного заводу.

Новоросійському товариству дозволили збудувати дорогу від Новотроїцького родовища залізної руди до Курсько-Харківсько-Азовської магістралі. Передбачалось, що Костянтинівська дорога зв'яже весь комплекс підприємств Д.Юза.

У березні 1872 р. Костянтинівська дорога (гілка Костянтинівка-Оленівка, 86 верст) увійшла до ладу. Уздовж неї були побудовані станції Петрівська (Кривий Торець), Залізна (Фенольна), Ясинувата, Юзове (Донецьк), Руднична (Рутченкове) і Оленівка [15].

Необхідно підкреслити, що вищеназвані залізниці значно прискорили економічний розвиток Донецького басейну, але його центральні райони все ж таки страждали від бездоріжжя. Донбасу була необхідна внутрішня магістраль [16].

У травні 1873 р. Міністерство шляхів сполучення розробило план будівництва нових залізниць у Донбасі. 22 квітня 1875 р. урядом було прийнято рішення будувати Донецьку залізницю [17].

¹ Розташовувалася на території теперішнього міста Шахти Ростовської області (Російська Федерація).

² Зараз місто Аксай Ростовської області (Російська Федерація)

1 грудня 1878 р. відкрився рух на лініях загальною протяжністю 389 верст, у тому числі: Дебальцеве-Звереве, Дебальцеве-Попасна, Попасна-Краматорська, Дебальцеве-Луганськ і Дебальцеве-Микитівка. Будівництво дороги тривало. У 1879 р. ввійшли до ладу гілки Попасна-Лисичанськ, Хацапетівка-Кринична-Ясинувата та інші. Загальна протяжність Донецької дороги досягла 479 верст [18].

Слід підкреслити, що Донецька магістраль сполучила зростаючі промислові центри: Бахмут (Артемівськ), Микитівку, Краматорськ, Луганськ, Лисичанськ та інші. У 1878 р. на Донецькій дорозі працювало 92 паровози. Вони були малосильні (швидкість руху не перевищувала 14 верст на годину). У робочому паркові знаходилося понад 2 тис. вагонів [19].

У жовтні 1880 р. до Донецької магістралі була приєднана Костянтинівська дорога. Через два роки до експлуатації була прийнята Маріупольська ділянка (Олено-Маріупольська гілка), і на 1 січня 1893 р. загальна протяжність дороги становила 821 версту. За перші 5 років перевезення на Донецькій магістралі зросли майже в 4 рази. Питома вага мінерального палива у вантажному обізі 1884 р. склала біля 70%, солі – 12,3% [20].

Поштовхом до інтенсивного розвитку металургії Донбасу було відкриття значних покладів залізних руд у Кривому Розі. Виникла необхідність сполучення Донецького й Криворізького басейнів рейковими шляхами.

Будівництво нової магістралі очолив інженер В.А.Титов. У 1884 р. залізниця вступила до ладу. Вона отримала назву Криворізької, але пізніше була перейменована в Катерининську [21]. У межах Донбасу проходила ділянка Ясинувата-Чапліне (138 верст) і Юзівська гілка (13 верст). Остання примкнула до Катерининської залізниці біля станції Авдіївка [22].

З введенням в експлуатацію Катерининської залізниці донецьке вугілля отримало вихід до Криворізького басейну й чорноморського порту Миколаїв, а залізна руда Криворіжжя пішла на металургійні заводи Донбасу. За період 1884-1900 рр. вагоний парк Катерининської залізниці зріс від 1584 до 17655 одиниць (більше ніж у 10 разів) [23].

У Донбасі також велось будівництво під'їзних колій до копалень, що дозволяло збільшити обсяг добичі й своєчасно задовольнити попит споживачів. Були прокладені колії від залізничних станцій: Горлівки – до Корсунської копальні (1873 р.), Рудничної – до копалень Французького товариства (1876 р.), Мар'ївки – до Мар'ївської копальні Губоніна (1880 р.), Голубовки – до копальні Уманського, Варваропілля – до копалень Петрово-Мар'ївського товариства, Харцизька – до копалень Іловайського, Грушевки – до копалень Кошкіна (усі ці колії – у 1882 р.), Ясинуватої – до Макіївської копальні Іловайського (1883 р.) [24].

Мережа залізниць у Донбасі, що сформувалась у кінці 80-х і в 90-х роках XIX ст., продовжувала зростати. Зазначимо час відкриття найважливіших нових ліній. 1888 р.: Ясинувата-Щоглівка-Мушкетове (19 верст); Новоросійська гілка Владикавказької залізниці, від Тихорецької до Новоросійська (253 версти). 1894 р.: Шахтна-Власівка (11 верст). 1895 р.: Лисичанськ-Куп'янськ (117 верст). 1898 р.: Чапліне-Пологи-Бердянськ (195 верст); Луганськ-Міллірове (105 верст). 1899 р.: Попасна-Микитівка (49 верст). Низка коротких під'їзних колій до кам'яновугільних копалень була відкрита в кінці 1900 р. [25].

На кінець XIX ст. Наддніпрянська Україна на кожні 1000 кв. км мала 23,7 км залізниць проти 22,3 км в центральному чорноземному районі Росії; 17,9 км – у центральному індустріальному й 17,5 км – у західному регіоні імперії. На Уралі на цей час було лише 2,2 км залізниць на 1000 кв. км, у Сибірі – 1 км, а на Далекому Сході – 5 км [26].

Підбиваючи підсумок, підкреслимо, що від 1860 до 1890 рр. в Україні збудовано 10 тис. км залізничної мережі. За цей період територію України перетнули такі важливі залізничні магістралі: Одеса-Кременчук-Харків, Курськ-Харків-Ростов; Курськ-Київ-Одеса; Ко-

зятин-Бердичів-Берестя; Знам'янка-Миколаїв; Лозова-Севастополь та ін. Проте перша магістраль була проведена від Москви через Харків до Феодосії, під впливом російської буржуазії. Цей факт настільки порушував інтереси України, що навіть російське видання (Центрального Статистичного Комітету Міністерства Внутрішніх Справ) 1864 р., у брошурі «Про напрямки залізниць у південно-західній Росії» стверджувало, що «Південна Росія... переко-нується, що її інтереси уряд ставить на другому плані...» [27].

Розбудова залізничних шляхів сприяла розвитку промисловості й торгівлі, а тим самим торговельних і промислових центрів. Залізничі сполучали між собою українські міста, що сприяло їхньому розвитку, а також появи нових міст, зокрема в Донбасі. В Україні 1860 р. було 2709 промислових підприємств, де працювало 85 тис. робітників. У 1897 р. фабрик і заводів нараховувалося 8063, де працювало вже 758 тис. робітників, а виробництво порівняно з 1860 р. зросло більш як у шість разів [28].

Слід також зазначити, що на перевезення ідентичних вантажів російськими та українськими залізницями застосовувалися різні тарифи. Якщо тариф на перевезення зерна в Україні був 1/32 коп. за пуд-кілометр, то в Росії він становив 1/40-1/50 коп. [29]. Про надмірне тарифне навантаження на Україні можна судити з таких фактів. Якщо в 1900 р. перевезення 36 фунтів зерна з Чикаго до Нью-Йорка коштувало 11,2 копійки за відстань 1378 км, то за таку ж відстань між Херсоном і Москвою доводилося платити 22,56 коп., що було еквівалентом 35-40% вартості зерна на місці його вирощування. Або, скажімо, пуд вугілля в Харкові коштував 23-25 коп. (при продажній вартості на шахті – 4,5-5 коп.) у той час, як деревина, більш дороге паливо, коштувала в тому ж самому місті 15-17 коп. за пуд [30].

Не тільки тарифи, що відкрито захищали Росію, боляче вдарили по економіці України. Вона не менше страждала й від спрямувань залізничних комунікацій. Планування розбудови залізничних шляхів України не мало на меті економічно пов'язати українські промислові центри між собою, брався до уваги лише імперський центр Москва.

Швидка розбудова залізничної мережі України порівняно з іншими теренами Російської імперії була в інтересах російського народного господарства. Вони сполучали господарські осередки України з російським господарством, щоб скріпити й полегшити товарообмін і тим самим знайти вигідні шляхи для подальшої інтенсивної експлуатації народного господарства України [31].

РЕЗЮМЕ

Сооружение сети магистральных железных дорог и подъездных путей в 60-х – первой половине 80-х гг. XIX в. ускорило освоение всех основных месторождений Донецкого бассейна и способствовало развитию угольно-металлургической промышленности Украины. Последняя к началу нового столетия вышла на первое место в Российской империи по протяженности железнодорожных магистралей. Однако следует заметить, что политика Российской империи в области железнодорожного строительства была несовместимой с общенациональными интересами Украины и отражала ее колониальное положение.

SUMMARY

The construction of the railway main line network and driving roads in 60-ies – first period of 80-ies of XIX th century speeded up the development of all the main deposits in the Donets Basin and promoted growth of the coal-metallurgical industry in Ukraine. It occupied the first place in the Russian Empire according to the extence of railway main lines by the beginning of the new century. However it should be mentioned that the policy of the Russian Empire in the domain of railway construction was incompatible with national interests of Ukraine and reflected its colonial position.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Соловьева А.М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. – М., 1975. – С.89.
2. Там само.
3. Там само. – С.90.
4. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т.ІІ. – Одеса, 1927. – С.312.
5. Див.: РДІА, ф.207, оп.3, спр.165, л.30-45.
6. Наша железнодорожная политика по документам архива Комитета министров. – Т.1. – СПб., 1902. – С.140-146.
7. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – С.314.
8. Kononenko K. Ukraine and Russia: A history of the economic relations between Ukraine and Russia (1654-1917). – Milwaukee, WI, 1958.- С.199.
9. Там само.
10. Див.: Олдоблін О. Проблема української економіки в науковій і громадській думці XIX-XX ст. // Червоний шлях. – 1928. – № 9-10. – С.167.
11. Соболев М. Таможенная политика России. – Томск, 1911. – С.335.
12. Див.: Крикунов В.П. Очерки социально-экономического развития Дона и Северного Кавказа в 60-90-е годы XIX века. – Грозный, 1973. – С.48-50.
13. Див.: РДІА, ф.268, оп.1, ч.1, спр.27, л.2-335.
14. Там само.
15. Там само, спр. 552, л.4-200.
16. Див.: Македонский П. Донецкий рудноугольный край и необходимость общего развития частной горной промышленности на юге России. – М., 1869. – С.22-26.
Гельмерс Г.П. Несколько соображений о значении каменноугольного промысла в России. – СПб., 1874. – С.14.
17. Див.: РДІА, ф.268, оп.1, ч.1. спр.804-809.
18. Стальные пути Донбасса. – Донецк, 1970. – С.15.
19. Там само. – С.16.
20. Там само. – С.17.
21. Див. РДІА, ф.268, оп.1, ч.2, спр.1399, л.4-290.
22. По Екатерининской железной дороге. – Екатеринослав, 1912. – С.VII.
23. Стальные пути Донбасса. – С.19.
24. Добролюбов В.А. О положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна и об отношении к ней ее руководителей и руководимых. – СПб., 1888. – С.73-74.
25. Могилевский Е.А. Полвека взаимодействия горнозаводской промышленности и железных дорог в горнопромышленном районе юга России. – СПб., 1913. – Приложение 1.
26. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX-XX вв. – М., 1950. – С.337.
27. Полонська-Василенко Н. До історії України XIX століття // Український історик. – 1964. – Ч.4.-С.9-10.
28. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок XX ст.). – Львів, 1996.
29. Слабченко М. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст. – С.323.
30. Там само. – С.325.
31. Див.: Чупров Д. Железное хозяйство. – М., 1897. – Ч.П. – С.69-70.

Надійшла до редакції 21.09.2000 р.

ББК ТЗ(4УКР) 52-2

ГОСПОДАРСЬКО-ЕКОНОМІЧНЕ ОСВОЄННЯ ТЕРИТОРІЙ УКРАЇНИ НІМЕЦЬКИМИ ПОСЕЛЕНЦЯМИ (кінець XIX – початок XX ст.)

В.М.Васильчук

Розвиток України у згаданий період був тісно пов'язаний політично, економічно та культурно з політикою правлячих кіл Російської держави, спрямованої на зміцнення своїх позицій на цих територіях, які щойно були включені до складу Російської імперії. Для цього створювались різні об'єктивні та суб'єктивні умови у внутрішній та зовнішній політиці, які сприяли розвитку нових територій імперії.

Таким чином, ще в другій половині XVIII ст. імператриця Катерина II (уроджена німецька принцеса Софія Августа Фрідеріке Ангальт-Цербстська) проводила політику щодо створення могутньої європейської держави. Не секрет, що Російська імперія того часу була чи не найбільшою колоніальною державою. Однією з головних причин переселенської політики, започаткованої Катериною II, була нагальна необхідність господарського освоєння здобутих територій. На відміну від Єлизавети, яка запрошувала сербів, хорватів, чорногорців, валахів і створювала військово-землеробські поселення, Катерина II, як послідовниця вчень фізіократів та меркантилістів, зупинила свій вибір на німецьких цивільних поселенцях, що були відомі всій Європі як міцні сільські господарі. Друга причина, що змусила продовжити переселенський рух, – необхідність протидії українському сепартизму. Це було своєрідним розв'язанням українського питання. Третя причина була тісно пов'язана з першою: господарський розвиток південноукраїнських територій дозволив би зміцнити південні кордони у військово-політичному розумінні.

Маніфести 1762-1763 років були розіслані у різні країни; особливу увагу вони привернули до себе у Німеччині. Уже з 1763 р. починається перша хвиля переселення, що йшла з Прирейнської області через Любек на Петербург, де були засновані материнські колонії Петербург та Ямбург; потім одна частина цієї хвилі попрямувала в Самарську (Самарська колонія 1854 р.) та Волзьку області (1764-1767), а інша – через Москву до Придніпров'я (1765-1784). Друга хвиля була пов'язана з менонітами – вихідцями зі Східної Пруссії. Вона йшла через Кенігсберг на Ригу (1789-1859 рр.); потім частина їх пішла через Москву на Самарську, а інша – через Мінськ на Київ та Катеринослав (1789р.). Третя хвиля переселення бере свій початок в південно-німецьких районах; вона прямувала на Дрезден, Варшаву, Лемберг, Кишинів, Крим; та через Відень, Белград, Галац на Одесу (1804-1824 рр.). Четверта хвиля прямує з Приодерських районів на Варшаву, Житомир та в Бесарабську губернію (1817 р.).

Слід, однак, зазначити, що господарсько-економічне освоєння України німецькими поселенцями здійснювалось по-різному, у залежності від особливостей того чи іншого регіону.

Наявні в німецьких колоніях правила землекористування до певної міри стимулювали розвиток ремесел і промислів. З іншого боку, чимало переселенців були саме ремісниками, а не землеробами, і зобов'язувались урядом займатися своєю безпосередньою справою. Кінець XVIII – 40-і рр. XIX ст. стали періодом швидкого розвитку і вдосконалення ремісничої діяльності колоністів. У 1846 р. на півдні України 2 594 німецькі родини займалися виключно ремеслом або промислами. За фахом вони поділялися так: мулярів – 274, теслярів – 310, ковалів – 466, столярів – 214, токарів – 46, каретників – 151, бондарів – 218, ткачів – 214, чинбарів – 128, шорників – 19, слюсарів – 28, шевців – 497, кравців – 545, фарбувальників – 51, мельників – 235, ремісників інших спеціальностей – 234 родини [1]. 32 сім'ї були записані в купецькі гільдії, а 108 вели торгівлю на підставі патентів.

Підприємливі німецькі майстри сміливо брали позики й відкривали цегельні, гончарні, черепичні виробництва. Уже в 40-50-і рр. XIX ст. більшість з них перетворилися на великі заводи зі значною кількістю робітників та великим обсягом продукції.

Однак, чимало було і тих, хто не зміг успішно конкурувати з місцевими умільцями і змушений був взятися за землеробство. У 1806 р. російський уряд видав указ про забезпечення ремісників-колоністів мінімальним наділом землі у 10 десятин.

Потреба в додаткових заробітках спонукала багатьох поселенців вдаватися до ремесла як допоміжного виду діяльності. Одним із таких занять стало виготовлення сільськогосподарського інвентарю та механізмів для переробки продукції. Колоністи відчували гостру потребу в ефективних знаряддях праці. Тих, що вони привезли з собою, явно не вистачало. З іншого боку, добротна землеробська техніка була необхідна й корінному населенню. Експортувати її з-за кордону було надто дорого та фактично і не можливо.

Німецькі колоністи взялись за вдосконалення знарядь праці одразу, як тільки пристосувалися до нових умов господарювання. У кінці 60-х рр. XIX ст. було створено трисошниковий плуг, продуктивність якого втричі перевищувала аналогічні показники плугів, що застосовувались до цього. Російська преса писала: «...Коли колоністи... з'явилися в наших краях, вони принесли з собою і свої землеробські знаряддя: це були маленькі сошки, дуже добре виготовлені й майстерно розмальовані, однак вони були полишені ними після першого ж досвіду на нашій землі. Орати було нічим, і колоністи змушені були взятися за селянські плуги, які в їхніх руках перетворилися на колоністські» [2].

Плуги продовжували модифікувати й надалі – як професійні механіки, так і сільські умільці. Удосконалювались інші землеробські знаряддя та механізми: молотарки, віялки, соломорізки. Проте, до середини XIX ст. потреби колоністів у сільськогосподарській техніці задовольнялись в основному за рахунок імпорту.

У 1840 р. в колонії Штейндорф Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії було споруджено один з перших в Україні заводів сільськогосподарських машин. Його власником був А. Шуман. На середину XIX ст. в Україні вже діяло 13 підприємств цього профілю, значна частина їх належала саме вихідцям з Німеччини – Е.Фальку, Р.Шнайдеру, І.Гану та ін. [3].

Колоністи-ремісники забезпечували землеробів досить широким асортиментом виробів: від найпростіших знарядь праці до складних механізмів. У 1852 р. в Молочанській колоністській окрузі Таврійської губернії ними було виготовлено 2 соломорізки, 134 плуги, 142 борони, 25 граблів, 40 крумарів, 5 польових катків, 313 возів, 24 саней – на загальну суму понад 23 крб. сріблом. Майже 70 % цієї продукції було придбано іншими колоністами, корінними жителями, державними та поміщицькими господарствами. У цій же окрузі в поселенні Гофенталь успішно працювала майстерня з виготовлення возів, заснована колоністами К.Шліжевським, Й.Більфельдом, А.Шульцом та М.Нюрнбергом. Ці транспортні засоби користувались великим попитом, оскільки вирізнялися надійністю, легкістю і красивим зовнішнім виглядом.

У 1875 р. Ф.Васловський відкрив завод з виробництва віялок. Потужності підприємства дозволяли щорічно випускати близько півтисячі цих землеробських знарядь. У 1905 р. колоністи Й.Герстенбергер і Я.Бюром побудували чавуноливарний завод, на якому щороку вироблялося також до 1000 косарок і 250 сіялок. Тут же були виготовлені спеціальні мотори для відкачування нафти із надр. У 1909 р. почав діяти крохмальний завод К.Шмідта і Й.Приба. Щорічно підприємство випускало 100-150 пудів крохмалю. На силікатоцегельному заводі Олександра, Євгена та Ніколя Шмідтів щоденно вироблялося до 8 тис. штук цегли [4].

У другій половині XIX ст. в Південній Україні вже працювало багато підприємств сільськогосподарського машинобудування, власниками яких були саме німці-колоністи. По всій Україні їх налічувалось 138, але переважна більшість розташовувалась саме на Півдні. Провідними центрами виробництва, окрім Києва та Харкова, стали Олександрівськ, Одеса, Бердянськ, Миколаїв, Херсон. Розвиток галузі значною мірою завдячував інвестиціям німецького капіталу. Так, в одеському акціонерному Товаристві

для виробництва землеробських знарядь і машин частка таких інвестицій становила третину основного капіталу підприємства.

Німецькі поселенці Південної України славилися як майстри у спорудженні млинів, молотарок, маслоробень. Через незначну кількість річок у цьому регіоні будувати водяні млини було не вигідно, тому зводили вітряки. Першими цю справу опанували саме колоністи. У 1880 р. брати Классени спорудили в Мелітополі паровий млин, який щодоби давав 150 пудів борошна. На початку XX ст. тут було збудовано ще два подібні млини і засновано борошномельну фірму «Классен і Нойфельд», яка переробляла на рік 2 млн. пудів зерна. Парові млини з'явилися також у Катеринославі (завдяки меноніту Й.Тіссену), Нікополі, різних містах Херсонської та Бесарабської губерній. Щорічно парові млини німецьких колоністів переробляли кілька мільйонів пудів зерна [5].

Переробка сільськогосподарської продукції була однією із складових товарного виробництва в колоніях. У 1912 р. стався справжній переворот у сфері переробки тваринницької продукції. У колонії Вальддорф Пришибської волості Таврійської губернії було споруджено фабрику з виробництва сухого молока. Ініціаторами її створення стали Й. і Ф.Гардок, П.Герті та Я.Шрепп. У баварського винахідника М.Габлера вони придбали патент на виготовлення цього продукту, що обійшлося їм у 110 тис. крб. Молочний порошок знайшов широке застосування в кондитерській промисловості, закуповувався для потреб армії. Це значно стимулювало подальший розвиток молочного тваринництва, а, отже, сприяло прогресу всього аграрного виробництва і зростанню матеріального добробуту колоністів [6].

Інтенсивний розвиток капіталізму викликав піднесення торгівлі. Німецькі поселенці як виробники товарної продукції стали активними учасниками всеросійського ринку. Торгівля в колоніях була найрізноманітнішою, особливо успішно розвивалась ярмаркова. У колонії Пришиб Молочанської округи Мелітопольського повіту Таврійської губернії в 70-х рр. XIX ст. ярмарки проводились тричі на рік: навесні, влітку і восени. Торгували всілякими товарами, худобою, продуктами землеробства. Особливим характером відзначалися кінні ярмарки, на які звідусіль звозили породистих коней, упряж, підводи і сани. Влітку часто торгували вовною та вівцями. На речовому ярмарку продавали готовий одяг, викройки, взуття, головні убори. У великій кількості був представлений посуд: глечики, тарілки різних розмірів, чайники, глиняні горщики для квітів, порцеляна. Продавались вироби з дерева: великі й малі діжки, граблі, лопати, корита тощо. Багатим на ярмарках був вибір солодоців та різної здоби [7].

Уряд проводив жорстку податкову політику і обкладав товаровиробника різноманітними поборами. Німецькі колоністи сплачували більше десятка податків та платежів: на облаштування мостів і доріг, на земські повинності, утримання поштових і земських коней, на земські потреби, утримання земської поліції, утримання Управління іноземних поселенців, на гербовий папір, паспорти, акти тощо [8].

Стабільне нарощування господарського потенціалу колоній сприяло росту їхньої заможності. З часом поселенці все ширше оплачували видатки на різноманітні громадські потреби, краще, ніж в українських селах, облаштовували свій побут. Інколи такі виплати вносились у більшому розмірі, ніж цього вимагали реальні потреби. У 1837 р. колоністами було витрачено: на найми окружних наглядачів квартир – 2347 крб. 27 коп.; на утримання старшин, поштових писарів, лікарів – 49819 крб. 17 коп.; на шкільних вчителів – 29464 крб. 27 коп.; пастухів – 45505 крб. 28 коп.; утримання вівчарень і громадських биків – 3590 крб. 36 коп.; громадських магазинів – 3393 крб. 29 коп.; на будівництво церков – 16 586 крб. 93 коп.; облаштування мостів і доріг – 5694 крб. 65 коп.; на млини і дамби – 363 крб. 59 коп.; на протипожежний інвентар – 1075 крб. 92 коп.; на оренду землі – 15114 крб. 92 коп.; на допомогу бідним – 123 крб. 45 коп. [9].

Населення колоній не було однорідним за рівнем достатку, а після реформи 1861 р. процес майнового розшарування став ще більш інтенсивним. У 90-і рр. XIX ст. в 34 колоніях Пришибської та Ейгенфельдської волостей Таврійської губернії (1751 двір) за розмірами землеволодіння поселенці розподілялися так: 524 двори були беззе-

мельними або мали менше 20 десятин, 221 – від 20 до 40 дес., 851 – від 40 до 80 дес., 140 – від 80 до 160 дес. і тільки 15 дворів мали понад 160 десятин землі [10]. У кожному господарстві з наділом до 20 десятин було в середньому 7,7 дес. засіяної площі і 6 голів худоби (з них лише 1,6 робочої), один плуг припадав приблизно на три сім'ї. А в тих землевласників, що мали понад 160 дес. землі, оброблялося більше 100 дес. площі, утримувалось близько 80-90 голів худоби (в тому числі 10 коней), працювало 5 плугів.

Виникали великі фермерські господарства (Й.Корніса, Фальц-Фейнів та ін.), де застосовувались найбільш передові на той час методи господарювання, випасались великі отари овець. Наприклад, колоніст Я.Бішлер мав у Херсонському повіті чотири земельні володіння загальною площею 1072 дес. Але було чимало й протилежних випадків, коли великі сім'ї колоністів мали незначні ділянки, які не дозволяли їм не те що ефективно господарювати, а навіть прогодуватися. Так, у с. Хлібному Богданівської волості Бердянського повіту Таврійської губернії сім'я колоніста М.Фрідзена, що складалася з 11 осіб – трьох синів, чотирьох дочок та чотирьох онуків – володіла на подвірному праві земельною ділянкою розміром усього в 1200 кв. сажнів [11].

Скасування кріпацтва і спроба зрівняння станів загострили в суспільстві майнові проблеми, що змушувало царський уряд якось протидіяти цьому процесу. За таких обставин виклики колоністів з-за кордону, надання їм державних земель і пільг розцінювались корінним населенням як створення в Росії привілейованого прошарку і породжували невдоволення. Общини колоністів, зі свого боку, намагалися вживати заходів проти обезземлення своїх сімей. Однак, ті переселенці, що користувались урядовими заохоченнями та різними пільгами, продовжували розширювати земельні володіння, створювали на них великі фермерські господарства і нагромаджували багатства.

Чималий внесок у різні сфери економіки – сільське господарство, ремесло, торгівлю, промислове виробництво – зробили німецькі поселенці центральних, північних і західних губерній України.

У гуттерських колоніях Вишеньки і Радичів Кролевецького повіту Чернігівської губернії на початку XIX ст. активно розвивалося землеробство, тваринництво, сільські промисли й ремесла. Радичівці мали млин та дві гуральні, які виробляли щорічно 5 тис. відер горілки. Проте згодом через внутрішні економічні та релігійні суперечки ці общини розпалися, мешканці розсіялись по Півдню України, а дехто навіть емігрував до Південної Америки.

Особливих господарських успіхів досягла Біловезька колонія Борзенського повіту, в якій проживали 157 родин у складі 1016 осіб (521 чоловіків і 495 жінок). На колоніста в середньому припадало 4,9 дес. землі. Висаджували на великих площах картоплю. Посіви зернових відзначалися доглянутістю і давали високі врожаї. Крім цього, вирощувалось близько 12 тис. тутових дерев, розвивалося шовківництво. Розводили на продаж породистих коней, худобу, свиней [12].

На Полтавщині діяльність колоністів була більш різноманітною – сільськогосподарське виробництво доповнювалось ремеслом. У 60-і рр. XIX ст. полтавська німецька колонія нараховувала 64 родини з населенням 1098 ос. Чимало з тих, хто займався сільським господарством, перетворились на великих землевласників. Колоністи започаткували в губернії і розвиток суконного виробництва.

Жителі 18 колоній Харківщини в кінці XIX ст. займалися землеробством, ремеслом, створювали підприємства з переробки сільськогосподарської продукції.

Більшість німців Волині були селянами. Їхні господарства відзначалися високою продуктивністю. Переважна частина німецького населення користувалася землею на правах оренди і лише 22% колоністів мали власні наділи. Кожна родина могла орендувати таку кількість землі, яку здатна була обробити. Здебільшого земельні ділянки мали

розмір до 15 десятин [13]. Але траплялися випадки, коли колоністи змушені були обмежувати себе, користуючись 5-9 десятинами. Саме у таких межах коливалося землеволодіння в колонії Забузькі Голендри [14].

Наприкінці XIX ст. в чотирьох із 18 повітів Волинської губернії – Житомирському, Новоград-Волинському, Рівненському та Луцькому – землеволодіння іноземців (як підданих Німеччини, так і тих, що прийняли російське громадянство) було найбільшим і становило відповідно 23,08%; 21,17; 10,71 та 15,44%. У Володимир-Волинському, Дубенському, Ковельському, Острозькому та Заславському повітах частка землеволодіння цих категорій населення була значно нижчою (відповідно 9,77%; 8,14; 3,22; 2,55 та 1,79%), а в Кременецькому, Овруцькому і Старокостянтинівському повітах зовсім незначною. У цілому землеволодіння іноземних підданих та російських громадян іноземного походження становило на Волині майже 10% загальної площі земель губернії [15].

Німці виявляли методичність, раціоналізм, побутову охайність. Земельні наділи влаштовувались так, щоб у них був і город, і сінокіс, і вигін, і лісова ділянка. Значні масиви землі вперше були введені у господарський обіг саме завдяки невтомній праці колоністів. Наприклад, мешканцям поселень Аполлонія та Софіївка довелося докласти багато зусиль для осушення болотяних ґрунтів, буквально відвойовувати їх у природи. Колоністи ж, які осідали в лісовій місцевості, опинялися в кращих умовах, оскільки розкорчовані ділянки були більш родючими і майже одразу давали високі врожаї.

Орендні відносини колоністів з місцевими поміщиками часто залишалися юридично неврегульованими, через що нерідко виникали суперечки, які доводилось розв'язувати навіть і в судовому порядку. Особливо багато таких ситуацій стало виникати після прийняття 27 грудня 1884 р. урядового закону про скорочення термінів орендних угод із 30 років до 12. По закінченні строку поміщики намагалися підняти орендну плату, посиляючись, як правило, на підвищення вартості землі або загальне зростання цін. Колоністи ж, які брали в оренду раніше не оброблювані землі, протестували проти такого свавілля. При відмові у продовженні орендної угоди, не маючи шансів отримати компенсацію за зведені будівлі, переселенці вдавалися навіть до спалення господарств. Саме на такий крок у 1886 р. довелося відважитися німецьким переселенцям с. Шеплі Луцького повіту [16].

В одній із колоній Романовецької волості Новоград-Волинського повіту поміщик Мезенцев, порушуючи угоду, намагався виселити 57 родин колоністів. Виник серйозний конфлікт, який вдалося владнати тільки через суд [17].

Земельні угіддя використовувались волинськими колоністами для ведення землеробства і тваринництва, однак сільськогосподарську продукцію не стільки продавали, скільки споживали самі. Застосовувалась трипільна система землеробства. Разом з яровими хлібами висівалася конюшина для випасання худоби. Вирощувалась пшениця, ячмінь, овес, просо, картопля, квасоля. З олійних культур часто сіяли моск. Але переважна частина орної землі відводилась саме під жито і пшеницю.

Садівництвом німці цього регіону майже не займалися. Існували невеличкі посадки плодових дерев, урожай з яких ішов до столу колоністів. Більш активно садівництвом займалися чехи.

Значні прибутки одержували німці від тваринництва молочного напрямку. Корови утримувались здебільшого симентальської або шведської породи, були високопродуктивними. Одна корова з німецького господарства давала стільки ж молока, скільки чотири корови корінних волинян. У господарстві колоніста в середньому малося до п'яти таких корів. Добре була налагоджена переробка молока. Масло та сири здебільшого реалізовували на ринку. Худоба, на відміну від місцевої селянської, яку випасали, знаходилась переважно на стійловому утриманні. Для приготування кормів використовували

картоплю, залишки цукрового й пивного виробництва, а також спеціально вирощувані багаторічні трави та сіно з них.

Практично в кожному господарстві колоніста розводили свиней. Тварин утримували у добре облаштованих, теплих, зручних хлівах. Комора, клуня, кам'яний льох, льодовник та майстерні малися в кожному німецькому дворі.

Значно краще, ніж польські та російські мешканці Волині, німці були забезпечені сільськогосподарськими знаряддями праці. У землеробстві ними використовувались здвоєні залізні плуги, залізні борони, культиватори, жатки, молотарки, снопов'язалки, сінокосарки тощо. Колоніст розорював за день дві десятини землі, перевертаючи її тричі, місцеві ж селяни – півдесятини, причому ґрунт перевертався один раз. Використовуючи молотарку, німець-поселенець молотив, сортував хліб і реалізовував його протягом двох тижнів.

Техніка завозилась здебільшого з Австро-Угорщини, або ж з підприємств сільськогосподарського машинобудування, що розташовувались на Півдні України і належали, як правило, німцям. Поширеною була практика надання землеробських знарядь і механізмів у тимчасове користування корінним волинянам.

Високопродуктивна техніка та раціональний розподіл праці між членами родини дозволяли колоністам обходитись без використання найманої праці. Лише великі землевласники інколи вдавалися до найму робітників, але виключно з числа своїх співвітчизників.

Німецькі переселенці створили на Волині мережу підприємств з переробки сільськогосподарської продукції: олійниць, броварень, гуралень, цукрових заводів тощо. Було збудовано 63 млини і вітряки. У справі пивоваріння німці поступалися майстерністю лише чехам. Фактично вони задовольняли попит на пиво в усій Україні.

Вагомою була роль німців у лісопереробній промисловості. У тих випадках, коли ліс вирубали спеціально для заготівлі деревини, поруч споруджували тимчасовий завод на декілька пилорам [18]. У 1882 р. ліс навколо колонії Кенеберг Дубенського повіту був придбаний колоністом В.Кене з метою вибіркової вирубки. Було зведено лісопильний завод; до нього проклали залізницю, яка сполучувала підприємство із станцією Камениця Радзівілівської гілки. Окрім цього, збудували 150 хат для працівників заводу, контору, школу, молитовний будинок і лікарню [19].

Волинські німці активно займалися хутовим промислом, працювали майстрами з виготовлення і ремонту сільськогосподарських знарядь, переробки рослинницької та тваринницької продукції, виготовляли одяг, працювали на будівництві. Займалися вони і ковальством як досить прибутковою справою. Ковалі разом зі стельмахами становили 31,4% усіх німецьких ремісників цього регіону. До улюблених занять належали теслярство й столярство, поширеним було і ткацтво. Серед колоній, що мали розвинуте ремесло, особливо виділялися Березолуки, Антонівка, Берестовець Старий, Рокині Старі, Вовнянка, Брище-Самойлівка у Луцькому повіті та Єлисаветськ Володимир-Волинського повіту.

Переважна частина сукноробних фабрик губернії належала німцям. Суконне виробництво колонії Велика Вовненна поблизу Рожищ, засноване Ю.Ройном, було одним з найпотужніших підприємств регіону [20].

Маючи високопродуктивні господарства і залишаючись стабільно платоспроможними товаровиробниками та споживачами, німецькі колоністи Волині не тільки забезпечували собі більш високий порівняно з іншими верствами рівень життя, а й вносили значні суми до бюджету губернії.

Чималу роль відігравали німецькі поселенці у господарському житті Київської губернії. В її 12 повітах колоністам – як підданим Німеччини, так і тим, хто прийняв російське громадянство, – належало 33552 десятини, тобто 0,72% усіх земель Київщини [21].

У Подільській губернії німці володіли 24920 десятинами (0,65% загальної площі земельних володінь) [22]. Особливого поширення тут набула оренда землі під плантації цукрових буряків. Деякі німецькі фірми, враховуючи родючість місцевих ґрунтів і сприятливий клімат, купували великі масиви землі, на яких займалися вирощуванням

насіння з маток закордонних сортів. Одержане насіння вивозили до Німеччини, продавали українським господарствам. У Києві діяла представницька фірма, яка мала свої філії в багатьох регіонах України і підтримувала зв'язки з цукровими заводами. Реалізацією насіння цукрового буряка особливо активно займався торговий дім «Раббетте і Гізеке», який мав своє представництво у Вінниці. Щороку фірма вирощувала в Україні понад мільйон пудів насіння цієї важливої технічної культури.

На Волині, Поділлі, в Київській, Полтавській, Чернігівській губерніях велика кількість німецьких підприємців володіли лісопильними заводами, в які вкладали значні капітали.

Під час Першої світової війни німецькі колоністи опинились у дуже скрутному економічному й соціально-політичному становищі. Царський уряд та й сам Микола II вважали, що переселенці, навіть ті, які прийняли російське підданство, все одно залишаються співвітчизникам ворога, а тому можуть передавати йому інформацію про російські збройні сили, стратегічні об'єкти, чинити диверсії тощо.

2 лютого і 13 грудня 1915 р. були видані два укази царського уряду, які скасовували або істотно урізали земельні права іноземних громадян в Росії. Земельні володіння німців були поділені на декілька категорій:

1) землі, що належали підданим Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини; вони становили майже 500 тис. десятин;

2) землі, які належали російським підданим німецького походження – непоселянам (міщанам, купцям, дворянам, представникам інтелігенції), тобто особам, які не були приписані до сільських громад і які прийняли російське громадянство до 1 січня 1880 р.

Таких земель вищезгадані укази не торкалися, і всі майнові права їхніх власників зберігалися:

3) надільні землі, відведені колоністам «на вічні часи» російським урядом під час початкового землевпорядкування у період з 1767 по 1842 р. Ці землі вважалися «безперечним спадковим володінням» поселенців, приписаних до сільських громад, і могли бути перепродані за їхнім власним розсудом. Тільки на Півдні України нараховувалася майже 600 тис. десятин таких земель. Згідно з указом від 2 лютого надільні землі не підлягали вилученню, усі права їхніх власників зберігалися. Проте, за указом 13 грудня 1915 р. вони вже підпадали під примусове відчуження;

4) землі, придбані сільськими громадами або окремими їхніми членами, що утворили товариство. До цієї ж групи відносились і землі, приєднані до наділу, а також ті, що перейшли у власність «дочірніх» колоній або перебували у приватному володінні окремих колоністів. Такі землі за указом від 2 лютого підлягали обов'язковому негайному відчуженню, якщо вони знаходились у межах визначеної цим документом прикордонної смуги: 150 верст уздовж західного кордону Росії і 100 верст уздовж південного. Указом від 13 грудня 1915 р. прикордонна смуга ліквідовувалась, і всі землі, куплені німецькими колоністами, відчужувались. За даними головного управляючого землеробством і землевпорядкування загальна кількість таких земель становила близько 3 млн. десятин. Оскільки 500 тис. із них належало іноземним підданим, то фактично до четвертої категорії відносилось 2,5 млн. десятин, примусовий розпродаж яких мав початися 1 січня 1917 р.

За повідомленням газети «Колокол», Міністерство внутрішніх справ визначило такі підсумкові дані щодо земель, які підлягали вилученню у колоністів: а) володіння вихідців із воюючих проти Росії країн – 2950852 дес.; б) володіння підданих цих країн – 71405 дес. загалом – 3256733 дес.;

5) наділи, орендовані приватними особами або товариствами колоністів. Орендні договори, укладені іноземними громадянами, припинялися через рік після оприлюднення списків цих володінь [23].

1 червня 1916 р. Микола II підписав Положення «Про Особливий Комітет боротьби з німецьким засиллям». Орган створювався для «об'єднання, узгодження та керівного спрямування урядових і громадських закладів та посадових осіб щодо реалізації як діючих, так і тих, що будуть прийняті, законів і розпоряджень Уряду, які об-

межують права ворожих підданих і вихідців, а також для вироблення пропозицій щодо заходів зі звільнення країни від німецького впливу в усіх сферах народного життя Держави Російської» [24]. Саме цьому органу відводилась головна роль у справі реалізації «особливого» ставлення держави до німецьких поселенців, саме він відповідав за виконання указів царя та уряду з цих питань.

Особливий Комітет став однією з реакційних сил, що повела наступ на законні права колоністів. До листопада 1916 р. сюди надійшло 630 клопотань від окремих переселенців про виключення їх із списків про накладання секвестру на їхні землі: 613 прохань були відхилені і лише 17 визнані такими, що заслуговують на увагу.

Особливо жорстко й рішуче секвестрування проводилось у Таврійській, Херсонській, Катеринославській та Волинській губерніях. Фактично землі відбирались у тих колоністів, що вже давно і міцно осіли в Україні, добре налагодили свій побут, успішно господарювали і вважали цей край своєю новою батьківщиною.

Справжнім лихом для колоністів стало примусове виселення їх із зони бойових дій до Сибіру й Середньої Азії. Насильницька масова депортація розпочалася влітку 1915 р., коли німецькі війська підішли до Волині, і царським урядом був виданий спеціальний указ про евакуацію. Спочатку виняток робився для тих, хто прийняв православ'я та русифікувався, а також для жінок і дітей тих осіб німецького походження, що служили в російській армії. Переселення здійснювалось жорстко й енергійно, так що колоністи не мали можливості врегулювати свої майнові проблеми. Нажите добро доводилось кидати напризволяще. Лише незначній частині поселенців вдалося за низькими цінами продати майно і землю українським селянам або євреям. Дехто, сподіваючись невдовзі повернутися, передавав своє господарство у тимчасове користування.

Переїзд до нових місць проживання виявився для багатьох німців тяжким випробуванням. Тих, хто зволікав із прибуттям на пересильні пункти, карали побиттям батогами. Діставатися до залізничних станцій нерідко доводилось самостійно, інколи за 400-600 верст. Волинські німці діставались возами аж до Конотопа і Києва. Один із переселенців, колоніст с. Анетта Дубнівського повіту пригадував: «Старі й малі у супроводі поліції були відправлені на санях і підводах у Новоград-Волинський. Завантажили в товарні вагони. Так розпочалась для них поїздка до Сибіру. У холодних, як лід, вагонах не було ні нар, ні грубок. Люди сиділи тісним колом і грілися. Поїздка тривала 12 днів і ночей. Двері вагона кожного ранку відкривали і виносили померлих. Після цього подорож продовжувалась...».

Опинившись у російській глибинці, німецькі колоністи мусили освоювати новий спосіб життя, налагоджувати стосунки з людьми різних національностей: росіянами, башкирами, киргизами, мордвинами. Заново доводилось будувати житло, облаштовувати побут, організовувати навчання дітей. Працювали тяжко. Місцева влада мало дбала про умови життя і праці депортованих. З часом турботу про них почали брати на себе благодійні організації та приватні особи. Держава не визнала за такими німцями статус переселенців, і вони прирівнювались до біженців. Значну підтримку їм надавала православна церква, яка закликала своїх прихожан виявити милосердя до прибулих. Грошова допомога, яка виділялася урядом, часто «перерозподілялася» на місцях не на користь переселенців. Створювані у містах і селах комітети у справах біженців зловживаючи своїм становищем, нерідко привласнювали значні суми грошей. Лише на початку 1916 р. уряд своїм циркуляром зрівняв німців у правах на одержання допомоги з іншими категоріями переселенців. Колоністи намагалися створити власні громадські формування взаємодопомоги. Так, у 1917 р. німці Середнього Поволжя організували Союз німецьких поселенців.

По закінченні Першої світової війни лише незначна частина депортованих німців захотіла і знайшла можливість повернутися на Волинь та в інші регіони України.

Під час війни невелика кількість колоністів була вивезена німецькими військами до Східної Пруссії. Німецьке керівництво створило також спеціальну комісію з питань повернення депортованих у Росію волинських німців [25]. У доповідній записці від 22 червня 1916 р. Волинський губернатор сповіщав про кількість висланих за межі губернії німців: у червні 1915 р. – 67367 ос., у жовтні – листопаді – 6409, грудні – 8000,

за перше півріччя 1916 р. – 34116 ос. Загалом з початку 1915 р. з Волині було виселено 115 889 німецьких колоністів [26].

За розпорядженням Київського губернатора з Київщини було вигнано 10 тис. німецьких поселенців [27]. За його ж вказівкою була створена спеціальна комісія для обстеження заводів та іншої нерухомості, до якої були причетні німецькі підприємці. У березні 1916 р. комісія секвеструвала 11 торгово-промислових об'єктів, власниками яких були німці.

Отже, остання чверть XVIII-XIX ст. стали періодом пристосування німецьких колоністів до умов життя й господарювання на українських землях. У цілому їм вдалося налагодити ефективну діяльність, яка створила значний вплив на соціально-економічний розвиток України. У сфері сільського господарства колоністи успішно поєднували європейський досвід із місцевими землеробськими традиціями, максимально використовували унікальні природно-кліматичні умови та ресурсний потенціал України. Застосовувані ними прогресивні форми й методи господарювання позитивно впливали на розвиток товарного виробництва, сприяли утвердженню капіталістичних відносин у сільському господарстві й промисловості. Перша світова війна та репресивні заходи царизму проти колоністів завдали значної шкоди не тільки їхнім поселенням, а й усій економіці України [28].

РЕЗЮМЕ

Автор сделал попытку описать один из периодов украинско-немецкой истории, главные этапы развития немецких поселений и их сотрудничество с местным населением Украины. В этот хронологический отрезок времени немецкими поселенцами и был сделан большой вклад в развитие Украины.

SUMMARY

The author tried to describe of one of the periods in Ukrainian and German History, main stages of development of German settlements and their collaboration with native citizens of Ukraine. During this period German settlers contributed much to the development of Ukraine.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южнорусских колонистов. – М., 1916. – С.155-156.
2. Парфенов П. Письма о сельском хозяйстве в Юго-Западной России // Русский вестник. – 1873. – С. 634.
3. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.). – Днепропетровск, 1999. – С.78.
4. Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній. – К., 1995. – С.101-103.
5. Линдеман К. Прекращение землевладения и землепользования поселян-собственников: Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1917. – С. 80-81.
6. Кулинич І., Кривець Н. Вказ. праця. – С.107-108.
7. Heimatbuch der Deutschen aus Rußland /Bearb. von Dr. Karl Stumpp. – 1957. – S. 68.
8. Заболоцкий А. Статистические сведения об иностранцах в России. – СПб, 1838. – С.81-82.
9. Там само. – С.83-84.
10. Велицын А. Немцы в России. Очерки исторического развития и настоящего положения немецких колонистов на юге и на востоке России. – СПб., 1893. – С.144.

11. Кулинич І., Кривець Н. Вказ. праця. – С.80.
12. Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории и статистике иностранной коло-низации в России. – СПб., 1869. – Приложение V. – С.63.
13. ДАЖО, ф. 58, оп. 1, спр. 1050, арк. 2-5.
14. Січоска-Петразуска Z. Zywiec niemiecki na Wołyniu. – Warszawa, 1933. – S.31.
15. Кулинич І., Кривець Н. Вказ. праця. – С. 180.
16. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 617, спр. 114, арк. 1.
17. Там само, ф. 317, оп. 1, спр. 1958, арк. 7.
18. Обзор Волынской губернии за 1913 год. – Житомир, 1914. – С.42.
19. ЦДІАУ, ф. 442, оп. 618, спр. 261, арк. 130; оп. 532, спр. 222, арк. 257.
20. Там само, оп. 690, спр. 21, арк. 4.
21. Кулинич І., Кривець Н. Вказ. праця. – С.181.
22. Там само. – С.185.
23. Там само. – С.110-111.
24. Ауман В., Чеботарева В. История российских немцев в документах (1763 – 1992 гг.). – М., 1993. – С.45.
25. Гизбрехт В. Ссылка волыньских немцев в 1915 – 1916 годах // Родина Волинь: Статті и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины / Сост. Н.Ардт. – 1998. – С.69.
26. Кулинич І., Кривець Н. Вказ. праця. – С.179.
27. Линдеман К. Вказ. праця. – С.20.

Надійшла до редакції 15.07.2000 р.

ББК ТЗ (4УКР)52-215

ЗМІНИ В ПОМІЩИЦЬКОМУ ЗЕМЛЕВОЛОДІННІ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ в II половині XIX – на початку XX ст.

Н.Р.Темірова

Аграрна проблема завжди мала неабияке значення для України, більшість населення якої аж до середини XX ст. було пов'язане з сільським господарством. Унаслідок реформи 1861 р. в Росії земля перетворилась на товар, що призвело до руйнування старого землеволодіння. Якщо до реформи володіння землею було виключним правом дворянства, то після неї, за наявності грошей, землю міг придбати будь-хто. Внаслідок цього відбулися істотні зміни у поміщицькому землеволодінні. Слід відзначити, що на межі XX-XXI ст., як і на межі XIX-XX ст. перед Україною знову постала непроста проблема власності на землю. Поки представники різних політичних та економічних напрямків сперечаються, звернемося до історичного досвіду.

Науковці періодично піднімають проблему поміщицького землеволодіння та землекористування. В 1920-ті роки з'явилися праці О.М.Челінцева, М.Яворського, О.Погребняка, І.Чернишова [1-4]. Ці автори дали негативну оцінку стану поміщицького господарства Росії напередодні 1917 р., вважаючи його низькоінтенсивним. У 50-70-ті роки до дослідження землеволодіння поміщиків звернулися Л.Мінарик, М.Дружинін, О.Анфімов [5-8]. Центральним питанням у їхніх роботах виявилось співвідношення капіталістичної та відробіткової систем ведення господарства. Своєрідним узагальненням

з проблеми стала колективна монографія, виконана під керівництвом І.Ковальченка на основі застосування математичних методів дослідження [9].

Вивчалися і поміщицькі господарства України. Серед дослідників, роботи яких присвячені цій проблемі, – Л.Іванов, О.Лугова, Л.Мельник, Р.Попова. Названі автори, як і їхні російські колеги, аналізували співвідношення відробіткової та капіталістичної систем у поміщицьких господарствах різних регіонів України [10-13]. Поміщицькому господарству присвячено й кілька дисертацій. Їх авторами є А.Мамалига, І.Кривошея [14-15]. Проте, слід зазначити, що всі названі праці характеризували поміщицьке землеволодіння або в масштабах Європейської Росії, або ж за окремими регіонами України. В той час як назріла необхідність показати його цілісний «портрет» у межах українських губерній Росії, чому і присвячена дана стаття.

Одним з найскладніших питань досліджуваної проблеми є визначення самої категорії «поміщик». Перед дослідником постає завдання ідентифікації поміщика та його господарства. Виникнувши як стан у XV столітті, поступово поміщики перетворилися на панівний стан феодальної Росії. До реформи поміщиками вважалися тільки землевласники дворянського походження. Після скасування кріпацтва внаслідок вільного продажу землі землеволодіння набувало позастанового характеру, тобто тепер володіння землею стало правом не тільки дворян, а й вихідців з інших станів. Унаслідок цього серед великих землевласників з'явилися представники різних соціальних груп – міщани, купці, навіть селяни. Перехід до позастановості ще помітнішим став на початку XX ст., що знайшло відображення і в тогочасній статистиці. Якщо в «Статистике землевладения 1905 года» розподіл землі ведеться у відповідності до станів, то поземельний перепис 1917 р. відійшов від такого принципу і виділив господарства селянського типу й приватновласницькі. Тобто у пореформений період не можна під поняття «поміщик» підводити лише дворян-землевласників, оскільки на селі з'явилась нова постать – так званий «новий поміщик». Усі ці землевласники повинні розглядатися як один соціально-економічний тип. Основною ознакою поміщицького господарства вважаємо землеволодіння чи землекористування не менше 50 дес. або ж істотні капіталовкладення в інші галузі сільського господарства. Виходячи з цього, розглянемо поміщицьке землеволодіння України в II половині XIX – на початку XX ст.

Загальна земельна площа українських губерній становила 44 107,1 тис. дес. Порівняно з 1877 р. вона збільшилась на 1420,8 тис. дес. [Пораховано за: 16. – С.11]. Офіційна статистика виділяє приватну власність, надільну землю та землі казни, уділів, церков, монастирів і міст. Співвідношення між цими групами володінь за окремими регіонами України неоднакове. Так, найбільшою питома вага приватного землеволодіння була на Півдні – 51,5%, найменшою – на Лівобережжі – 40,7%. Ще більша різниця спостерігається за окремими губерніями. Так, на Херсонщині приватна земельна власність займала 51,5%, на Катеринославщині – 50,5, у той час як на Чернігівщині – 41,7, Харківщині – 35,8% земельної площі. Надільні землі становили найвищий відсоток на Харківщині – 59,2, найнижчий – на Херсонщині – 37,3%. Землі державні, церков та міст найбільшу площу мали на Волині – 11,3%, найменшу – на Полтавщині – 2,6%. Вся приватна власність на Україні розподілялася на особисту (85,9%) та на власність громад і товариств (14,1%). Причому, роль у земельних відносинах колективної власності товариств і громад зростала, оскільки ще 1877 р. вона становила трохи більше 1% [17. – С.3].

Майже повсюди понад половину особистої земельної власності становило дворянське землеволодіння. Причому найпомітнішим воно залишалося на Правобережжі – 83,7%, у той час як на Лівобережжі цей показник становив 59,5, а на Півдні – 44,6 %. Селянська особиста власність найпоширеніша у Південній Україні та на Лівобережжі, де вона обіймала відповідно 24,5 та 22,3%. Власність купців займала найбільшу площу на Півдні України, де найпомітнішою була і власність міщан [Пораховано за: 16. – С.12-13].

Перейдемо до характеристики власне поміщицького землеволодіння. Звернемося до таблиці 1. На початку ХХ ст. найпотужнішими землевласниками залишались дворяни – по Україні на їх долю припадало 65,6% поміщицьких земель. Що стосується окремих регіонів, то на Правобережжі вони обіймали 87,6% поміщицьких земель, на Лівобережжі – 69,6, на Півдні – 46,6%. Ще помітніші відмінності відзначаються за окремими українськими губерніями: у Подільській губернії – 92,6, в той час як у Таврійській – лише 36,2%. Така істотна різниця пояснюється особливостями історичного розвитку кожного з регіонів. На Правобережжі ще в ХУІ ст. розпочався процес формування потужного дворянського землеволодіння, яке зберігало свої позиції і в аналізований період. На Півдні, навпаки, поміщицьке землеволодіння через постійну небезпеку турецько-татарської агресії почало формуватись достатньо пізно, у ХУІІІ ст. До того ж, розвиток поміщицького землеволодіння стримував гострий дефіцит робочих рук. Зіставлення з даними поземельного обстеження 1877 р. показує істотне скорочення дворянського землеволодіння. Втрата дворянами значної частини власних земель пояснюється соціально-економічними умовами другої половини ХІХ ст. Господарства, які до реформи велися виключно працею кріпаків, почали руйнуватися. Для того, щоб маєток давав прибуток на попередньому рівні, його необхідно було докорінно перебудувати. Потрібен був капітал, який мали далеко не всі землевласники. В такій ситуації багатьом було вигідніше продати маєток, ніж вести у ньому збиткове господарство. Скороченню дворянського землеволодіння сприяла також аграрна криза кінця ХІХ ст.

Найменших втрат зазнали поміщики-дворяни Правобережної України. Вони в зазначені роки продали близько 1/6 всієї землі. Це пояснюється наявністю тут великих поміщицьких латифундій, власники яких, зосереджуючи в своїх руках значні капітали, мали можливість без особливих втрат перейти до нового, підприємницького землеробства. Цьому також сприяв розвиток цукрової промисловості та втручання у процес розподілу земельної власності царського уряду, зацікавленого з політичних мотивів у зміцненні на Правобережжі питомої ваги землеволодінь російського дворянства – так званого «обрусення Юго-Западного края».

Землевласники-дворяни Лівобережної України, де панувала змішана й відробіткова системи ведення господарства, де були поширені пережитки кріпацтва, збули близько 2/5 площі своїх володінь. Це зумовлювалося, головним чином, переважанням тут дрібномаєткових, економічно слабких господарств, власники яких не витримували конкуренції з потужнішими господарствами капіталістичного типу. Розорюючись, вони змушені були продавати свої землі представникам інших станів. Найбільшу частину землі (49,9%) іншим станам продали дворяни Південної України, де кріпацтво не набуло великого поширення, а капіталістичні відносини розвивалися досить інтенсивно. Мобілізації землі в цьому регіоні сприяла й існуюча нестача робочої сили, що додавало клопоту землевласникам. Тутешні поміщики-дворяни, не маючи гарантованої робочої сили, на відміну від центральних губерній Росії вимушені були або докорінно змінити систему ведення господарства, застосовуючи працю найманих робітників, або ж зовсім відмовитись від маєтку, збувши його. Втрачена дворянами земля переходила до рук купців, міщан, селян. Більша їх частина була передана саме заможним селянам, землеволодіння яких протягом 1877-1905 рр. збільшилось майже в 4 рази [18. – С.313].

Таблиця 1

Поміщицьке землевладіння українських губерній Росії в 1905 р.

Губернії	Дворяни		Дух. особи		Купці		Міщани		Селяни		Інші		Разом	
	Тис. дес.	%	Тис. дес.	%	Тис. дес.	%	Тис. дес.	%	Тис. дес.	%	Тис. дес.	%	Тис. дес.	%
Волинська	2031,5	84,2	5,2	0,1	144,1	5,7	94,3	3,7	60,7	2,3	73,1	3,0	2408,9	100,0
Київська	1514,1	88,0	4,4	0,3	102,4	5,9	26,1	1,5	68,2	3,9	4,9	0,4	1720,2	100,0
Подільська	1297,6	92,6	7,4	0,5	40,2	2,9	13,2	0,9	40,9	2,9	2,2	0,2	1401,5	100,0
Правобережна Україна	4843,2	87,6	17,0	0,3	286,7	5,2	133,6	2,4	169,8	3,1	80,2	1,5	5530,6	100,0
Чернігівська	715,9	67,9	7,9	0,8	124,2	11,8	64,5	6,1	120,4	11,4	20,1	3,0	1052,9	100,0
Полтавська	992,6	75,2	15,1	1,1	98,8	7,5	38,4	2,9	154,4	11,7	20,9	1,6	1320,1	100,0
Харківська	791,5	64,9	4,3	0,4	164,3	13,5	68,5	5,6	170,6	13,9	20,6	1,7	1219,7	100,0
Лівобережна Україна	2500,0	69,6	27,3	0,8	387,3	10,8	171,4	4,8	445,4	12,4	61,6	1,7	3592,7	100,0
Катеринославська	1178,9	60,2	2,3	0,1	205,3	10,5	66,2	3,4	355,9	18,2	148,1	7,6	1956,8	100,0
Херсонська	1233,6	45,8	4,7	0,3	402,4	14,9	287,5	10,7	464,1	17,2	298,4	11,1	2690,6	100,0
Таврійська	862,4	36,2	68,4	2,9	498,5	20,9	137,7	5,8	762,4	32,0	53,1	2,2	2382,5	100,0
Південна Україна	3274,9	46,6	75,4	1,1	1106,2	15,7	491,4	6,9	1582,4	22,5	499,6	7,2	7029,9	100,0
Українські губернії	10618,1	65,6	119,7	0,6	1780,2	11,0	796,4	4,4	2197,6	13,6	641,4	3,8	16153,2	100,0
Європейська Росія	52373,4	68,3	241,1	0,3	12771, 4	16,7	298,5	0,4	8960,2	11,7	1985,2	2,6	76629,8	100,0

Складено за: Статистика землевладіння 1905 г. – Спб., 1907. – С. 58-65, 68-69, 72-73, 78-79.

Розглянемо цей процес на кількох прикладах. Одні з найзаможніших поміщиків України Терещенки починали з торгівлі. Спочатку це була торгівля дріб'язком, потім – хлібом і лісом. Накопичивши пристойний капітал, Артемій Терещенко вклав його у цукрову промисловість. Сини – Микола, Федір і Семен – продовжили справу. Після реформи 1861 р. Микола Терещенко скористався невмінням багатьох поміщиків вести господарство в нових умовах і брав в оренду як угіддя так і промислові заклади. В результаті йому належало близько 80 тис. дес. землі [19.– С. 248-250]. У 1870 р. Артемію Терещенку, почесному громадянину, купцю 1-ї гільдії надано дворянство. В документі записано: «В ознаменованіе особых заслуг отца и по делу «водворения в Юго-Западном крае русского землевладения и в поощрение благотворительной деятельности...» [20. – Арк. 1-2].

Один з найбільших маєтків Подільської губернії – Шпиковський М.Балашова – формувався шляхом купівлі окремих земельних ділянок протягом 1864-1884 рр. У підсумку його площа склала 11,8 тис. дес. [21.– С. VII].

Віктор і Альберт Лінке були землевласниками Херсонської губернії. Їх дід ще в I половині XIX ст. прибув на Південь України з Німеччини. Дід і батько жили на землі, орендованій у місцевого поміщика. Поступово прижившись, Лінке перейшли у російське підданство. Заробивши гроші, займаючись вівчарництвом та купецькими справами, придбали землю. В.Лінке володів 7,2 тис., його брат – 4,5 тис. дес. [22].

Застаріле дворянське землеволодіння поступово витіснялось землеволодінням мобільніших власників-підприємців. Дворяни, збуваючи маєтки, переходили до заняття іншими справами – ставали чиновниками, лікарями, художниками, письменниками тощо.

У таблиці 2 показана питома вага поміщицького землеволодіння в загальному та приватному. Тут також чітко простежуються регіональні відмінності. Так, найвища питома вага поміщицького землеволодіння зафіксована на Правобережжі, найнижча – на Лівобережжі. Що стосується частки в загальному землеволодінні, то названі регіони помінялися місцями. Ці показники істотно відрізняються від загальноросійських: питома вага поміщицьких земель і в загальному, і в приватному землеволодінні значно вища в українських губерніях.

Таблиця 2. Питома вага поміщицького землеволодіння в 1905 р.

Губернії	Площа землеволодіння, тис. дес.			Питома вага поміщ. землеволод., %	
	загального	приватного	поміщицького	у загальному	у приватному
Волинська	5772,1	2819,9	2408,9	41,7	85,4
Київська	4623,6	2092,5	1720,2	37,2	82,2
Подільська	3657,1	1625,8	1401,5	38,4	86,2
Правобережна Україна	14052,8	6538,2	5530,6	39,4	84,6
Чернігівська	4384,3	1825,6	1052,9	24,1	57,7
Полтавська	4197,5	1891,8	1320,1	31,4	69,8
Харківська	4497,3	1608,3	1219,7	27,1	75,8
Лівобережна Україна	13079,1	5325,7	3592,7	27,5	67,5
Катеринославська	5571,0	2809,2	1956,8	35,1	69,6
Херсонська	6145,1	3165,7	2690,6	43,8	84,9
Таврійська	5259,0	2765,9	2382,5	45,3	86,1
Південна Україна	16975,1	8740,8	7029,9	41,4	80,4
Українські губернії	44107,1	20604,7	16158,2	36,6	78,4
Європейська Росія	395192,4	101735,3	76629,8	19,4	75,3

Складено за: Статистика землевладения 1905 года. – СПб., 1907. – С. 12-13, 58-65, 68-69, 72-73, 78-79.

Поряд із скороченням дворянського землеволодіння зменшувалась і питома вага поміщицького землеволодіння в цілому. Активізація продажу землі поміщиками припала на перші роки ХХ ст., що пояснюється зміною загальної соціально-економічної обстановки, остаточним поворотом до буржуазних відносин. Мобілізація землі була прискорена стихійними виступами селян у 1905-1907 рр. Цьому сприяв і постійний ріст цін на неї. Наприклад, якщо в 1897 р. пересічна ціна за одну десятину становила 77 крб., то в 1907р. – 123 крб. [23.– С.76-77]. Серйозний поштовх продажу землі дала Столипінська аграрна реформа. Події початку ХХ ст. (поразка у російсько-японській війні, виступи селян 1905-1907 рр.) змусили царський уряд приділити аграрному питанню особливу увагу. Від підтримки поміщиків уряд перейшов до поступового усунення поміщицьких латифундій. Проведенню реформи активно сприяв Селянський банк, який виступав посередником у реалізації поміщицької землі. За його допомогою поміщики України протягом 1906-1910 рр. продали понад 385 тис. дес. На початку ХХ ст. відбулося подальше скорочення поміщицького землеволодіння. Так, за 1905-1917 рр. воно зменшилося в Київській губернії на 33,2%, Чернігівській – 43,1, Полтавській – 31,1, Харківській – 40,5, Катеринославській – на 52,7 % [Пораховано за: 24.– С.20-21, 28-29, 32-33, 44-45, 48-49, 92-93, 96-97, 132-133 136-137].

Незважаючи на втрату значних земельних площ, поміщицьке господарство України зберігало латифундійний характер. Це яскраво ілюструють дані таблиці 3. У всіх українських губерніях переважало середнє землеволодіння. На середні господарства припадала найбільша частка – 53,6% загальної кількості поміщицьких маєтків. Вони розподілялися приблизно рівномірно за всіма губерніями. В губерніях Лівобережної України чільне місце посідали дрібні володіння, в той час як у степових губерніях на них припадала найменша частина. Дрібне землеволодіння найширше було представлено на Лівобережжі: воно обіймало 42,2% землі. Проте, найбільша частка землі, зрозуміло, зосереджувалась у великих господарствах. Великі володіння, які становили лише 14,6% загальної їх кількості, займали 57% поміщицького землеволодіння. Істотні відмінності у розміщенні поміщицьких земель простежуються за окремими регіонами. Найміцніші позиції велике господарство мало на Правобережжі – 61,8% поміщицьких земель. Найменший відсоток земель великих власників припадав на Чернігівщину [Пораховано за: 16. – С. 58-65, 68-69, 72-73, 78-79].

Таблиця 3. Розподіл поміщицьких господарств українських губерній Росії за розмірами землеволодіння в 1905 р.

	<i>50-100 дес.</i>	<i>100-1000 дес.</i>	<i>Понад 1000 дес.</i>	<i>З них понад 10 тис.дес.</i>	<i>Разом</i>
Кількість господарств	9794	16452	4435	111	30681
<i>У %</i>	31,9	53,6	14,5	0,4	100,0
В них землі, тис.дес.	729,1	5959,6	8874,3	2278,5	15563,0
<i>У %</i>	4,7	38,3	57,0	14,6	100,0

Складено за: Статистика землевладения 1905 года. – С.58-65, 68-69, 72-73, 78-79.

Ще виразніше латифундійність поміщицького землеволодіння ілюструє наявність господарств площею понад 10 тис. дес. кожне, яких нараховувалося на Україні 111. У них зосереджувалось 14,6% поміщицьких земель. Таких господарств найбільше було у правобережних губерніях. Тут вони, становлячи 0,7% господарств, містили майже 27 % поміщицьких земель, у той час як на Лівобережжі вони займали 6,9% при 6,2% госпо-

дарств. 97 цих маєтків належали дворянам, а у Волинській, Київській, Херсонській та Таврійській губерніях такі великі землеволодіння мали ще й купці, селяни. [Пораховано за: 16. – С. 58-65, 68-69, 72-73, 78-79]. Це свідчить про те, що тут відбувався інтенсивніший процес формування позастанового землеволодіння.

Отже, на межі XIX-XX ст. головною рисою поміщицького землеволодіння України залишалася латифундійність. Але під впливом соціально-економічних змін у Росії відбувалося загальне його скорочення. Внаслідок переходу частини дворянської землі до рук представників інших станів відбувалося переродження поміщицького землеволодіння зі станового на позастанове, що зумовлювало відповідні зрушення в системі організації виробництва у поміщицьких маєтках.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются изменения в помещичьем землевладении Украины в конце XIX – начале XX вв. После реформы 1861 г. отмечалось заметное сокращение дворянского землевладения, что было обусловлено утратой гарантированной рабочей силы в лице крепостных крестьян и переходом к использованию наемной рабочей силы, а также аграрным кризисом конца XIX ст. Дворянские земли посредством купли-продажи переходили во владение представителей других сословий – купцов, мещан, крестьян. Таким образом, происходил переход от сословного к бессословному землевладению. Более интенсивно этот процесс протекал на Юге Украины. А наиболее прочные позиции сохраняли дворяне Правобережья.

SUMMARY

In clause the changes in landowner's landed property of Ukraine are analyzed at the end of XIX – beginning XX вв. After reform of 1861 the appreciable reduction of nobiliary landed property was marked, that were caused by loss of a guaranteed labour on behalf of feudal peasants and transition to use of a hired labour, and also agrarian crisis of the end XIX. The nobiliary grounds by means of sale and purchase took over of the representatives of other estates – merchants, petty bourgeois, peasants. Thus, there was a transition from class to бессословному to landed property. More intensively this process proceeded in the South of Ukraine. And the strongest positions kept noblemen of Rightband.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Челинцев А.Н. Помещичье хозяйство в России перед революцией // Записки института изучения России. Т.І. – Прага, 1925. – С.49-81.
2. Яворський М. Україна в епоху капіталізму. – Вип. III. – К.: Держвидав, 1925. – 309с.
3. Погребінський О. Столипінська реформа на Україні. – Одеса: Пролетар, 1931. – 128с.
4. Чернышев И.В. Аграрный вопрос в России (1861-1917 гг.). – Курск: Советская деревня, 1927. – 234 с.
5. Минарик Л.П. Экономическая характеристика крупнейших земельных собственников России конца XIX – начала XX вв. – М.: Советская Россия, 1971. – 143 с.
6. Дружинин Н.М. Помещичье хозяйство после реформы 1861 г. // Исторические записки. – Т.89. – М.: Наука, 1972. – С.187-230.
7. Анфимов А.М. Помещичье хозяйство России в годы I мировой войны // Исторические записки. – Т.60. – 1957. – С.124-175.
8. Анфимов А.М. Крупное помещичье хозяйство Европейской России (конец XIX – начало XX вв.) – М.: Наука, 1969. – 395 с.

9. Ковальченко И.Д. и др. Социально-экономический строй помещичьего хозяйства Европейской России в эпоху капитализма. – М.: Наука, 1982. – 264 с.
10. Иванов Л.М. О капиталистической и отработочной системах в сельском хозяйстве помещиков на Украине в конце XIX в. // Вопросы истории сельского хозяйства, крестьянства и революционного движения в России. – М.: АН СССР, 1961. – С.312-357.
11. Лугова О.І. Сільськогосподарський пролетаріат півдня України в період капіталізму. – К.: Наук.думка, 1965. – 191 с.
12. Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної Укпраїни (60-90-ті рр. XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1974. – № 10.
13. Солоп Е.И. К эволюции дворянского землевладения в пореформенный период (Александровский уезд Екатеринославской губернии) // Актуальные проблемы аграрной истории Украинской ССР. – Днепропетровск: ДГУ, 1981. – С.173-182.
14. Кривошея І.І. Еволюція дворянства Правобережної України наприкінці XVIII-початку XX ст. (за матеріалами Київської губернії): Автореф.... канд. істор. наук: 07.00.01. – К., 1997. – 17 с.
15. Мамалыга А.И. Капиталистическая эволюция помещичьих и крестьянских хозяйств Подольской губернии в пореформенный период (1861-1900 гг.). : Дисс... канд. истор. наук.: 07.00.02. – Каменец-Подольский, 1978. – 192 с.
16. Статистика землевладения 1905 года. – СПб., 1907.
17. Порш М. Статистика землеволодіння в 1905 р. і мобілізація земельної власності. К., 1907.
18. Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. Т. 3. – К.:Наук. думка, 1978.
19. Ковалинский В. Меценаты Киева. – К.: Кий. – 528 с.
20. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДІА України). – Ф.830. – Оп. 1. – Спр.396.
21. Описание Шпиковского имения Н.Б.Балашова в Подольской губернии. – Немиров, 1896.
22. ЦДІА України – Ф.877. – Оп. 1. – Спр.25, 30.
23. Кауфман А.А. Аграрный вопрос в России. М.: Московское научное издательство, 1918. – 268 с.
24. Всероссийская поземельная и сельскохозяйственная перепись 1917 года. Поуездные итоги. – М., 1927. – Т.У. – Вып. 2.

Надійшла до редакції 21.09.2000 р.

ББК Т 3 (4 УКР – 8) 52 – 536.2

ЗЕМСКОЕ ЗДРАВООХРАНЕНИЕ В БАХМУТСКОМ УЕЗДЕ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ ГУБЕРНИИ В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.

Н.Н.Писаренко

К середине XIX века к Бахмутскому уезду относилась территория в северо-восточной части Екатеринославской губернии. На севере уезд граничил со Старобельским и Изюмским уездами Харьковской губернии; на востоке – со Славяносербским уездом и землями Миусского округа Донской области; на юге – с Мариупольским и на Западе – с Павлоградским уездами Екатеринославской губернии. Естественными границами служили со всех сторон реки системы Дона, Кальмиуса, и Днепра. По площади Бахмутский уезд занимал 3-е место в Екатеринославской губернии [1].

В г.Бахмуте (ныне г.Артёмовске) в момент введения земских учреждений имелась одна больница приказа, которая, хотя и называлась городской, но за счет городских доходов не содержалась. В эту больницу с давнего времени поступали больные лишь из военного ведомства, на содержание которых отпускались средства из приказа общественного призрения, из суммы военного министерства. Лиц гражданских, на основании действующего законодательства, в дома, занимаемые больными воинскими чинами, помещать не разрешалось. Таким образом, как и многие другие регионы, Бахмутский уезд к середине XIX века по словам современников, «не имел устойчивой системы здравоохранения, необходимой как для успешного контроля за эпидемическими заболеваниями, так и для осуществления лечения самых распространенных, не сложных заболеваний населения уезда. Принимая во внимание то, что в уезде существовала только одна больница, которая преимущественно обслуживала только городских жителей и воинские чины, уездное земство считало целесообразным обеспечить оказание врачебной помощи жителям сел и деревень» [2].

На первом этапе деятельности земству предстояло совершить длительный и нелегкий путь в борьбе с предрассудками, уничтожить укоренившийся обычай обращаться за помощью к людям не знакомым с медициной – знахарям, сформировать общественное мнение населения о необходимости создания и расширения сети лечебных учреждений в селах.

Проблемы здравоохранения на долгие годы заняли значительное место в работе земств. Следует отметить, что на первом этапе их деятельности все начинания Бахмутского земства в этой области были бы бесплодными без серьезной финансовой поддержки. Главным источником финансирования был земский бюджет, хотя формально эта статья расходов была отнесена к разряду «необязательных». Анализ земской документации (журналов заседаний земских собраний, ведомостей расходов, постановлений земских управ) убедительно свидетельствует, что на развитие медицинского дела в губернии выделялись значительные суммы, которые ежегодно возрастали и прочно занимали одно из ведущих мест в статьях расходов земств, составляя около четверти всего бюджета [3] (см. таблицу 1).

Таблица 1[4]. Расходование средств на земскую медицину в Бахмутском уезде

Уезд	Расходы на земскую медицину в руб.			Удельный вес расходов в общем бюджете уездных земств в %		
	1870	1905	1912	1870	1905	1912
Бахмутский	8872	205824	481880	17,5	25,7	30,9

Другими источниками финансирования являлись добровольные пожертвования граждан, а также средства, выделяемые сельскими обществами. Используя эти средства, земствам удавалось обеспечить расширение сети медицинских учреждений. С 1888 по 1893 г. в Бахмутском уезде было построено четыре типовых для того времени больницы. Проект их был прост: центральный коридор, по обе стороны которого располагались палаты (две большие – на четыре кровати и две поменьше – на две кровати). Больницы имели ванну, приемную врача, аптеку, хозяйственные службы [5].

Несколько увеличилось и число врачебных участков в уезде. Если в 1895 году их насчитывалось всего 4, то в 1902 году – 6 [6]. Такого количества участков было явно недостаточно, поэтому каждый из них обслуживал территорию до 50 кв. верст. В силу большой перегруженности, участки не могли обеспечить оказание медицинской помощи всем нуждающимся. Поэтому в 1903 году IX съезд врачей выразил пожелание, чтобы участок имел площадь 300 – 350 кв. верст с радиусом 8 верст и населением около 15 тысяч человек [7].

Улучшение медицинского обслуживания населения было напрямую связано с обеспечением кадрами. Еще в 1868 году было принято решение иметь при земской больнице не одного, а двух врачей с тем, чтобы один контролировал деятельность фельдшеров, а другой следил за ходом оспопрививания и в случае эпидемии отправлялся в пораженную местность. Наряду с увеличением числа врачей в большинстве уездов Екатеринославской губернии прослеживается и рост фельдшерского персонала. Так, в Бахмутском уезде в 1870г. было 16 фельдшеров, а в 1904 году их насчитывается уже 41 человек. Одновременно возросло и их жалование – со 150 до 200 рублей в год [8]. При этом в документации земской управы особо оговорено, что жалование следует увеличить «с целью привлечения на должность фельдшеров людей более способных» [9].

Таким образом, Бахмутский уезд как бы выпадает из процесса многолетней борьбы земской медицины с так называемым «фельдшеризмом». Аргументацией этого процесса служит убеждение, «что фельдшера по большей своей части в медицине несведущи и невежественны» [10].

Однако в документах Бахмутского земского делопроизводства, сохранившихся в фондах Донецкого областного государственного архива, нет ни одной жалобы на работу фельдшеров. Причиной этого, вероятно, является то, что работе младшего медицинского персонала в уезде уделялось особое внимание как со стороны земств, так и сельских обществ.

Особой заботой земства стала подготовка медицинских кадров из числа местной молодежи. Связано это было с быстрым ростом сети лечебных заведений, которые нуждались в образованных людях. Для того чтобы справиться с этой потребностью, земства организовали всевозможные медицинские курсы, школы и т.п. Однако они не могли дать возможность обучаться всем желающим в силу ограниченности учебных мест. Кроме того, многим это было просто не по карману.

Земствам удалось отчасти решить эту проблему путем назначения стипендий наиболее нуждающимся и способным ученикам. Стипендии назначались как губернскими, так и уездными земствами. Так, в «Народной газете» Бахмутского уезда за 25 июля 1914г. содержится объявление о том, что для уроженцев данного уезда имеется 6 свободных стипендий в фельдшерской школе Екатеринославского губернского земства, по 200 руб. каждая (4 – Бахмутского земства и 2 – Екатеринославского губернского земства) [11]. Иногда стипендия была адресной, то есть предоставлялась конкретному человеку, которого отправляли на учебу в соответствии с решением сельского схода. В делопроизводстве Бахмутской земской управы сохранились приговоры сельских сходов о готовности взять на себя оплату обучения в фельдшерской школе местной молодежи. Причем стипендии выделялись как для обучения в фельдшерской школе в г.Екатеринославе, так и в городах других губерний. Встречаются просьбы о назначении стипендий для поступления в такие крупные города, как Санкт-Петербург, Харьков и др. [12]. По окончании обучения такой фельдшер обеспечивался работой в родном селе.

Следует отметить, что земство внимательно следило за успехами своих стипендиатов. В случае поступления жалобы директора на нерадивое отношение к занятиям, неуспевающих учеников исключали из числа стипендиатов. После окончания обучения стипендиаты должны были отработать в родном селе не менее трех лет. Конечно, было немало случаев, когда после отработки многие молодые специалисты отправлялись в более крупные города в поисках высокооплачиваемых должностей или в поисках «лучшей жизни». Однако значительная часть из них все-таки оставалась в родных селах.

В начале века губернское земство организовало «повторительные курсы» для фельдшеров. Этот факт свидетельствует о заинтересованности земств в повышении профессионального уровня младшего медицинского персонала. Однако в скором времени целесообразность существования подобных курсов была подвергнута сомнению.

С одной стороны, сами медицинские работники критиковали их должность, отмечая, что курсы «хоть и были интересны, но практически и теоретически мало дали». С другой стороны, земские управы не всегда выделяли нужные суммы, считая ежегодные курсы нерациональной тратой денег.

Так, Бахмутский съезд врачей 1903 года пришел к заключению, что повторительные курсы для фельдшеров не нужны, лучше деньги ассигновать на увеличение количества медицинских участков в уезде, о чем и просил уездную управу доложить на предстоящем земском собрании. В свою очередь, уездная земская управа присоединилась к мнению съезда врачей. Исходя из этого, только два уездных земства сделали ассигнования на командировки фельдшеров на повторительные курсы в 1903 году. Поэтому губернская управа посчитала, что для 16 курсистов от двух уездов едва ли стоит организовывать курсы. Она предложила перенести их на следующий год и поручить IX губернскому съезду врачей выработать новую программу этих курсов [13].

Таким образом, можно сказать, что в «вопросах совершенствования фельдшеров экономные земцы не выполняли своих обещаний» [14].

Что же касается врачей, то все они имели высшее медицинское образование, поэтому и получали на 10 рублей больше, чем фельдшера. Служебные обязанности врачей определялись инструкцией, утвержденной земским собранием. Сверх жалованья они имели квартиры при лечебных учреждениях, отпуск сроком один месяц и дополнительно (с 1898 года) трехмесячный отпуск для поездки в университетские города с целью повышения квалификации с ассигнованием в 400 рублей. Однако из-за нехватки врачей с 1903 года такой отпуск стал редкостью, давался с интервалом в 10 лет при сокращенном пособии [15].

Улучшению материального положения медицинского персонала способствовало и введение страхования. С 1901 года было введено страхование жизни врачей в размере 10 рублей 75 копеек в случае смерти или инвалидности и вознаграждение семье умершего врача. В 1903 году вопрос о страховании медицинского персонала обсуждался губернским земством. Было решено, что размер страховки для врачей составит 5 тысяч рублей для студента-медика, фельдшера и акушерки – 2 тысячи рублей, для служителя и сиделки – 500 рублей [16].

С 1903 года начало проводиться в жизнь постановление земского собрания от 1902 года, касающееся основной задачи земской медицины – «приблизить к населению правильную и вполне сообразную медицинскую помощь». После 1903 года губернские и уездные земства получили следующие полномочия: «заведование мерами призрения возлагалось на земское собрание, общее же наблюдение за ходом дела на всем пространстве губернии возлагалось на губернское земское собрание» [17]. В руки губернского земства перешли деньги на содержание богоугодных заведений, домов умалишенных, богаделен, приютов для подкидышей и т.д. Правда, в период с 1913 года приюты для подкидышей были переданы в ведение общества, но потом они снова стали земскими. Приюты для подкидышей существовали почти в каждом уезде, хотя и содержались за счет губернского земства и добровольных пожертвований. Отправка и связанные с нею расходы были в ведении уездных земств. Попадавшие в приют подкидыши тотчас же передавались на воспитание крестьянам близлежащих сел за плату, которая составляла 4 рубля в месяц, а с 1914 года плата была увеличена до 5-6 рублей [18]. Число сирот в годы войны возросло. Наибольшее количество их было в Бахмутском уезде – до 60% от общего количества сирот по губернии.

Поэтому в ноябре 1916 года съезд врачей Бахмутского уезда обратился к управе с просьбой: «...ходатайствовать перед очередным уездным собранием о возможности устройства на территории Бахмутского уезда районного приюта. Поскольку приют гу-

бернского земства в г. Екатеринославе испытывает значительные затруднения: приют не может обеспечить поступающим в него детям достаточное число кормилиц, приют рассчитан на 60 детей, но суточное количество детей в нем доходит до 160». Указанный доклад был представлен на очередное губернское собрание [19].

Вопросы земской медицины, требующие специальных знаний, обсуждались в основном на периодических съездах земских врачей при участии земской управы. Все постановления таких съездов принимались управой к сведению или же, если в этом была необходимость, представлялись на разрешение земскому собранию. Именно так был решен вопрос изменения в распределении земских участков. В 1903 году в уезде было открыто 7 медицинских участков (отдельной больницы и амбулатории при участке не имелось; врач участка находится при Бахмутской земской больнице). Всех же больных, воспользовавшихся услугами врачей и фельдшеров, в этом году было 145273, из них лечилось стационарно – 2474, амбулаторно – 142802 человек [20].

Одну из главных задач земств составляла борьба с эпидемиями и правильная организация этой борьбы. В большинстве уездов Екатеринославской губернии из-за нехватки средств ранее не велось никаких конкретных санитарных действий, хотя все осознавали необходимость создания санитарных организаций. В 1903 году инфекционных больных, по сведениям участковых врачей, было в уезде 10 911 человек.

Понимая, что путем повышения культуры населения возможно рациональное применение противозидемических мероприятий, земство посчитало необходимым ознакомить население с сущностью и значением болезней путем раздачи листов «Пироговского общества». Кроме того, не упускались из виду и те меры, которые содействовали общему повышению сопротивляемости организма путем улучшения питания, следствием чего стала раздача детям молока во время эпидемии дизентерии в одном из сел. В случае развития эпидемии в район, охваченный болезнью, откомандировывался фельдшер или запасной врач. Еще одним важным начинанием была промышленная санитария. У санитарного врача было разрешение свободного входа на предприятие с правом привлечения его администрации к судебной ответственности за нарушения санитарных норм [21].

Введенная в 1902 году санитарная организация в Бахмутском уезде установила ряд причин, способствовавших распространению эпидемических заболеваний, среди которых главное место занимали плохое водоснабжение, недоброкачественная вода или нецелесообразное устройство источников водоснабжения. Санитарным врачом были проведены химические исследования с целью выяснения качества воды, но дальше этого дело не пошло [22]. В 1910 году в разгар эпидемии холеры стихийно начали возникать санитарные попечительства. В Бахмутском уезде их появилось 12. Но период «увлечения» ими продолжался недолго, и эти «постоянные» санитарные попечительства, за исключением Яковлевского, как самого передового в губернии, к 1912 году постепенно были ликвидированы [23]. Кроме всего этого, еще в 1902 году санитарным врачом было начато обследование школ. Во время этих обследований особое внимание обращалось как на общие гигиенические условия школ, так и на состояние здоровья учащихся. Такие же обследования стали проводить и участковые врачи. Однако существенных изменений на пути к улучшению санитарной гигиены учащихся не произошло [24].

В целях борьбы с эпидемическими заболеваниями губернское земство поощряло строительство общественных бань и выдавало для строительства беспроцентную ссуду. Но строить колодцы и бани земство должно было своими силами и большей частью за свой счет. Попытки привлечь к этому делу общественную и частную инициативу не увенчались успехом. Между тем строительство бань могло бы в известной мере повлечь за собой уменьшение паразитарных тифов, чесотки и других болезней. Одна баня все-таки была по-

строена в с.Железном на земские средства, так как сельское общество от ее эксплуатации отказалось. Попытки создать сеть общественных бань успеха не имели.

Помимо задач чисто лечебных и мер профилактических, земство старалось помочь населению в приобретении простого медицинского инвентаря, такого как бандаж, пузыри для льда и т.п. Земским собранием была введена в 1903 году ассигновка на покупку медицинских инструментов для раздачи лечаемому населению [25]. Это содействовало правильному лечению некоторых болезней.

Второй этап деятельности земств был ознаменован введением бесплатного коечного лечения. С 1 января 1912 года земства, приняв во внимание то, что земские больницы посещают в основном бедные, на основании постановления земского собрания и сессии 1911г. установили «бесплатное коечное лечение для всех российско-подданных, исключая лиц, за лечение которых обязаны платить родные и учреждения» [26].

В этом же 1912 году уезд был разделен на 24 медицинских участка, при чем в 14 населенных пунктах имелись больницы с числом коек на 502 человека. Это больше, чем в предыдущем году на 42 койки. В остальных 10 участках имелись врачи амбулаторных пунктов. В 1915г. в Бахмутском уезде число врачебных участков возросло до 27, а число больниц до 14. При этом значительно уменьшился средний радиус обслуживаемого участка – с 50 до 11,1 верст (см. таблицу 2 и 3).

Таблица 2 [27]. Соотношение фельдшерских пунктов и врачебных участков на территории Бахмутского уезда.

Уезд	число фельдшерских пунктов				число врачебных участков			
	1870	1900	1910	1915	1870	1900	1910	1915
Бахмутский	12	13	14	10	2	7	19	27

Таблица 3 [28].

Уезд	число больниц				число коек				средний радиус участка		
	1870	1900	1910	1915	1870	1900	1910	1915	1870	1900	1910
Бахмутский	1	7	14	14	36	115	353	490	50	18,9	11,1

Немаловажной сферой деятельности земства являлась также благотворительная помощь вдовам и сиротам. С 1913г. в г.Екатеринославе при губернской управе было учреждено попечительство для призрения нуждающихся в память графа Ф.Келлера. Попечительство образовывалось из наличного состава губернской управы. 17 марта 1901г. в г.Бахмуте был открыт детский приют. С 1 января 1913 г. в приюте было 52 ребенка в возрасте от 1 до 6 лет. Полное содержание каждого ребенка в 1913 г. обходилось в 34,58 коп. в сутки.

Общий капитал уездного попечительства состоял: 1) из пособий от Бахмутского уездного земства – 4 000 руб. в год; от Екатеринославского губернского земства – 800 руб. в год; от Бахмутского городского общества – 500 рублей в год, итого 5300 р.; от сельских обществ – 500 р. в год, итого 5300 р.; 2) из почетных взносов составивших 2 100 рублей за 1913г. 3) единовременных пожертвований – 266 р.19к.

С началом первой мировой войны в благотворительной деятельности земств появилось новое направление. Это помощь семьям погибших и раненых, а также пострадавшим в ходе военных действий [30]. Был образован «общеземский союз», который обеспечивал эвакуацию, т.е. отправку с театра военных действий больных и раненых воинов. В Бахмутском уезде было организовано снабжение солдат бельем и одеждой [31]. Для снабжения армии зерном были выделены 500 000 руб. ссуд для хлебозагото-

вок [32]. Возникла также необходимость помощи детям, потерявшим отцов на фронте и семьям инвалидов войны. Для поддержки инвалидов, вернувшихся с войны, были организованы курсы обучения ремеслу [33]. Так, земским собранием было выделено 2000 руб. на содержание инвалидов Бахмутского уезда в Мариупольском учебно-ремесленном училище.

Итак, проанализировав материалы Донецкого областного государственного архива, отчеты уездной управы за 1903, 1910 годы, статистические сведения по Екатеринославской губернии, специальную медицинскую литературу о деятельности Бахмутской уездной земской управы, можно прийти к следующим заключениям о деятельности местных органов самоуправления в области здравоохранения.

Работоспособность и перспективность этих органов местного самоуправления подтверждаются тем, что не земские губернские больницы значительно отставали по своим показателям. Успешной работе земств способствовала их финансовая самостоятельность и местные низовые инициативы. Расходы на здравоохранение покрывались земским бюджетом и пожертвованиями. В этом участвовали и сельские общества без какого – либо принуждения. Именно благодаря поддержке сельских обществ, Бахмутскому земству Екатеринославской губернии удалось значительно расширить сеть медицинских учреждений. Все эти учреждения оказывали помощь бесплатно. Даже в тех редких случаях, когда предусматривалась оплата с «постороннего» больного, неплатежеспособность последнего являлась основанием для освобождения его от оплаты. В исследуемый период значительно улучшилось материальное положение учреждений здравоохранения.

Бахмутскому уездному земству удалось разрешить и кадровый вопрос. Земствами были учреждены различные стипендии. Они облегчали получение образования крестьянским детям, которые впоследствии становились специалистами в родном селе. Квалифицированные кадры удерживались и оговоренной зарплатой сельских обществ и т.д. Земство следило за безоговорочным выполнением обязательства обществ по обеспечению медицинского персонала квартирами. При этом сельские общества имели право высказать свою оценку деятельности специалиста.

Началась регулярная борьба с эпидемиями и инфекционными заболеваниями, до этого считавшимися неизлечимыми. Значительно большее внимание стали уделять профилактическим мероприятиям.

Следует отметить самое главное: люди доверились врачу, еще недавно ничего не значившему для населения или, в некоторых случаях, «внушавшему только страх».

Если взять для сравнения развитие медицинского обслуживания в не земских губерниях Украины, то отставание Киевской, Волынской и Подольской губернии очевидно. Так, в начале XX столетия в Бахмутском уезде один сельский врачебный участок обслуживал около 50 тысяч жителей, а в Волынской и Подольской – 70 тысяч; в Киевской – 83 тысячи. На 1914 г. в уезде имелось 14 больниц, 12 амбулаторий, 10 фельдшерских пунктов и 1 санаторий, тогда как в дореформенную эпоху на весь Бахмутский уезд была лишь одна больница в г.Бахмуте.

РЕЗЮМЕ

Автор характеризує основні проблеми, з якими безпосередньо зіткнулося Бахмутське земство у досліджуваний період. Серед них слід відмітити наступні: надання кваліфікованої допомоги населенню; пошук джерел фінансування (джерелами фінансування на той час стали – земський бюджет та добровільні внески сільських громад) сприяння зростанню кількості дільниць. В наслідок чого зменшився середній радіус дільниці; було вирішено кадрове питань; вдалося запобігти появі інфекційних захворювань; зросла кількість дільниць.

SUMMARY

In this article the author defines the main problems that Bakhmutskoye Zemstvo had to com across during the period of research. It should be noted the follournng: in the sphere of medicine was rendering people a qualified medical service; the financing sources were Zemstva's budget and voluntary donations of the village societies; there was an increase in the number of plots and therefor a decrease in the average radius of a lot; a personnel question was settled; the epidemics were repulsed; there was an increase in the number of hospitals.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав: Сост.Статистич. отделением Екатеринославской губерн. Управы, 1886. – С.15.
2. Терешкевич В.В. Обзор деятельности Бахмутского уездного земства по земской медицине за 40-летний период (1866-1905). – Бахмут: Типо-Литография М.М.Крамарева, 1908. – С.6.
3. Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А. Брокгауз и Ефрон. – Т.ХІІ – А. – СПб.: Типолитография И.А. Ефрона, 1894. – С. 522.
4. Розет Г.И. Очерки здравоохранения в Донбассе (1871-1964). – Донецк: Обл. дом сан. просвещения, 1966. – Т.1 – С. 55.
5. Терешкевич В.В. – Указ. соч. – С.43.
6. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона... – С.522
7. Терешкевич В.В. – Указ. соч. – С.13.
8. Отчет Бахмутской уездной управы за 1912г. – Бахмут: Типография т-ва П.Вальдштейн, 1913. – С.18
9. Терешкевич В.В. – Указ. соч. – С.9.
10. Коган С.С. К столетию земской медицины 1864 – 1914 // Очерки истории русской общественной медицины. – М. : Наука, 1965. – С.87.
11. Народная газета Бахмутского земства, 1914 г., 19 ноября. – С.4.
12. Государственный Архив Донецкой области. Ф. 110, оп. 1, д.16. – Л.186.
13. 13.Государственный архив Донецкой области. Ф. 110, оп.1, д.24. – Л.51-52.
14. Розет Г.И. – Указ. соч. – С.86.
15. Розет Г.И. – Указ. соч. – С.84-85.
16. Розет.Г.И. – Указ. соч. – С. 31.
17. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона... – С.147
18. Сборник статистических данных по Екатеринославской губернии. – Екатеринослав, 1912. – С. 373.
19. Народная газета Бахмутского земства от 19 ноября 1916 года.
20. Отчет Бахмутской уездной управы за 1903г. – Бахмут: Типография т-ва М.М.Крамарева, 1904. – Ч.1. – С. 43.
21. Верхатский В.М. История медицины. – К, 1993. – С. 342.
22. Отчет Бахмутской уездной управы за 1903г. – Бахмут: Типография т-ва М.М.Крамарева, 1904. – Ч.1. – С. 46-47.
23. Розет.Г.И. – Указ. соч. – С. 83.
24. Там же. – С.77.
25. Отчет Бахмутской уездной управы за 1903г. – С. 43.
26. Отчет Бахмутской уездной управы за 1912г. – С. 16.
27. Розет.Г.И. – Указ. соч. – С. 55, 78.
28. 28.Там же. – С. 78-79.
29. Коган С.С. Указ. соч. – С.91 – 92.

30. Государственный Архив Донецкой области. Ф. 110, оп. 1, д.109. – Л.35.
31. Народная газета Бахмутского земства, 1915 г., 18 февраля. – С.3.
32. Государственный Архив Донецкой области. Ф. 110, оп. 1, д.109. – Л.40.
33. Государственный Архив Донецкой области. Ф. 110, оп. 1, д.128. – Л.20.

Надійшла до редакції 07.09.2000 р.

УДК 940.2 (477.6)

МОНОПОЛІЗАЦІЯ МЕТАЛУРГІЙНОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ В ДОНЕЦЬКО-ПРИДНІПРОВСЬКОМУ РЕГІОНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

С.М.Нестерцова, О.В.Щербініна

Світова економічна криза початка ХХ ст. в Україні була найбільш тривалою і глибокою. Вона підсилила концентрацію промисловості й прискорила завершення переходу України до монополістичного капіталізму. У 1900-1903 рр. ціни на вироби з металу падали катастрофічно. Ціни на чавун в Україні з 79 коп. за пуд у 1898-1899 р. знижуються до 41 коп. у 1902-1903 рр. [1]. До кінця 1902 р. ціни на український метал були нижче західноєвропейських. Це привело до скорочення виробництва промислової продукції. Між підприємцями розгорнулася гостра боротьба за ринки збуту і казенні замовлення, найбільш сильно це виявилось на з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії в 1902 р. в Харкові. На ньому розгорнулася боротьба за розподіл казенних замовлень, що давалися лише шести заводам – фаворитам (так, зокрема Дніпровський завод збував казенні 26% свого виробництва, Петровський – 56%, Олександрівський – 58%, Дружківський – 72%, Юзівський – 81%) [2]. Щоб покінчити з таким явищем, підприємці, що не користувалися казенними замовленнями, поставили перед усіма металургійними підприємствами питання про необхідність договору між собою, для створення металургійного монополістичного об'єднання, яке б регулювало виробництво.

Незважаючи на те, що до 1900 р. заводи збільшили виплавку чавуну втричі, ніж у 1895 р., проте вони працювали не на повну потужність. Для підтримки високих цін на метал вони скорочували і стримували своє виробництво. Так, один із найстаріших заводів, Юзівський, з шести домен лишив три. Підприємства, які не мали казенних замовлень потрапляли в найбільш важке становище. Так на Донецько-Юріївському із чотирьох домен працювала одна, а Нікополь-Маріупольський завод до 1903 р. вимушений був зупинити обидві печі [3].

Проте криза проходила нерівномірно. Так для, Донецько-Юріївського, Ольховського, Нікополь-Маріупольського заводів 1901 р. був важким періодом, а на Олександрівському, Петровському, Дружківському заводах у 1901 р. мало місце збільшення виплавки чавуну [4]. Це пояснюється характером нерівномірного розвитку капіталістичної промисловості, ряд заводів працював «на запас», деякі були зайняті виконанням казенних замовлень. Розвиток металургійної промисловості регіону сприяв виникненню передумов до синдикування промисловості.

У Донбасі та Придніпров'ї виникла велика концентрація значних підприємств: 15 із 18 металургійних заводів, що існували на Півдні Росії, знаходилися в цьому регіоні. Вона була характерна і для металургійного виробництва, що потребувало величезних капіталів, й могло існувати тільки в значних розмірах. Такі розміри підприємств полегшували синдикування й об'єднання.

Умовою, що полегшує утворення синдикатів, був характер продуктів виробничої сфери. Це були масові, однорідні товари з порівняно невеликою кількістю гатунків, і причому товари, що не залежали від моди або інших яких-небудь тимчасових і мінливих умов, що легше інших, піддаються синдикуванню. Концентрації сприяло також і те, що всі заводи, згруповані в регіоні, знаходилися в однорідних умовах до сировини, ціні робочої сили, ринкам збуту, що вказувало на спільність інтересів, і сприяло об'єднанню. Допомогала об'єднанню і специфіка Росії, що полягала в досить високому обсязі попиту на вироби на внутрішньому ринку. Важливим чинником було і те, що іноземці, що створили в регіоні свої підприємства, принесли з собою і навички синдикування.

Сильним поштовхом до посиленого розвитку синдикування залізничної промисловості послужив ряд розчарувань, пережитих у той час власниками іноземних капіталів, що розраховували на блискавичне збагачення в Росії. Вони недостатньо врахували загальну відсталість Росії і її «незвичність» до занадто широкого розмаху робочих виступів. У результаті перша хвиля іноземних капіталів розбилася об опір цієї «незвичності»; і європейська біржа була настільки вражена невдачею походу надлишкового капіталу в «варварську» Росію, що тільки посилене синдикатське будівництво могло повернути довіру власників акцій.

Наприкінці 1901 р. на XXVI з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії було прийняте рішення приступити до організації місцевих синдикатів для об'єднання місцевих галузей залізничної промисловості.

8 травня 1902 р. виникла угода між 12 підприємствами для передання знову організованому акціонерному товариству для продажу виробів російських металургійних заводів («Продамет») усього продажу листового і широколистового заліза і сталі. Статут «Продамету» був «височайше» затверджений 5 липня 1902 р. З 12 заводів 6 знаходилися в Донецько-Придніпровському регіоні (див. таблицю 1).

Таблиця 1. Акціонерні іноземні товариства Донбасу та Придніпров'я, що входили в синдикат «Продамет» [5].

№	Назва товариства	Кількість акцій
1.	Південно-Російське Дніпровське товариство	462 акції на 18 гол.
2.	Донецьке товариство	239 акцій на 11 гол.
3.	Товариство «Російський Провіданс»	328 акції на 16 гол.
4.	Нікополь-Маріупольське товариство	75 акцій на 18 гол.
5.	Товариство Брянського заводу	100 акцій на 5 гол.
6.	Генеральне товариство Макіївських заводів	274 акцій на 13 гол.
	Загалом	1778 акцій на 81 гол.

Дані таблиці наочно демонструють, що загальна кількість акцій, які належали товариствам Донецько-Придніпровського регіону, становили 1778. Вони мали 81 голос, що становило 49,4 % від загальної кількості акцій «Продамету» на початку його діяльності (відповідно 3600 акцій на 164 голоси) [6].

Необхідно відзначити, що з моменту виникнення «Продамета» між ним і банками існував тісний зв'язок, що безупинно ріс. Зрозуміло, значна була і роль іноземних банків в об'єднанні. Це, насамперед, великі французькі банки – Паризький, Генеральне товариство, Лионський кредит, а потім бельгійські – Кредитний банк у Льєжі, Генеральне товариство в Бельгії, «Кагельмернер і син» у Льєжі та ін. Їх капітали становили не менше 50-60% усіх капіталів, вкладених у металургійну промисловість регіону.

Першою справою синдикату було встановлення більш вигідних умов продажу і цін. У 1902 р. була укладена угода з продажу листового і широкополосного заліза, у

якому взяло участь 21 підприємство, 10 з яких знаходилися в Донецько-Придніпровському регіоні. У цьому ж році ціни на нього піднялися з 1 крб. 40 коп до 1крб. 70 коп., потім знизились, і протягом року залишалися на рівні 1 крб. 65 коп., тобто вище ціни, що була до синдикату на 20 %. Але таке очевидно ненормальне за ринковими умовами підвищення цін викликало, по-перше, поширення виробництва листового заліза. (Так, з 11.387.00 пуд. у 1903 р., воно зросло до 13.152 пуд. у 1904 р.). По-друге, посилену конкуренцію позасиндикатських фірм, що продавали те ж залізо набагато дешевше: так, наприклад, Юзівський завод якій не ввійшов до синдикату продавав втулкове залізо на 20 коп. дешевше «Продамету». У зв'язку з цим збут заліза синдикатом за II половину 1904 р. скоротився з 5.237.000 пудів до 3.551.000 і «Продамет» у 1905 р. відразу знизив ціни майже на 10%. Ступінь впливу цього синдикату на ринку можна побачити з такої таблиці:

Таблиця 2. Продаж листового і широкополосного заліза (у тис. пуд.) [7]

Рік	Загалом в Росії	«Продаметом»	% від збуту
1903	12. 237	8. 655	71
1904	13. 163	8. 789	67
1905	11. 507	8. 275	72
1906	10. 520	7. 383	70
1907	12. 603	9. 1427	72
1908	10. 580	9. 864	74
1909	10. 099	76. 278	75,5
1910	12. 253	10. 097	82,4

Аналіз даних таблиці показує, що з 1903 по 1910 рр. лідером у продажу листового й універсального заліза був «Продамет», що зосередив у своїх руках 82,4% загальноімперського збуту цього виду виробів. Серед підприємств, що входили до складу синдикату з продажу цього виду виробів, лідируюче становище займали заводи іноземних акціонерних товариств регіону. З 1902 по 1910 рр. їх доля у виробництві і збуті листового й універсального заліза коливалася від 51,6% до 60,2%.

На підставі угоди від II березня 1903 р. об'єднанню був доручений винятковий продаж балок і швелерів, яким стали займатися 9 заводів, що входили у нього. Але збільшити ціни на них «Продамету» вдалося, тільки до 1907 р., після того як до синдикату ввійшло Новоросійське товариство. Ступінь впливу цього синдикату на ринку, можна побачити з таких даних.

Таблиця 3. Продаж балок і швелерів (у тис.пуд.) [8]

Рік	Загалом в Росії	«Продаметом»	у % від усього
1904	7. 218	5. 439	75
1905	7. 425	6. 545	88,1
1906	6. 187	4. 016	64,7
1907	6. 604	6. 201	94,0
1908	7. 255	5. 297	73,0
1909	8. 617	7. 003	81.26
1910	12. 253	10. 823	88.33

З таблиці 3 видно, що починаючи з 1904 р., «Продамет» зайняв монопольне положення на ринку Росії щодо продажу цього виду виробів. Усього до угоди щодо виробництва балок і швелерів з 1903 по 1912 рр. залучилося 16 підприємств Росії, з них

10 знаходилися в Донецько-Придніпровському регіоні і збували через синдикат протягом періоду від 75,6 % до 92,7 % цієї номенклатури.

Після централізації збуту балок і швелерів «Продамет» взяв у свої руки збут бандажів і осей для вагонів. У 1904 р. за цією угодою «Продамету» примикають 5 фірм, серед яких були Дніпровський і Брянський заводи, що належали французьким і бельгійським підприємцям.

Таблиця 4. Продаж бандажів і осей (у тис. пуд.) [9]

Рік	Загалом в Росії	Продаметом	У % відношенні
1905	2.447	2.451	57,7
1906	3.525	3.346	94,9
1907	2.861	1.715	61,07
1908	2.157	1.999	62,0
1909	1.706	1.090	63,9
1910	2.277	1.842	80,9

Як свідчать дані таблиці 4, «Продамет» у виробництві і продажу із цих видів продукції зайняв домінуюче положення. Частка ж підприємств Донецько-Придніпровського регіону у виробництві і збуті бандажів і осей протягом 1903-1908 рр. коливалася від 58% до 52%, і лише з виходом з угоди Олександрівського заводу Брянського товариства частка підприємств регіону зменшилася і становила 40% від спільного продажу.

Далі в 1909 р. «Продамету» був доручений продаж сортового і фасонного заліза. За цією угодою до синдикату входили 29 підприємств, 10 із них розташовувалися в регіоні. Їх доля в загальному продажу виробів цього виду продукції з різноманітних категорій у синдикаті з 1909 по 1914 рр. становила від 46,15% до 58,43%. Треба відзначити, що в цей час виробництво сортового заліза було найбільш значною галуззю залізної промисловості. З переходом продажу його до «Продамету» ціни стали неухильно підвищуватися. З 90 коп. у 1906 р. вони підскочили до 1 крб. у 1909 р. У руках «Продамету» зосередилося 60 % усього російського виробництва сортового заліза, а заводи Донецько-Придніпровського регіону випускали в «Продаметі» основну його частину.

Нарешті в 1910 р. «Продамет» ще значніше розширює сферу своєї діяльності, 8 підприємств укладають з ним угоду з продажу залізничних рейок і кріплень. З 8 підприємств, що уклали угоду, 7 знаходилися в Донбасі та Придніпров'ї: Олександрівський, Дніпровський, Дружківський, «Російський Провіданс», Російсько-Бельгійський, Новоросійський, Макіївський. Займаючи превалююче положення, заводи регіону збували через «Продамет» основну кількість цього виду продукції. Їх частка в цій угоді становила з різноманітних категорій від 100 до 68.

Таким чином в процесі роботи синдикату до нього стали приєднуватися й інші товариства регіону. Так у 1907 р. до нього ввійшло Новоросійське товариство, у 1908 р. — Донецько-Юр'ївське і до 1914 р. в синдикат входило вже 12 підприємств, що видно з таблиці 5.

Таблиця 5. Список іноземних товариств регіону, які були акціонерами «Продамету» у липні 1914 р., із указівкою кількості акцій [10].

№	Назва товариства	Акції
1	Російсько-Бельгійське металургійне товариство	173 акції
2	Товариство Брянського заводу	172 акцій
3	Верхньодніпровське металургійне товариство	22 акцій
4	Південно-Російське Дніпровське металургійне товариство	280 акцій
5	Донецько-Юріївське металургійне товариство	167 акцій
6	Донецьке товариств. залізничного виробництва в Дружківці	184 акцій
7	Акціонерне товариство заводів у Костянтинівці	21 акцій
8	Краматорське металургійне товариство	21 акцій
9	Нікополь-Маріупольське гірське і металургійне товариство	169 акцій
10	Новоросійське товариство	134 акцій
11	Товариство "Російський Провіданс"	190 акцій
12	«Російський гірничий і металургійний Уніон»	195 акцій
	Загалом	1728 акцій

Проаналізувавши дані таблиці, ми можемо констатувати: ступінь впливу товариств Донецько-Придніпровського регіону був достатньо великим, тому що їм належало 1728 акцій синдикату, які до 1914 р. становили 51,9% від їх загальної кількості в синдикаті – 3328 акцій. Тобто серед 30 учасників синдикату 12 товариств регіону постачали домінуюче положення, що призводило до збільшення їх впливу на справи «Продамету» [11].

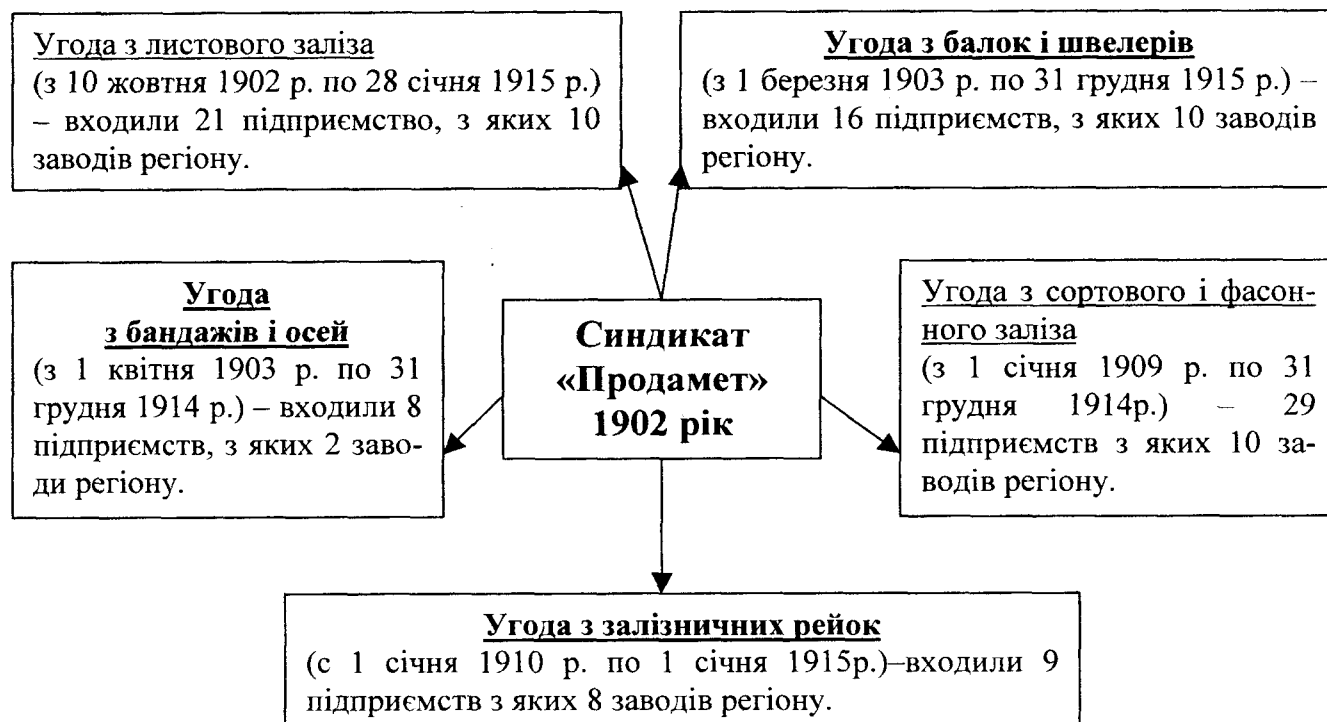
Необхідно відзначити, що з моменту виникнення «Продамету» між ним і банками існував тісний зв'язок, що безупинно ріс. Зрозуміло, значна була і роль іноземних банків в об'єднанні. Це, насамперед, великі французькі банки – Паризький, Генеральне товариство, Лионський кредит, а потім бельгійські – Кредитний банк у Льєжі, Генеральне товариство в Бельгії, «Кагельмернер і син» у Льєжі й ін. Їх капітали становили не менше 50-60% усіх капіталів, вкладених у металургійну промисловість регіону.

Проте «Продамет» не являв собою цілісного синдикату. З приводу кожного окремого товару: листового заліза, балок і швелерів, бандажів і осей, сортового заліза, залізничних рейок члени цього синдикату укладали з «Продаметом» спеціальні угоди, у яких фірми, що вступили до нього, доручали йому виключне право продажу того або іншого товару, і встановлювали умови продажу.

Таким чином, перед нами п'ять синдикатів, об'єднаних в одній збутовій конторі «Продамет», ядром якої були заводи регіону, що належали іноземним капіталам. Це наочно ілюструється схемою 1.

СХЕМА 1

Синдикат «Продамет» з кількістю підприємств іноземних акціонерних товариств Донецько-Придніпровського регіону, що брали участь в угодах [12].

Той самий завод міг з одного продукту, наприклад, з балок і швелерів, бути як контрагентом «Продамету» так і в синдикаті, а з заліза – конкурувати з тим же «Продаметом» й т. ін.

Крім того, і умови угоди з кожного з проданих «Продаметом» товарів далеко не були однаковими. З усіх цих 5 спілок найбільш досконалим вважалась угода з продажу балок. У даному випадку справа лаштувалась так, що «Продамет» скуповував усю необхідну для продажу кількість товарів у своїх контрагентів і продавав їх потім від свого імені і за свій рахунок. А 5-го числа кожного місяця він сплачував своїм членам належні їм суми за поставлений протягом цього місяця товар.

Синдикат «Продамет» остаточно тановив в 1909 р. Він зосередив продаж виробів металургійних заводів на 80, 90 і навіть 100 %. Він об'єднав 30 заводів, і в їх числі 12 найбільших підприємств, які належали іноземному капіталу, і знаходилися в досліджуваному регіоні.

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается участие в процессе создания и деятельности российского синдиката «Продамет» металлургических обществ с иностранными капиталами Донецко-Приднепровского региона. Из статьи видно, что перед нами пять синдикатов, объединенных в одной сбытовой конторе «Продамет», ядром которой являлись заводы региона. Синдикат «Продамет» окончательно сложился в 1909 г. Он сосредоточил продажу изделий металлургических заводов на 80, 90 и даже 100% и объединял 30 крупнейших металлургических предприятий, 12 из которых находились в регионе.

SUMMARY

In clause the participation is considered during creation and activity of the Russian syndicate «Prodamet» of metallurgical societies with the foreign capitals Donetsko-Pridneprovscogo of region. From clause see, that before us five syndicates incorporated in one marketing office «Prodamet», which nucleus were factories of region. The syndicate «Prodamet» finally has developed in 1909y. It has concentrated sale of products of metal works on 80, 90 and even 100 % and united 30 largest metallurgical enterprises, 12 of which were in region.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. РДІА у м. Санкт-Петербурзі. – Ф. 37, оп. 7, спр. 45, арк. 44.
2. Монополии в металлургической промышленности в России (1900-1917). – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1963. – С. 25.
3. Бакулев Г.Д. Черная металлургия Юга России. – М.: И.П.Л., 1953. – С. 24.
4. РДІА. – Ф. 37, оп. 7, спр. 4, арк 2.
5. РДІА. – Ф. 37, оп. 7, спр. 56, арк 7.
6. Підраховано по: Монополии в металлургической промышленности в России (1900-1917). – С 22.
7. Там же. – С. 432.
8. Там же. – С.433.
9. Там же. – С. 441.
10. Там же. – С. 22.
11. Там же. – С. 149.
12. РДІА. – Ф. 1581, оп. 1, спр. 76, арк 117-119.

Надійшла до редакції 29.03.2000 р.

ББК: Э372.24

ОБ ИСТОРИИ ОСНОВАНИЯ РУССКОЙ ЗАРУБЕЖНОЙ ЦЕРКВИ

О.Н.Новгородский

Русская Зарубежная Церковь является частью Русской Церкви, находящаяся вне границ Российского государства и в настоящее время возглавляемая Первоиерархом и архиерейским Синодом, избранным Собором Епископов Русского Зарубежья [1]. Таково краткое определение Русской Православной Церкви Заграницей, данное святителем Иоанном Шанхайским и Сан-Францисским.

«Русская Церковь имеет свою Заграничную часть уже более двух веков» [2]. Проповедь христианства языческим племенам Азии повлекла создание миссий, сделавшихся с течением времени епархиями в Китае и Японии. Продолжением проповеди в Азии явилось распространение православия среди языческого населения на Алеутских островах и на Аляске и создание миссий для Северной Америке, а затем епархии.

В Западной Европе, начиная с 18-го века, устраивались церкви сначала при Российских посольствах, а затем и отдельно от них в местах, посещаемых русскими при поездках за границу. Все эти церкви считались состоящими в епархии Митрополита Петроградского и во время, предшествующее революции, находились в непосредственном заведовании его викария, епископа Кронштадтского.

После крушения монархии, пришедшее к власти коммунистическое правительство поставило себе целью искоренение всякой религии, и главный удар был направлен на Православную Церковь. «Предвидя возможность лишения свободы высшей власти Русской Церкви и невозможность для отдельных частей Русской Церкви сношения с нею, возглавивший ее тогда Патриарх Тихон отдал распоряжение, чтобы в частях, отдаленных от Центрального управления, создавались временные Церковные управления под главенством старейшего из иерархов находящихся там» [3]. Приведем полностью текст этого постановления:

«ПОСТАНОВЛЕНИЕ

Святейшего Патриарха, Священного Синода и Высшего Церковного Совета Православной Российской Церкви.

По благословению Святейшего Патриарха, Священный Синод и Высший Церковный Совет, в соединенном присутствии, имели суждение о необходимости, дополнительно к преподанным уже в циркулярном письме Святейшего Патриарха указаниям на случай прекращения деятельности Епархиальных Советов, преподать епархиальным Архиереям такие же указания на случай разобобщения епархии с высшим церковным управлением или прекращения деятельности последнего и, на основании бывших суждений, постановили: циркулярным письмом от имени Его Святейшества преподать епархиальным Архиереям для руководства в потребных случаях нижеследующие указания:

1. В случае, если Священный Синод и Высший Церковный Совет по каким-либо причинам прекратят свою церковно-административную деятельность, епархиальный Архиерей за руководственными по службе указаниями и за разрешениями дел, по правилам, восходящим к высшему церковному управлению, обращается непосредственно к Святейшему патриарху или к тому лицу или учреждению, какое будет Святейшим Патриархом для этого указано.

2. В случае, если епархия, вследствие передвижения фронта, изменения государственной границы и т.п. окажется вне всякого общения с высшим церковным управлением или само высшее церковное управление во главе со Святейшим Патриархом почему-либо прекратит свою деятельность, епархиальный Архиерей немедленно входит в сношение с Архиереями соседних епархий на предмет организации высшей инстанции церковной власти для нескольких епархий, находящихся в одинаковых условиях (в виде ли временного церковного правительства, или митрополичьего округа, или еще иначе).

3. Попечение об организации высшей церковной власти для целой группы оказавшихся в положении, указанном в п.2 епархий, составляет непрменный долг старейшего в означенной группе по сану Архиерея.

4. В случае невозможности установить сношения с архиереями соседних епархий и впредь до организации высшей инстанции церковной власти, епархиальный Архиерей воспринимает на себя всю полноту власти предоставленной ему церковными канонами, принимая все меры к устроению местной церковной жизни и, если окажется нужным, к создавшимся условиям, разрешая все дела, предоставленные канонами архиерейской власти, при содействии существующих органов епархиального управления (Епархиального Собрания, Совета и прочих или вновь организованных); в случае же невозможности составить вышеуказанные – самолично и под свою ответственность.

5. В случае, если положение вещей, указанное в пп.2 и 4, примет характер длительный или даже постоянный, в особенности при невозможности для Архиерея пользоваться содействием органов епархиального управления, наиболее целесообразной (в смысле утверждения церковного порядка) мерой представляется разделение епархий на несколько местных епархий, для чего епархиальный архиерей:

а) предоставляет просвещенным своим викариям, пользующимся ныне, согласно Наказа, правами полусамостоятельных, все права епархиальных архиереев, с организацией при них управления применительно к местным условиям и возможностям;

б) учреждает, по соборному суждению с прочими Архиереями епархии, по возможности во всех значительных городах своей епархии новые архиерейские кафедры с правами полусамостоятельных или самостоятельных.

6. Разделенная указанным в п.5 образом епархия образует из себя во главе с Архиереем главного епархиального города церковный округ, который и вступает в управление местными церковными делами согласно канонам.

7. Если в положении, указанном в пп.2 и 4, окажется епархия, лишенная Архиерея, то Епархиальный Совет или, при его отсутствии, клир и миряне обращаются к епархиальному Архиерею ближайшей или наиболее для них доступной по удобству сообщения епархии, и означенный Архиерей или командирует для управления вдовствующей епархией своего викария, или сам вступает в управление ей, действуя в случаях, указанных в п.5, и в отношении этой епархии согласно пп.5 и 6, причем при соответствующих данных вдовствующая епархия может быть организована и в особый церковный округ.

8. Если по каким-либо причинам приглашения от вдовствующей епархии не последует, епархиальный архиерей, указанный в п.7, по собственному почину принимает на себя о ней и ее делах попечение.

9. В случае крайней дезорганизации церковной жизни, когда некоторые лица и приходы перестанут признавать власть епархиального Архиерея, последний, находясь в положении, указанном в пп.2 и 6, не слагает с себя своих иерархических полномочий, но организует из лиц, оставшихся ему верными, приходы и из приходов – благочинья и епархии, предоставляя где нужно, совершать богослужения даже в частных домах и других приспособленных к тому помещениях и прервать церковное общение с непослушными.

10. Все принятые на местах, согласно настоящим указаниям, мероприятия, впоследствии, в случае восстановления центральной церковной власти, должны быть предоставлены на утверждение последней.

7/20 ноября 1920 года №362

С подлинным постановлением, опубликованным Всероссийской Церковной Властью, верно:

Председатель Архиерейского Синода

Русской Православной Церкви Заграницей

Митрополит Антоний

Управляющий Канцелярией Архиерейского Синода

гр. Ю.Грaббе» [4].

В то время уже были созданы Церковные управления в местах, не имевших сношения с Москвой во время гражданской войны внутри самой России. В частности, 18-24 мая 1919г. в Ставрополе состоялся Южно-Русский Священный Собор, на котором было образовано Высшее Церковное Управление (ВЦУ) Юга России, возглавляемое известным всему православному миру митрополитом Антонием (Храповицким). После поражения войск, боровшихся с коммунистической властью, ВЦУ оказалось за границей, в Константинополе. «6/19 ноября 1920г. на корабле «Великий Князь Александр Михайлович», в Константинополь вместе с тысячами русских воинов и беженцев с большим флотом прибыло Высшее церковное управление Юга России» [5]. В тот же день 6/19 ноября 1920 на рейде корабля «Александр Михайлович» состоялось первое заседание ВЦУ юга России. Приведем протокол этого заседания:

«Присутствовали: Высокопреосвященный Антоний, митрополит Киевский и Галицкий, Высокопреосвященный Платон, митрополит Херсонский и Одесский, Высокопреосвященный Феофан, архиепископ Полтавский и Переяславский, преосвященный Вениамин, епископ Севастопольский, Управляющий Военным и морским Духовенством, протоирей г. Севастополя о. Георгий Спасский.

Слушали. Постановили:

1. Ввиду сосредоточения огромного количества беженцев в различных государствах, не имеющих общения с Советской Россией и не могущих сносятся с Высшим Церковным Управлением при Святейшем Патриархе, а также вследствие необходимости попечения и о Русской Армии, выехавшей из Крыма:

- а) продолжить полномочия членов Высшего Церковного Управления;
- б) местом действия Управления избрать г.Константинополь, как наиболее центральный пункт;
- в) снестись с Константинопольской Патриархией для выяснения канонического взаимоотношения;
- г) определить состав членов Управления из наличных епископов его ввиду отсутствия других членов – протоирея о. С.Булгакова и А.А.Сол (неразборчиво) оставшихся в Крыму, – графа П.Н.Апраксина, выехавших в Сербию, и протоирея о.Г.Спасского, отправляющегося с флотом во французские порты и неудобства в настоящее время организации Управления иными способами;
- д) уведомить всеми возможными путями о сих постановлениях Святейшего Патриарха Московского и всея России Тихона, а также и все церковные центры, подлежащие попечению Русского Церковного Управления в г. Константинополе.
- е) обратиться с просьбой к Главнокомандующему генералу Врангелю, передавшему через Епископа Вениамина о своем желании и соображениях о необходимости иметь Высший орган Церковного Управления по делам церковной жизни беженцев и Армии, – об обращении и с его стороны к Наместнику Патриарха Константинопольского Митрополиту Брусскому Дорофею по вопросу организации Управления в Константинополе.
- ж) назначить продолжение заседания Церковного Управления в городе на 9 ноября.

Председатель
Митрополит Антоний
Члены
Митрополит Платон
Архиепископ Феофан
Епископ Вениамин» [6].

Местоблюстителем Великого престола митрополит Дорофей актом от 29 декабря 1920 года разрешил ВЦУ окормлять русскую паству.

В начале 1921 года, по приглашению Сербского Патриарха Димитрия, Митрополит Антоний переехал в Сербию и туда же переехало Высшее Управление Русской Церкви Заграницей. «Сербия, в то время только вышедшая из войны, в большой мере опустошенная, тем не менее широко раскрыла двери для русских беженцев. Там же митрополит Антоний нашел полное понимание задач Зарубежной Церкви как со стороны короля Александра, так и председателя Правительства Пашича. Особенно важно, что такое же понимание проявили патриарх Димитрий и Сербский Собор Епископов» [7].

После переезда в Сербию вокруг ВЦУ объединяются все русские архиереи Русской Церкви, все части Русской Церкви вне границ Российского государства. Церкви, находившиеся в ведении викария Петроградского митрополита, Временным Высшим Церковным Управлением были поручены архиепископу Евлогию. Это назначение было утверждено затем патриархом Тихоном. Духовные миссии на Дальнем Востоке (Китай и Япония), а

также епископы, переселившиеся из России в Манчжурию, признали себя подчиненными образовавшемуся Церковному Управлению Заграницей. Согласно желанию патриарха Тихона, тем же Управлением в Америку был назначен один из епископов прибывших с юга России в Константинополь – митрополит Платон. Также подчинились Высшему Церковному Управлению духовная Миссия в Иерусалиме, и протопресвитер в Аргентине.

Итак, можно сделать вывод, что Высшее Церковное Управление, зародившееся на юге России, в областях, тогда свободных от советской власти, соответствовавшие позднему указу патриарха Тихона от 7/20 ноября 1920 года, подтвержденное местоблюстителем Вселенского Престола митрополитом Дорофеем и принятое патриархом Сербским Димитрием, стало действительно высшей церковной властью для всех русских церквей, находившихся вне границ России.

Высшее Церковное Управление, в которое вначале, кроме епископов, входили только представители клира и мирян, признавало своим верховным иерархом патриарха Московского Тихона и свое вынужденное отделение от него рассматривало как временное, и обратно – «Патриарх Московский Тихон признавал назначения, сделанные Высшим Церковным Управлением Заграницей. Даже давал ему указания, например, о назначении Епархиальным Архиереем Северной Америки Митрополита Платона, о производстве ревизии посвященного в Белграде настоятелем церкви в Копенгагене епископа Антония» [8].

8/21 ноября 1921 года в Сремских Карловцах, в Югославии, состоялся Первый Заграничный Собор, в котором, кроме 24 епископов, приняли участие представители клира и мирян. Собор счел обязанным высказаться о положении в России и обратился к Генуэзской конференции с просьбой не поддерживать большевистскую власть и помочь русскому народу освободиться от нее.

Большевики, усмотрев в этом опасность для себя, решили оказать давление на находившихся за границей иерархов через церковную власть. Под сильным давлением советского правительства патриарх Тихон подписывает указ об упразднении Высшего Церковного Управления, поручив митрополиту Евлогию позаботиться об образовании нового управления. Вскоре после этого патриарх Тихон был арестован.

Руководствуясь прежним распоряжением патриарха Тихона от 7/20 ноября 1920 года, заграничные архиереи 31 августа 1922 года постановили закрыть Высшее Церковное Управление, а вместо него избрать Архиерейский синод. Председателем Синода был избран, как старейший по сану, занимавший старейшую русскую кафедру и являвшийся единственным, кроме патриарха, постоянным членом Российского Синода, митрополит Киевский Антоний (Храповицкий). «Все русские церкви подчинились Архиерейскому Синоду, как раньше Высшему Церковному Управлению, и избранный Архиерейский Синод стал признанной церковной властью за границей» [9].

Архиерейский Синод и Собор продолжали считать себя и подведомственные им церкви неразрывной частью Русской Церкви. Председатель заграничного Архиерейского Синода митрополит Антоний после ареста Патриарха Тихона оставшийся старшим русским иерархом, из находившихся на свободе, встал на защиту гонимой Православной Церкви. Его обращение к Архиепископу Кентерберийскому имело следствием вмешательство английского правительства в судьбу патриарха Тихона, и он был выпущен из заключения тогда, когда уже был назначен суд над ним.

Итак, 31 августа 1922 года завершилось организационное обустройство РПЦЗ, начало которого лежит в мае 1919 года в г. Ставрополе. Официальная же дата основания РПЦЗ, отмечаемая ежегодно духовной эмиграцией – 6/19 ноября 1920 года, как дата Великого исхода Белой России из своего Отечества с надеждой и верой в это Отечество.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена малодослідженим сторінкам історії утворення Руської Православної Церкви Закордоном. Вона розглядається як невід'ємна частина всієї російської духовної історії та традицій, що велінням долі розкололася після 1917 року. Хронологічно ця стаття охоплює період з 1919 по 1922 рік.

SUMMARY

This article is dedicated to the little known pages of history of Russian Orthodox Church Abroad that is examined as inalienable part of the whole russian spiritual history and traditions, fatally spliced after 1917.

Chronologically this article embraces the period from 1919 to 1922.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Святитель Иоанн (Максимович). Русская Зарубежная Церковь. Джорданвилль, 1996. – С. 22.
2. Троицкий Православный русский календарь на 1997 год. Джорданвилль, 1996.
3. Святитель Иоанн (Максимович). Русская Зарубежная Церковь. Джорданвилль, 1996. – С.24.
4. Епископ Григорий (Граббе). К истории русских церковных разделений за границей. Джорданвилль, 1992. – С.57-59.
5. Епископ Григорий (Граббе). Церковь и ее учение в жизни. Джорданвилль, 1992. – С.188.
6. Епископ Григорий (Граббе). К истории русских церковных разделений за границей. Джорданвилль, 1992. – С.60-61.
7. Епископ Григорий (Граббе). Церковь и ее учение в жизни. Джорданвилль, 1992. – С.189.
8. Святитель Иоанн (Максимович). Русская Зарубежная Церковь. Джорданвилль, 1996. – С.25.
9. Святитель Иоанн (Максимович). Русская зарубежная церковь. Джорданвилль, 1996. – С.26.

Надійшла до редакції 20.09.2000 р.

ББК ТЗ (4 УКР) 52-48

РОСІЙСЬКІ ЛІВОРАДИКАЛЬНІ ПОЛІТИЧНІ ПАРТІЇ В МІЖРЕВОЛЮЦІЙНИЙ ПЕРІОД В УКРАЇНІ: СТАН, ЕВОЛЮЦІЙНІ ПРОЦЕСИ, ТАКТИКА

А.І.Павко

У міжреволюційний період, який у соціально-політичному плані поєднав у собі наступ консервативно-монархічного табору, поновлення та активізацію діяльності ліворадикальних сил, внутрішньополітичні аспекти Першої світової війни, відбулись суттєві зміни в становищі російських політичних партій та організацій, відповідні корективи були внесені в їх тактичну лінію.

У період реакції в найскрутнішому стані опинились соціал-демократичні організації України. Намагаючись провести превентивні заходи для протидії ліворадикальним силам, департамент поліції ще за кілька днів до третьочервневого перевороту розіслав циркулярне

розпорядження начальникам губернських жандармських управлінь про негайну підготовку до ліквідації революційних організацій і швидкого придушення можливих «безпорядків». Відразу ж після розпуску II Думи царська влада почала жорстокі репресії щодо соціал-демократичних організацій України. 4-5 червня 1907 року поліція почала арешти більшовиків і революційно налаштованих робітників з тим, щоб не допустити організації масових політичних демонстрацій і страйків протесту. Так, у Києві протягом 4 червня було заарештовано 96 осіб. Протягом 1907 року поліція розгромила три друкарні і провела 15 ліквідацій Катеринославської організації РСДРП, арештувавши 145 осіб [1]. За роки реакції Катеринославська організація зазнала 28 провалів. 24 серпня поліція провела загальну ліквідацію Харківської організації РСДРП: провела обшуки в 53 осіб, арештувавши переважну більшість з них. У результаті масових репресій, відходу від партії тимчасових попутників, наляканих наступом реакції, різко скоротилась чисельність партійних організацій в Україні, в ряді міст вони були розгромлені. Так, якщо навесні 1907 р. у Київській організації нараховувалось 1235 осіб, то наприкінці 1908 року їх залишилось лише 80. У Харківській за період з березня 1907 р. до березня 1908 р. кількість членів організації зменшилася з 762 осіб до 150, а на кінець 1908 р. – до 30 осіб [2].

Протягом другої половини 1907 року кількість членів партійних організацій в Україні скоротилася у 15-20 разів. Якщо напередодні V (Лондонського) з'їзду РСДРП у соціал-демократичних організаціях України нараховувалося понад 20 тис. Членів, то через рік у них залишилося не більше 1,5–2 тис. Соціал-демократів [3].

Проте в промислових центрах України на кінець 1907 р. збереглися цілком оформлені партійні організації, які мали свої комітети, видавали агітаційні листівки, вели регулярну роботу в масах. «Скрізь йдуть арешти, відбуваються провали цілих організацій. Все це – негативні факти. Але вони виразно засвідчують, що партія не припинила своєї діяльності. Так, партія існує і працює» [4], – підкреслювалося в листівці Катеринославського комітету РСДРП, випущеній в березні 1908 р. У найважчі роки реакції в містах України продовжували діяти 115 комітетів і 6 груп РСДРП [5]. Потрібно зазначити, що в цей період партійні організації в Україні, як і РСДРП у цілому, переживали важку ідейно-політичну і організаційну кризу. Цю кризу спричинили не тільки жорстокі переслідування царської влади, а й посилена боротьба з альтернативними політичними течіями і групами: ліквідаторами, одзовістами, троцькістами.

У роки реакції більшовики формально ще перебували в рамках однієї, спільної з меншовиками партії – РСДРП. Проте, поява в меншовизмі ідейно-політичної течії – ліквідаторства створила серйозну загрозу внутріпартійної єдності російських, зокрема й українських соціал-демократичних організацій. Суть ліквідаторства полягала у тому, що його представники намагались протидіяти нелегальній марксистській партії пролетаріату, впровадити в свідомість пролетаріату ліберальний світогляд, підпорядкувати пролетаріат ліберальній буржуазії і таким чином направити розвиток російського робітничого руху за західноєвропейським зразком, який був вироблений лідерами II Інтернаціоналу [6].

Ліквідаторські виступи були характерні не тільки для соціал-демократичних організацій Росії, але й України. Так, меншовик Герасимов на сторінках газети «Киевские вести» писав, що «ліквідаторство не боїться констатувати, що в найближчу епоху розвитку російського визвольного руху гегемонія аж ніяк не залишається за пролетаріатом» [7]. Меншовики-ліквідатори заперечували також необхідність нової революції, покладаючи всі надії на реформи, на Державну Думу. «Для повної демократизації Росії немає іншого шляху, крім шляху парламентського розвитку», – заявляли харківські меншовики [8].

У роки реакції меншовики-ліквідатори повсюдно поривали з нелегальними організаціями і переходили на роботу в легальні газети і журнали, в клуби і кооперативи. У Києві, наприклад, ліквідатори брали активну участь у ліберально-буржуазній газеті

«Киевская мысль». Частина київських меншовиків групувалась навколо «клубу трудящих осіб», який вони перетворили на свою легальну штаб-квартиру, погрожуючи виключенням всякому, хто насмілювався б вести в клубі політичну агітацію чи розповсюджувати соціал-демократичну літературу. У Харкові меншовики-ліквідатори концентрувалися навколо ліберально-буржуазного журналу «Горожанин» – органу профспілки друкарів і бухгалтерів [9].

Партійні організації України повели напружену боротьбу проти меншовиків-ліквідаторів. В усній агітації та пропаганді більшовики засуджували тактику ліквідаторів. Наприклад, революційні соціал-демократи Миколаєва в одному з листів, який було адресовано восени 1909 р. більшовикам Києва, Катеринослава, Одеси і Харкова, повідомляли, що партію можна зберегти тільки як нелегальну організацію, а тому говорити про те, що «легальна організація зараз покликана замінити нелегальну партію – означає ігнорувати те політичне становище, в якому перебуває країна...» [10]. У Катеринославі, за повідомленнями преси, слово «ліквідатор» серед робітників використовувалося навіть як лайливе слово [11].

Боротьба більшовиків з меншовиками-ліквідаторами в період реакції ускладнювалася тим, що в лавах РСДРП з'явилися так звані одзовісти, які являли собою лівоопортуністичну групу в більшовицькому середовищі. Одзовісти, ігноруючи реальні обставини, висунули лозунг підготовки збройного повстання, вимагали відкликати соціал-демократів з Державної Думи, припинити роботу в легальних організаціях. С.Гусев характеризував тактичну поведінку одзовістів в Одесі як революційну бездіяльність. Більшовики України вели ідейно-політичну боротьбу як проти опортуністів «справа», так і «зліва».

Потрібно зазначити, що 1908 року відбулося також розмежування і серед меншовиків, у результаті чого виникла течія партійного меншовизму. Вона була підтримана більшістю рядових меншовиків і знайшла теоретичне обґрунтування в працях Г.Плеханова. Визначальним чинником цієї течії було намагання зберегти нелегальну партію та її центральні установи в умовах допущення деяких політичних свобод і, у зв'язку з цим, спроб деяких соціал-демократів (які отримали від своїх опонентів назву «ліквідатори») відмовитися від зазначених традиційних структур і утворити партію парламентського типу. Меншовики-партійці, займаючи центристські позиції в РСДРП, істотним чином впливали на збереження партійної єдності, пом'якшення радикалізму деяких представників інших фракцій.

Більшовики України взяли курс на зближення з меншовиками-партійцями, не замовчуючи при цьому принципових ідейних розходжень з ними. У зв'язку з цим варто наголосити на тому, що мова повинна йти в даному випадку саме про внутрішньопартійне об'єднання, оскільки в радянській історіографії суть цього процесу зводиться до політичного «блоку» [12]. Українські історики П.Л.Варгатюк і П.М.Шморгун підкреслили, що поняття «блок» і «союз» не відображають сутність явища, тому що меншовики-партійці та більшовики знаходились у органічній єдності [13]. Можна зазначити, що в організаціях РСДРП в Україні меншовики постійно і успішно змагалися з більшовиками за переважаючий вплив у середовищі революційно настроєних робітників. У 1908-1912 рр. Вони переважали у великих промислових центрах Катеринославі і Києві, великим був їхній вплив і в Харкові [14]. Меншовики-партійці України, проводячи підпільну діяльність, багато зусиль докладали до налагодження легальної роботи. У профспілках, кооперативах, фабрично-заводських касах меншовики-партійці працювали набагато успішніше, ніж ліквідатори. Їх представники делегувалися робітничими зборами на загальноросійські легальні з'їзди: від Києва на ремісничий з'їзд 1910 р. – М.Реут, від Харкова на з'їзд фабрично-заводських лікарів 1911 р. – Г.Бек, Ф.Семенов та О.Гурін. Меншовики Катеринослава і Харкова докла-

ли багато зусиль для обрання їх спільного з більшовиками делегата до IV Державної думи за робітничою курією [15].

В історичній літературі часто зустрічаються імена меншовиків, які працювали в нелегальних організаціях РСДРП в Україні в дожовтневий період: В.Затонського, М.Попова, Г.П'ятакова, які згодом перейшли до більшовиків і грали в цій партії далеко не останню роль.

Незважаючи на поліцейський терор і масові репресії в роки реакції, більшовики України не припиняли агітаційно-пропагандистської роботи серед робітників. Оскільки в цей період різко звузилися можливості для усної агітації революційних соціал-демократів, проведення зборів, масовок, мітингів, основним методом агітаційно-пропагандистської діяльності більшовиків України стала друкована пропаганда. Так, за роки реакції Одеська організація РСДРП видала 38 листівок загальним тиражем понад 70 тис. примірників. За цей період Миколаївська організація випустила 22 листівки тиражем понад 40 тис. примірників [16].

Незважаючи на складність обстановки, соціал-демократи України проводили організаційну і агітаційно-пропагандистську роботу серед селянства.

У роки реакції в деяких селах діяли організації і групи РСДРП. Так, в Чернігівській організації РСДРП для роботи серед селян була створена спеціальна селянська група. Спеціальні аграрні групи були створені також при Катеринославському, Київському і Харківському комітетах РСДРП, які вели підготовку агітаторів для проведення в селах революційної агітації і організації нелегальних гуртків. У роки реакції в Україні за далеко неповними даними існувало не менше 37 сільських організацій, гуртків і груп РСДРП [17]. Більшовики України, борючись за збереження і зміцнення нелегальних партійних організацій в період реакції використовували і легальні можливості: профспілки, кооперативи, споживчі товариства, трибуну Державної думи для революційної агітації і пропаганди.

Однією з основних легальних форм роботи більшовиків було використання таких позапартійних організацій робітничого класу як профспілки. Представники царської влади на місцях змушені були визнати, що і в роки реакції вони перебували під впливом і керівництвом революційної соціал-демократії. Так, наприклад, начальник київської охоранки в своєму повідомленні в Департамент поліції від 19 липня 1907 року зазначав, що серед професійних спілок особливим авторитетом користується соціал-демократична партія, «партійному керівництву якої підкорилися майже всі спілки з першого ж дня свого існування» [18].

У роки нового революційного піднесення соціал-демократи України наполегливо боролись за здійснення більшовицької стратегії і тактики. Це дозволило їм збільшити чисельний склад парторганізацій і ідейно зміцнити їх. Тільки в Україні нараховувалось у 1910-1914 рр. 10 партійних організацій, які підтримували зв'язки з ЦК РСДРП. У 1914 р. більш ніж в 50 містах і селищах України діяло вже майже 80 соціал-демократичних організацій, які нараховували в своїх лавах більше 2 тис. членів [19].

Керуючись рішеннями Краківської та Поронінської нарад, революційні соціал-демократи України вели боротьбу за збереження і зміцнення інтернаціональної єдності робітничого класу. Ідеями інтернаціоналізму була пронизана значна частина листівок соціал-демократичних організацій України, в тому числі Харкова, Миколаєва, Катеринослава, Юзовки.

Ця думка, зокрема, червоною ниткою проходить і в листівці, присвяченій 100-річчю від дня народження Т. Шевченка. У листівці зазначалось: «Зв'язуючись в широку інтернаціональну сім'ю, робітник веде боротьбу проти пригноблення всіх націй. В широкому розмаху боротьби за своє звільнення він включає лозунг – свобода для всіх

національностей...» [20]. Революційні соціал-демократи виступили на захист соціальних прав та інтересів українського народу. Вони висловили протест проти заборони урядом вшанування пам'яті поета. Реакцією на дії уряду стали політичні демонстрації і страйки в Києві, Харкові, населених пунктах Катеринославської, Волинської, Полтавської і Херсонської губерній.

У роки нового революційного піднесення більшовики України вели активну агітаційну роботу. У 1910-1914 рр. вони видали і поширили не менше 66 листівок різних найменувань загальним тиражем близько 188 тис. примірників [21]. У період нового революційного піднесення соціал-демократичні організації України не відмовлялись від тактики лівого блоку, здійснюючи політичну співпрацю як з партіями революційної демократії, так і з політичними угрупованнями ліберально-буржуазного табору. Так, влітку 1912 р. була підписана політична угода між соціал-демократичною організацією Києва і кандидатом у Державну думу від конституційно-демократичної партії С. Івановим про його активну підтримку у виборчій комісії [22].

На початку Першої світової війни значна кількість соціал-демократичних організацій РСДРП була розгромлена. Так, Харківський комітет РСДРП за роки війни піддавався репресіям 24 рази, Київський – більше 10, а Одеський – 16 разів. Проте, незважаючи на важкі умови роботи підпілля, репресивний та поліцейський терор соціал-демократичні організації України не зупинили революційну діяльність. Значну увагу вони приділяли усній і друкованій агітації і пропаганді. Антивоєнні листівки, які випускали місцеві організації РСДРП, закликали робітників до боротьби проти царату, до здійснення вимог буржуазно-демократичної революції. З кінця липня 1914 р. до 3 березня 1917 р. організації РСДРП в Україні видали 87 найменувань листівок із закликом проти війни і царату [23].

У перші роки війни соціал-демократи України закликали маси до організації антивоєнних мітингів і зборів. Такі мітинги і збори відбулись у Макіївці, Одесі, Луганську, Катеринославі. У деяких містах були організовані антивоєнні демонстрації, а в Катеринославі, Луганську, Єлисаветграді, на станції Ясиноватій у липні 1914 р. відбулись антивоєнні виступи мобілізованих робітників і селян [26].

У роки Першої світової війни більшовики України вели напружену боротьбу з меншовиками, які перебували на позиціях соціал-шовінізму і виступили на захист імперіалістичної війни. У 1914–1917 рр. меншовицькі групи існували майже у всіх великих містах України – Києві, Одесі, Миколаєві, Полтаві, Кременчузі. Меншовицькі організації існували і в окремих районах Донбасу. Вони проводили з'їзди, поширювали листівки. Так, наприкінці січня 1916 р. в Юзівці відбувся з'їзд представників «Меншовицької організації Донецького горного району». В Одесі, Полтаві, Херсоні, Миколаєві та інших містах протягом першого року війни існували змішані організації більшовиків та меншовиків [25]. Об'єднання більшовиків і меншовиків мало формальне значення. Ареною непримиренної ідейної боротьби більшовиків і меншовиків були партійні збори, наради, робочі клуби, кооперативи.

Незважаючи на поліцейські переслідування і політичне гноблення, соціал-демократичні організації України в роки Першої світової війни не тільки відновили розгромлені нелегальні партійні організації, але й змогли їх організаційно і ідейно зміцнити. На початку 1917 р. український загін РСДРП нараховував більш ніж 70 партійних груп і організацій. Соціал-демократичні організації України були однією з впливових політичних сил, яка забезпечила швидку ліквідацію царату на місцях у Лютневій революції.

Бундівські організації в Україні в період реакції, як соціал-демократичні організації, також зазнали поліцейських переслідувань, проте відносно швидко відновили свою революційну діяльність. У цей період бундівці були помітними в створюваних

інтелігенцією різних гуртках і групах за вивчення «ідіш», в просвітніх, культурних та літературних товариствах. Бундівські колективи на місцях заявили про себе також різними політичними акціями. Частина з них стала шукати зв'язків у ЦК, втрачених раніше, вимагала присилати їм досвідчених працівників, давати відповіді на ряд конкретних питань, зокрема, як вести роботу, в тому числі теоретичну. У деяких населених пунктах стали відновлюватися групи активістів, збиралися кошти на партійні видання, готувалися збори та конференції. У великих бундівських організаціях, як, наприклад, у Катеринославі, відбувалися засідання комітетів, сходки, на яких обговорювалися різноманітні питання: ставлення до державного страхування робітників, робота Державної думи, її соціал-демократичної фракції, про профспілки. Проте бундівські організації в Україні, порівняно з бундівськими колективами інших регіонів Російської імперії, були менш активними. Жодна з них не проіснувала і не мала права делегувати представників на VIII конференцію Бунду, яка відбулася у Львові у жовтні 1910 р. Конференція, констатує загальне пожвавлення бундівського руху в межах єврейської осілости, відзначала його низький рівень на Півдні Росії і особливо в Одесі [26].

1913 року бундівські організації чітко визначили своє ставлення до процесу над М.Бейлісом, який проходив у вересні–жовтні у Києві. У різних населених пунктах України почали з'являтися їхні листівки, які викривали антисемітський характер цього судового процесу, організованого царатом, протестували проти політики національного гноблення неросійських народів, закликали зміцнювати інтернаціональну єдність трудящих всіх національностей. У той же час в Україні не зафіксовано значних революційних виступів з цього приводу. Не була підтримана пропозиція ЦК Бунду, прийнята без узгодження з РСДРП, - у день відкриття процесу над Бейлісом провести загальний страйк робітників. У Києві не розпочав роботу коаліційний комітет, створений соціал-демократами спільно з представниками інших опозиційних партій, для координації всіх дій проти суду. Але його учасники відразу ж були заарештовані поліцією.

Не завмирала практична робота в бундівських організаціях в Україні і в роки Першої світової війни. Улітку 1915 р. у Києві відбулася конференція осередків Бунду цього регіону. У ній брали участь представники від Києва, Житомира, Бердичева, Кременчука, Мозиря. У резолюції конференції зазначалося, що пролетаріат повинен негативно ставитися до війни, вести боротьбу за повалення царського режиму. Основні ж завдання соціал-демократії полягали в роз'ясненні масам причини кривавої бойні, необхідності боротьби проти націоналістичних і шовіністичних настроїв, згуртуванні навколо вимог миру, висунення вимог повного рівноправ'я євреїв [27].

Подальші арешти в бундівських групах Києва, Житомира, Бердичева, Одеси та інших населених пунктах перешкодили виконанню названих рекомендацій. У наступні роки бундівські організації в Україні ефективно використовували легальні можливості для пожвавлення своєї роботи.

Невдача революції 1905–1907 рр. і наступ реакції зумовили зміни і в тактиці однієї з впливових російських політичних партій революційно-демократичного табору, яка виражала інтереси селянських мас – партії соціалістів-революціонерів. Есерівську оцінку становища після 3 червня 1907 р. було подано в резолюції «Про тактику сучасного моменту», де зазначалися розчарування і роздріб партії, втома, скутість революційної енергії і розпорошеність боротьби [27]. Аналізуючи загальний стан есерівських організацій в Росії наприкінці 1907 р., царський генерал О. Спиридович зазначав, що «маса обслуговувалася слабо, зв'язки зводилися, відновлювалися і знову обривалися...» [29]. ПСР розпалася на окремі групи, більшість з яких згодом припинили свою роботу. Бездіяльність, пасивність були притаманні як центру, так і регіональним

відділенням, так і місцям. Так, у січні 1908 р. з Одеси повідомляли: «У нас, як і раніше, повний застій і бездіяльність» [30].

Становище в партії проаналізувала I загальнопартійна конференція ПСР, що відбулася в серпні 1908 р. Вона відзначала відсутність «широкої роботи в селянстві», «розпад братств» тощо. Однак, у зазначений період есерівські організації повністю не припинили своє існування. Навіть у ці складні часи партія есерів висловлювала тверду впевненість у тому, що «має усі дані для того, щоб розвинутися в глибину і широчінь і остаточно закріпити свій ідейний і організаційний вплив на маси» [31].

У роки реакції в Україні існували Український та Південноросійський обласні есерівські комітети. До Українського обласного комітету входили Київський, Полтавський, Чернігівський губернський та Волинський повітовий комітети. До Південноросійського – Катеринославський губернський, Єлисаветградський і Одеський повітові комітети. Крім цього, існували також Могилівська, Подільська, Рутченівська, Юзівська, Слов'янська і Уманська групи та організації, Харківський губернський селянський комітет і Катеринославський комітет селянського союзу [32].

У перші місяці наступу реакції партія есерів, керуючись оптимістичним поглядом на розвиток селянського руху, висунула перед місцевими організаціями завдання «поглибити і розширити ідейний вплив на селянську масу», для чого рекомендувалося продовжувати вести серед селян різноманітну пропаганду. У Лондоні восени 1908 року відбулася IV рада ПСР, яка затвердила резолюції «Про боротьбу із землевласниками», «Про аграрний терор», «Про політичний терор на селі».

Не відмовляючись від ідеї повстання в найближчому майбутньому, есери в роки реакції пропагували тактику активного бойкотування виборів до III Думи. Есерівські лозунги «Геть третю Думу!», «Хай живуть Установчі збори!», як практичні директиви, були заклик до загального страйку і повстання в той момент, коли для цього не було ніяких соціально-політичних умов. У селах України есери розповсюджували значну кількість листівок із закликом до бойкотування Думи, докладали всіх зусиль, щоб бойкотівські настрої проникли на село.

Харківський губернський комітет есерів у листівці «До селян!» закликав останніх не тільки бойкотувати Думу, але й замінювати адміністрацію сіл, захоплювати економію тощо. Напередодні виборів есерами були направлені до окремих сіл агітатори, які закликали бойкотувати Думу і готуватися до повстання. Керівництво ПСР вважало, що оголошений бойкот III Думи зірве вибори до неї, але цього не сталося. IV південноросійський з'їзд есерів хоча й підтримав тактику бойкоту, однак допустив участь членів партії на нижчих стадіях виборів з метою агітації. Деякі місцеві есерівські організації України, щоб остаточно не втратити вплив на селян, відмовилися від бойкоту виборів і навіть висунули своїх кандидатів [33]. Таким чином, визнання есерами лише позапарламентських шляхів боротьби, есерівський бойкотизм – перетворилися на їх самоусунення від селян.

У роки нового революційного піднесення відбулося пожвавлення роботи есерів серед селян. Воно знайшло свій вияв у створенні нових союзів і братств. Такі організації були створені, наприклад, в окремих селах України, в тому числі в Херсонській і Харківській губерніях. Однак, діяльність Південного обласного комітету була незначною, направленою в основному на з'ясування настрою селянських мас і пошук старих зв'язків не місцях.

Гуртковий характер есерівських організацій заважав есерам розгорнути широку пропаганду серед селянських мас. На селі вони прагнули зблизитися, насамперед, із заможною верхівкою і протягом всього революційного піднесення дискутували з приводу бойової підготовки селян, обмежуючись при цьому виключно легальними формами діяльності.

У роки Першої світової війни в партії есерів досить впливовою була ліва революційно-інтернаціоналістська течія на чолі з М.Натансоном. Вона об'єднувала радикальну частину есерівської інтелігенції, студентів, робітників. Есерівські організації і окремі групи інтернаціоналістського напрямку діяли в Києві, Харкові, Чернігові, у деяких містах України. Вони випускали антивоєнні листівки та прокламації. Есері-інтернаціоналісти співпрацювали з більшовиками у питаннях організації страйкового руху, роботи профспілок, кооперативів. Так, в Чернігові існувала більшовицько-есерівська військова організація [34].

Отже, в міжреволюційний період суттєві зрушення відбулися в структурі та діяльності російських ліворадикальних політичних угруповань в Україні. Саме завдяки наполегливій організаційно-політичній роботі та послідовному проведенні гнучкої тактики вони підійшли найбільш згуртованими і сконсолідованими до Лютневої буржуазно-демократичної революції.

РЕЗЮМЕ

В статье под углом обновленной методологии проанализированы эволюционные процессы в среде российских и леворадикальных партий, которые действовали на Украине в междуреволюционный период. Показано организационно политическое положение партийных группировок, раскрываются особенности их тактики.

SUMMARY

The development of the Russian parties and organizations in 1907–1917 years of the 20th century in Ukraine is analysed. The author also points out the activity of these parties and peculiarities of their tactics.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Шморгун П. Більшовики України в період реакції (1907-1910 рр.). – К., 1978. – С.24-26.
2. Робітничий рух на Україні в роки реакції (червень 1907 – жовтень 1910 р.): 3б. документів. — К., 1956. — С.5.
3. Варгатюк П., Солдатенко В., Шморгун П. В огне трех революций: из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. – К., 1986. – С.158.
4. Большевики Украины в период между первой и второй буржуазно-демократическими революциями в России (июнь 1907 – февраль 1917 гг.): Сб. документов. – К., 1960. – С.28-29.
5. Пушкарева И. Рабочее движение в России в период реакции 1907-1910. – М., 1989. – С.68.
6. Рябцев В. историческое значение опыта борьбы В.И. Ленина против ликвидаторства. – К., 1988. – С.6.
7. Ярославский Е. Краткие очерки по истории ВКП(б). Ч.2. – М., 1928. – С.14.
8. Южная жизнь. – 1912. – 2 февраля.
9. Шморгун П. Більшовики України в період реакції (1907-1910 рр.). – К., 1978. – С.43.
10. Сусоров В. Борьба социал-демократов Украины за союз рабочего класса и крестьянства (июнь 1907 – февраль 1917). – К., 1991. – С.15.
11. Варгатюк П., Солдатенко В., Шморгун П. В огне трех революций: Из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. — К., 1986. – С.159.
12. К разработке концепции дооктябрьского периода истории КПСС. // Вопр. истории КПСС. – 1989. – №12. – С.25, 35-40.
13. Маршрутами історії. – К., 1990. – С.24.

14. Древаль Ю. Меншовики-партійці: сутність в Україні (1908-1912 рр.). Автореферат на здобуття вченого ступеня канд. іст. наук. — Дніпропетровськ, 1993. — С.5.
15. Там же, с. 15.
16. Шморгун П. Більшовики України в період реакції (1907-1910 рр.). — К., 1978. — С.122-123.
17. Сусоров В. Борьба социал-демократов Украины за союз рабочего класса и крестьянства (июнь 1907 — февраль 1917). — К., 1991. — С. 85.
18. Центральний державний архів України, м. Київ (ЦДІАУ ф. 275. спр. 348. арк. 87.
19. Очерки истории Коммунистической партии Украины. — К., 1977. — С.148.
20. Рабочее движение на Украине в годы нового революционного подъема 1910-1914 гг. Сб. документов и материалов. — К., 1959. — С.520-521.
21. Державний архів Російської Федерації (ДАРФ). ф. 579. оп. 1. спр. 1213. арк. 1.
22. Варгатюк П., Солдатенко В., Шморгун П. В огне трех революций: из истории борьбы большевиков Украины за осуществление ленинской стратегии и тактики в трех российских революциях. — К., 1986. — С.213.
23. Сусоров В. Борьба социал-демократов Украины за союз рабочего класса и крестьянства (июнь 1907 — февраль 1917). — К., 1991. — С.39.
24. Щербина Й. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914-1917 рр. — К., 1963. — С.95-97.
25. Кошик А. Рабочее движение на Украине в годы первой мировой войны и Февральской революции. — К., 1965. — С.171, 174.
26. Левітас Ф., Гусев В. Бунд в Україні: місце у суспільному житті (кінець XIX ст. — 1995). — С.20.
27. Там же, с. 22.
28. Гинев В. Борьба за крестьянство и кризис русского неонародничества. 1902-1914 гг. — Л., 1983. — С.161.
29. Спиридович А. Партия социалистов-революционеров и ее предшественники (1886-1916). — СПб., 1918. — С.407.
30. Непролетарские партии России: Урок истории. — М., 1984. — С.127.
31. Там же, с. 128.
32. Сусоров В. Борьба социал-демократов Украины за союз рабочего класса и крестьянства (июнь 1907 — февраль 1917). — К., 1991. — С. 47.
33. Попик В. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную думу. — К., 1989. — С.17.
34. Непролетарские партии России: Урок истории. — М., 1984. — С.205.

Надійшла до редакції 11.09.2000 р.

ББК ТЗ (4УКР) 61 — 41

УЧАСТЬ УКРАЇНЦІВ КУБАНІ В УКРАЇНСЬКІЙ НАЦІОНАЛЬНІЙ РЕВОЛЮЦІЇ 1917-1921 рр.

Д.Д.Білий

Серед різноманітних і складних подій української національно-демократичної революції 1917-1921 років окреме місце посідає боротьба українського населення Кубані за відновлення державності України.

Перед тим, як розглянути безпосередньо період 1917-1921 рр. і конкретну участь у них кубанських українців, вважаємо за необхідне зробити декілька загальних зауважень:

1. Землі Кубані (територія, яка зараз відповідає межах Краснодарського краю Російської Федерації) [1] з кінця XVIII ст. досить інтенсивно колонізувалася українцями, які перенесли туди адаптовану до нових умов козацьку систему колишнього Війська Запорізького.

2. Напередодні 1917 року українці становили більшість населення Кубані. Так, тільки на терені правобережної Кубані українці становили до 80% населення [2].

3. Виходячи з цілого ряду специфічних обставин, можна стверджувати, що українська самосвідомість серед кубанських українців була дуже високою. Українці Кубані постійно підтримували тісні економічні та культурні зв'язки з центральноукраїнськими і, в окремих випадках, з західноукраїнськими землями.

У зв'язку з цим видатний український вчений, кубанський козак Федір Андрійович Щербина писав: «Було б просто історичною недоречністю, якби кубанські українці не симпатизували, не тягнулися душею й почуттями, не шукали взаємодопомоги, союзу й єднання з кровно спорідненим населенням України, щоб об'єднатися в єдине національне ціле» [3].

Ці обставини утворювали надзвичайно сприятливий ґрунт для майбутнього політичного об'єднання і призвели до того, що в період 1917-1921 років українці Кубані виступили у своїх діях як проти відродження монархічної «єдиної недеїмії імперії», так і проти встановлення знов-таки більшовицької диктатури, боротьбою за побудову нової демократичної Кубані, збереження найкращих українських національних традицій, таких форм державного устрою, які створили б максимально сприятливі умови для економічного і національно-культурного розвитку населення краю і беззаперечного об'єднання з незалежною українською державою.

Особливості кубанського антикомуністичного руху опору визнавали сучасні радянські функціонери. Так, один з дослідників 20-30-х років зазначив: «Местная контрреволюция никогда... не сливалась со всероссийской. Она в своем главном потоке стремилась идти особым самостоятельным путем» [4].

Дуже показовим є той факт, що коли 25 березня 1917 року у Петербурзі відбулася демонстрація 25 тисяч українців, то очолили її кубанські козаки колишнього царського конвою, які їхали попереду величезної колони з запорізькими прапорами і клейнодами [5].

У цьому ж 1917 році, на початку літа, у Катеринодарі утворилася організація Української соціал-демократичної партії, яка провела маніфестацію серед українського населення Катеринодару під українськими національними прапорами [6].

Під час розпаду Російської імперії, постання і боротьби новоутворених національних незалежних держав проти монархічної реакції і більшовицької диктатури у 1917-1921 рр. на Кубані були створені власні державні структури і органи самоврядування – Кубанська Крайова Рада і Законодавча Рада, які обиралися населенням краю. 24 вересня 1917 року Кубань була оголошена цими органами автономною областю у складі Росії, а вже 16 лютого 1918 року на терені цього регіону була утворена незалежна Кубанська Народна Республіка [7].

Уже наприкінці листопаду 1917 року до України з Кубані прибула делегація на чолі з членом Кубанської Ради Гнатом Сидоровичем Білим для встановлення плану спільних дій Кубанського уряду і Центральної Ради. У грудні 1917 року на Кубань прибула делегація з України, яку очолив повноважний представник Центральної Ради М.Галаган [8]. Швидко розвивалися контакти між Кубанською Народною Республікою та УНР. Представники Кубані С.І.Ерастов і М.Левицький ввійшли до складу Центральної Ради, на Кубані швидко утворювалися загони загальноукраїнського руху «Вільного козацтва». Так, уже у 1917 році на Кубані діяв «Чорноморський кіш» під керівництвом Кіндрата Бардіжа і «Гайдамацький кіш» – під керівництвом осавула І. Адамова, які належали до вільнокозацьких частин [9].

На початку 1918 року з кубанських українців – козаків і іногородніх був утворений кіш імені гетьмана Дорошенка, який очолив козак станиці Канівської, діяч місцевої «Просвіти», учитель гімназії В.А.Чепелянський. Подібна тенденція зберігалася і в 1920 році, коли був утворений в Таманському відділі в станиці Полтавській «Гайдамацький полк» під керівництвом старшини В. Чорного, пізніше розгорнутий у «Гайдамацьку дивізію», яка виступала під гаслами боротьби за незалежну Україну [10].

Велика кількість кубанців, перебуваючи у складі армії УНР, брала активну участь у бойових діях проти червоних і білих військ. Так, у параді українських військових частин, присвяченого оголошенню III Універсалу Центральної Ради і утворенню Української Народної Республіки брав участь кінний відділ кубанських козаків [11]. У складі армії УНР до 1920 року існували окремі бойові частини з кубанських українців [12]. Так, до однієї з найбільш боєздатних частин Армії УНР, 3-ї Залізної дивізії, вояки якої в травні 1920 року першими вступили до Києва, входив відділ кубанських козаків на чолі з отаманом Юшкевичем [13].

Серед визначних постатей героїчної боротьби Української держави за незалежність в цей період треба згадати і кубанського козака Віктора Олексійовича Павленка, підполковника авіації російської імператорської армії, який в 1917 р. був начальником протиповітряної оборони Ставки Миколи II В.О.Павленко з перших днів української революції взяв активну участь у створенні українського війська, ввійшовши до складу Українського Генерального Військового Комітету. У листопаді 1917 р. очолив Київський військовий округ, доклав багато зусиль для створення боєздатних військових (у тому числі й авіаційних) частин. Весною 1918 р. В.О.Павленко був призначений командувачем військовоповітряними частинами Армії УНР і залишався на цій посаді до 1920 р. У надзвичайно складних умовах полковнику української армії вдалося сформувати авіацію УНР, передати Українській Галицькій Армії 60 боєздатних літаків, організувати летунську школу. Уже під час перебування інтернованих українських частин у Польщі, В.О.Павленко був підвищений у званні до генерал-хорунжого Армії УНР. Свою подальшу долю він розділив з сотнями тисяч своїх земляків-кубанців. У 1926р. В.О.Павленко повернувся на Кубань і загинув від голоду в 1932р. [14].

Відзначився в боротьбі за УНР і Костянтин Авдієвич Смовський, кубанський козак зі станиці Полтавської, який з кінця 1917 року вступив до української армії. Перебуваючи з січня 1918 р. у Гайдамацькому коші Слобідської України С.Петлюри, К.А.Смовський брав участь у чисельних бойових діях, антигетьманському повстанні Директорії, обороні Лівобережної України від військ радянської Росії. У листопаді 1918 р. він сформував Чорноморський гарматний полк, був підвищений до рангу полковника. У грудні 1919 р. К.А.Смовський взяв участь у першому Зимовому поході Армії УНР. У 1920 р. командував бригадою Окремої Кінної дивізії. Пізніше К.А.Смовський був підвищений урядом УНР в екзилі до генерал-хорунжого [15].

Серед інших кубанських українців, активних учасників подій 1917-1921 рр., відзначився і Андрій Чорнота – один з визначних ватажків легендарної повстанської республіки «Холодний Яр».

Більшість населення Кубані, українці, завжди дивилися на Україну як на землю своїх предків і не могла собі уявити, що Кубань і Україна будуть існувати окремо. (Подібні настрої серед українців Кубані є досить виразними і на сучасному етапі). До того ж кубанці розуміли, що без такого міцного союзника, як незалежна Україна, Кубані не вдасться вистояти у нерівній боротьбі з численними ворогами, відстояти свої економічні і національні інтереси. Не подобалася українцям Кубані і перспектива відновлення великоросійської монархії. Це підкреслює і загальнокубанський референдум, який у 1918 році був проведений членами кубанського військового суду з питання ставлення

населення Кубані до більшовизму, монархізму та інших форм можливого державного устрою на Кубані. Переважна більшість кубанців висловилися за існування Кубані як незалежної держави і тільки «старі господарі-козаки – від 4% до 12% ...бажали мати царя, але ... скрізь додавали, що такого, якого можна було б обирати та міняти, як вони вибирають і міняють щороку станичних отаманів» [16].

Серед таких настроїв населення був досить природним головний напрям геополітичної діяльності Кубанського уряду до об'єднання з Україною.

Уже в березні 1918 року на таємному засіданні Кубанська Рада прийняла рішення про федеративне об'єднання з УНР, але вже через тиждень Катеринодар був захоплений червоноармійськими загонами, і рішення у життя втілене не було [17]. Перебуваючи у Новочеркаську, кубанський уряд продовжував шукати допомоги від Української Держави, яку очолив на той час гетьман П. Скоропадський. 28 травня 1918 року до Києва прибула делегація від Кубанської Ради. До її складу входили: голова делегації Микола Рябовіл (голова Кубанської Законодавчої Ради), його заступник Султан Шахім-Гірей (голова Комітету кавказьких горців), члени Ради К.Я.Безкровний, Г.В.Омельченко, П.М.Каплін, Д.С.Скобцов. Міністр закордонних справ гетьманського уряду Дмитро Дорошенко свідчив, що під час переговорів між П.Скоропадським і М.Рябоволом була укладена таємна угода про возз'єднання України і Кубані [18]. Внаслідок цієї угоди до розпорядження кубанського уряду почали надходити транспорти зі зброєю і амуніцією, кошти для підтримки українського видавництва на Кубані. Вирішальним кроком у напрямку затвердження впливу України на Кубані повинна була стати масштабна військова операція висадки українського експедиційного корпусу на Тамані для допомоги козацькому антибільшовицькому повстанню. Висадка дивізії генерала Натієва на Тамані, допомога «братів українців», на яку так чекали повстанці, могла вирішити долю Кубані і докорінно змінити ситуацію у розкладі сил на Північному Кавказі, але десант не був проведений через саботаж проросійськи налаштованих чиновників гетьманського уряду і протидії німецького командування [19].

Це призвело до того, що першою на Кубань, яка фактично вже була звільнена від більшовиків козацькими повстанцями, ввійшла армія Г.А.Денікіна, що мала відверто великодержавницьку антиукраїнську ідеологію, і лише під тиском жорсткої необхідності боротьби з Червоною армією кубанці були вимушені піти на нетривкий союз з білими.

Незважаючи на несприятливі обставини, дипломатичні зв'язки Гетьманату і Кубанського уряду продовжували зміцнюватися. Невдовзі після повернення Кубанського уряду до Катеринодару Генеральним консулом України на Кубань був призначений український соціал-демократ Прокіп Понятенко [20].

У жовтні 1918 року до Києва прибула надзвичайна місія Кубанської Ради на чолі з В.М.Ткачевим. Місія прибула для укладання важливих угод між Кубанською Народною Республікою і Україною, в тому числі одне з її завдань полягало в з'ясуванні обставин, за яких могло відбутися їх об'єднання [21]. Були укладені угоди про торговельні, мореходні, дипломатичні і банківські зв'язки між Україною і Кубанню, підписана конвенція про залізничні шляхи сполучень та поштово-телеграфні зносини [22]. У відповідь на місію Ткачова український уряд вислав на Кубань надзвичайну місію на чолі з полковником Ф.Боржинським [23].

Ліквідація Гетьманату і військові дії в Україні завадили реалізувати ці плани, але незважаючи на терор, який розгорнула на Кубані денікінська влада проти будь-якого прояву «кубанського самостійництва», незважаючи на вбивство М.Рябовола, кубанці не залишили спроб підтримати Україну у боротьбі за незалежність.

Це підтверджують документи денікінської контррозвідки «Азбука». Так, одне з донесень денікінських розвідників досить відверто свідчить: «Среди членов законода-

тельной Рады союз с Петлюрой пользуется большой популярностью. В случае окончательного разгрома Петлюры на Украине предполагается перевезти Петлюру на Кубань, спрятать его здесь и отсюда уже начать работу по возрождению «Вільной України». Пока же один из членов делегации Петлюры живет в Екатеринодаре. Делегат этот служит в «Курене смерти», который состоит из кубанцев» [24].

У цих же донесеннях є свідчення про передачу з Кубані великих коштів для допомоги УНР, про таємні переговори в Стамбулі кубанської делегації на чолі з Л. Бичем та українською делегацією про федерацію з Україною. У цілому білогвардійські аналітики приходили до висновку, що на Кубані ведеться інтенсивна ідеологічна робота, «результатом которой было бы развитие и укрепление в кубанском казачестве сознания, что они сыны Запорожья и Украины. Через духовную связь тогда создастся, что ничто не сможет противостоять желанию двух братских народов слиться в одну семью» [25].

Остання угода між урядом Кубанської Республіки і урядом УНР була укладена 22 серпня 1920 року у Варшаві і передбачала перехід із Криму до Центральної України Кубанської армії під головуванням генерала Андрія Шкуро для допомоги армії УНР [26]. Але, як відомо, ця перспектива не була реалізована.

У період 1918-1920 років українці Кубані доклали багато зусиль і жертв для здобуття української державності. Цілий ряд трагічних обставин не дозволив здійснитися цим домаганням, але прагнення українців Кубані до єдності з Україною на цьому не зупинилося і виявилось в наступних 20-х роках – періоду інтенсивного національного будівництва на Кубані, яке вдалося на певний час припинити сталінському керівництву у 1932-33 роках лише шляхом нечуваних репресій і голодомору.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена событиям украинской национально-демократической революции 1917-1921 годов и участию в ней украинцев, которые проживали на Кубани. Автор доказывает, что население Кубани приняло активное участие в этой революции, поддерживая политику Украинской Народной Республики и участвуя в украинских вооруженных силах. Одна из главных задач, которую пытались решить кубанские украинцы, было воссоединение Кубани с Украиной.

SUMMARY

This article tells about Ukrainian National Democratic Revolution 1917-1921 in which Ukrainians who lives in Cuban took an essential part. The author proves that Cuban population taken an active part in this revolution and supported the policy of Ukraine National Republic by serving in the Ukraine Armed Forces. The one of the general problems which tried to solve Cuban Ukrainians was to unite Cuban with Ukraine.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Історичний термін «Кубань» щодо зазначеного регіону є загальноприйнятим в історичній літературі.
2. Державний архів Краснодарського краю. – Ф.Р.-234. – Оп.1 – Спр. 73 – Арк. 73.
3. Щербина Ф.А. Сім'я слов'янських народів. – Прага, 1923. – С.20.
4. Лихницький Н.Т. Классовая борьба и кулачество на Кубани. – Ростов-на-Дону, 1931. – С.61
5. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т.1. – С.47.
6. Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. – Прага, 1925. – Т.1. – С.112.
7. Іванис В. Боротьба Кубані за незалежність. – Мюнхен, 1968. – С.25, С.46.

8. Галаган М. З моїх споминів. – Львів, 1930. – Т.2. – С.120.
9. Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. – Прага, 1925. – Т. 1. – С.127.
10. Іванис В. Стежками життя (спогади). – Новий Ульм, 1960. – Т.3. – С.183.
11. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Ужгород, 1930. – Т.1. – С.183.
12. Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за незалежність. – Мюнхен, 1958. – С.193.
13. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет Українських визвольних змагань. – Львів, 1995. – С.41.
14. Там же... – С.208-209.
15. Там же... – С.240.
16. Щербина Ф.А. Сім'я слов'янських народів. – Прага, 1923. – С.22.
17. Іванис В. Стежками життя (спогади). – Торонто, 1958. – Т.1. – С.100.
18. Дорошенко Д. Закордонна політика української держави 1918 року. – Торонто, 1978. – С.56.
19. Мої спомини про недавнє минуле (1914-1920). – Мюнхен, 1969. – С.295-296.
20. Там же... – С.123.
21. Сулятицький П. Нариси з історії революції на Кубані. – Прага, 1925. – Т.1. – С.182.
22. Дорошенко Д. Історія України 1917-1923 рр. – Ужгород, 1923. – Т.2. – С.199.
23. Там же... – С.200.
24. Державний архів Краснодарського краю. – Ф.Р.-446. – Оп.2 – Спр. 26 – Арк.55.
25. Державний архів Краснодарського краю. – Ф.Р.-234. – Оп.1 – Спр. 73 – Арк.56.
26. Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. – Мюнхен, 1951. – Т.3. – С.95.

Надійшла до редакції 26.09.2000 р.

ББК Т 3(ЧУКР5) 621-231

ХОЗРАСЧЕТ В УГОЛЬНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ ДОНБАССА В ГОДЫ НЭПа

О.Ю.Храповицкая

Финансовые вопросы любой отрасли экономики обычно являются уделом экономистов, в то же время историки, хотя и реже, также обращаются к финансовым переживаниям, когда этого требуют обстоятельства и историческая необходимость.

Трудность предлагаемого к рассмотрению вопроса состоит в том, что специальных исследований проблемы хозрасчета в угольной промышленности Донбасса в историографии нет. В работе В.А.Носкова «Две победы», изданной в 1968 году, наряду со многими финансовыми вопросами, обращается внимание и на хозрасчет, прослеживается его становление до 1924 года, то есть до времени, когда угольная промышленность Донбасса впервые принесла прибыль. Но исследование проблемы хозрасчета не было главной целью автора, это лишь один из финансовых вопросов, исследуемых в брошюре.

Другие же авторы Г.Д.Диденко в монографии «Рабочий класс Украины» и Е.А.Курдюмова «Рабочий класс Донбасса в годы восстановительного периода» лишь упоминали о хозрасчете. В 1991г. в издательстве «Экономика» вышел сборник экономических статей по хозрасчету в 20-е годы «НЭП и хозрасчет», в котором авторы пишут о хозрасчете в масштабах СССР и лишь касаются его проблем в Донбассе.

Хозрасчет же в угольной промышленности Донбасса 20-х годов в отечественной историографии в последние годы не рассматривался. Для изучения данного вопроса есть довольно-таки существенный пласт источниковой базы. В первую очередь это

циркуляры, приказы, отчеты, планы Всероссийского Союза горнорабочих Донбасса, Центрального Правления Каменноугольной промышленности Донбасса, Управления Горной каменноугольной промышленности Донбасса, Донугля. Не менее важными являются экономические журналы тех лет, как, например, «Хозяйство Донбасса».

Цель данной статьи состоит в выяснении основных этапов и значения осуществления хозяйственного расчета в угольной промышленности Донбасса.

Декретом Совета Труда и Оборона от 28 октября 1921 года государственные предприятия были разделены на две категории. К предприятиям, относящимся к первой категории, были отнесены те из них, которые перестали в какой-либо форме получать от государства субсидии, ко второй – получавшие государственную помощь. К первой категории вскоре стало принадлежать большинство государственных предприятий, им было дано право свободно, без каких-либо ограничений реализовывать свою продукцию на рынке. Вторая категория, к которой принадлежали главным образом ведущие секторы тяжелой индустрии, могла, на основании специальных соглашений, получать разрешение реализовывать до 50% своей продукции на рынке [1].

Тем не менее перестройка системы хозяйствования протекала в чрезвычайно неблагоприятных условиях – острой нехватки продовольствия, денежных средств и трудностей в вывозе угля. С февраля поступление средств в распоряжение Центрального правления каменноугольной промышленности (ЦПКП) не увеличивалось, а расходы денежных знаков возросли, поэтому произошло снижение темпа работы предприятий. Отпускавшиеся ЦПКП суммы на зарплату предприятия вынуждены были в значительной части расходовать на хозяйственные нужды, поскольку поставщики, в связи с развитием НЭПа, требовали расплаты деньгами. Даже железная дорога, переведенная на коммерческие начала с февраля 1922 г, требовала значительных сумм от каменноугольных предприятий за всякого рода транспортные услуги. Зависая от предприятий-поставщиков и транспорта, переведенных на хозяйственный расчет, государственная каменноугольная промышленность, в свою очередь, была вынуждена менять коммерческую политику.

21 марта 1922г. Совнарком РСФСР принял декрет, согласно которому все виды топлива отпускались за плату. В то же время прекращалось плановое снабжение государством деньгами и материалами топливной промышленности [2]. Этот декрет означал переход каменноугольной промышленности Донбасса на хозрасчет и ставил в одинаковые условия ее со смежными отраслями производства и транспорта. Отныне деньги для выплаты зарплаты рабочим и покупки технических материалов ЦПКП должно было получать от потребителей за свой уголь. Расходы должны были покрываться доходами. Но проведение этого декрета в жизнь было чревато крайне неблагоприятными последствиями для каменноугольной промышленности Донбасса. Транспортная система была расстроена, что не позволяло вывозить весь добываемый уголь, а отсутствие коммерческого аппарата крайне затрудняло сбыт. Запасы угля в Донбассе на 1 апреля 1922 г. составляли 130-140 млн. пудов [3]. В мае $\frac{3}{4}$ всего вывоза угля из Донбасса шло без оплаты [4]. Таким образом, расходование средств шло своими путями, а восстановления этих средств не было.

Финансовое положение ЦПКП усугублялось еще тем, что декрет о платности топлива не предусматривал размеров его оплаты. И несмотря на то, что ЦПКП в марте 1922 г. представило в центральные учреждения калькуляционные расчеты себестоимости продукции, цены были установлены лишь в июне 1922 г Советом Труда и Оборона, но в совершенно недостаточных размерах [5].

28 марта 1922г. вышел приказ № 181 ЦПКП об упрощении и реорганизации аппарата ЦПКП. Одновременно предлагалось осуществить упрощение аппаратов на местах. Кроме того, согласно приказу №184 от 28 марта 1922 г. в крупной каменноугольной

промышленности было объявлено о сокращении рабочих мест из-за нехватки средств, голода и главное, из-за кризиса перепроизводства ввиду невозможности вывоза накопившихся запасов топлива.

12 апреля 1922 года Совет Труда и Оборона отдал распоряжение о продолжении снабжения ЦПКП Донбасса Наркоматом тяжелой промышленности до сентября. Кроме технического снабжения, на этот же срок сохранялась и финансирование Наркоматом заработной платы. Деньги, полученные от реализации угля и от арендаторов мелких шахт, направлялись в оборотные средства Центрального правления.

Все же выход из финансового лабиринта был найден, к лету 1922 г. были налажены коммерческие операции – обмен технических материалов на уголь, то есть, выражаясь современным языком, между потребителем и поставщиком был налажен бартер. К середине августа 1922 г. горняки Донбасса уже получили 4 тыс. вагонов крепежного леса в обмен на уголь [6]. Это была вынужденная мера.

В июне и июле трудноразрешимыми вопросами Донбасса занимались Центральные Органы Управления РСФСР, но радикального решения им найти не удалось. Были выделены средства на июнь, июль и август, перспективы же на сентябрь оставались открытыми. Совершенно ясно, что при таком финансировании и отсутствии перспектив планомерная работа крупнейшего производственного объединения была невозможна.

24 ноября 1922 г. Совнарком РСФСР признал необходимым обеспечить угольную промышленность реальными средствами в полном объеме. ЦК РКП(б) обязал всех потребителей донецкого угля оплатить долги Донбассу, дал указание наладить кредитование, установить расчет между нею и железной дорогой за уголь и перевозки [7].

Тем не менее, за период октябрь-январь 1922-1923 операционного года получился дефицит бюджета, который никакими экстренными мерами со стороны ЦПКП не мог быть устранен. Коммерческая самостоятельность угольной промышленности была ограничена тем, что для сбыта продукции был сформирован специальный орган – Углесиндикат, стремящейся основать торговый капитал за счет промышленного, что чрезвычайно пагубно отразилось на финансовом положении отрасли. Оплата Углесиндикатом отправленного топлива производилась все время крайне неаккуратно. ЦПКП постоянно испытывало финансовые затруднения, следствием чего являлась несвоевременная выплата рабочим заработной платы. Согласно коллективному договору 1923 г., зарплата, выплаченная с опозданием, должна была производиться по курсу товарного рубля в день начисления и с доплатой разницы курса на момент фактической выдачи [8]. Доплачиваемая разница погашалась из скудного оборотного капитала ЦПКП.

Убыток обуславливался и другими причинами. Например, продажная цена топлива все время оказывалась ниже себестоимости, так как с 1.11.23 г. все счетоводство переводилось в червонцы, а расчетные ведомости были в советских дензнаках, то есть в товарных рублях, но пересчитывались на червонцы. Курс червонца по отношению к товарному рублю из-за экономической нестабильности постоянно изменялся в сторону падения товарного рубля. Официальный курс рубля отставал от фактического, поэтому реальная стоимость донецкого топлива не соответствовала действительности и наносился значительный убыток угольной промышленности [9].

В первом квартале 1923-24 операционного года было вывезено 86158456 пудов угля [10]. Из этого количества госпредприятиям было отпущено 54888 357 пудов, а коммерческим потребителям 31270099 – на общую сумму 12732 562 товарных рубля [11].

Разницу по ценам между себестоимостью и фактически оплаченным топливом составил убыток ЦПКП равный 7301541 товарному рублю. Еще одна причина такого убытка была в том, что реализацией товара занимался не производственный орган

ЦПКП, а Углесиндикат, который даже для коммерческих потребителей продавал по ценам ниже себестоимости.

Кроме того, система расчета с плановыми потребителями не обеспечивала стабильность рубля с момента погрузки до момента окончательного расчета. Указанный убыток достиг суммы в 1110000 – 1120000 товарных рублей [12].

ЦПКП понесло еще убыток и по операциям рабочего снабжения. При получении нарядов на зернохлеб и зернокрупу не были учтены затраты ЦПКП на оплату за перевозку, охрану, погрузку, тару и так далее. Вследствие этого убыток ЦПКП по данной статье расходов составил с октября 1922 по январь 1923 915469 товарных рублей [13].

Общая сумма убытков ЦПКП за указанный период составила 9337016 тов. руб. [14].

Процесс упрощения и удешевления управленческого аппарата, начавшийся еще в марте 1922 г. с реорганизации ЦПКП, получил свое развитие в преобразовании ЦПКП в Управление государственной каменноугольной промышленности (УГКП). В качестве связующего звена между УГКП и предприятиями были организованы 36 рудоуправлений, райуправлений, последние являлись посредниками между центром и рудоуправлениями. После их ликвидации, рудоуправления составляли основную административно-хозяйственную единицу, имевшую законченную отчетность, инвентаризацию, баланс, основной и оборотный капитал. В функции рудоуправлений входили добыча, погрузка и отправка топлива. Фактически рудоуправлениям удалось перейти на самостоятельное хозяйствование лишь осенью 1923 года [15].

Таким образом, рудники теоретически снимались с баланса УГКП и становились самостоятельными хозяйственными предприятиями. То есть рудник отныне даром ничего не должен был давать, но и ничего соответственно не получал.

27 сентября 1923 г. УГКП приняло решение перевести всех входящих в его состав Рудоуправления на начала хозяйственного расчета, что и было осуществлено в октябре 1923 г. При этом размеры основного и оборотного капиталов Рудоуправлений определялись УГКП на основании составленных инвентарных описей и вступительного баланса по состоянию на 1-ое октября.

С момента перехода на хозрасчет УГКП самостоятельно определяло среднюю себестоимость топлива по каждому рудоуправлению в отдельности. А расходы рудоуправлений по производству должны были покрываться исключительно суммами, поступающими от реализации топлива [16]. Отныне все управления, которые обслуживались УГКП, выделялись в самостоятельные единицы и должны были оплачивать отпуск электроэнергии, лампочек, канцелярских товаров. Сотрудники этих учреждений переводились с довольствия УГКП на баланс подведомственных учреждений [17].

Осень 1923 г. была отмечена и окончанием реорганизации и концентрации управленческого аппарата каменноугольной промышленности. Согласно приказу № 319 от 27 сентября 1923 г., в связи с переходом УГКП на начала трестовой формы промышленности, Управление государственной каменноугольной промышленности переименовывалось с 1 октября 1923 г. в Объединение Донецкой Каменноугольной промышленности («Донуголь») [18]. Центральный аппарат управления государственной каменноугольной промышленности теперь перемещался из г. Бахмута в г. Харьков. Сначала был переведен коммерческий отдел, а затем, постепенно, и остальные отделы [19].

Был создан консультативный и административно-организационный орган Донугля – Управление Делами Объединения Донецкой Каменноугольной промышленности. Это был компактный орган по руководству и наблюдению делами «Донугля», ведающий вопросами публично- и частично правового административного характера, то есть занимался увязкой всех организационных вопросов, направлением, наблюдением, контролем.

Окончательное завершение этой реформы управления приходится на 2-ой квартал 1923-24 опер. года. Этой реформой предусматривалось активизировать самостоятельность рудоуправлений в отношении заготовки материалов, более рациональное их финансирование, стимулирующее хозяйственное управление предприятиями.

Для коммерческой работы был заключен договор между «Донуглем» и торговой организацией Донбассторгом, который был призван принять на себя все торгово-снабженческие операции, с другой стороны, установить с Рудоуправлениями коммерческие отношения. Такой орган должен был обеспечить коммерческую деятельность банковским кредитом [20].

Донбассторму не удалось наладить работу согласно своим функциям.

Тому были несколько причин: экономическая депрессия, начавшаяся летом 1923 г., необязательность поставщиков, отсутствие планирования поступлений по рудоуправлениям, расстройство транспортной системы. Всё это привело к тому, что Донбассторг не справился со своими задачами и в марте 1924 г. был расформирован, а все заготовительные функции были вновь сосредоточены в Отделе Горноснабжения Донугля, состоящего из отделов технических материалов, лесных материалов и бухгалтерии. Для оперативной работы по снабжению предприятий техническими материалами, а также для более успешной заготовки таковых были организованы Алмазнянская, Артемовская, Криндачевская, Сталинская, Шахтинская и Луганская конторы с аппаратом сотрудников 355 человек [21].

В Харькове в составе Коммерческого Управления Донугля был образован Топливный отдел, состоящий из подразделов: продажи топлива, качества и сдачи топлива, и бухгалтерии.

В результате работы Донугля общая цифра проданного топлива в 1923-1924 опер.г. составила 461 млн. пудов, что превысило ориентировочные цифры на 60,5 млн. пудов [22]. Прибыль же составила 2 450 тыс. рублей золотом [23].

Характерной особенностью второго полугодия 1923-24 опер. г. является рост мелких потребителей. Если в октябре 1923 г. таковых было 154, то в июне 1924 их стало 859 [24].

Мелкие сделки заключались преимущественно Уполномоченными Донугля.

Таким образом, 1923-24 опер. год после введения хозрасчета в угольной промышленности стал удачным и переломным. Теперь все расчеты между поставщиками и потребителями производилась денежными знаками. Казалось бы, что это значительное достижение, если бы не финансовый кризис, систематические задержки зарплат. В 1923-1924 г. задолженность Донугля в 1924 году составила 1 109 457 рублей [25].

В 1924-25 опер. году угольная промышленность Донбасса по-прежнему испытывала финансовое напряжение, которое проявлялось в недостаточности оборотных средств, пополнение которых произошло в конце марта путем государственной ссуды. В дальнейшем движение капитала Донугля за 1924-25 опер. год было в лучшую сторону и характеризовалось прибыльностью. Это произошло благодаря ряду мер как то сжатие расходов по всем статьям, снижение кредитных операций по векселедательству, жесткое проведение взыскания сумм с дебиторов [26], плюс государственная дотация, о которой упоминалось выше.

Позитивные сдвиги сохранились и в дальнейшем. К концу 1928 г. трест Донуголь подошел со значительными успехами в условиях хозрасчета. Резко была снижена задолженность потребителей донецкого топлива, часть покупателей даже стала проводить предоплату. На 1-ое октября 1928 г. аванс покупателей составил 7807 тыс. рублей, что на 1932 тыс. рублей, то есть на 33 % больше от запланированной суммы [27]. Нужно отметить, что оплата угля увеличилась и при этом цены за тонну топлива снижались по всем маркам: по углю понижение на 6,6% по сравнению с предыдущим операционным годом, а по антрациту – на 7,01% [28]. Продолжали снижаться и торговые расходы Донугля.

Кроме того, можно обоснованно сказать об успехе хозрасчета в угольной промышленности Донбасса в 20-х годах, о его значительной и положительной роли в деле восстановления топливной базы. Хозрасчет был «шоковой терапией» для горной промышленности, но принес свои положительные результаты и, в конце концов, позволил сделать угольную промышленность рентабельной отраслью, послужив катализатором выхода из затяжного кризиса угольной индустрии. Можно констатировать, что осуществление хозрасчета в угольной промышленности Донбасса прошло следующие этапы: перевод на хозрасчет и финансовая помощь государства; начавшееся в апреле 1923 года преобразование ЦПКП в хозрасчетное УГКП и создание самостоятельных рудоуправлений; преобразование в октябре 1923 года в Управление Делами Объединения Донецкой каменноугольной промышленности.

РЕЗЮМЕ

Стаття присвячена питанню введення господарського розрахунку у вугільній промисловості Донбасу в 20-ті роки ХХ ст. Проблема розглядається автором з позиції нових для історіографії госпрозрахунку меж -з 1921 - 28 рр., тобто з моменту введення госпрозрахунку й до часу, коли вугільна промисловість справді стала рентабельною галуззю і стала приносити прибуток. У статті розглядаються етапи комерціалізації вугільної промисловості, відходу від системи бартеру між галузями.

SUMMARY

The article is devoted to the question of economic account introduction into Donbass industry in 20-s of XX-th century. This given problem is considered by the author from the position of new limits for historiography of economic account from 1921-28, that is from the moment of economic account introduction, until the time, when coal industry really began to bring profit.

The stages of coal industry commercialization and of going away from the barter system between branches are considered in the article.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Карр Э. История Советской России. Кн. 1. – М., 1990. – С.641.
2. Носков В.А. Две победы. – Донецк, 1968.- С. 18.
3. Диденко Г.Д. Рабочий класс Украины в годы восстановления народного хозяйства, 1921-1925 гг. – К, 1962. – С 64.
4. Отчёт Управления Государственной Каменноугольной Промышленности Донецкого Бассейна. О деятельности за операционный 1921-1922 г. – Бахмут, 1922. – С. 3.
5. Там же.
6. Там же.
7. Там же. – Л.53.
8. Там же. – С.21.
9. Донецкий облгосархив. – Ф. 2607, оп. 1, д. 787. – Л.24.
10. Отчет Управления Государственной Каменноугольной Промышленности Донецкого Бассейна. О деятельности за операционный 1921-1922 г. – Бахмут, 1922. – С.4.
11. Донецкий облгосархив. – Ф.2607, оп.1, д.701, Л.252.
12. Хозяйство Донбасса. – 1923. – №27-28. – С.3.
13. Там же. – С.4.
14. Там же..
15. Носков В.А. Две победы. – Донецк, 1968. – С.22.
16. Донецкий облгосархив. – Ф. 2607, оп. 1, д. 682. – Л.304.

17. Там же. – Л.154.
18. Там же. – Л.311.
19. Центральный Госархив Гражданских Объединений Украины. – Ф.1, оп. 1, д. 1867, Л. 5.
20. Отчет Управления Государственной Каменноугольной Промышленности Донбасса. О деятельности за 1922-1923 оп. г. – Харьков, 1924. – С. 85.
21. Там же. – С.86.
22. Хозяйство Донбасса. – 1924. – № 56-57. – С.77.
23. Носков В.А. Две победы. – Донецк, 1968. – С.23.
24. Хозяйство Донбасса. – 1924. – №56-57. – С.77.
25. Донецкий облгосархив. – Ф.2607, оп.1, д.1147.-Л.47.
26. Отчет о деятельности за 1-е полугодие 1924-1925 оп. г. – Харьков, 1925. – С.76-83.
27. Отчет о деятельности Донугля в 1927-1928 оп.г. – Харьков, 1930. – С.110.
28. Там же. – С.111.

Надійшла до редакції 18.09.2000 р.

ББК (4 Укр) 612

СТАНОВЛЕННЯ ПЕРШОГО У ДОНБАСІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ (до 80-річчя створення донецького державного технічного університету)

В.В.Липинський

Відродження і оновлення національної системи освіти неможливе без вивчення і урахування минулого досвіду, особливо періоду 20-х років. У цей час відбувалось відродження української культури і освіти, як її складової частини, створились умови, які об'єктивно і суб'єктивно впливали на процес становлення і розвитку нової системи освіти.

Одним із основних напрямків процесу реформування системи освіти було значне розширення мережі і раціоналізація структури вищих навчальних закладів. На Україні раніше функціонувало лише 19 ВНЗ, які були сконцентровані у таких містах, як Київ, Харків, Одеса і Катеринослав. Разом із цим у такому великому промисловому регіоні, як Донбас, мережа і структура ВНЗ була практично відсутня.

Модель вищої освіти в Україні передбачала створення двох типів ВНЗ – технікумів та інститутів. Слід також зазначити, що у першій половині 20-х років технікуми вважались базовим типом вищого навчального закладу. Вже у 1921/22 навчальному році в Україні було створено 82, а наступного навчального року – 160 технікумів [1]. Технікуми в Україні, на відміну від Росії, вважались вищими навчальними закладами освіти, які готували спеціалістів вузького профілю, а в інститутах здійснювалась підготовка спеціалістів-адміністраторів – керівників виробництва. Створений 30 травня 1921 року Донецький гірничий технікум був одним із найбільших. Він став першим вищим навчальним закладом у Донбасі.

Створення Донецького гірничого технікуму мало свою попередню історію. Ще у грудні 1920 року Донецький губернський відділ народної освіти створив комісію на чолі з помічником начальника Юзівського райуправління Центрального правління кам'яновугільної промисловості Ісаєм Марковичем Пугачем. Цій комісії було доручено обстежити стан Горлівського гірничого технікуму з метою перетворення його у вищий навчальний заклад. Але комісія запропонувала перевести технікум у Юзівку, а точніше,

на фінансові кошти створити тут новий. 18 грудня 1920 р. відбулось об'єднане засідання керівників партійних, радянських та господарських організацій міста, яке прийняло рішення сприяти створенню гірничного технікуму у Юзівці. А 9 січня 1921 р. південне бюро Всеросійського союзу гірничних робітників, Донецький губернський відділ народної освіти заявили про готовність реалізувати цю ідею на практиці. Організацією технікуму у Юзівці зацікавився і голова ЦК Всеросійського союзу гірників Артем (Ф.А.Сергєєв), який відвідав Юзівку навесні 1921 р. Він сказав тоді, що на місці технікуму, який створюється, у майбутньому буде вища гірнична школа [2, с.6].

Виступаючи 12 серпня 1921 р. на малій колегії Головного управління професійної освіти (Головпрофос), директор Донтехнікуму І.М.Пугач відзначив хороший стан матеріальної бази ВНЗ, що складалась на цей час із 18 навчальних класів, лабораторії та майстерні, бібліотеки з книжковим фондом 12 тис. підручників. У той час він запропонував виділити кредити для подальшого розширення матеріальної бази, вказував на необхідність переведення частини професорського – викладацького складу з Харкова і Катеринослава до Юзівки [3].

У 1921 р. до Донецького гірничного технікуму були переведені 15 викладачів колишньої політехнічної школи. Серед них були: М. Золотарьова, В.П.Єщенко та інші. Таким чином, технікум вирішив проблему залучення викладачів загальноосвітніх дисциплін. Але з викладачами спеціальних дисциплін справа на перших порах не вирішувалась. У 1922 р. на постійну роботу до технікуму перейшли інженери з виробництва: В.І.Бєлов, С.С.Герчиков, А.Т.Лєвін. У 1923-1926 рр. погодились працювати у технікумі професори та викладачі з Харкова, Катеринослава, Новочеркаська та інших міст [4].

Проте проблема кадрів у Донтехнікумі, як і в усіх вузах України, залишалась гострою і вирішувалась з великими труднощами. Штатним викладачам за таких умов доводилось працювати з подвійним навантаженням. На початку 1926 р. у Донтехнікумі їх налічувалось 20 осіб: 10 професорів і 10 викладачів. У кінці 1926 р. у вузі був створений спеціальний матеріально-фінансовий фонд для доплати викладачам, які працювали більше, ніж було встановлено за штатними ставками.

Становлення технікуму за часом співпало з початком «пролетаризації вищої школи». Починаючи з 1921-1922 навчального року, комплектування колективу учнів здійснювалось за рознарядкою Головпрофосу через систему відряджень. У ВНЗ створювались так звані «робітничі факультети», які були покликані підготувати до навчання у технікумах та інститутах колишніх робітників і червоноармійців, які не мали попередньої необхідної загальноосвітньої підготовки. У 1921 р. Донтехнікум складався тільки з робітничого факультету, де навчалось 208 осіб, 164 з них були відряджені на навчання різними організаціями, а решта була учнями колишньої політехнічної школи. На початку навчального року цих слухачів розподілили на сім навчальних груп. До першого курсу робітфаку зарахували 108 осіб, до другого і третього – по 50. Першокурсникам викладали виключно загальноосвітні дисципліни, а на старших курсах – гірничі та гірничо-механічні. Другий курс було укомплектовано учнями, які мали стаж роботи у вугільній промисловості. Третій курс складався з колишніх учнів Юзівської політехнічної школи.

Гостра потреба у спеціалістах-гірниках у Донбасі і наявність необхідної матеріальної та навчальної бази дозволили створити у березні 1922 р. при Донтехнікумі вищі інженерні курси (ВІК), які прискорено, без відриву від виробництва, готували фахівців вищої кваліфікації. Це був перший подібний експеримент у країні. На ці курси приймали штейгерів та гірничних техніків із практичним стажем не менше п'яти років, а всі слухачі першого набору мали стаж роботи понад 10 років. Навчання на курсах проводилось два рази на тиждень – щосереди та щонеділі з 10 години ранку до 8 години вечора. Перший випуск курсантів відбувся 9 вересня 1924 р. Серед перших його випуск-

ників були А.М.Брайнін, Л.М.Безбрижний, Н.Л.Воротченко, С.М.Кузьмін. Разом – 13 гірничних інженерів. Невдовзі вони отримали призначення на високі керівні посади у вугільній промисловості Донбасу. А досвід Донтехнікуму за прискоренню підготовкою гірничних інженерів було успішно використано у Катеринославі та Новочеркаську [2, с.8].

Отже, початковий період становлення технікуму пройшов успішно. 19 квітня 1922 р. ВУЦВК відзначив роботу всього колективу і нагородив Донецький гірничний технікум грамотою та Червоним прапором. У постанові ВУЦВК за підписом його голови Г.І.Петровського вказувалось, що менш ніж за рік свого існування технікум виріс у великий навчальний заклад.

Але в історії технікуму були не тільки святкові дні. Вже у 1923/24 навчальному році Донецький гірничний технікум був змушений вести виснажливу боротьбу з місцевою владою. Справа у тому, що у місті катастрофічно не вистачало приміщень, а міська адміністрація спробувала вирішити цю проблему найпростішим шляхом. Ще у 1922 р. Юзівський окружний виконком постановив відібрати у Донтехнікума єдиний гуртожиток для створення дезінфекційного пункту. І тільки завдяки зусиллям студентів, які самі знайшли належне приміщення і обладнали цей пункт, гуртожиток вдалося відстояти [5].

У 1923/24 навчальному році окрвиконкомом приймає декілька рішень про перенесення технікуму до Таганрога, Маріуполя, Луганська, мотивуючи це гострою житловою кризою. Влітку 1924 р. вийшла постанова про передачу окружному відділу народної освіти гірничо-геологічного корпусу технікуму. Адміністрації вузу вдалося вістояти тільки половину цього приміщення [6].

Наприкінці 1924 р. народний комісар освіти України А.Шумський сповіщав ЦК КП(б)У про рішення Сталінського окрвиконкому передати приміщення хімічного корпусу держбанку. 4 грудня 1924 р. секретар ЦК КП(б)У Е.Квірінг телеграфував до окружному: «Стан Донецького технікуму тяжкий... погано ви турбуєтесь про єдиний ВНЗ. Не годиться така справа. Держбанку можна знайти приміщення й іншим шляхом. Прошу затрати переміщення» [7]. Вже наступного дня відбулось засідання окружного комітету партії, де було заслухано доповідь комісії, яка вивчала стан Донтехнікуму. День 5 грудня 1924 р. слід вважати поворотним у долі першого донецького ВНЗ. Окрвиконком відмінив власне рішення про переселення технікуму і доручив спеціальній комісії підготувати програму його подальшого розвитку [8].

Суперечка технікуму з місцевою владою у 1923 р. привезла до відсторонення від посади його першого директора І.М.Пугача. Офіційно Юзівський комітет КП(б)У звільнив І.М.Пугача за «диктаторські дії» по відношенню до викладачів і студентів. Дійсно, в архівах Наркомосу збереглися чисельні скарги з цього приводу. Проте рішення про звільнення з посади першого директора було викликано зовсім іншими міркуваннями, пов'язаними з питанням про переміщення Донтехнікуму за межі Юзівки.

Тому Головпрофос України надіслав доповідну до оргбюро ЦК КП(б)У. У цьому документі сповіщалось, що після звільнення І.М.Пугача стан технікуму, рівень навчальної роботи значно погіршилися. Професор М.М.Рождественський, який виконував обов'язки директора, був не спроможний навести порядок у роботі технікуму. Головпрофос просив повернути на посаду директора І.М.Пугача і водночас «приборкати Юзівський уком». Невдовзі вище партійне керівництво це прохання задовольнило [9].

Роки становлення Донецького гірничного технікуму пов'язані з ім'ям Микити Сергійовича Хрущова – майбутнього керівника Радянської держави. Революцію 1917 р. М.С.Хрущов зустрів як один із лідерів робітничого руху Юзівки. У травні 1917 р. його вибрали головою Ради робітничої депутатів. Після закінчення громадянської війни повернувся на шахту і твердо вирішив піти на навчання до вузу. У державному архіві Донецької області зберігається фонд Донтехнікуму. В одній із справ є список із 237 при-

звичай студентів, які отримали стипендію Союзу гірників. Під № 93 значиться студент третього курсу робітфаку М.С.Хрущов. Тут же і дані про нього: відряджений на навчання рудничним комітетом, одружений, за соціальним походженням – робітник, до зарахування на робітфак працював помічником керівника руднику [4]. Майбутній керівник Радянської держави нічим не відрізнявся від студентів. Проте авторитет М.С.Хрущова у технікумі був високий, і його вибрали секретарем партійного осередку ВНЗ, а також членом стипендіальної комісії.

У грудні 1924 р. Хрущов був у складі комісії окружного комітету партії, яка вирішила подальшу долю першого в Донбасі ВНЗ. Виступаючи на засіданні бюро окружного комітету партії, він ґрунтовно відстоював необхідність збереження у місті гірничного технікуму і його майбутнього розширення. Можливо, завдяки позиції Хрущова і з його легкої руки Донтехнікум не тільки вдалося зберегти, але й невдовзі реорганізувати у гірничий інститут.

Висновки комісії про необхідність подальшого розвитку Донтехнікуму передбачили майбутнє перетворення його в інститут. Ці висновки були підтримані на бюро окружного комітету партії і у 1925 р. надіслані до ЦК КП(б)У та РНК УСРР [10]. Проте Наркомос України зайняв категорично негативну позицію до цієї ініціативи. На початку 1926 р. до оргбюро ЦК КП(б)У було надіслано декілька доповідних записок Наркомосу, де детально обґрунтовувалась недоцільність перетворення Донецького гірничного технікуму в інститут. Дана аргументація Наркомосу зводилась до наступного: у Донтехнікумі недостатньо професури і ніде її взяти; вважати достатнім на найближчі 10 років наявність одного інституту у Катеринославі; Донтехнікум – єдиний навчальний заклад, який готує інженерів-практиків гірничої справи; у Донтехнікумі немає відповідної навчально-матеріальної бази [11].

Але попри усі заперечення Наркомосу, стратегія майбутньої індустріалізації виявилась вищою від відомчих інтересів. У ЦК КП(б)У та РНК УСРР ухвалили рішення про реорганізацію Донецького гірничного технікуму у Донецький гірничий інститут ім. Артема. Першого квітня 1926 р. РНК УСРР на своєму засіданні розглянув питання про реорганізацію Донтехнікуму і прийняв таке рішення: реорганізацію визнати доцільною; доручити Головпрофосу провести її у 1926/27 навчального році; одночасно відробити гірничні технікуми у Горлівці та Лисичанську; збільшити бюджет інституту на 600 тис. крб. [12].

У цьому ж 1926 році, не закінчивши навчання у технікумі, Хрущов перейшов на партійну роботу, його відправили до Петровсько-Мар'їнського райкому, а потім до окружного комітету партії. Через декілька місяців роботи у окружному комітеті партії Хрущов підписав низку важливих документів, де мова йшла про необхідність виділення коштів для реорганізації Донтехнікуму в інститут. Оскільки деякі міністерства виявили свої сумніви щодо цього питання, Хрущов негайно дав відповідь: «Сталінський окружком, ознайомившись, не бачить ніяких підстав для перегляду прийнятих державним керівництвом рішень. Окружком просить надати інституту 100 тис. крб., із яких 50 тис. – в іноземній валюті для обладнання лабораторій...» [13].

Після цього РНК УСРР розробив і затвердив програму будівництва Донецького гірничного інституту. На це було виділено 2,7 млн. крб. З них 1,5 млн. крб. – на будівництво головного навчального корпусу, 845 тис. крб. – гуртожитку, 340 тис. крб. – житла для викладачів. 22 жовтня на засіданні РНК УСРР голова Головпрофосу Я.Ряппо доповідав про хід реорганізації Донтехнікуму в інститут [14].

Отже, у першій половині 20-х років відбувався процес становлення Донецького державного технічного університету. У другій половині 20-х років найбільші технікуми України були перетворені в інститути, які поступово стають базовою формою вищого навчального закладу. До їх числа належав і Донецький гірничий технікум.

РЕЗЮМЕ

Процесс становления Донецкого государственного технического университета происходил в 20-е годы. В первой половине этого периода были решены проблемы формирования материально-технической базы вуза и обеспечения его кадрами преподавателей. Во второй половине 20-х годов начался процесс преобразования Донецкого горного техникума в институт. В то же время этот процесс встретил противодействие со стороны Народного комиссариата просвещения Украины в лице его руководства – А.Шумского и Я.Ряппо. Однако стратегия предстоящей индустриализации оказалась выше ведомственных интересов Наркомпроса. Утвержденная СНК УССР программа развития вуза, позволила успешно реализовать процесс реорганизации Донецкого горного техникума в институт.

SUMMARY

The process of an establishment of Donetsk state technical university occurred per 20 years. In first half of this period the problems of formation of material base of high school and maintenance by his(its) staff of the teacher were decided(solved). Per second half 20 years the process of transformation of a Donetsk mountain technical school in institute began. In too time this process has met counteraction on the part of National commissariat of education of Ukraine on behalf of his (its) management(manual) – A.Shumscoy and I.Ryppo. However strategy of forthcoming industrialization has appeared of above departmental interests Natcomprosa. Authorized SNK USSR the program of development of high school, has allowed successfully to realize process of reorganization of a Donetsk mountain technical school in institute.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. ЦДАГО України, ф.1, оп. 20; стр. 2703, арк. 1.
2. Саржан А.А., Лининский В.В., Борбачева Л.В. Донецкий государственный технический университет. Краткий исторический очерк. – Донецк. – ДонГТУ. – 1995.
3. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1844, арк. 5.
4. Липинский В.В., Лещенко В., Н.С. Хрущев в борьбе за вузовский Донбасс // Взгляд. – 1994. - № 15. – с.7.
5. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1844, арк. 18.
6. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1844, арк. 18.
7. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1844, арк. 14.
8. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1844, арк. 22.
9. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3662, арк. 133.
10. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1844, арк. 22.
11. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3662, арк. 79.
12. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3662, арк. 26.
13. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3662, арк. 133.
14. ЦДАГО України, ф. 166, оп. 6, спр. 3662, арк. 145.

Надійшла до редакції 07.09.2000 р.

ББК ТЗ(4УКР)61-4

ДО ПИТАННЯ ПРО СТВОРЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ВУНК-ДПУ В УКРАЇНІ

С.П.Гнітько, О.Б.Пономарьов

Однією із ознак суспільного розвитку України наприкінці ХХ століття є погіршення криміногенної ситуації. Серед найбільш поширених правопорушень одне з чільних місць посідають злочини, скоєні в економічній сфері. Для боротьби з ними за-

лучаються майже всі правоохоронні органи, в тому числі Служба безпеки України. У відповідності до Закону України «Про Службу безпеки України» на неї, серед інших, покладено завдання захисту економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, що супроводжується здійсненням відповідних заходів в охороні державних інтересів у зовнішньоекономічній діяльності, контррозвідувальному забезпеченні енергетики, транспорту, важливих об'єктів інших галузей господарства тощо [1]. З цією метою в структурі СБУ створено відповідний підрозділ – Департамент контррозвідувального захисту економіки держави.

Для вітчизняних спецслужб цей напрямок в роботі не є принципово новою сферою діяльності. Певний досвід щодо захисту економічних інтересів держави було накопичено в 1920-ті роки, у період становлення Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) – Державного політичного управління (ДПУ). Саме тоді відбувався складний процес пошуку і формулювання завдань, становлення відповідних підрозділів спецслужби. Утвердження економічного напрямку в структурі органів держбезпеки було певним новаторством для того часу, оскільки в практиці попередників ВУНК подібного не було, хоча життя цього і вимагало.

У Російській імперії напередодні і в роки Першої світової війни активно діяли, перш за все, німецькі спецслужби у напрямку економічного підризу економіки країни. Це виявилось у збиранні розвідданих про розвиток виробничих сил царської Росії, її сировинну базу, у вкладанні німецького капіталу в підприємства майже всіх галузей промисловості тощо. На початку війни за сигналом з Берліна почали закриватися важливі в стратегічному плані підприємства, що випускали військову продукцію. Мали місце факти саботажу та диверсій. Унаслідок цього на певний час була дезорганізована і паралізована практично вся промисловість держави. Така ситуація погіршувалася тим, що спецслужби царської Росії майже не приділяли уваги захисту економіки імперії.

Прийшовши до влади, більшовицький уряд, на відміну від своїх попередників, негайно вжив заходів щодо забезпечення надійного контролю з боку держави за процесами, що відбувалися в економічному житті країни. Важлива роль в цій справі відводилась щойно створеним надзвичайним органам. Всеукраїнська надзвичайна комісія з'явилась у відповідності до Декрету тимчасового робітничо-селянського уряду України вже в грудні 1918 року [2]. Напрямки, форми і методи діяльності ВУНК і ВНК майже не відрізнялись, хіба що для української НК діяльність в економічній сфері була ще актуальнішою, оскільки Україна на той час залишалась однією з найрозвинутіших в економічно-промисловому плані частин колишньої Російської імперії.

1919-1920 роки були роками розрухи економіки. Тому найбільшу загрозу в економічній сфері в ті часи представляла спекуляція та посадові злочини. Про це йшлося і на 1-й Всеросійській конференції ВНК у червні 1918 року. Підкреслюючи важливість «економічного фронту» серед інших напрямків діяльності ВНК, в матеріалах конференції зазначалося, що саме боротьба зі спекуляцією продуктами і предметами першої необхідності є одним із необхідних заходів для відродження господарсько-економічного життя, що це – та ж боротьба з контрреволюцією, тільки на економічному ґрунті. Про значимість для надзвичайних органів боротьби зі спекуляцією говорить і той факт, що саме для протидії великим спекулянтським організаціям в лютому 1918 року Президія ВНК затвердила рішення про запровадження інституту агентури. Це було дуже серйозним кроком, адже до цього ідеологи більшовизму розглядали інститут агентури як інструмент політичної поліції царату у боротьбі з лівими партіями, а тому запозичувати його вважалося недостойним революціонерів.

У межах боротьби з посадовими злочинами, спецслужби контролювали професійну діяльність спеціалістів. Часто надмірна активність працівників надзвичайних

комісій (необґрунтовані обшуки, арешти інженерів, техніків, господарських керівників промислових підприємств) призводила не лише до морального невдоволення відповідальних працівників, а й до ненормального функціонування підприємств. Проте, зокрема, йшлося в постанові Раднаркому УСРР від 13 вересня 1920 року «Про взаємини між Центральним управлінням надзвичайних комісій з Народними комісаріатами юстиції і внутрішніх справ» [3].

Боротьбою зі спекуляцією і посадовими злочинами займалися не лише спецслужби. Ці два види злочинів входили також до компетенції міліції, карного розшуку, ревтрибуналів, комітетів незаможних селян тощо. Проте, саме надзвичайним комісіям надавалось право виносити вироки та застосовувати міри покарання аж до вищої – розстрілу до осіб, звинувачених у спекуляції та посадових злочинах. Правда, в останньому випадку виконання вироку могло бути здійсненим лише після затвердження його Центральним управлінням надзвичайних комісій (Цупнадзкомом).

З метою протидії злочинам, спрямованим на підлив економічної ситуації в Україні, а також проведення економічної політики державної партії в системі Цупнадзкому почали створюватися відповідні наради та комісії. Так, 7 лютого 1921 року було утворено постійну раду з боротьби з розкраданням палива; у квітні того ж року – особливу міжвідомчу комісію боротьби зі спекуляцією та посадовими злочинами в економічних органах тощо. Аналогічні комісії створювались і на місцях [4]. Керували ними голови губернських надзвичайних комісій. Ці комісії мали широкі повноваження здійснювати нагляд і контроль за діяльністю виробничих, заготівельних і транспортних органів з метою ліквідації спекуляції та безгосподарності силовими методами.

Для координації роботи цих нарад та комісій, 24 лютого 1921 року в Україні було створено економічний відділ Цупнадзкому. Він складався із спеціальних відділень, кожне з яких працювало у певній галузі народного господарства. Подібні економічні підвідділи було створено і при губернських надзвичайних комісіях [5].

30 березня 1921 року ВУЦВК перейменував Цупнадзком на Всеукраїнську надзвичайну комісію боротьби зі спекуляцією і посадовими злочинами (ВУНК). Наказом голови ВУНК В.Манцева №20/144 від 6 травня того ж року у складі української надзвичайки організовувалися три управління: адміністративно-організаційне, секретно-оперативне та економічне (ЕКУ). На останнє покладалася боротьба з чинниками, що гальмували відродження економічного життя республіки і сприяли господарській розруці. Контроль над різними сферами економіки визначив структуру ЕКУ. Воно складалося з транспортного відділу, відділу боротьби з технічною контрреволюцією, ряду спеціальних відділень для тієї ж роботи у відповідних господарських та інших комісаріатах республіки та канцелярії. Начальником ЕКУ було призначено В.Артамонова [6].

Не зважаючи на таку велику увагу з боку НК до економічної сфери, даний контроль ще не в повній мірі можна ототожнювати з власне контррозвідальним забезпеченням нормального функціонування економіки. Адже основний ухил в економічній діяльності комісії робився не в бік боротьби з підливною діяльністю іноземних спецслужб (останнє майже не мало місця на той період), а на боротьбу з внутрішнім економічним підливом, ініціаторами якого могли бути різні суб'єкти: контрреволюційні організації, злочинні елементи (спекулянти, хабарники тощо). У процесі обслуговування економічної сфери підрозділам ВУНК часто доводилося мати справу не стільки з проявами дійсно контрреволюційної діяльності (змовами, саботажем, шкідництвом, диверсіями), скільки зі звичайним криміналом: тією ж спекуляцією, «мішечництвом», розкраданням, торговельними махінаціями, посадовими злочинами та звичними для всіх часів негативними явищами господарського життя: недбалим ставленням до службових обов'язків, безгосподарністю, некомпетентністю, бюрократизмом тощо.

Традиційно значна частина подібних справ відноситься до компетенції звичайної (кримінальної), а не таємної (політичної) поліції. Проте на початку 1920-х років в Україні склалась така ситуація, що такі справи розглядали як надзвичайні органи, так і інші правоохоронні – міліція, карний розшук, прокуратура тощо. Функції кожного з правоохоронних органів ще не були чітко регламентовані та відокремлені.

Ситуація дещо змінилася у зв'язку з реорганізацією ВУНК в Державне політичне управління (ДПУ). Постанова ВУЦВК «Про ліквідацію Всеукраїнської надзвичайної комісії і про організацію Держполітуправління» була прийнята 22 березня 1922 року. ДПУ утворювалося при Наркоматі внутрішніх справ УСРР. Проте підпорядкованість органів ДПУ УСРР органам ДПУ РСФРР з оперативного боку була абсолютною. Голова ДПУ УСРР вважався повноважним представником ДПУ РСФРР в Україні. Саме тому Положення про ДПУ РСФРР (06.02.1922 р.) було визначальним і для України. Відповідно до цього Положення економічна сфера, поряд з політичною, залишалася пріоритетною у діяльності спецслужб. 30 січня 1923 року наказом ДПУ було оголошено «Положення про економічне управління ДПУ РСФРР», згідно з яким визначалося, що дане управління є органом: по-перше, боротьби з економічною контрреволюцією, економічним шпигунством та злочинами посадовими, господарськими; по-друге, сприяння економічним наркоматам у виявленні і усуненні недоліків їх роботи [7].

У цьому Положенні функції спецслужб розширювалися, боротьба з «економічною контрреволюцією» ставилася на перше місце. Це було обумовлено, перш за все, зміною економічної ситуації в країні. Нова економічна політика передбачала використання на державних підприємствах приватного капіталу, зокрема повну передачу їх у концесію іноземному капіталу, підприємницьку діяльність приватних осіб, легалізацію приватної торгівлі тощо.

Ще на початку 1921 року Ф.Дзержинський, характеризуючи нові умови роботи надзвичайних комісій у зв'язку із закінченням воєнних дій і підкреслюючи важливість боротьби з «технічною контрреволюцією», зазначав: «її (буржуазії – авт.) знаряддя – зовнішня торгівля: розбестити наші закордонні місії процентними хабарями, викачати якомога скоріше золотий і сировинний запас, підсунути «Радянській владі будь-який мотлох замість паровозів, машин, запасних частин і інших елементів відродження виробництва – і через півтора роки Радянська влада постане перед економічною прірвою» [8]. Отже, Дзержинський визначав «технічну» або «економічну» контрреволюцію як небезпеку з боку іноземного капіталу, який саме при непі почав проникати в економіку країни.

У зв'язку з розширенням компетенції ЕКУ змінювалась і його структура. ЕКУ поділялося на відділи: 1) промисловості і торгівлі; 2) зовнішньої торгівлі і фінансів; 3) сільськогосподарський; 4) інформаційний; 5) секретаріат. Місцевими органами ЕКУ ДПУ були економічні відділи (ЕКВ) повноважних представництв і економвідділення губвідділів ДПУ.

Таким чином, напрямки діяльності ЕКУ ДПУ стали більше відповідати функціям спецслужб. Відтепер економуправління і його відділи починають займатися боротьбою з проявами втручання іноземних держав, в особі як їх спецслужб, так і окремих фірм, кампаній, в економічну діяльність України (пригадаймо лише спробу керівництва німецької фірми «Дорнє» «нейтралізувати» небажаного конкурента в особі Київського авіаконструкторського бюро К.Калініна); корупцією в господарських управлінських структурах, «підпільними» фабриками у виготовленні предметів першої необхідності, контрабандою тощо. З подальшою розбудовою вітчизняної промисловості, появою великої кількості нових підприємств до напрямків діяльності ДПУ додався ще один – охорона важливих промислових об'єктів.

Отже, віднесення в 1920-х роках до компетенції спецслужб питань економічної безпеки держави, було цілком виправданим. Здійснюючи оперативне супроводження економічних процесів, підрозділи ЕКУ набували цінного досвіду, який мав велике значення для становлення повноцінної спецслужби. У перспективі, за умов подальшої стабілізації і гармонізації суспільних відносин, розбудови потужної економіки на ринкових засадах, подібна спецслужба могла б стати надійним гарантом національної безпеки держави і водночас захисником конституційних прав громадян.

Однак доля розпорядилася інакше. Відмовившись від непу, більшовицькі лідери ще раз підтвердили, що не збираються рахуватися з об'єктивними законами економічного і суспільного життя. З середини 1920-х років все більше робиться ставка на силові методи в управлінні державою і суспільством. «Економічний акцент» в діяльності спецслужб набув нового звучання. Велика кількість сфабрикованих кримінальних справ із забарвленням «економічна контрреволюція», сотні невинно засуджених, в тому числі і до вищої міри, втрата для виробництва цінних кваліфікованих кадрів, переорієнтація в роботі підрозділів ДПУ з протидії проявам розвідувально-підривної діяльності іноземних спецслужб, які мали місце в дійсності, на обслуговування процесів боротьби за владу в середині держави – такий сумний підсумок діяльності ДПУ в економічній сфері.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена процессу становления Экономического управления (ЭКУ) Государственного политического управления (ГПУ), изменению его функций в зависимости от социально-экономической и политической ситуации в Украине.

SUMMARY

The article is dedicated to the process of developing Economic Management Department of State Political Head-Quarters (GPU) and changing its functions depending on social-economic and political situation in Ukraine.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Закон України про Службу безпеки України // Відомості Верховної Ради України. – 7 липня 1992 р. – №27. – Ст.382.
2. Собрание узаконений (СУ) УССР. – 1919. – №1. – Ст.7.
3. Державний архів Донецької області. – Ф.1146. – Оп.1. – Спр.4. – А.3.
4. На защите революции. Из истории Всеукраинской Чрезвычайной Комиссии: Сборник документов и материалов. – К., 1971. – С.274-277.
5. Малицкий А. ЧК й ГПУ. – Харьков, 1923. – С.40.
6. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.116. – А.1-4.
7. Лубянка. ВЧК-КГБ. Документа. – М., 1997. – С.10.
8. Из истории Всероссийской Чрезвычайной комиссии. (1917-1921 гг.). Сборник документов. – М., 1958. – С.419-420.

Надійшла до редакції 11.09.2000 р.

ББК: ТЗ (4 Укр) 615+ТЗ (4 Укр) 62

КОШТИ КОМІТЕТІВ НЕЗАМОЖНИХ СЕЛЯН (на матеріалах Донбасу)

В.О.Волошенко

Однією з умов плідного існування будь-яких об'єднань чи організацій завжди була наявність у них певної кількості грошей. Питання матеріальної забезпеченості мало значення і для комітетів незаможних селян (1920-1933 рр.), тим більше, що своїм виникненням КНС були зобов'язані не громадській ініціативі, а наказові «зверху» – для забезпечення підтримки радянської влади в українських селах. Донедавна ця проблематика залишалася поза науковими інтересами, бо гідними вважалися лише моральні стимули праці, і лише останнім часом вона почала привертати до себе увагу [1].

Тема викликає інтерес не тільки через свою практичну невисвітленість. Аналіз саме цього боку діяльності комнезамів має допомогти більш повно та об'єктивно визначити, наскільки ця організація була вагомою для органів влади – центральних і місцевих, а також для самих незаможників. Для написання статті використані матеріали фондів КНС Державного архіву Донецької області.

Зважаючи на особливі функції, що їх було покладено на комнезами, урядом було немало зроблено для матеріального заохочення окремих членів, з 1922 р. працював спеціальний фонд КНС, але питання необхідності створення власних коштів у кожному з чисельних комітетів постало далеко не відразу [2]. На законодавчому рівні це було оформлено тільки у листопаді 1925 р., коли з організації державного значення КНС було перетворено в організацію суто громадську. За новим «Статутом про КНС» матеріальна база комітетів повинна була складатися з вступних, членських та добровільних внесків, з субсидій від державних і громадських організацій та з «різних надходжень». У «Положенні про грошові і матеріальні кошти КНС та порядок їх реалізації», затверджені на III пленумі Всеукраїнської центральної комісії незаможних селян (далі – ВЦКНС), серед джерел надходжень до фондів сільських комітетів (далі – СКНС), окрім названих, був ще й такий пункт як «прибутки від експлуатації суспільного майна та підприємств». Кошти округових і районних комісій незаможних селян (далі – ОКНС, РКНС відповідно) мали складатися з відрахувань від внесків та із субсидій. Усі отримані гроші пропонувалося витратити тільки за спеціально затвердженими кошторисами та зберігати у кооперативах [3].

У Донецькій губернії часткові матеріальні фонди КНС почали складатися задовго до 1925 р. Спочатку – з відсотків від зібраного до волосних продовольчих фондів, із наданого Народними комісаріатами внутрішніх і земельних справ (далі – НКВС і НКЗС), із «фактично відібраного у заможних». Серед епізодичних надходжень можна визначити: введені за місцевою ініціативою грошові обкладення та штрафи, плату за довідки та ділові папери, що видавалися комнезамами, одержане від улаштування суботників та концертів тощо [4].

З урахуванням того, що 1921-1923 рр. були для селян Донбасу голодними, не слід перебільшувати значення коштів, що надходили тоді до КНС. Вони були фрагментарними і зовсім недостатніми, якихось постійних фондів скласти не могли, бо відразу буквально «з'їдалися».

На окрему увагу заслуговує майно, реквізоване комнезаможниками. Майже відразу після проголошення курсу нової економічної політики на місцях розпочалися спроби повернення «розкуркуленого». У зв'язку з цим 2 січня 1923 р. НКВС навіть було

видано спеціальний циркуляр «Про порядок припинення справ, пов'язаних з розкуркуленням села». Рішенням засідання Української економічної наради від 6 лютого того ж року майно, що знаходилося у фактичному користуванні КНС, було закріплено за ними, у постанові Всеукраїнського центрального виконавчого комітету та Ради народних комісарів (далі ВУЦВК і РНК УСРР) «Про комітети незаможних селян УСРР» від 13 листопада 1925 р. зазначалося, що «усі підприємства КНС залишалися в їх повному розпорядженні», але «як правило» повинні були експлуатуватися на підставі кооперативних статутів виробничих об'єднань незаможників. Практикувалася й безпосередня «експлуатація окремих підприємств» в КНС, прибутки від якої мали йти на організаційне та культурне обслуговування членів організації [5].

Втім, спроби відібрання майна комнезамів не припинялися. І між іншим, як це не дивно, з боку місцевих органів влади та самих ... КНС. За рішенням засідання президії Донецької губернської комісії незаможних селян (далі – ГКНС) від 16 лютого 1924 р. було визнано необхідним всі фонди на селі об'єднати у фонди комітетів взаємодопомоги (далі – КВД). Проведення цього положення в життя у 1924 р. констатувалося і у звітах окремих окружних організацій. У 1926 р. на Маріупольщині буди випадки, коли розкуркулене майно відбиралося на користь районних виконкомів рад, у квітні 1927 р. окружний виконком запропонував усі громадські комори на місцях знов передати КВД; у квітні 1928 р. засіданням президії ОКНС було прийняте рішення про передачу всього держмайна колгоспам. Те, що комнезами відхрещувались від свого ж майна, було не безпідставним. Якщо у перші роки існування КНС і були зроблені якісь кроки щодо його використання, то з часом вони зійшли нанівець. У відомостях з місць підкреслювалося, що завдяки слабкому догляду з боку місцевих КНС «майно...лежить без руху, хоч і є гідне», що серед нього було таке, яке потребувало ремонту, а потім було б придатне для подальшого використання «шляхом віддачі на пільгових умовах сільськогосподарським організаціям або індивідуальним особам» [6].

Не кращим було становище і з орендою підприємств. Якщо у 1922 р. протоколи сільських зборів КНС рябіли пропозиціями про орендування, то вже у 1923-24 рр. вони змінилися на повідомлення про те, що «реальних результатів експлуатації промислових підприємств (млинів, заводів з виробництва масла, дрібних вугільних шахт тощо) не досягнуто». Одна з найбільш повторюваних причин невдач – відсутність коштів на оплату оренди державі [7].

Дещо кращою була ситуація із утворенням земельних фондів. Ще за першими законами про КНС члени організації мали привілеї на користування земельними угіддями, на їх пільгове відведення для індивідуальних господарств і, особливо, для незаможницьких колективів. Для селян Донбасу це було тим сприятливіше, що його степові простори були рідше заселені, ніж інші регіони. Саме тут після революції найзначніше зросла землезабезпеченість, навіть серед бідноти; саме у степових губерніях, через значний масив державних земельних фондів і відносно багатоземелля краю, був розміщений і основний орендний масив України. По Донецькій губернії краще співвідношення кількості придатних земель і забезпечених ними власників було у Таганрозькому окрузі, на середньому рівні – у Шахтинському, Старобільському та Маріупольському, нижче середнього – у Бахмутському та Юзівському, найгіршим – у Луганському [8].

Таке вигідне становище округів Донбасу обумовлювало навіть саму можливість створення якихось громадських земельних фондів. До змін в КНС у 1925 р. це питання практично не ставилося, хоч і не заперечувалося, але й особливої допомоги не виказувалося. На той період вважалося, що основні землі для громадської обробки повинні були зосереджуватися у КВД. На першому губернському пленумі КНС Донбасу у грудні 1924 р. про наявність і використання земельних фондів, хоча б у КВД, звітували тільки

Таганрозька, Шахтинська і Старобільська організації. Втім, це не означало, що їх і справді не створювалося. Саме життя, той стан, в якому опинилися селяни Донбасу після пережитого голоду 1921-1923 рр. штовхало комнезаможників на пошуки спасіння будь у чому. Так, у Маріупольському окрузі у 1922 р. земельні ділянки КНС існували, як мінімум, у Темрюкській та Стретенській волостях (розміри – 53,12 десятин відповідно; у 1923 р. в Жовтневому районі, колишньому Стретенському, вже 127 десятин). Про відведення 20 десятин придатних земель, серед яких чотири десятини вже фактично оброблялись ще з 1921р., клопотався у квітні 1922 р. комнезам Миколаївської волості Юзівського повіту. У своєму звіті від 1 травня 1924 р. Сталінська ОКНС взагалі повідомляла, що «коштів для оплати (працівників – В.В.) немає, окрім часткових фондів, що були засіяні самими комітетами» [9].

З переведенням організацій КНС на статус громадських, коли питання про самозабезпечення постало з подвійною силою, особливе місце приділялося саме земельним відведенням для сільських комітетів, бо для багатьох з них це був хіба не єдиний шлях створення власної матеріальної бази. Вживалися заходи щодо одержання кожним СКНС по 15-20 десятин з державних фондів чи з земель «трудового користування». Ситуація ускладнювалася тим, що у багатьох районах вільних земель вже не було. І все ж таки, на початок 1929 р. тільки по Сталінському округу було 58 сільських комнезамів із відведеними для них земельними ділянками від 10 до 15 десятин. Деякі оброблялися громадськими засобами, деякі здавалися в оренду, що, у свою чергу, заперечувалося керівництвом [10].

Одним із джерел створення матеріальних фондів КНС, на яке свого часу покладалися великі надії і яке майже зовсім їх не виправдало, становили членські внески. Судячи з усього, на території Донецької губернії в окремих випадках вони збиралися ще у 1924 р. Але офіційно їх було введено у січні 1925 р. рішенням III пленуму ВЦКНС. Їх розмір повинен був установлюватися загальними зборами місцевих комнезамів, але не мав перевищувати 25 копійок на рік. Всі зібрані кошти залишалися в сільських організаціях для витрат на культосвітні потреби. Примусових заходів рекомендувалося не вживати, припускалися навіть розстрочка та відстрочка виплат. Питання членських внесків увійшло і до «Статуту про КНС» від 19 листопада 1925 р. Крім того, за параграфом 13 цього статуту, була видана окрема «Інструкція про порядок одержання членських внесків та їх реалізацію». За нею вступні внески (і для старих, і для нових членів) мали становити 10 копійок, членські – не більше 10 копійок за один місяць, сплачуватися раз на три місяці. На місцях передбачалося залишати 60 % зібраної суми. З інших 40 %: на утворення «маневрових фондів» РКНС – 85%, ОКНС – 15 %. Тільки п'ять відсотків з останніх п'ятнадцяти мало надходити до ВЦКНС. Особам, які за своїм матеріальним станом не мали можливості сплачувати гроші, надавалося право просити загальні збори СКНС про звільнення. Окремою інструкцією (за параграфом 16 статуту) при комнезамах всіх рівнів утворювалися відповідно обрані ревізійні комісії [11].

Слід зазначити, що за окремими винятками, надходження членських внесків було досить млявим. Це призводило до того, що деякі комітети намагалися отримати їх наперед за півроку, а то й за весь рік, або навпаки – одноразово при вступі, ще й залишити їх цілком у себе. Траплялися випадки, коли незаможників виключали з лав організацій тільки за невплату потрібних сум. Усе це засуджувалося, але ситуація з одержанням внесків, мабуть, була типовою для всієї України, бо восени 1927 р. ВЦКНС вимушена була циркулярно запропонувати, щоб неплатників «попереджати», але виключати тільки поодинокий «недбалий елемент» [12].

Важливим джерелом надходжень протягом всього періоду існування КНС залишалися державні дотації. У цьому сенсі є показовою фраза із звіту за 1926 р. однієї з окружних організацій: «Коштів, яких би то не було, майже ні один СКНС не має і без підтримки з боку вищих органів задовільної роботи чекати неможливо». До листопада 1925р. субсидування комнезамів було дещо опосередкованим, бо виявлялося тільки у формі оплати

праці службовців чи у формі позик. За новим статутом воно прийняло вигляд офіційного складника коштів організації. Невтішним залишався лише той факт, що на місцях були труднощі навіть з одержанням субсидій. Здебільшого через те, що вони розподілялися через виконкоми рад, яким проблема існування КНС не здавалася надто важливою [13].

Якщо вести мову про те, де дівалися кошти комітетів незаможних селян, то, безперечно, перше місце належало виплатам на утримання апаратів. Негаразди з оплатою їх праці почалися вже у 1920-1922 рр., тоді, коли, здавалося, держава була найбільше зацікавлена у підтримці цієї організації. Згідно із «Законом про комітети незаможних селян» від 13 квітня 1921 р. члени президій сільських та волосних КНС повинні були одержувати заробітну платню у розмірі окладів відповідних членів сільських та волосних виконкомів. Та ж схема оплати передбачалася і для членів комісій незаможних селян при губернських та повітових політвідділах комнезамів при НКВС, про створення яких було проголошено 18 січня 1922 р., з тією різницею, що вже на волосному рівні утримання мало надходити з місцевих коштів. Проте, уже в цей період службовці у багатьох випадках вимушені були самі шукати собі винагородження. Як правило, воно було нехитрим, але в умовах голодних років, мабуть, суттєвим. Так, у червні 1922 р. колишній голова Миколаївського КНС за 10 днів отримав 20 фунтів борошна, діючий – 2 пуди за 1 місяць; голова, його заступник та секретар Урзуфського СКНС Маріупольського повіту протягом січня – березня 1922 р. щомісячно одержували кожен по 1 пуду 5 фунтів. Цілу хвилю невдоволення серед селян Стретенської волості викликала звістка про встановлення однакових ставок службовців КНС і виконкомів: «...волосні виконкоми працюють і вдень, і по ночах, а КНС майже нічого не роблять» [14].

За «Положенням про комісії незаможних селян» від 3 липня 1923 р. оплату президії окружних та губернських комісій слід було робити за кошторисом НКВС з державного бюджету, районних президій – з місцевого. Президії СКНС було зовсім знято з оплати, на місцях мала провадитися директива про суміщення посад голів КНС та КВД. Все це дублювалося циркуляром № 3269/9Б від 6 лютого 1924 р. Донецької ГКНС, в якому заклиалося і до прийняття заходів щодо «вишукування» коштів для утримання службовців низових комітетів. Втім, на липень 1924 р. президії окружних і районних КНС більшості округів Донецької губернії одержували платню за нормами, нижчими від гонорарів членів виконкомів. Працівники СКНС одержували утримання лише у трьох округах – у 70 з 157 організацій Бахмутського, у 4 з 55 Маріупольського, у 12 з 49 Шахтинського, оплата йшла з місцевих коштів і у середньому дорівнювала 15 карбованцям на місяць. Забезпечені технічними робітниками були 100 % ОКНС, 75 % РКНС, 50 % СКНС. Навіть там, де платня видавалася, її отримували не всі члени президії. Вартий уваги і такий факт. В одній з найпрацевдатніших районних організацій Маріупольщини – Республіканській, головою РКНС був заступник голови райвиконкому, усі 7 голів СКНС (за сумісництвом і голови КВД) одержували по 7-8 пудів зерна щомісяця з коштів КВД [15].

Взагалі, кошти комітетів взаємодопомоги, що були використані на потреби комнезамів, – то тема окрема. Між іншим, суміщення обов'язків голів СКНС та СКВД не стало характерним для всіх округів губерній, переважно через слабкість більшості організацій. У Таганрозькому ж окрузі – навпаки, через їх розвиненість, бо обтяженість працею КВД вважалася недоречною. Поширеним це явищем було тільки в Юзівському і, особливо, Маріупольському округах (тут на початок 1924 р. на чолі комітетів взаємодопомоги були майже тільки комнезаможники, у березні з 55 голів СКНС з фондів КВД утримувались 10-12 осіб – по 10-15 пудів збіжжя чи по 15-20 рублів грошима). Остаточне розмежування праці обох організацій відбулося у вересні 1924 р. після реорганізації КВД. Але сама ідея користування чиймись коштами виявилася досить живучою. У жовтні 1926 р. пропозиція «сполучати посади голів СКНС з іншими платними посадами була внесена на засіданні президії Берестовацької РКНС Маріупольщини. У тому ж

окрузі на початку 1928 р. був випадок, коли у фонді ОКНС були залишені кошти, зібрані на користь бідноти Західної України [16].

З 17 грудня 1925 р. ВЦКНС було надіслано товариського листа до всіх ОКНС, за яким оплата праці президій районних та окружних комісій залишалася майже незмінною. Ставка постійно працюючих членів сільських комітетів мала встановлюватися загальними зборами. Взагалі, після організаційних змін в комнезамах, із визнанням необхідності мати власні кошти та встановленням більш-менш регулярних державних субсидій, справа з оплатою районних та окружних КНС в цілому покращилася. В окружних комісіях голови отримували 164 карбованці щомісячно, відповідальні секретарі – 112, технічні – 42. Трохи нестабільнішою була оплата в районах, де залежність від виконкомів була більшою, і ставки могли змінюватися штучно. Тут платня голів коливалася від 25 до 65 карбованців, гонорари діловодів сягали не більше 29 карбованців. Втім, були випадки, коли деякі РВК замість виділення субсидій, включали утримання апаратів РКНС до своїх кошторисів, що вважалося неприпустимим. Найважчим залишалося становище сільських комітетів. Добре було, якщо мізерне винагородження, у середньому 3-10 карб., взагалі виплачувалося. Але загалом ситуація була невтішною і вела до тяжких наслідків у роботі всієї організації [17].

У голодних 1921-23 рр. службовці, що не отримували ні платні, ні пайків, не виходили на робочі місця, просили керівництво про відпустки, писали заяви про звільнення. Не вистачало не тільки паперу та канцелярського приладдя, але й технічних секретарів. «СКНС мають бажання робити, але не мають можливості», – зазначалося на початку 1924 р., але згодом зникло і бажання [18].

Незабезпечення призводило до частих змін кадрового складу, до «небажаних явищ і навіть злочинів» – голови СКНС вимушені були йти на заробітки до міст, найматися, іноді до своїх же незаможників, знаходитися у матеріальній залежності від голів сільрад. У 1924 р. бездіяльною була більшість низових комітетів Бахмутського округу, майже всі – у Шахтинському, Старобільському та Луганському, дещо кращими були справи на Маріупольщині. Таганрозька ОКНС визнавала за бездіяльні тільки організації Амвросіївського району. У звіті ж Юзівської округної комісії прямо говорилося про те, що у районах, де не було ніяких фондів для оплати праці, робота гальмувалася навіть «при дуже високому тискові» (у Селидівському, Авдотїнському, Стельському, Велико-Янісольському) [19].

Постійні апаратні перестановки зумовлювали прихід до керівництва людей, що були незнайомі не тільки із роботою КНС, а й з громадською роботою взагалі. Постійна неукомплектованість, відмови від виконання доручень викликали халатність та незадовільне ставлення до своїх обов'язків – мало проводилось зборів, біднота майже не знала радянських законів, не користувалася в достатній мірі своїми пільгами та правами. У 1927 р. фіксувалися випадки, коли хлібороби-бідняки відмовлялися від посад КНС і головами ставали продавці горілки, службовці сільськогосподарських кооперацій та інші «неселяни» [20]. Не дивно, що такий контингент біди незаможників турбували дуже мало.

Однією з причин неналагоджених зв'язків КНС із селянською біднотою були дефекти щодо розмірів та термінів видачі належних їм коштів виконкомом. Нестача коштів для пересування призводила до погіршення стосунків із представниками місцевої влади, і до розладу самої організації. У 1926 р. у Сталінському окрузі одному з голів РКНС було буквально запропоновано: «узяти папку, сісти на неї верхи та подорожувати по району» [21].

Через віддаленість сіл, а тим більше хуторів, кількість виїздів на місця була зовсім незначною. При тому, що інших засобів зв'язку майже не було, це обумовлювало неможливість відвідувань з'їздів та пленарних засідань, слабкий інструктаж сільських

працівників, необізнаність бідноти у питаннях, що були для них принциповими, інформаційну, а згодом і матеріальну залежність від заможніших селян.

Якщо говорити про інші видатки КНС, то до 1925 р. вони не мали закономірного характеру і більшою частиною стосувалися виказання різноманітної особистої допомоги членам організації. Після 1925 р., з появою кошторисів, витрати стали більш упорядкованими, серед обов'язкових були: соціальне страхування, «культурний» фонд, видача канцелярських, господарських та коштів на відрядження, скликання з'їздів та пленумів [22].

Таким чином, можна констатувати, що питання створення матеріальних фондів при окремих комітетах незаможних селян постало не відразу і було продиктоване нагальними потребами. Основними джерелами прибутку були: експропрійоване майно, членські внески і, найголовніше, державне субсидування. На фоні зацікавленості у КНС вищих органів управління УСРР, виказаної ними законодавчої та реальної підтримки, досить блідо виглядала взаємодія з місцевою системою влади. Зумовлено це було не тільки особливостями складу останньої чи рівнем уваги, що дійсно приділялася проблемам незаможників та їх організації. Багато залежало від того, яким чином зарекомендували себе самі комнезами; від того, чи користувалися вони повагою серед всього сільського загалу та своїх же членів зокрема; від того, наскільки дієвою була їх участь у вирішенні злободенних проблем того часу.

Проте, справа мала й інший бік. Саме незабезпеченість коштами (особливо низових, сільських комітетів, на яких і лежав весь тягар буденної, копіткої праці) призводила до того, що робота велась кволо. Недостатність фінансування поверталася спробами віднайти винагородження власними силами, у найгірших випадках – за рахунок інших; мала своїми наслідками часті апаратні зміни, брак кадрових, добре обізнаних службовців, прихід на відповідальні посади людей незацікавлених, майже сторонніх.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена исследованию проблемы финансирования и самообеспечения одной из крупнейших крестьянских организаций Украины 1920-х годов – Комитетов незаможных селян. Охарактеризованы источники прибыли и статьи расходов. Отмечена роль материального фактора в деятельности аппаратных работников КНС, их взаимоотношений с органами власти.

SUMMARY

The article is dedicated to the investigation of the problem of financing and self-sufficiency of one of the most largest peasant organizations in Ukraine in 1920 – The Committees of the poorest peasants (KNS). The author characterizes profit sources and budget items and defines the role of material factor in KNS official, their mutual relations with the authorities.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Березовчук М.Д. Комнезами України в боротьбі за соціалізм. – К.: Політвидав України, 1965. – 123 с.; Усков Ф. КНС України в період воєнного комунізму і переходу до НЕПу. – К.:Держполітвидав України, 1950. – 104 с. Гребеннікова О.В. Комітети незаможних селян Донецької губернії в 1920-1925 рр. // Південна Україна ХХ ст. Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України. – Запоріжжя: вид. ЗДУ, 1998. – № 1(4). – С.184-189.
2. Державний архів Донецької області (далі – ДАДО). – Ф.Р-816, оп.1, спр. 1, арк. 2-7; Ф.Р-1245, оп.1, спр.1-а, арк. 7-9.
3. Там само. – Ф.Р-1245, оп.1, спр. 63, арк.85-89; спр.110, арк.92.

4. Там само. – спр.1-а, арк. 7-9; спр. 16, арк.98, 120; спр. 52, арк.17; Ф.Р-1280, оп.1, спр.3, арк.89; Ф.Р-1259, оп.1, спр.14, арк.18; спр.20, арк.1-2; спр.21, арк.7; спр.24, арк.22; спр.26, арк.112,147; спр.28, арк.89; спр.30, арк.11; Ф.Р-816, оп.1, спр.1, арк.10; спр.3, арк.1-5; Ф.Р-712, оп.1, спр.1, арк.5.
5. Там само. – Ф.Р-1245, оп.1, спр.2, арк.20; спр.10, арк.96; Ф.Р-57, оп.1, спр.44, арк.2.
6. Там само. – Ф.Р-1245, оп.1, спр.10, арк.303; спр.53, арк.128; спр.54, арк.122; спр.60, арк.40-41; спр.84, арк.80-88; спр.111-г, арк. 41-41; Ф.Р-57, оп.1, спр.16, арк.42; спр.22, арк.12; Ф.Р-1259, оп.1, спр.21, арк.10-а.
7. Там само. – Ф.Р-57, оп.1, спр.1, арк.17-20; спр.22, арк.12; Ф.Р-1259, оп.1, спр.25, арк.17-20; спр.26, арк.131.
8. Там само. – Ф.Р-1245, оп.1, спр.1-а, арк.7-9; Ф.Р-1259, оп.1, спр.20, арк.1; Ф.Р-816, оп.1, спр.1, арк.2-7; Калініченко В.В. Селянське господарство України в доколгоспний період (1921-1929 рр.). – Х.: Основа, 1991. – С.18, 38, 40; Землепользование и землеобеспеченность в Донбассе // Всероссийская кочегарка. –1923 . – 21 августа.
9. ДАДО. – Ф.Р-1245, оп.1, спр.6, арк.76; спр.10, арк.59-69; Ф.Р-1259, оп.1, спр.25, арк.17-20; спр.26, арк.121; Ф.Р-816, оп.1, спр.3, арк.1-5; Ф.Р-57, оп.1, спр.22, арк.30.
10. Там само. – Ф.Р-57, оп.1, спр.77, арк. 30-31; спр.93, арк.119-123; спр.150, арк.49; Ф.Р-1245, оп.1, спр.81, арк.50-62.
11. Там само. – Ф.Р-1245, оп.1, спр.12-б, арк.217; спр.53, арк.6, 8; спр.58, арк.104-105; спр.64, арк.62-70; спр.80-а, арк.198-199; Ф.Р-57, оп.1, спр.18, арк.33.
12. Там само. – Ф.Р-57, оп.1, спр.107, арк.79-91; Ф.Р-1245, оп.1, спр.44, арк.112; спр.52, арк.28; спр.55; арк.52; спр.59, арк.21-23; спр.67, арк.62-70; спр.77, арк.7; спр. 80, арк.22; спр.81, арк.50-62; спр.90, арк.11; спр.93, арк.119-123; спр.111-а, арк.182-183.
13. Там само. – Ф.Р-1245, оп.1, спр.53, арк.6-8; спр.81, арк.21; Ф.Р-57, оп.1, спр.93, арк.119-123.
14. Там само. – Ф.Р-816, оп.1, спр.1, арк.2-7; спр.8, арк. 40, 47; Ф.Р-1259, оп.1, спр.1, арк.23; Ф.Р-1245, оп.1, спр.6, арк.5; спр.10, арк.224; Гребеннікова О.В. – Вказ. праця.
15. ДАДО. – Ф.Р-57, оп.1, спр.6, арк.20; спр.16, арк.176; спр.22, арк.48; Ф.Р-1245, оп.1, спр.1-а, арк.15; спр.7, арк.53; спр.10, арк.49, 59-69; спр.12-в, арк.16-20; спр.34, арк.44.
16. Там само. – Ф.Р-1245, оп.1, спр.2, арк.359; спр.10, арк.156-157; спр.12-а, арк.132; спр.34, арк.15, 44; спр.43, арк.81-82; спр.110, арк.24; Ф.Р-57, оп.1, спр.22, арк.30; спр.32, арк. 6, 64-66, 141-146.
17. Там само. – Ф.Р-57, рп.1, спр.46-а, арк. 41-43; спр.76, арк.86; спр.93, арк.119-123; спр.113, арк.3; спр.145, арк.24; Ф.Р-1245, оп.1, спр.44, арк.37; спр.53, арк.258; спр.55, арк. 52; спр.60, арк.39; спр.81, арк.50-62; спр.108, арк.12.
18. Там само. – Ф.Р-1245, оп.1, спр. 20, арк.6; спр.26, арк.49-51; спр.59, арк.59; спр.62, арк.35; Ф.Р-1259, оп.1, спр.2, арк. 14, 76; спр.6, арк.42; спр.24, арк.221; Ф.Р-1528, оп.1, спр.2, арк.1; Ф.Р-57, оп.1, спр.32, арк.6-22, 62; спр.36, арк.15-16.
19. Там само. – Ф.Р-57, оп.1, спр.22, арк.2-3; спр.32, арк.6-22; Ф.Р-1245, оп.1, спр.12-в, арк.1-3; спр.56, арк.11-23; спр.90, арк.15.
20. Там само. – Ф.Р-1245, оп 1, спр.10, арк.154; спр.56, арк. 11-23; спр.58, арк.104-105; спр.62, арк.67; спр.67, арк.62-65, 69-70; спр.90, арк.15; спр.99, арк.17-21; Ф.Р-57, оп.1, спр.32, арк.62; спр.92, арк.43-51.
21. Там само. – Ф.Р-57, оп.1, спр.22, арк.2-3, 8; спр.36, арк.15-16; Ф.Р-1245, оп.1, спр.3, арк.191; спр.34, арк.44; спр.80-а, арк.19; Ф.Р-1259, оп.1, спр.24, арк.18; Ф.Р-538, оп.1, спр.1, арк.201.
22. Там само. – Ф.Р-712, оп.1, спр.1, арк.10; Ф.Р-816, оп.1, спр.8, арк.42-42, 50; Ф.Р-1259, оп.1, спр.2, арк.10-а; спр.26, арк.167; Ф.Р-1245, оп.1, спр.17, арк.72; спр.22, арк.69; спр.45, арк.6; спр. 53, арк.56; спр.60, арк.39, 54; спр.62, арк.47; спр.88, арк.57; спр.108, 12.

Надійшла до редакції 21.09.2000 р.

ББК 63.3 (4 УКР) 713

СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВІ ТРУДНОЩІ УКРАЇНСЬКОГО ДОКОЛГОСПНОГО СЕЛА: ЗМІНИ, ТРУДНОЩІ, ПРОБЛЕМИ

І.В.Рибак, П.П.Панченко

Сільські поселення є складовою частиною непростой системи природного та штучно створеного людиною середовища. За переписом 1926 року на селі проживало 23648194 особи. За чисельністю жителів села розподілялись таким чином: 35458 сільських населених пунктів мали до 250 жителів, 6147 – від 251 до 500, 2837 – 501-750, 1827 – 751-1000, 935 – 1000-1500, 1986 сіл нараховували більше 1500 душ [1]. Таким чином, невеликі за чисельністю жителів села становили переважну більшість сільських населених пунктів України. Соціально-побутова інфраструктура села (житло, охорона здоров'я, торгівля, громадське харчування, заклади побуту, освіти, культури) забезпечували умови реалізації основних функцій етносу, функціонування його повсякденного життя.

Для доколгоспного села характерна досить низька якість житлово-побутових умов [2] – згідно даних динамічного сільськогосподарського перепису 1927 року 52,14 селянських хат у республіці були дерев'яними. При цьому на Поліссі таких хат було 97,7%, на Правобережжі – 62,1, на Лівобережжі – 67,6%, у Степу – 13,3%. З глини (включаючи в цю рубрику хати з лампачу та мазанки) було збудовано 33% селянських жител в Україні, а саме: у Степу – 44%, на Правобережжі – 30,3%, на Лівобережжі – 21,6%, на Поліссі – 0,3%. Цегляні будинки, включаючи в це число і муровані з каменю, склали 7,3% селянських осель в Україні. Найбільше їх було у Степу – 29%, на Правобережжі – 7,4%, на Лівобережжі – 0,1%, і зовсім відсутні на Поліссі [3].

Під соломою в 1927 році нараховувалося 72,2% жител в Україні, разом з оселями під очеретом – 80%. Зокрема на Правобережжі – 83,1 %, у Степу – 62,3%. Криті бляхою селянські оселі становили 6,2%, черепицею – 8,0%, шифером – 4,0%, дранкою (гонтою) – 1,0% [4].

До того ж у цей період не вдалося переломити традиційну тенденцію залишкового принципу фінансування, спорудження та облаштування житла. Кошти селянством у цей період використовувались, насамперед, на придбання худоби, реманенту, спорудження господарських будівель. В.В.Калиниченку вдалось встановити закономірність: із збільшенням посіву у господарстві паралельно зростала питома вага господарських споруд у порівнянні з житловими. Так, у групі з посівом до 2 десятин на двір господарсько-промислові будівлі становили 28%, вартості всіх споруд, у посівній групі 2,1-4 десятин – 38,1%, у господарстві, що мали посіву від 4,1 до 6 десятин, – 41,1%, у групі з посівом до 9 десятин – 44,5% і у господарствах з посівом понад 15 десятин на двір – 46,4% [5] – тобто чим більший посів у господарстві, тим більш вагомими були витрати на господарське будівництво порівняно із житловим, що свідчило про розширене виробництво у цих господарствах. Внаслідок поліпшенню цього житлово-побутових умов мешканці сіл надавали другорядного значення. У спостереженнях сучасників констатувалося, що «селяни живуть у малих вогких приміщеннях. Самі помешкання не влаштовані як слід – холодно, вогко, невігдно, і це не лише тому, що немає будівельних матеріалів, з яких можна було б збудувати як слід помешкання, а й тому, що ми будуємо некультурно. Селянство, будуючи свої хати, при цьому не зважає навіть на найпростіші будівельні і санітарні правила і до того ж неправильно використовує приміщення. Тут і пічки, з яких фактично тепло вилітає в комин, тут і те, що приміщення не вентильється, що в цьому приміщенні і живуть, і білизну сушать. Тут і дітей купають, і тут часто-густо разом з родиною тримають вівці та телята» [6].

Мало змінився зовнішній вигляд українських сіл, їх благоустрій. За даними вибіркового санітарно-демографічного обстеження сіл Шепетівського округу в 1928 р. лише 43,2% селянських дворів мали сади та квіти біля хати, 5,2% – огорожу з хвірткою, майже у половини обстежених осель не було спеціально влаштованих місць для збору нечистот, 7,2% – відхідників [7]. Практично у тодішніх селах було відсутнє вуличне освітлення, пішохідні тротуари, інші елементи благоустрою. Спроби провести «тижневики», «місячники» благоустрою сіл, приурочені до першотравневих свят, річниць встановлення Радянської влади фактично не давали жодних позитивних результатів. Спостереження сучасників подають досить похмурий та непривабливий вигляд тодішніх українських сіл. Так, в кореспонденції з села Замисловичі Олевського району Коростенського округу говорилось: «Хати в селі без димарів і тільки близько по вікнах можна розрізнити, що це хата, а не хлів. В хатах темно, брудно. Димарі виходять на горіще, а далі для виходу дим шукає різних щілин. Ранком, коли починають топоти, приїжджій людині здається, що село ось-ось запалає» [8].

Низьким залишався рівень електрифікації та радіофікації українських сіл. Зокрема, для побутового електроспоживання за підрахунком Ю.О.Стесельбойма використано у 1926/27 роках 5,81, у 1927/28 рр. – 6,25, у 1928/29 рр. – 11 тис. кВт-годин. Такі дані свідчать, що на шляху електрифікації соціально-побутової сфери села зроблено перші кроки, досягнуто незначних результатів. Обстеження сіл України у 1924 році та Шепетівського округу у 1928 році у певній мірі підтверджують цей висновок [9].

НАЗВА РЕГІОНУ	ВИДИ ШТУЧНОГО ОСВІТЛЕННЯ			
	каганцем	гасова лампа без скла	гасова лампа із склом	електричне освітлення
Шепетівщина у 1927/28 рр.	21,5	15,1	65,4	
Волинська губернія 1923/24 рр.	44,0	27,0	29,0	
Україна у 1923/24 рр.	54,3	15,5	29,8	–

Наведені дані свідчать про деяке поліпшення штучного освітлення селянських хат (зменшення освітлення за допомогою каганця, збільшення через газову лампу), проте в ході вибіркового обстеження не було виявлено жодної електрифікованої оселі.

Планова радіофікація сільської місцевості започаткувалася в 1926 році, коли було встановлено радіоприймачі в 120 селах України [10]. У 1928 році радіо слухали майже 17 тисяч сіл з 55 тисяч населених пунктів республіки. Звідси до повної радіофікації українського села було далеко. До того ж, через відсутність розподільчої мережі радіоточки навіть у радіофікованих селах встановлювалися у громадських місцях (школах, клубах, хатах-читальнях, сільрадах).

Повнокровне життя сільських населених пунктів у величезній мірі залежало від зв'язку із зовнішнім світом. Село, як відомо, залишалось у значній мірі патріархальним, замкнутим, відсталим у культурному відношенні через традиційне бездоріжжя, нерозвинутий стан поштового, телефонного та телеграфного зв'язку. Газета «Вісті» зазначала, що переважна більшість доріг, які сполучають села з райцентром, ґрунтові і перебувають у поганому стані. Капітального ремонту потребувало 65% шляхових споруд, 75% мостів та 90% шосейного полотна [11]. Особливо складною для села залишалася проблема шляхів з твердим покриттям. У 1928 році з 200 тисяч кілометрів гужових доріг лише 4467, або 2%, мали тверде покриття [12]. «Під час весняного або осіннього бездоріжжя, – писала газета «Радянське село», рух на гужових ґрунтових дорогах практич-

но зовсім припиняється на два-три місяці. Це спричиняє значні побутові труднощі для сільського населення [13].

Впродовж 20-х років відбувалось реорганізація поштового зв'язку на селі. В результаті у 1928 році регулярним поштовим зв'язком вдалося охопити 98% сільрад та 62% сільських населених пункти [14]. Проте на одного сільського листоношу в 1928 році припадало по 2-3 сільради. Пошта в районні центри доставлялась 4, а в сільради – 2 рази на тиждень [15]. Все це значно збільшувало тривалість надходження поштової кореспонденції до сільського адресата. Регулярному поштовому зв'язку в сільській місцевості заважало і те, що далеко не у всіх селах були поштові скриньки, продавались конверти, марки тощо. Наприклад, з 24011 сільських населених пункти Лівобережної України в 1928 році поштові скриньки були лише у 6000 сіл, а поштові марки реалізовувались в 3703 селах [16]. Все це призводило до численних побутових труднощів для сільських жителів з доставкою та відправкою поштової кореспонденції.

Важливу роль у розвитку зв'язку сіл із зовнішнім світом належить телефонізації. У 1928 році з 10915 сільрад України телефонний зв'язок з райцентром мали лише 1893 сільські ради, тобто 17,3% [17].

Отже, у доколгоспний період вдалося досягти незначних результатів у електрифікації, радіофікації, телефонізації українських сіл.

Важливе місце в соціально-побутовій інфраструктурі українського села посідали заклади охорони здоров'я. У розглядуваний період не вдалося досягти корінного перелому в забезпеченні сільського населення закладами охорони здоров'я. За розрахунком М.Ю. Диніна при потребі у 1925 році 1200 лікарень (1 лікарня на 20 тис. сільського населення) фактично не вистачало 579 лікарень, 24 тисячі лікарняних ліжок (1 ліжок на 1000 сільського населення) бракувало 14655 ліжок-місць [18]. Внаслідок такого становища багато сіл України опинилося без медичних закладів. «Село Безруківка Харківської округи, – писала про одне таке село газета «Вісті», – має 1500 душ населення. Крім того, до Безруківської сільради входять 17 хуторів, а лікарні немає. Селянство перебуває у скрутному становищі» [19].

Відсутність медичної допомоги при пологах надзвичайно ускладнювала становище сільської жінки, часто призводило до трагічних наслідків. Це видно зі скарги селян Стрижівки Вінницького округу, яка надійшла до редакції газети «Радянське село»: «У нас немає в селі лікаря, аптеки, а хворих багато і доводиться їх возити в лікарню за вісім верст, відвезли – то не приймають, тому що не нашого району. Недавно був випадок: жінка-селянка народжувала дитину. Замість акушерки покликали бабку-повитуху. Та взялася брудними руками і заразила нещасну жінку. Через три дні після пологів повіз чоловік жінку в лікарню, але було пізно. Вона того ж дня померла» [20].

Лікарі, які практикували на селі, також відзначали, що «випадки акушерської допомоги майже завжди відбуваються через бабку-повитуху, яка приймає пологи без дотримання найнеобхідніших заходів гігієни. Цими бабками робляться аборти і даються поради щодо попередження вагітності» [21].

Наведені дані свідчать про те, що в організації медичної допомоги на селі було чимало невирішених проблем, які погіршували соціально-побутові умови життя селян.

З переходом до нової економічної політики значно активізувалась робота з налагодження торгівельної мережі на селі. Проте, згортання непу з середини 1926 року згубно позначилось на цьому процесі.

	СЕЛО З КІЛЬКІСТЮ НАСЕЛЕННЯ								
	ДО 250 душ	251-500 душ	501-750 душ	751-1000 душ	1001-1250 душ	1251- 1500 душ	1501- 2000 душ	2001- 2500 душ	більше 2500 душ
К-сть сіл	35468	6147	2837	1822	1406	1205	1414	835	1868
РОКИ	КІЛЬКІСТЬ ТОРГІВЕЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ								
1925-1926	831	1508	1557	1382	1225	933	1373	869	1956
1926-1927	788	1420	1544	1368	1225	1027	1305	888	1912
1927-1928	726	1316	1450	1338	1204	996	1291	884	1893

У 1928 році одна крамниця або магазин припадали на 5 сіл. Особливо слабо розвинутою була торгівельна мережа в грубі дрібних та середніх сіл до 1000 жителів. Тут один заклад торгівлі припадав на 9-10 сіл [22].

У зародковому стані знаходилося побутове обслуговування на селі. У 1926 році лише у 2% сіл України були майстерні з пошиття одягу, а у 5% – з ремонту та пошиття взуття [23]. Через їх відсутність, за даними соціологічних обстежень 1927 року, понад 90% селян займалися побутовим самообслуговуванням: ткали полотно, шили з нього одяг, самотужки ремонтували взуття.

Практично нерозвиненою на селі була мережа лазень, перукарень тощо. Обстеження сіл Харківського округу в 1926 році показали, що через відсутність лазень на селі 58,7% селян купається лише один раз на місяць, 33,2% – менше одного разу на місяць, а 8,1% – не більше одного разу на рік [24].

Наведені факти дозволяють зробити висновок, що заклади торгівлі, побуту були найгірше розвинуті в системі соціально-побутової інфраструктури села.

Освітні заклади на селі були представлені, як правило, початковою школою. У 1927 році на 52240 сіл припадало 17709 шкіл [25]. Існуюча шкільна мережа була не в змозі прийняти всіх бажаючих вчитися. За даними НК РСІ в 1925/26 навчальному році сільські школи відмовили в прийомі до 38% дітей з шкільного віку [26].

Поступово на селі складалася мережа дитячих дошкільних закладів. Це підтверджують дані про ріст дитячих ясель на селі [27].

РОКИ	Кількість ясель	Кількість місць
1921	128	4300
1923-1926	852	31416
1926-1927	1123	34250
1927-1928	1434	43404
1928-1929	2023	65205

Якщо врахувати, що у 1928 році в 5224 селах нараховувалось 5,2 млн. дітей дошкільного віку, то одні ясла припадали в середньому на 25-26 населених пункти, або 2471,7 дітей [28].

Важливу роль в соціальній сфері села відігравали культурно-освітні заклади: селянські будинки, хати-читальні. У 1928 році на селі діяло 9825 таких заклади. Кожен з них в середньому обслуговував 6 сіл з населенням 2340 осіб [29]. Найбільш типовим закладом культури на селі була хата-читальня. У 1928 році в селах республіки їх нара-

ховувалось 7114 [30]. Вкрай примітивною була їх матеріальна база. Сучасники так оцінювали її стан: «Майже 50% цих закладів не мають окремих приміщень, містяться в брудних помешканнях, які не можливо так прикрасити, щоб вони могли приваблювати селян, притягувати їх до себе, бути осередком, де селянство з великим бажанням використовувало б свій вільний час, одержувало і духовне задоволення і розвагу, і ті поради, необхідні для його господарчої роботи» [31].

Серйозним недоліком закладів культури на селі було згортання їх роботи в зимовий період у зв'язку з відсутністю палива. Це викликало численні скарги сільської молоді в різноманітні селянські газети. «Мороз поселився минулої зими в нашому сільському клубі, – писав сількор з села Великий Змієв Рінкинського району Чернігівського округу, – і не пускав туди нікого, а якщо і пустить, то довго не засидишся. Клуб не опалюється, вікна вибиті» [32]. «В нашій хаті-читальні в цю зиму не було дров», – повідомляв сількор з села Ковалиха Черкаського округу, – через вибиті вікна вітер заносив сніг. Всю зиму хата-читальня не діяла» [33].

У таких умовах «вечорниці та карти – єдина розвага, – писав сількор з села Кучерівці Єлисаветградського округу, – яку має наша молодь довгими зимовими вечорами» [34]. Майбутній український письменник Михайло Стельмах так описав проблеми сільського дозвілля: «Найбільше вільного часу має наша сільська молодь взимку. Тому то й не дивно, що взимку, шукаючи якоїсь забавки, вона починає більше хуліганити й бешкетувати, більше пити горілки й взагалі робити те, чого вона ніколи б не робила, аби мала якесь цікаве й корисне діло або розвагу. Зимою вона знічев'я починає грати в карти, вигадувати різні анекдоти, брутальні жарти, негарні забавки» [35].

Отже, через нерозвинутість на селі мережі шкіл, ясел, клубів, хат-читалень, низької якості їх роботи сільська дітвора мала досить обмежені можливості здобути освіту, отримати належний догляд в дошкільних закладах, а молодь змістовно проводити дозвілля.

З аналізу соціально-побутової інфраструктури українського села у 20-ті роки видно, що багато її складових продовжувало перебувати в занедбаному, нерозвиненому стані. Все це створювало величезні соціально-побутові труднощі для жителів українського села і надзвичайно ускладнювало умови їх життя.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется социально-бытовая сфера украинского доколхозного села (жилье, сельские населенные пункты как общественно-культурные центры, их благоустройство, связь (обслуживающие личные потребности населения), здравоохранение, торговля, бытовое обслуживание, общественное питание, а также учреждения образования, культуры).

SUMMARY

The social and everyday infrastructure of Ukrainian villages of Soviet period is shown in this article, that is: living conditions, settlement (as cultural and everyday centers of country-side), transport, communication which served the personal needs of people, health protection, commercial and everyday service, public feeding, organization of leisure and rest in the villages).

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Україна. Статистичний щорічник на 1928 рік. Харків, 1919. – С.21.
2. Див. Марзеев А.Н. Жилище и санитарный быт сельского населения Украины. – Харьков, 1927; Куліковський М.С. Характеристика селянського житлового будівництва на Шепетівщині, Шепетівка, 1929.

3. Вологодцев І. Селянське будівництво. За даними сільськогосподарського динамічного перепису 1927 р. // Вісник статистики України. Харків – 1929. – №1, С.141.
4. Калініченко В.В. Селянське господарство України в період непу. Історико-економічне дослідження. Харків, 1997. – С.195.
5. Полоцький О. Культурне будівництво на селі. Харків, 1929. – С.52.
6. Куліковський М.С. Вказ. праця, с.15. Вісті. – 1926. – 24 лютого.
7. Вісті.- 1926, 24 лютого.
8. Куліковський М.С. Вказ. праця, С.16.
9. РеппоЛ.П. Народна освіта на Україні за десять років революції. – Харків, 1927. – С.128.
10. Радянське село. – 1928. – 14 жовтня. Вісті. – 1927. – 16 квітня.
11. Вісті. – 1927. – 16 квітня.
12. Збірник соціально-економічних відомостей про сільське господарство України. Харків, 1930, вип. IV, с.111.
13. Радянське село. – 1928. – 15 липня.
14. Вісті. – 1928. – 8 червня.
15. Там само.
16. Там само.
17. Соціалістична Україна. Статистичний щорічник. М., 1937, с.57.
18. Дынин М.Е. План построения сельской лечебной сети й постановки лечебного дела в течение ближайших 5-ти лет (1925-1930 гг.) // Профилактическая медицина. 1925. – №1. – С.103.
19. Вісті. – 1927. – 17 липня. Радянське село. – 1926. – 27 вересня.
20. Радянське село. – 1926. – 27 вересня.
21. Моргулис К.Н. Подпольная медицина // Профилактическая медицина. – 1927. №8-9. – С.90.
22. Збірник статистично-економічних відомостей про торгівлю України. Харків, 1931. – С.13.
23. Частная торговля, промышленность и личные промысловые занятия на Украине. По данным налогового управления НКФ УССР за 1926/27 гг. Харьков, 1928. – С.88.
24. Вісті. – 1926. – 30 січня.
25. Культурне будівництво УРСР. Статистичний збірник. К, 1940. – С.5.
26. История крестьянства СССР. В пяти томах. М., 1986. Т.1., С.402-403.
27. Україна: статистичний щорічник. 1928. Харків, 1929. – С.282.
28. Там само, с.292.
29. История культурно-просветительной работы в СССР. Харьков, 1970, ч.ІІ, с.106.
30. Там само, с.107.
31. Попоцький О. Вказ. праця, с.79. Радянське село. – 1926. – 26 вересня.
32. Радянське село. – 1926. – 26 вересня.
33. Там само. – 1927. – 2 жовтня.
34. Там само. – 1928. – 4 листопада.
35. Стельмах М. Болячки нашого побуту // За тверезість. – 1930. – №2. – С.13.

Надійшла до редакції 20.09.2000 р.

ББК ТЗ (4 УКР) 623-533

**СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ КАДРОВОГО АППАРАТА МИЛИЦИИ
НАКАНУНЕ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ (1936-1941 гг.)***П.В.Добров, А.Е.Шевченко*

В деятельности советского правительства по строительству и укреплению органов милиции значительное место занимали мероприятия по совершенствованию работы с кадрами. Проблема работы с личным составом была неразрывно связана с задачей дальнейшего укрепления законности и правопорядка на территории Украины, усиления борьбы с преступностью и улучшения деятельности органов милиции накануне войны. Поэтому, вопросы всемерного совершенствования форм и методов подбора, расстановки, обучения и воспитания личного состава милиции постоянно находились в центре внимания руководителей органов НКВД СССР, НКВД УССР и его политаппарата. Они осуществляли руководство по различным направлениям деятельности милиции: по линии усовершенствования работы с кадрами, расширения учебной базы, совершенствования системы служебной и боевой подготовки, активизации воспитательной работы с личным составом, поднятия уровня материально-бытового обеспечения сотрудников.

В предвоенные годы происходило совершенствование структуры кадрового аппарата органов НКВД в центре и на местах, повышалась их роль и ответственность за организацию работы с личным составом. Принимались меры, направленные на дальнейший рост профессионального мастерства сотрудников, на улучшение качественного состава работников всех служб и подразделений органов внутренних дел. Одно из таких мер явилось принятие Положения «О прохождении службы начальствующим составом милиции» [1], утвержденное СНК СССР 3 июля 1936 года. Оно установило специальные звания и знаки различия для сотрудников, четко определило права и обязанности начальствующего состава милиции. Другой мерой явилось объявленное приказом НКВД СССР 01 3 мая 1939 года Положение об отделе Кадров [2] союзного Наркомата внутренних дел.

Серьезное внимание уделялось развитию материально-технической базы учебных заведений НКВД, поднятию уровня обучения сотрудников в школах и училищах. Сама жизнь требовала решительного улучшения подготовки работников милиции и других служб НКВД, воспитания всесторонне развитых, политически подготовленных, высококвалифицированных специалистов, способных со знанием тонкостей милицейского дела пресечь преступления и нарушения общественного порядка, умело изобличать правонарушителей. К концу 30-х годов Республиканский Наркомат внутренних дел принял меры к расширению сети специальных милицейских учебных заведений и улучшению процесса обучения сотрудников. В решении этой задачи существенная роль отводилась специальным учебным заведениям. Так, например, юристов высшей квалификации готовил единственный в Украине Харьковский юридический институт [3]. Сотрудников для органов внутренних дел выпускали Киевская, Харьковская, Одесская, Измаильская и Полтавская школы милиции.

В начале 1938 года состоялся очередной набор слушателей в Центральную школу усовершенствования руководящего и начальствующего состава милиции в Москве, а в августе 1938 года такая же школа была создана в Киеве [4].

На основании приказа НКВД СССР №442 от 17 июня 1940 года перемещение специалистов, имеющих высшее образование, производилось с ведома Главного Управления НКВД, а перевод и увольнение с согласованием отдела кадров НКВД СССР [5].

В целях повышения профессионального мастерства руководящего и начальствующего

ющего состава, их боеспособности в начале 1941 года НКВД СССР утвердил Положение о командирской учебе в органах милиции страны [2]. Командирская учеба велась по тщательно разработанным планам и программам, составленным на каждый год. Помимо изучения милицеских функций учебный план предусматривал занятия по линии противовоздушной обороны, по огневой и физической подготовке. В задачу командирской учебы входило: повышение идейно политического уровня, служебной квалификации начальствующего состава, пополнение знаний по вопросам организации охраны общественно порядка и борьбы с преступностью, обеспечение общественно порядка и общественной безопасности в условиях воздушного нападения противника. Положение сыграло важную роль и в организации подготовки сотрудников милиции низовых подразделений, оно способствовало повышению боеспособности, строевой и боевой выучке личного состава.

Приказом НКВД СССР от 16 марта 1939 года было введено в действие Положение о межкраевых школах НКВД [2]. Перед этими учебными заведениями ставилась задача: расширить подготовку оперативных работников для периферийных органов НКВД. В течение года обучения в межкраевых школах курсанты получали довольно глубокие знания основ служебной деятельности органов внутренних дел и в частности органов милиции. В результате принятых мер подразделения милиции постоянно пополнялись квалифицированными кадрами, повышался общетеоретический уровень и совершенствовались практические навыки оперативно-служебной работы не только руководящего и начальствующего состава, но и рядовых милиционеров. Более энергично шло обучение также и специалистов узких профилей милицеской службы. Активное внедрение в деятельность органов НКВД научно-технических средств и методов борьбы с преступностью потребовало улучшения подготовки экспертов-криминалистов. В связи с расширением в практической работе милиции сферы служебно-розыскных собак июне 1940 года НКВД СССР утверждает Положение о школах служебного собаководства [2]. По всей стране была создана сеть специальных школ для подготовки проводников служебно-розыскных собак. Учебный процесс в них приближался к практическим нуждам более эффективного использования служебных собак в раскрытии преступлений, в розыске и задержании правонарушителей. Одновременно с интенсивным развитием сети школ и училищ НКВД, совершенствованием в них учебного процесса, принимались меры, направленные на улучшение системы текущей боевой и служебной подготовки личного состава милиции. В целях упорядочения наименования должностей в действующей номенклатуре органов, частей и школ милиции в середине 1939 года существовавшие должности (инспектор, старший инспектор и др.), были переименованы на должности: участковый уполномоченный, оперативный уполномоченный уголовного розыска, старший оперативный уполномоченный ОБХСС и т.п.

С установлением 15 ноября 1939 года советской власти в Западной Украине и согласно приказа НКВД СССР от 6 ноября 1939 года «Об организации территориальной и железнодорожной милиции Западной Украины и укомплектовании ее кадрами» [6] начальнику Главного Управления рабоче-крестьянской милиции НКВД СССР майору Зуеву было приказано в декадный срок отобрать и откомандировать в распоряжение начальника Управления рабоче-крестьянской милиции НКВД СССР начальствующего состава:

а) по территориальной милиции – 400 человек за счет выпуска школ:

Ленинградской – 60; Саратовской – 40; Смоленской – 50; Рязанской – 30;

Горьковской – 35; Новочеркасской – 35; Воронежской – 40 и областных управлений милиции – 110 во Львов, Тернополь (до 1944 года Тарнополь), Станислав и Луцк.

б) по железнодорожной милиции – 80, на Львовскую железную дорогу -50; Ковельскую « 30 человек [7].

На укомплектование вновь организованных органов НКВД было направлено 726 человек, ранее присланных в Западную Украину. Некомплект оперативного состава был покрыт за счет сотрудников НКВД республик, УНКВД краев и областей в количестве 100 человек; особых органов НКВД Киевского военного округа – 250 человек, оперативно-чекистских школ НКВД – 150 человек и пограничных округов НКВД – 100 человек [7].

В соответствии с указанным выше нормативным актом НКВД СССР, школы милиции создавались в ряде новообразованных областей Украинской ССР. Так, в конце 1939 года в городах Львове и Станиславе (Ивано-Франковск) начали работу школы милиции Управлений рабоче-крестьянской милиции НКВД по подготовке среднего начальствующего состава с продолжительностью учебы 3 месяца [8]. Кроме того, приказом НКВД УССР от 26 апреля 1940 года, в целях усовершенствования знаний начальствующего, рядового состава и внештатных инспекторов боевой и физической подготовки рабоче-крестьянской милиции, в Харьков для проведения полевого лагерного сбора были направлены от Управления рабоче-крестьянской милиции Западных областей УССР 30 оперативных уполномоченных и 110 работников рядового и младшего начальствующего состава милиции [7].

Благодаря деятельности отдела кадров НКВД, качественный состав сотрудников милиции в конце 30-х годов постоянно укреплялся. В значительной мере этому способствовал тот факт, что по путевкам партийных и комсомольских организаций ее ряды постоянно пополнялись новыми представителями коллективов трудящихся. В милицию направлялись командиры и политработники Красной армии, а также демобилизованные воины. Кроме того, органы милиции пополнялись молодыми по возрасту кадрами. Основным контингентом начальствующего состава милиции на 1-е января 1940 года были лица в возрасте от 27 до 34 лет, а рядового и младшего начальствующего состава – от 23 до 26 лет [2].

Таким образом, в результате проделанной работы органами НКВД УССР подразделения милиции пополнялись квалифицированными кадрами, повышался общетеоретический уровень и совершенствовались практические навыки оперативно-служебной работы не только руководящего и начальствующего состава, но и рядовых милиционеров.

РЕЗЮМЕ

В статті показується процес вдосконалення кадрового апарату міліції в 1936-1941 рр. Автори, спираючись на дані наказів НКВС, демонструють зміни, які діялися в структурі правоохоронних органів. Підсумки цієї діяльності показані в прямому зв'язку з становищем, яке склалося в західних областях України.

SUMMARY

In this article we may observe the process of improvement of the regular militia staff during the region 1936-1941. The authors use the orders of NCIA as the source for present article and demonstrate all changes which have taken the place in the structure of organs of law protection. The results of this activity have shown in the right correspondence with the fully formed conditions in the West regions of Ukraine.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Собрание Законов и Распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства СССР. -М.: Изд-во Управление делами СНК СССР, 1936. – №36. – Ст. 316 с.

2. История Советской милиции: В 2т. / Под. ред. Н.А.Щелокова. – М ; изд-во Академия МВД СССР, 1977. – Т.2 : Советская милиция в период социализма (1936-1977 гг.) – 30-32, 38с.
3. Центральный государственный архив высших органов власти Украины. ф.2, ол- 7, ед.хр. 337.
4. Из истории милиции советской Украины. – К.: изд-во МООП УССР, 1965. – С.122.
5. Информационное бюро УМВД Украины в Донецкой области, ф.3.оп.379, д.11.
6. Информационное бюро УМВД Украины, ф.45, оп.1, д.51.
7. Билас И.Г. Органы советской милиции западных областей Украинской ССР в 1939-1945 гг. – Львов ; изд-во ХОЗО УВД Львовского облисполкома, 1987. – с.б 1-67
8. Информационное бюро УМВД Украины, ф.45, оп.1, д.1.

Надійшла до редакції 01.09.2000 р.

ББК ТЗ(4УКР55)624-281

ОБОРОННО-МАСОВА РОБОТА СЕРЕД ШАХТАРІВ ДОНБАСУ НА ПОЧАТКУ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939 – 1940 рр.)

Л.І.Суюсанов

Друга половина тридцятих років характеризувалася дуже складним вибухонебезпечним міжнародним становищем. Гітлерівська Німеччина все стрімкіше нарощувала потужність своєї армії. Загальна її чисельність становила три мільйони сімсот тисяч осіб. Активно велось технічне переоснащення. Переклад господарства Німеччини на військові рейки, величезний розмах будівництва збройних сил, вимагали колосальних коштів. У 1939 році вони збільшилися в порівнянні з 1934 роком майже в десять разів (з 1,9 млрд. до 18,4 млрд. марок) [1].

Радянський уряд, передбачаючи неминучість військового зіткнення з фашистською Німеччиною, здійснював ряд важливих заходів політичного, економічного, військового і дипломатичного характеру для захисту держави.

Збройні сили країни удосконалювалися, їх чисельність зросла з 1433 тис. 1937 р. до 2 млн. осіб в 1939 р. Позачергова IV сесія Верховної Ради СРСР у вересні 1939 року ухвалила «Закон про загальний військовий обов'язок». Згідно з новим законом в армію призивалися особи, яким виповнилось 19 років, а для осіб, що закінчили середню школу, – 18 років. Були збільшені строки дійсної служби: для молодших командирів та усього рядового складу Сухопутних військ і ВПС – з 2-х до 3-х років, а також рядового і молодшого командирського складу прикордонних військ – до 4-х років, на кораблях і частинах флоту — до 5-ти років [2].

Поряд із зміцненням військово-економічного потенціалу країни, створенням матеріально-технічної бази армії, було гостро поставлене питання щодо загального військового навчання населення, патріотичного виховання і оборонно-спортивної роботи. Для засвоєння військової справи, навчання військових спеціальностей громадян і цілих трудових колективів використовувалася широка мережа добровільних громад Осоавіахім, фізкультури і спорту, Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця. Питання оборонно-масової роботи, діяльності добровільних громад знаходилися в центрі уваги партійних, комсомольських і профспілкових організацій. Зміцнювалася матеріально-технічна база Осоавіахіма, розширювалася діяльність оборонно-масових організацій. Якщо в січні 1939 року в рядах Осоавіахіма було біля 9,1 млн. осіб, то в квітні 1941 ро-

ку – вже майже 13,7 млн. осіб. У товариствах Червоного Хреста і Червоного Півмісяця загальна чисельність членів з 5,7 млн. осіб на початок 1939 року зросла до понад 7 млн. осіб на середину 1941 року. До початку війни в аероклубах, парашутно-планерних клубах було підготовлено близько 400 тис. льотчиків запасу, пілотів планеристів, парашутистів і авіамеханіків.

За два з половиною передвоєнних роки більше 24 млн. громадян країни здали норми на значок «Готовий до ПХО» [3].

Бойові дії на далекосхідних рубежах і Карельському перешийку вимагали ще більшого розгортання військово-спортивної роботи. Враховуючи досвід бойових дій, в діяльності масових оборонних організацій з військового навчання населення відбулися деякі зміни, навчання почали вести за новими навчальними програмами, на місці гуртків були створені навчальні підрозділи (групи, команди, загони), заняття перемістилися в поле і на стрільбище.

У «Законі про загальний військовий обов'язок» нарівні з іншими проблемами був виділений спеціальний розділ «Про підготовку молоді до служби в збройних силах СРСР». У статті 17 «Закону...» вказувалося, що до призову на дійсну військову службу з юнаками допризовного і призовного віку всюди без відриву від виробництва і навчання проводиться початкова військова підготовка. З молоддю, що навчалася, початкова військова підготовка, включаючи і підготовку з цивільної оборони, проводилася в загальноосвітніх школах (починаючи з 9 класу), в середніх навчальних закладах і в навчальних закладах системи професійно-технічної освіти штатними військовими керівниками. Юнаки які не навчаються в денних (очних) навчальних закладах, початкову військову підготовку, проходять у навчальних пунктах, що створюються на підприємствах, в установах, організаціях і колгоспах. Керівники підприємств, установ, організацій, колгоспів і навчальних закладів несуть відповідальність за те, щоб всі юнаки допризовного і призовного віку проходили підготовку до дійсної військової служби. Початкова військова підготовка і підготовка фахівців для Збройних Сил СРСР здійснюються під керівництвом Міністерства оборони СРСР і ЦК ДТСААФ. Таким чином, вся країна, в тому числі й Україна, готувалася до жорстокої збройної боротьби.

Липневий (1939 р.) Пленум ЦК КП (б)У окремим питанням розглянув стан оборонно-масової роботи в республіці і зобов'язав партійні організації нарівні із забезпеченням кількісного зростання організацій Осоавіахіма, фізкультури і спорту, товариство Червоного Хреста якісно поліпшити зміст їх діяльності, домагатися, щоб вони виховували у своїх членів почуття патріотизму, безстрашність, твердість і рішучість в досягненні мети, забезпечували фізичне загартування і витривалість [4]. Згідно з рішенням XVIII з'їзду ВКП(б) при обкомах, міськкомах і райкомах партії республіки були створені військові відділи, які керували структурами своїх областей, що займалися передвійськовою підготовкою населення, міст, районів, сільрад і т.ін.

У Донбасі, як і по всій країні, посилювалося військово-патріотичне виховання трудових колективів, військове навчання гірників без відриву від виробництва максимально наближалось до бойових умов. Мережа військово-прикладних гуртків повсюди розширювалася. У Ворошиловградській області з липня 1938 р. по лютий 1940 р. число гуртків Осоавіахіма збільшилося на 1047, а кількість членів – на 98017 і становило 150 тис. осіб. У складі організацій товариства Червоного Хреста перебувало понад 80 тис. осіб. На території області було зареєстровано 40 тис. фізкультурників. Десятки тисяч шахтарів носили на грудях значки «Готовий до праці та оборони», «Готовий до повітряної та хімічної оборони», «Готовий до санітарної оборони» і інші. Все це допомагало партійним та радянським органам області готувати поповнення Червоної Армії. Серед призовників Рубежанського району, писала в 1939 р. «Ворошиловградская прав-

да», було 44 відсотки стахановців та ударників. Всі призовники здали норми на значок «ГПО», вивчали правила «ПХО» [5]. Серед призовників 1920-1921 років народження на вересень 1940 р. в Сталінській області понад 40 відсотків призовників здали норми на значки «ГПО», 52 відсотки на значки «ПХО», 49 відсотків на «ГСО» «Готовий до санітарної оборони». Тут же в гуртках Осоавіахіма займалися 231539 робітників, з них в аероклубах області навчалася на льотчиків 2193 особи і парашутистів — 2150 осіб, в 61 школі медсестер запасу, набули медичні професії 2065 дівчат [6]. До початку 1940 р. оборонними гуртками в області підготовлено: 704 кулеметники кулемета Дегтярева, 333 кулеметники станкового кулемета, 408 гранатометників, 236 осіб захоплювалися рукопашним боєм. Особливо активно брало участь в оборонних заходах добровільне спортивне товариство «Стахановець». Тут виділялися шахтарі Куйбишевського району м.Сталіне. Вони відзначились в підготовці снайперів, в комплектуванні аероклубу, в організації шкіл медичних сестер запасу РСЧА. Тут, як і в інших гірничих районах, створювалися Будинки оборони. У Будинку оборони шахти № 2-7 «Лідиівка», № 4 «Лівенка», № 8 «Чулківка» (Будьонівського району) були розгорнені експозиції наочних посібників з вивчення гвинтівки і кулемета, підібрана відповідна література. Тут кожної п'ятиденки проводилися політзаняття, регулярно проходила військова підготовка робітників і службовців вугільних підприємств [7].

Усі наведені вище дані про підсумки оборонно-масової роботи взяті з офіційних звітів і виступів на конференціях, пленумах, резолюцій мітингів. Однак, реально доведені плани вищих оборонних структур щодо підготовки призовників і трудящих області не завжди виконувалися.

У листі секретаря Сталінського обкому КП(б)У Гайового, під грифом «абсолютно секретно», секретарям міських і районних партійних комітетів від 16 лютого 1939 року, розкриваються серйозні недоліки в підготовці населення і промислових об'єктів до протиповітряної оборони. 60% виділених коштів у Сталінській області виявилися невикористаними, а пункти оборонного значення непобудованими. Гірше усього з комплектуванням відділу ППО справи у вугільній промисловості. Бойова підготовка керівного складу спецкоманд фактично зірвана:

- середній начальницький склад на 75% абсолютно не готувався;
- інженерно-технічний склад на 88% абсолютно не готувався;
- молодшого начальницького складу готувалося тільки 27%;
- рядового складу готувалося тільки 25%;
- підготовкою усього робочого колективу було охоплено тільки 20% [10].

Через 5 місяців, на нараді секретарів міськкомів, голів виконкомів, військкомів, голів Осоавіахіма, командирів аероклубів, про стан оборонно-масової роботи в Сталінській області 11 липня 1939 року Голова обласної Ради т. Андрусов, піддав різкій критиці діяльність очолюваної ним організації. Він підкреслив, що в 1939 році робота перебувала в напівзруйнованому стані. Кадри, що працюють в системі Осоавіахіма, виявилися сильно враженими організаційною розбещеністю і оковамилюванням. Фінансове становище товариства перебувало в запущеному стані, в питаннях постачання панував хаос.

Аероклуби виявилися недостатньо забезпеченими справними літаками, зривалося планове надходження і завезення авіапального. Через недбалість льотно-технічного складу в першому півріччі 1939 року було скоєно 16 льотних пригод.

Відзначаючи халатне ставлення керівників міських рад і шахт до проблем організації і навчання трудящих військовій справі, оратор наводить факти, коли на шахті ім. Калініна в Горлівському районі зруйнували стрілецький тир і з цього матеріалу побудували м'ясну крамницю, а в Артемівську на місці прекрасного тиру був побудований літній ресторан [11].

Таке положення викликало різку за своїм тоном постанову Президії Центральної Ради Осоавіахіма УРСР від 26 травня 1940 р. «Про стан оборонно-масової роботи по ПХО по Сталінській області». Цією постановою Президія Центральної Ради Осоавіахіма України визнала її вкрай незадовільною. Висновки перевіряючих мотивувалися такими показниками станом на 1 квартал 1940 року:

№ з/п	Найменування виду підготовки	План-завдання підготовки фахівців з протиповітряної і хімічної оборони.	Реальне виконання плану	Відсоток виконання
1	Здача норм ПХО	380.000 ос.	34223 ос.	9
2	Груп самозахисту	181	3	1,5
3	Постів ПХО	14	1	0,8
4	Начальницького складу груп самозахисту	1562	172	11

Основною причиною такого катастрофічного положення в навчанні громадян області навичок протиповітряного і хімічного захисту Президія ЦР Осоавіахіма УРСР пояснює та вказує на відсутність практичного керівництва і контролю за первинними організаціями Осоавіахіма заводів, шахт, установ, колгоспів, навчальних закладів і шкіл з боку обласної, міських і районних рад Осоавіахіма, керівників трудових колективів. Керівництво первинними організаціями в області здійснювалося самоплинно [12].

У вересні 1940 року на обласній комсомольській конференції зазначалося, що, хоч фізкультурні організації Сталінської області завоювали перше місце в Союзі і отримали перехідні прапори Всесоюзного та Українського комітетів у справах фізкультури і спорту, однак державне завдання з підготовки значківців ГПО не виконало. Фізкультурні організації при витрачання значних коштів охопили навчанням та підготовкою незначне число громадян.

Ця робота будувалася тільки на платному, надзвичайно роздуту апараті. Активу майже не було. Безцільно витрачалися державні кошти. Так, в 1940 році було проведено лижний перехід на 20 км., де брало участь близько 600 осіб. Учасників супроводжували дві машини з продуктами, дві карети швидкої допомоги і три легкові автомобілі, оркестр [13].

Аналіз виявлених архівних документів показує, що причини невиконання планів всезагального військового навчання і оборонно-спортивної роботи населення Донбасу полягали в такому:

- плани, які спускалися зверху підприємствам та трудовим колективам за навчанням військових спеціальностей і навичок самозахисту робітників і службовців не підтримувались станом навчально-матеріальної бази, були нереальними, явно нездійсненними. Гроші для цих цілей відпускалися за залишковим принципом, і, як правило, лягали тягарем на промислові підприємства, установи і т.д. У багатьох організаціях Осоавіахіма бракувало: приміщень, зв'язку, полігонів, тирів, стрілецької зброї, мотоциклів, велосипедів, протигазів, аероклубам – літаків, якісних аеродромів, наочних посібників, спеціальної літератури і т.ін.;

- відчувалась гостра необхідність кваліфікованих військових фахівців, що працюють в структурах Осоавіахіма;

- командно-адміністративна система в справі військового навчання громадян головну увагу зосереджувала на «зобов'язаності». Основна маса працівників осоавіахімовських структур працювала на громадських засадах, що в них особливого ентузіазму не викликало,

тим більше заняття проводилися у неробочий час, коли шахтарю, що йде на роботу або що виїхав з шахти після зміни, втомленого від важкої і виснажливої праці, природно, не тягнуло на додаткове витрачання часу, призначеного для його відпочинку.

Через ці та інші причини шахтарями, як і іншими жителями Донбасу, хоч і багато було зроблено, все ж не вдалося повністю і якісно підготуватися до майбутньої війни, що стояла вже на порозі. Склалася парадоксальна ситуація. З одного боку вся проведена робота з соціально-економічного і оборонного блоків зіграла позитивну роль в ході майбутньої Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. З іншого – промахи, допущені Радянським урядом і особисто Й.В. Сталіним посилили і збільшили втрати людських і економічних ресурсів в ході війни.

Особливістю розвитку промислового потенціалу України на початку третьої п'ятирічки стало посилення інтенсивності вугільного виробництва, викликане підготовкою країни до нападу агресора, і зміцненням обороноздатності країни. Шахтарі України зміцнювали оборону не тільки в забоях шахт, але і поповнювали лави Червоної Армії, засвоювали військові професії, набували армійські навички в численних організаціях Осоавіахіма, товариствах Червоного Хреста і Червоного Напівмісяця, комітетах фізкультури і спорту. Незважаючи на відзначені упущення трудове загартування гірників, їх психологічний настрій, відношення до військової служби виховували у них патріотизм, почуття самопожертви в ім'я незалежності країни, а вироблені роками традиційна шахтарська дружба, постійна небезпека і екстремальні ситуації виховували в них особливий характер, що відзначався стійкістю та мужністю, котрі потім в повній мірі проявилися в грізні роки Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр. Німецьке командування вимушене буде видавати наказ, який категорично вимагав: «моряків і шахтарів в полон не брати, а негайно знищувати!» [14].

РЕЗЮМЕ

Во второй половине тридцатых годов советское правительство, предусматривая неизбежность военного столкновения с фашистской Германией, осуществляло ряд важных мероприятий политического, экономического, военного и дипломатического характера для защиты государства.

Для обучению военным специальностям граждан и целых трудовых коллективов использовалась широкая сеть добровольных обществ Осоавиахим, физкультуры и спорта, Красного Креста и Красного Полумесяца.

Автор данного исследования, на примере Донбасса, анализируя архивные документы, показывает, что в этой подготовке было много недостатков, которые сыграли свою роль в неудачном начале боевых действий.

SUMMARY

Providing for inevitability of conflict with fascist Germany in the late 1930 the Soviet Government carried out a number of important actions for defence of the state.

To train citizens and the whole working collectives in the military service a lot of voluntary societies started to work.

The author of this research reveals many shortcomings analysing archives documents and taking as an example Donbass.

СПИСОК ЛІТРАТУРИ

1. Великая Отечественная война 1941-1945гг. – М.: Политическая литература – 1970. – С.17
2. Г.К. Жуков «Воспоминания и размышления» М.: Агентство печати Новости, 1969. – С.200

3. Рабочий класс СССР накануне и в годы Великой Отечественной войны 1938-1945 гг. – М.: Наука – 1984. – Т.3, С.156-157
4. История рабочих Донбасса – К.: Наукова Думка– 1981. – Т.2, С.31
5. Очерки истории Ворошиловградской областной партийной организации – К.: Политиздат Украины – 1979. – С.271; Ворошиловградская правда – 1939 – 29 ноября.
6. ГАДО фп.424 оп.1 д.127 л 38-40
7. ГАДО фп.424 оп.1 д.99 л62-66; д.161 л159
8. ГАДО Ф.п. 326 оп.1 д.1530 л.5
9. ГАДО Ф.п.326 оп.1. д.1529 л.3, 16-17, 21
10. ГАДО Ф.п.326 оп.1 д.1713 л.38-39
11. ГАДО Ф.п. 424 оп.1 д.127 л.35
12. В. Андриянов – Повесть о шахтерских полках – Донецк «Донбас» – 1975. – С.153

Надійшла до редакції 20.04.2000 р.

ББК Щ103(4УКР55)63

ЖЕНЩИНА И СЕМЬЯ В СМЕХОВОЙ КУЛЬТУРЕ УКРАИНЫ (60-е – первая половина 80-х годов)

Е.В.Стяжкина

Смеховая культура – неотъемлемая и очень важная составная часть любой культурной системы. Можно предположить, что в любом обществе, рассматриваемом с культурно-исторической точки зрения, наличествует обусловленная социопсихологическими факторами потребность в существовании принципиально неортодоксальных и оппозиционных по отношению к действительности жанров и форм художественного творчества, которые были бы основаны на принципах пародии или осмеяния той системы, в которой они существуют. Исторические исследования европейских сообществ позволяют констатировать, что смеховая культура на протяжении многих веков была неотъемлемой частью народной жизни[1]. Смеховая культура – это почти всегда правдивая культура, потому что она обращена к эмоциональным реакциям личности, прогнозировать или регулировать которые посредством любого давления невозможно.

В тоталитарных обществах, каковым была Украина до 1991 года, смеховая культура существовала как вне официального культурно-информационного пространства, так и внутри него. При этом даже контролируемая властью смеховая культура, как правило, позволяла себе «вольности» в других жанровых системах недопустимые (что следует из природы смешного). Можно также констатировать определенное «перетекание» подпольного, «андеграундного» юмора в одобряемый и позволенный официозом набор «смеховых» форм. Осмысление женского в смеховой культуре позволит более точно определить реальную позицию, реальное место женщины в обычной, повседневной жизни общества. Анализ тех источников, которые предоставляет смеховая культура, не дадут ответа на вопросы: «сколько», «где», «в какой отрасли хозяйства?». Но они значительно точнее и полнее ответят на вопрос: «какая?». Смеховая культура более четко фиксирует «среднестатистические» роли женщины в обществе, реальное отношение к ней мужчины, ее отличие от других женщин мира, смеховая культура демонстрирует также проблемные для официальной культуры вопросы сексуальности, равноправия, общественной реализованности. Таким образом, смеховая культура позволяет зафиксировать частную жизнь женщины в семье. Это должно позволить существенно дополнить социокультурный портрет женщин Украины и акцентировать внимание на том

факте, что «женское существование» в культурной среде было гораздо более значимым и широким, чем его отражение в официальных источниках и документах.

Для того, чтобы картина жизни женщины в смеховой культуре была наиболее полной, необходимо проанализировать те источники, которые, во-первых, имели наиболее массовое хождение, хотя и не фиксировались письменно по крайней мере до 1991; во-вторых, те, которые обрабатывали первую группу и доводили изложенные в ней мысли до полулегального, но разрешенного властями продукта; в-третьих, необходимо рассмотреть и тот вариант смеховой культуры, который сознательно продуцировался властью. Таким образом, к анализу в этой работе привлечены анекдоты и материалы, опубликованные в этот период в украинском юмористическом журнале «Перець».

Необходимо также отметить, что вышеперечисленные группы в значительной степени являлись продуктом бытования городской культуры, а культуру сельского населения затрагивали лишь опосредованно. Однако область бытования городской культуры охватывала достаточно большое количество населения. С 1951 по 1983 год городское население возросло с 13,4 до 32,3 миллионов человек и, согласно переписи 1970 года, составило 56% общей численности населения [2]. При этом украинцы составляли в городах около двух третей населения [3]. Исследователи украинской культуры отмечают также, что уже в пятидесятые годы культура села «зазнає дедалі масивного і ширшого впливу міста», а тот факт, что в 1983 году на Украине было 15 миллионов телевизоров – практически в каждой семье, – позволяет предположить, что смеховая культура Украины была если не одинаковой для города и села, то, во всяком случае, имела тенденцию к унификации. Однако для того, чтобы в некоторой мере восполнить пробел, связанный с сельской культурой, и учесть существование крестьянской смеховой культуры, к исследованию был привлечен сборник «Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка» [4], который позволяет не только фиксировать традиционный крестьянский смеховой фольклор, но и сравнивать с ним бытующие в городских анекдотах сюжеты.

Следует отметить, что специфика привлеченных к анализу источников заключается в их «мужском взгляде» на мир в целом и на существование женщины в нем. Этот факт не очевиден и требует дополнительного пояснения. Когда речь идет об анализе «официальных средств массовой информации», то следует учитывать вектор патриархального влияния отца-государства на все, что в этом государстве делается. Таким образом, юмористический журнал будет транслировать «мужскую логику» в освоении действительности. В то же время нельзя не заметить, что тоталитаризм не соорудил никаких новых мировоззренческих конструкций, а весьма логично «вписался» в патриархальные установки и стереотипы, свойственные славянским народам. Из этого и следует, что народная, «трикстерская» по своей природе, культура также транслирует мужской взгляд на мир. Таким образом, женщина в смеховой культуре, как следует из логики источника, – это не объект самоиронии, а объект вторичной иронии или осмеяния. Однако живучесть и распространенность анекдотов и «співовмовок», «народних усмішок» свидетельствует о том, что мужской взгляд на образ женщины был довольно верно обозначен и точно зафиксирован.

Сложность работы с источниками обусловлена также тем фактом, что судить о бытовании анекдотов в Украине с середины 30-х до конца 80-х годов очень сложно, так как в это время анекдоты нигде не публиковались, не изучались, не собирались. Поэтому трудно определить с большой степенью вероятности год появления того или иного сюжета. Хотя с точностью до пяти-десяти лет это сделать можно, пользуясь опосредованными признаками, знаковыми понятиями, т.е. «эпохальными решениями», но-мерами съездов, уровнем описываемой зарплаты. В этом смысле привлечение материалов журнала «Перець» позволяет более четко соблюдать хронологическую последова-

тельность повествования, повышает степень вероятности временных совпадений. Кроме того, журнал «Перець» добавляет к вербальному портрету женщины его визуальные характеристики, зафиксированные в карикатурах.

Смеховая культура Украины традиционно фиксирует практически тот же набор женских образов, который собран в качестве фольклорного материала в СУСе. Чаще всего женщина появляется в анекдоте (карикатуре, смешном рассказе), исполняя ролевую функцию, связанную с семьей, – жены, дочери, матери, тещи. Специфическим для украинского восприятия женщины является обязательный образ кумы.

И тот факт, что в субкультурном поле смеха и иронии женщина, как правило, появляется в качестве носительницы семейных функций, как нельзя более полно отражает «патриархальность и традиционность» массового сознания. Из логики представленных источников можно сделать следующий вывод. Если андеграундная культура анекдота фактически лишь фиксирует, именуя факт гендерного неравенства (иногда и высмеивает его), то официальная смеховая культура «учит» этому неравенству и вводит его в ранг нормы. Чаще всего женщина появляется в поле смешного в роли жены (тещи). И в этом качестве она, как правило, не есть говорящий субъект, напротив, женщина – фон и декорация для логики шутки или психологии нестандартного поведения. В отличие от произведений «высокого искусства», парадного кино, «смеховая культура» фиксирует стандартный образ красоты, она описывает семейную женщину глазами мужчины. Этот очень интересный подход практически одинаков для официальной и неофициальной части смешного. Правда, анекдот, как правило, и фиксирует и транслирует «телесность» женщины, чего не делает официальная смеховая культура. «Нормальная» женщина-жена в массовом сознании – это полная, длинноволосая, обладающая ярко выраженными вторичными половыми признаками особа, она красива в том случае, если не увлекается косметикой и слишком не выпячивает свои физические данные. «Нормальная женщина» – это скромная, не выделяющаяся носительница материнского начала. Например: Встречаются англичанин, француз и русский. Англичанин говорит: «Моя жена худенькая, как тростинка». Француз: «Да, а моя жена не только худенькая, но и нежная. Русский: «Да вы что, мужики, небось, с граблями их в постели ищите?» [5]; журнал «Перець», рисунок И. Александровича: Девушка в очень коротком платье, рядом муж, который возмущенно говорит: «Ти серйозно віришила йти в гості у цьому купальнику» [6]; «Жінка похилого віку каже чоловікові: «Тепер, коли я так коротко підстригла волосся, правда, я уже не так схожа на стару?» – «Так, не схожа, бо подібна на старого», – відповідає чоловік» [7]. Таким образом, эстетическое наполнение визуального женского образа в смеховой культуре находится в поле традиционной маркировки «женского» – матери и девственницы. В системе символов, лежащих в области смешного, «хорошая» или «нормальная» женщина в семье есть простая оболочка мужских представлений о норме и благе.

Анекдоты о частной жизни стали значительной приметой времени середины с 60-х годов, с того периода, когда сама по себе «частная жизнь», а не коллективная стройка стали доминантой бытия. «Семейные женские образы» в смеховой культуре, как правило, коррелируют либо с переживаниями мужской ущербности, либо с переживаниями мужской гиперсостоятельности. Позицию по поводу фиксации «мужской ущербности» следует обозначить полнее. Исследовательница истории женщин Украины Ирина Жеребкина отмечает, что «мужские образы в системе украинского политического символизма обычно коррелируют с переживаниями мужской ущербности и страданий: казаки, страдающие в турецко-татарском плену, крепостной, а затем ссыльный Шевченко, гибнущие за украинскую независимость бойцы УПА и др.» [8]. Возможно, именно поэтому в смеховую культуру Украины на протяжении многих десятилетий просачивался иконографический образ женщины Берегини, смысл жизни которой в том, чтобы поддерживать мужчину-ребенка и отца-государство. В тех иронических рядах, где смешное

основывалось на переживаниях мужской ущербности, женщина, как правило, выступает в роли лакмусовой бумажки, которая эту ущербность определяет. Однако шутовская несостоятельность мужчины в смеховой культуре определяется не только многовековым политическим символизмом, но и реальным положением мужчины в советской стране и советской семье. Во второй половине XX века мужчина в СССР перестал быть экономическим фундаментом семьи, доходы мужчины стали полностью сравнимы с доходами женщины, кроме того, мужчина перестал быть и самостоятельной «самомыслящей» единицей, полностью растворившись в политической воле Тоталитарной власти. Эта власть и определила инфантилизм мужчины, четко отраженный в смеховой культуре. Например: журнал «Перець», рубрика «Народні усмішки»: У кравця. –Ви одружений? – запитав кравець замовника. –Одружений. –Тоді записую: «Зробити потайну кишеню в підкладці піджака»[9] или «Судебное слушание дела о разводе. Судья: «Почему разводитесь?» Муж: «Вот, скажите, товарищ судья, можно нормально жить на одну зарплату?» Судья: «Можно». Муж: «Вот и я говорю. А она мне: «Иди работай, иди работай»» [10].

Официальная и неофициальная смеховая культура, излагая свое видение частной жизни, довольно точно фиксировала беспомощность, лень, инфантильность «среднестатистического мужчины». Однако она же транслировала и четкие патриархальные установки, которые предполагали, что ведение домашнего хозяйства относится к числу исключительно женских жизненных задач. И вопросы «состоятельности» мужа смеховая культура решает именно через неучастие мужчины в быту. Это «неучастие» считается смешным, но нормальным, каноническим. Скажем, читателям журнала «Перець» должна была показаться ненормальной ситуация, описанная ниже: «Якось до приятеля завітали друзі./ А той сидить і пришиває гудзі./ – До піджака, – питаються, – чи до жилетки?/ – Та це я не собі, а жінці до жакетки»[11]. Вмешиваясь в область повседневности, смеховая культура фиксировала гендерное неравенство, время от времени стеснясь этого положения вещей. «Стесняюсь», но не считая этот факт ненормальным.

Официальная консервативная идеология советского общества не входила в противоречие с идеологией частной жизни, однако она, эта идеология, не совпадала с реальной жизнью украинских женщин в советский период, когда женщина фактически являлась основной производительной силой общества. В советский период в реальной жизни украинских женщин материнская и «домашняя функции» отнюдь не поглощали остальные ее функции как социального субъекта, тем не менее, идеология патриархального общества в оценке женского предназначения оставалась доминирующей и в культуре андеграунда.

И все же, выстраивая логику бинарной оппозиции «мужчина – женщина» в частной жизни, смеховая культура 60-х начала 80-х годов признает тот факт, что мужчина в семье и быту утратил (или утрачивал) свои исконные функции руководителя, патриарха, кормильца и так далее. Именно в ироническом ряду и фольклорном творчестве «партиец – герой- производитель – борец» уступает место «человеку с дивана». И рядом с этим человеком с дивана постоянно находится трудящаяся женщина. На этом диссонансе часто строятся юмористические коллизии, на диссонансе между социально приемлемыми и социально существующими ролями, ущербность мужчины часто проявляется и в качестве «алкоголизации мужского образа». С учетом того факт, что андеграундная и официальная культура в одинаковой степени фиксируют эту сторону частной жизни, можно признать, что пьянство (как способ бегства от собственной несостоятельности) становится одним из факторов мужской частной жизни, причем, фактором, который существенно осложнял жизнь трудящейся женщины. Часто смеховая культура фиксирует пьянство как одну из причин разводов. Вообще же пьянство и развод в 70-е годы становятся доминирующими ситуациями в иронических историях о по-

вседневной жизни, что в целом соответствует положению вещей (число разводов на Украине за 1955-1970 годы увеличилось почти в пять раз [12]). Вот как это фиксируется в культуре смешного: «Жена говорит мужу: – Выбирай, или я, или водка. Муж: – А сколько водки?» [13], или «Клята в мене жінка та безбожна./ «Ну, дихни, – як вип'ю пристає. / -Та тобі ще, друже, жити можна,/ Бо моя и дихать не дає!/>» [14]. Все эти ситуации и истории довольно типичны. Впрочем, ущербность, несостоятельность и инфантильность мужа проявляется в историях о супружеской измене. Здесь следует констатировать различие. В неофициальном поле анекдота супружеская измена, как правило, лишь фиксируется, осмеивается, но не осуждается. Эта позиция характерна и для сюжетов народных анекдотов [15]. В официальном «смешном» супружеская измена (как и развод) называется, но осуждается и табуируется, время от времени в официальном смешном даже канонически провозглашается «примерная» женская верность и после расставания супругов. Сравним анекдоты из вышеуказанных сборников и басню из журнала «Перець». Анекдоты: «Жена провожает мужа на курорт: «Дорогой, прошу тебя не трать деньги на то, что ты можешь иметь дома и даром» [16] и выдержки из басни Анатолия Косматенко «Залицяльники»: «До молодички розвідної, такої, ой молодой, що ой, – аж страшно і казати/ Лицялись два сусіди, два герої./ – Ой, не зносьть тобі волосся, – казати люди почали,/ – вони уж усе тобі знесли,/ А дома в них нічого не осталось!/> На це бізмужня відрубала:/-На все плюю!/>Хоч і розлучена, та мужа я люблю!/> Люблю й любитиму узавтра як сьогодні!/>» [17].

Подводя промежуточные итоги, можно сделать вывод о том, что это субкультурное поле, как и любая система норм, правил, отношений, установок, описывающих людской мир, в достаточной степени противоречива. Все, что возносится и обожествляется в одном субкультурном поле, в другом, анализируемом нами, втаптывается в грязь. При этом символика женского и мужского интериоризируется конкретными людьми и определяет способ переживания индивидуального воплощения в том или ином поле. Метафоры, с помощью которых моделируется женское начало, по мнению исследовательницы В.В.Нурковой, могут быть выделены в три измерения – «нравственность, виновность, ответственность». Мужской символ, не знающий зла и потому безнравственный, а, следовательно, и невинный (в смысле детской невинности-безответственности, которая избавляет от принятия ответственности за последствия своих поступков), дает своему носителю большую свободу действия. Обладателю этой триады качеств можно проявлять агрессивность, реформаторское поведение, разрушать стабильность системы, расширять себя во внешний мир, фактически ему можно все, что запрещено женщине [18]. Однако смеховая культура середины 60-х – середины 80-х, фиксируя культурные символы мужского начала (безнравственность, невинность, безответственность), тем не менее, отказывает «мужчине» в системе «мужчина-женщина-семья» в возможности свободы и реформаторского поведения. Смеховая культура акцентирует внимание именно на невинности – безответственности, которая перетекает не в способности реализовать творческий потенциал, а напротив – в инфантильное, «послушное» поведение».

Поверхностный взгляд на особенности женского и мужского символизма в смеховой культуре может привести к двум неверным позициям. Первая заключается в том, что «смеховая культура» якобы не маркирует мужское в качестве «лучшего» и «доминирующего». Напротив, из вышеприведенных примеров можно сделать прямо противоположный вывод. Однако это лишь иллюзия поверхностного взгляда. Смеховая культура есть поле патриархального сознания, а факт самовысмеивания и появления мужчины (а не женщины) в образе шута и есть свидетельство доминирования. Тот, кто смеется, – более свободен, а стало быть – задает тон и «маркирует» событийность собственными представлениями. Кроме того, ущербность семейного мужчины, высмеиваемая в массовом сознании, – это лишь обратная

сторона его гиперсостоятельности. Смеховая культура подчеркивает, что мужчина, в том числе и инфантильный, и пьяный и неработающий, – все же ценность, без которой жизнь женщины не может иметь реального смысла.

Второй, не вполне верный вывод, как правило, делают из политических (националистических) соображений. И можно предположить, что смеховая культура в том числе дает основания для такого вывода. Украинские сторонники концепции Берегини утверждают, что на Украине женщина никогда не была «вторичной» и «подчиненной», что, в отличие от российских женщин, она всегда находилась в привилегированном положении. В смеховой культуре по этому поводу зафиксирован следующий анекдот: «Украинка выходит замуж за узбека и тот ей говорит: «Если я приду домой, а тубетейка у меня будет набекрень – берегись, если я приду домой, а тубетейка у меня будет съезжать на лоб – берегись, а если она будет на затылке – тоже берегись». «Хорошо», – отвечает жена. – А если у меня будут руки в боках, то по фигу мне твоя тубетейка» (записано автором в 1982 году). Однако следует отметить, что такой анекдот – единственный из всего комплекса источников, с которыми работал автор. Кроме того, он высмеивает не столько «неподчиненное место украинской женщины», сколько идею межнациональных браков, уровень столкновения «исламской» и «православной» ментальности.

В целом же теория «Берегини», во-первых, отрицает общее «имперское» и «советское» прошлое, и, во-вторых, акцентирует внимание на надуманных позициях. Из зафиксированного в смеховой культуре положения «женщины-жены» следует как раз обратный вывод. При этом, это культурное поле опосредованно фиксирует факт дискриминации женщины не только в семье, но и в обществе, которое эту семью содержит, охраняет и канонизирует.

Отвечая на вопрос «какая она – семейная женщина», представленная в субкультурном поле смешного можно сделать несколько выводов. Так, в массовом сознании, преломленном через смеховую культуру, «семейная жизнь» – это атрибутка женского счастья и реальный смысл жизни женщины. А потому вне зависимости от моральных качеств партнера, женщины Украины должны принимать патриархальные установки общества и довольствоваться теми нормами, которые оно, общество, предъявляло к женщинам. Кроме того, смеховая культура 60-х – 80-х годов точно и четко фиксировала изменения социального и семейного статуса женщины, транслируя практику увеличения количества разводов, возможности супружеских измен и рост экономической самостоятельности женщин. Фиксируя гендерное неравенство в семье, смеховая культура опосредованно называет его виновника – тоталитарную власть, построенную не безусловном подчинении всех патриархальной логике отца-государства.

РЕЗЮМЕ

В статті зроблено спробу розширити обрії наукового осмислення історії жінок в Україні за новітніх часів. На основі нетрадиційних джерел та шляхом порівняльного аналізу їх із історичними документами і матеріалами зроблено спробу змодельовати образ українських жінок та прослідити за змінами, які сталися у відтворенні цього образу в «гуморній культурі» внаслідок соціальних змін в суспільстві в 60-80-ті роки.

SUMMARY

This article is devoted to problem that connected with a creation of a model of women image in Ukrainian culture. The historical investigation of «humorous culture 60-80» that include «women image» was carried out. The changes in family lives of Ukrainian women that connected with social reasons were analyzed also.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Пельтцер А.П. Происхождение анекдота в русской народной словесности // Сб. Харьковского историко-филологического общества. Т.11. — Харьков, 1899; М.М.Бахтин, А.Я. Гуревич и др.
2. Попович М. Нарис історії культури України. — К.: «АртЕк», 1999. — С.683.
3. Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине — К., 1975. — С.80.
4. Сравнительный указатель сюжетов: Восточнославянская сказка/ Сост.: Л.Г.Бараг и др. — Л., АН СССР, 1979. Далее: СУС. («Сравнительный указатель сюжетов», помимо сказочных вариантов фольклора, предоставляет также 1200 сюжетов, объединенных в рубрику «Анекдоты», в которой, свою очередь. фигурируют такие разделы, как «О супругах», «О глупых женах и хозяйках», «О злых ленивых, хитрых женах и мужьях», «О женщинах (о девушках)», «О невестах»).
5. Раскин И. Энциклопедия хулиганствующего ортодокса. — М., Изд-во «Стоок», 1996. — С.193.
6. Александрович І. Малюнок. // Перець. 1970, № 8. С.7.
7. Сідик Я. Не схожа. Народні усмішки. (м.Луцьк) // Перець, 1978, № 24. — С.13.
8. Жеребкина И. Женское политическое бессознательное: проблема гендера и женское движение на Украине. Харьков, Ф-Пресс, 1996. — С.348.
9. Перець // 1970, № 12. — С.13.
10. Раскин И. Указ соч. — С.193.
11. Воскрекасенко С. У кравця // Перець, 1970, № 9. — С.13.
12. Подсчитано автором по: Центральний державний архів органів державної влади та управління України (ЦДАВОУ). Ф. Р-582, оп. 11, арк.67-68, спр.1813, арк.50-55.
13. Раскин И. Указ соч. — С.87.
14. Бондар В.»Пожалівся» (с. Прибужани). Народні усмішки// «Перець», 1970, № 1, С.10.
15. См.: СУС. Рубрика «Анекдоты».
16. Раскин И. Указ соч. — С.192.
17. Косматенко А.Залицяльники // Перець, 1967, № 4. С.9.
18. Нуркова В.В. Трехмерная модель символики женского начала: нравственность — виновность — ответственность. По материалам круглого стола «Женский вопрос накануне XXI века. 27-28 апреля 1998, МГУ им. М. Ломоносова. В рамках ежегодных Ломоносовских чтений// [http:// www.owl.ru/win/research/msu1998.html](http://www.owl.ru/win/research/msu1998.html)

Надійшла до редакції 15.06.2000

ББК: С5*666*422.12

ФОРМИРОВАНИЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ЭЛИТ И ЛИДЕРОВ В УСЛОВИЯХ ПАРЛАМЕНТАРИЗМА И МНОГОПАРТИЙНОСТИ

А.Д.Пахарев

Политическое банкротство горбачевской «перестройки» привело к распаду Советского Союза. С 1991 года начинается новое летоисчисление новых независимых государств, бывших союзных республик, которые по-разному проходят путь утверждения собственной государственности. Разумеется, процесс образования и становления новой политической системы требует не только гигантских экономических, моральных, информационно-пропагандистских, просветительных и законотворческих усилий и затрат, но и значительного временного периода. Здесь многое зависит от ряда факторов, среди которых можно

лишь обозначить некоторые: историческое прошлое каждого народа, уровень политической культуры различных социальных слоев населения, особенности национальной психологии и менталитета, интеллектуальный потенциал, влияние внешнеполитической среды и степень восприимчивости к чужеземному опыту и др.

Россия и Украина многое успели совершать за годы независимости в формировании своих политических систем. В обеих странах приняты новые Конституции. Обе страны достаточно продвинулись в деле развития парламентаризма. В политической жизни обоих государств прочно утвердилась многопартийность как очевидное свидетельство плюрализма и демократизма, хотя говорить о становлении партийно-политических систем еще слишком рано. Во внутривнутриполитических преобразованиях обеих стран много общих черт, подходов да и результатов. Хотя каждая из них имеет и сугубо свои особенности, индивидуальные и присущие только данной стране результаты и последствия.

На Украине, как и в России, политические партии фактически стали появляться в последний год горбачевского правления, да и то они чаще именовались платформами внутри КПСС либо движениями в поддержку перестройки (Народный Рух Украины). Распад страны дал толчок к формированию политической самостоятельности этих образований. Таким образом, можно сделать вывод, что костяком большинства новых политических партий явились вчерашние члены КПСС, многие из которых входили в партийно-государственную номенклатуру и высшие эшелоны власти. Другую часть новых политических партий составили оппозиционно настроенные представители интеллигенции, среди которых было немало рядовых коммунистов, а также диссиденты, многие из которых прошли испытания политического заключения. В Украине был еще третий путь формирования политических партий: возвращение из заграницы антисоветских, в основном радикально-националистических организаций, ставший основой соответствующих политических партий. Однако следует подчеркнуть, что эти политические партии не смогли завоевать общегосударственного авторитета, сохранив за собой статус влиятельных сил лишь в некоторых западных областях.

За годы независимости в республике неуклонно возрастало число политических партий, которые ныне приближается к сотне. Заметной тенденцией последнего периода является возникновение новых партий в результате расколов. Причины расколов и дробления партий чаще всего коренятся не в каких-либо социально-идеологических потребностях, а в амбициозности лидеров, в психологической несовместимости группировок партийных элит. Наиболее звучными были расколы в Социалистической партии, в Республиканской партии и Народном Рухе Украины. Как правило, партийные расколы завершаются идейно-политической конференцией, беспощадной идеологической войной вчерашних соратников и единомышленников. Результат один – обоюдная утрата политического авторитета и влияния в обществе.

Возможно, причины подобных явлений исходят из самого первоначального этапа образования той или иной партии. Замечено, что пик возникновения новых партий приходится на предвыборные парламентские и президентские кампании. А это означает, что партии создаются не на прочной социально-политической и экономической программной основе, а являются некими конгломератами временных попутчиков для достижения сиюминутных политических результатов. В таком случае раскол неминуем, хотя вовсе не обязательно должен быть обостренно конфронтационным.

Несмотря на всю противоречивость, сложность, а порой и нелогичность процесса формирования многопартийности, именно в недрах политических партий и движений складываются современные политические элиты, из которых все очевиднее рекрутируется чиновничество, управленческий аппарат всех уровней как в центре, так и на местах. Не приводили к политическому успеху попытки образования предвыборных пар-

тийних коалицій малих і середніх партій центристської і правої орієнтації. На виборах в Верховний Совет України 1998 року по багатомандатному загальнодержавному округу 8 із 9 партійних блоків потерпіли поразку. Лише союз двох лівих партій – Соціалістическої і Селянської – подолав 4-х відсотковий бар'єр і провів парламент по списку 29 своїх сторонників. Але це приклад не характерний, бо обидві ці партії з перших років незалежності сформувалися як достатньо великі і впливові в українському суспільстві.

На сьогодні з усього багатопартійного калейдоскопа української політичної сцени десятки партій можна зарахувати до списку впливових сил загальнонаціонального масштабу. На лівому фланзі стабільно міцні позиції займає Компартія України, значно втратили свої позиції Соціалістическа і Селянська партія України, хоча мають ще достатній політичний вага. Політичною загадкою для багатьох залишається партія прогресивних соціалістів (лідери Н.М.Витренко і В.Р.Марченко), однак передвиборний 4-х відсотковий бар'єр партія подолає, має свою невеличку фракцію в парламенті.

Зростають позиції партій центру. Вперше центристи завоювали значне кількість депутатських мандатів в Верховному Советі республіки, а Партія зелених, Народно-демократическа партія, «Громада» і Соціал-демократическа (об'єднанна) партія подолали 4-х відсотковий бар'єр і провели в парламент по багатомандатному округу 66 своїх сторонників.

Втрачають свої позиції в суспільстві партії правої орієнтації, головним ідейно-політичним постулатом яких є національна (точніше – націонал-радикальна) концепція державного устрою. Перший, мітинговий період незалежності давав помітне перевагу партіям і рухам радикально-націоналістическої спрямованості. Однак поступово це переважання почало згасати і за 8 років помітно зменшилося, за винятком деяких західних регіонів і Києва. До виборів 1998 року лише Народний Рух України зміцнив свої позиції, але в основному за рахунок втрати впливу інших партій правого толку. Розкол Руху після парламентських виборів ще більше ослабив правий фланг українського багатопартійного спектра.

Таким чином, можна зробити висновок, що сучасна українська багатопартійність стала реальним політичним фактором суспільного життя. Відбувається еволюція в політичній орієнтації партій, які посилюють свій вплив на багато сторін внутріполітичного життя, на різні елементи політичної системи суспільства. В найбільшій мірі цей процес проявляється в періоди парламентських виборів, а також в діяльності самого Верховного Совету.

Розвиток українського парламентаризму в значній мірі пов'язаний з формуванням багатопартійності. Кожен парламентський вибор підвищує значимість ведучих, найбільш впливових політичних партій в парламентській діяльності, чому, безумовно, сприяє удосконалення виборчого законодавства, яке пропонує формування парламентських фракцій, і в багатьох функціонування всієї внутріпарламентської структури по партійному принципу.

Ось деякі порівняльні дані по результатам виборів в Верховний Совет України 1994 і 1998 років.

Вибори 1994 року проводилися суцільно по мажоритарній системі. Перед виборами 1998 року був прийнятий новий виборчий Закон, по якому половина народних депутатів обиралася по партійним спискам партій і партійних блоків, які подолали 4-х відсотковий бар'єр, а друга половина парламенту (225 депутатів) обиралася по одномандатним округам.

В 1994 году народными депутатами Украины с учетом доизбрания в ноябре-декабре стало 413 человек. Большинство вновь избранных депутатов – 226, т.е. около 55 процентов, были беспартийные. 187 депутатских мандатов принадлежало представителям 15 политических партий. Наибольшего успеха добились Компартия Украины (91 депутат), Народный Рух Украины (22 депутата), Селянская партия (21 депутат), Социалистическая партия (13 депутатов) и Украинская республиканская партия (9 депутатов). Остальные 10 партий провели в парламент от 5 до 1 депутата. По политической ориентации депутатские мандаты партийцев распределились следующим образом: представители левых партий – 126 депутатов (30,5% от общего числа парламентариев, или свыше 67% от числа депутатов-партийцев); представители правых партий – 46 депутатов (соответственно 11 и около 25 процентов); представители центристских партий – 15 депутатов (соответственно 4 и около 8 процентов). Незначительные довыборы народных депутатов в 1995 году фактически не меняли первоначального соотношения сил. Более существенные партийно-политические изменения происходили внутри самого парламента, когда заметная часть беспартийных депутатов стала вступать в ряды политических партий, по преимуществу центристской направленности. В парламенте 1994 года было сформировано 9 фракций, но лишь 4 из них были образованы по партийному принципу: коммунисты, социалисты, аграрники и Народный Рух.

Совершенно иная картина сложилась в украинском парламенте после выборов 1998 года. Новый избирательный Закон заметно изменил внутреннюю структуру Верховного Совета Украины в сторону партизации. Всего было избрано 449 народных депутатов, 225 из них по партийным спискам и 224 – на одномандатных округах. В первом случае все депутаты являлись представителями 9 политических партий. Правда, 23 народных избранника, прошедшие по партийным спискам, обозначили себя как беспартийные, хотя позднее некоторые партийные лидеры заявили, что их депутаты-списочники являются фактически членами партий. На 224 мажоритарных избирательных округах депутатские мандаты распределились следующим образом: беспартийные – 114 депутатов (свыше 25% от общего числа парламентариев), а 110 депутатов являлись представителями 22 политических партий. Таким образом, 335 народных депутатов Украины 1998 года избрания (около 75%) представляли 23 украинские партии (Партия зеленых не выиграла выборы ни на одном мажоритарном округе).

Политическая направленность нового парламента выглядит следующим образом: представители левых партий завоевали 173 мандата народных депутатов (около 40% парламентского корпуса), правые партии – 54 депутата (свыше 12%), политические партии центра – 108 депутатов (свыше 24%). Такая расстановка политических сил в парламенте свидетельствует о том, что ни одно из политических направлений не обладает даже минимальным числом голосов – 226 для решения проблем, а если учесть, что среди условных единомышленников существует довольно острые противоречия, то можно с полной определенностью сделать вывод: без разумных компромиссов и внутрипарламентских коалиций этому парламенту не обойтись.

Новое формирование парламентских фракций проходило в основном по партийному принципу. Было образовано 8 фракций политическими партиями, которые прошли по многомандатному общегосударственному округу. Вскоре социалисты и селяне разделились на самостоятельные фракции, а затем начался процесс партийных расколов, который автоматически привел к дроблению парламентских фракций.

Парламентаризм, его развитие на партийной основе позволили формировать новые политические элиты, выявлять и выдвигать политических лидеров общегосударственного масштаба. Известность многих партий и их руководителей стала возможной

благодаря участию в парламентских выборах, а парламентская трибуна стала для них наиболее эффективным каналом общения с различными слоями населения.

Сегодня много пишут и говорят о «партиях власти». Вряд ли это понятие можно принимать как нечто устоявшееся и утвердившееся в общественной жизни. Но фактом является и то, что многие чиновные лица из ближайшего окружения Президента, многие министры, главы администраций и даже Премьер-министр уже обрели партийность. Подавляющее большинство управленческого аппарата исполнительной власти республики – это вчерашние парламентарии либо лидеры и активисты политических партий. Многие и ныне успешно совмещают эти функции. Правда, не секрет, что постепенно меняется характер образования и деятельности политических элит и лидеров. На смену бюрократам и администраторам все чаще приходят юристы и экономисты, но путь их, как правило, пролегает через опыт парламентской борьбы и партийной деятельности.

Президентские выборы 1999 года в Украине подтвердили возрастающее влияние политических партий и парламента на важнейшие политические события внутри государства. Достаточно отметить, что из 15 претендентов на высшую государственную должность страны народными депутатами являются 11 человек, а Л.Кучма был народным депутатом до 1994 года. Все кандидаты в президенты имели партийность, а 12 из них являются лидерами партий или партийных блоков. Победа Леонида Кучмы на выборах во многом зависела от поддержки его кандидатуры значительной частью депутатского корпуса, а также политическими партиями центристской и правой направленности. Особо следует отметить активную деятельность в этом плане со стороны руководства Народно-демократической партии и Социал-демократической (объединенной) партии.

Процесс формирования политических элит и становление политических лидеров общенационального уровня требует огромных идеологических, организационных, юридических и экономических усилий, а также времени. Американцы считают, что они создавали свою политическую элиту на протяжении полутора веков. Говоря об этом явлении в политической жизни современной Украины, можно согласиться с мнением некоторых политологов, что ныне создана лишь формальная элита. Она обладает властью, имеет доступ к информации, осуществляет контроль во многих сферах общественной жизни. Но у этой формальной элиты и у ее лидеров нет четкой идеологии, отсутствует прочная политика, ей чуждо чувство самопожертвования.

РЕЗЮМЕ

В статті на прикладах парламентських та президентських виборів в сучасній Україні позначається непростий процес формування багатопартійності, на тлі якої складається політична еліта і лідерство.

SUMMARY

An uneasy process of forming of multy-party system on which politic leading is formed marks in the article on the examples of the parliament's elections and of the president's elections in contemporary Ukraine.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Політична система сучасної України. – К.: Парламентське вид-во, 1998.
2. Верховна Рада України: парадигми і парадокси. Вип.1. – К.: Українська перспектива, 1995.
3. Парламент України: вибори '98. – К: Парламентське видавництво, 1998.
4. Вибори – 98. – К., 1998.
5. Право вибору: Президент України – 1999. – К.: Смолоскип, 1999.

Надійшла до редакції 18.04.2000 р.

ББК 63.3(4 УКР) 616- 49

ІСТОРІОГРАФІЯ РЕПРЕСИВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ДЕРЖБЕЗПЕКИ НА ДОНЕЧЧИНІ РАДЯНСЬКИХ ЧАСІВ

В.М.Нікольський

Першими науковими публікаціями з визначеної проблеми були тези виступів на V Всеукраїнській науковій конференції з історичного краєзнавства, що проходила в жовтні 1991 р. у Кам'янці-Подільському. Там вперше працювала спеціалізована секція «Масові репресії 20-30 – початку 50-х рр. на Україні». Географія матеріалів, що надійшли для обговорення, охоплювала значну частину території України. Автори представляли собою науковців Києва (5), Вінниці (4), Полтави (3), Донецька (3), Ужгорода (3), Луцька (2), Харкова, Одеси, Запоріжжя, Кременчука, Херсона, Свердловська (по 1) [1]. Донеччани були представлені повідомленнями університетських вчених – професора Р.Д.Ляха, доцента М.П.Трояна, випускника історичного факультету А.М.Харківського. Дослідження політичних репресій в регіоні Донбасу було акцентовано на розгляді питань за матеріалами державного та партійного архівів, що були доступними загалом науковців. Р.Д.Лях навів факти використання репресій під час колективізації [2]. А.М.Харківський повідомив про окремі факти використання постанови ВЦВК від 7 серпня 1932 р. про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації на Донеччині [3]. М.П.Троян зробив спробу систематизувати архівні матеріали, що стосуються масових репресій [4].

Загалом ці перші дослідження були ще близькими до матеріалів публіцистично-популярного характеру.

Значною мірою видання результатів вивчення політичних репресій в Донбасі пов'язано з виходом щорічника «Нові сторінки історії Донбасу». Вже в другій книзі В.Ф.Бурносів друкує статтю «Некоторые страницы 1937 года. Как это было» [5]. Він розповів про розкопки, що були проведені на місцях масових поховань жертв політичних репресій на Рутченківському полі в Донецьку, виклав зміст чотирьох архівно-слідчих справ. Автором вперше було надруковано документи із справи колишнього директора Макіївського металургійного заводу Г.В.Гвахарії, що зберігаються в архіві Управління (тоді ще) Служби національної безпеки України.

Комплексне, поступове дослідження політичних репресій в регіоні Донбасу розпочалося після прийняття постанов Президії Верховної Ради України від 6 квітня 1992 р. та Кабінету Міністрів України від 11 вересня 1992 р. про видання серії книг «Реабілітовані історією», а також науково-документальних збірників відповідного спрямування. У Донецькій області було створено науково-редакційну групу під керівництвом заслуженого працівника культури А.М.Сабіни, до складу якої ввійшли доктори історичних наук О.М.Бут, З.Г.Лихолобова, Р.Д.Лях, кандидати історичних наук В.М.Нікольський, В.П.Шевченко, співголова Донецького «Меморіалу» Б.Ф.Парсенюк, колишні працівники органів держбезпеки І.М.Головатюк, В.М.Макаров. Було розпочато роботу зі складення карток обліку реабілітованих на основі вивчення матеріалів архівно-слідчих справ, що зберігаються в архіві Управління Служби безпеки України в Донецькій області (далі – АУСБУ ДО). Паралельно розпочалася робота з дослідження як самих архівно – слідчих справ, так і інших документів цього архіву. Дослідники отримували практичну допомогу від працівників АУСБУ ДО О.Б.Пономарьова, В.В.Алкаєва, В.М.Мікушева, Т.П.Шостак.

Відповідну редакційно-видавничу групу в Луганській області очолив заслужений журналіст України В.В.Михайличенко. До її складу ввійшли вчені-історики педа-

гогічного університету ім. Т.Г.Шевченка А.О.Климов, Г.М.Намдаров, В.Ф.Семистяга, працівники УСБУ в Луганській області Н.Л.Григоренко, Г.М.Ляхов, Л.Л.Мойсєєв, Л.Д.Сацик та інші.

У 1995 р. Донецька науково-редакційно-видавнича група підготувала свій перший збірник [6], який складається з п'яти розділів: «Далекі двадцять роки», «Розстріляні тридцять», «Гортаючи сторінки архівних справ», «Спогади про друзів, рідних», «Документи». Перші два розділи мають вісім статей, що підсумовують результати наукових досліджень. Два наступних розділи включають публіцистичні статті, замітки про окремих людей, що стали жертвами політичних репресій.

Професор З.Г.Лихолобова в аналітичній статті «Трагічні 1936-1938 роки», використовуючи документи фондів колишнього обкому компартії України з Державного архіву Донецької області та АУСБУ ДО, зробила спробу викласти процес підготовки масових політичних репресій. Вона розглядає архівно-слідчі справи колишнього голови Донецького облвиконкому М.Г.Іванова та двох інженерів вугільної промисловості – М.І.Даниліна і М.М.Ємельяненка, та рядових робітників-шахтарів – П.Ф.Друщенко і В.О.Єрмакова. Показано, як готувалися «справи». На наш погляд, автор статті робить недостатньо обґрунтований висновок, виходячи з матеріалів вивчення лише однієї справи. Вона пише: «Наявність у справі висновків комісії, показань свідків, очних ставок свідчить про те, що в 1938 р. органи НКВС проявляли велику старанність стосовно того, щоб справа на папері мала бездоганний вигляд» [7]. З.Г.Лихолобова пише: «Статистичний аналіз архівно-слідчих справ репресованих громадян дає важливий матеріал для суджень про характер і масштаби «великого терору». Досі автору вдалося вивчити 1200 справ, заведених у Донецькому обласному управлінні НКВС на осіб, заарештованих в 1936-1938 роках за 54-ю політичною статтею Карного кодексу УРСР. На підставі одержаних даних спробуємо окреслити узагальнений портрет наших співгромадян, які видавалися настільки небезпечними для сталінського режиму» [8]. У статті подано дані про вік, національність, освітній рівень, соціальний стан та рід занять репресованих. У статті подано також дані про органи, що засуджували репресованих та відповідні відсотки розподілу вироків.

Постановка питання про необхідність статистичного (точніше – статистико-демографічного) дослідження питань політичних репресій має, безумовно, принциповий характер. Такий підхід дозволяє встановити – хто ж реально був жертвами політичних репресій? Але автор статті, про яку йдеться вище, припустився помилки, роблячи загальні висновки, спираючись лише на облікові картки 1200 репресованих, прізвища яких починаються на літери «А», «Б», «В». Проведене нами дослідження дозволяє стверджувати, що відповідні достовірні дані можна встановити на підставі аналізу понад 87% відповідного статистичного матеріалу. Згідно з довідки керівника науково-редакційної групи «Реабілітовані історією» Донецької області, остаточна кількість карток на реабілітованих осіб становить близько 47 000. Підрахунки дозволяють встановити, що 1200 карток становлять 2,55% від загальної цифри. Тому, не може бути мови про навіть наближену достовірність подібних аналітичних даних. Тут важливою є сама постановка підходу – статистичного.

У 1995 р. було видано статтю З.Г.Лихолобової «Найбільша «чистка» в Донбасі» [9].

Ця стаття стала однією з частин виданого професором З.Г.Лихолобовою навчального посібника для студентів історичних факультетів, рекомендованого Міністерством освіти України [10]. У цій роботі було зроблено спробу узагальнити матеріали щодо вивчення історичних умов формування сталінського тоталітарного режиму, сутності та мети політики масових репресій, висвітлити особливості політичного терору в Донбасі, його масштаби, економічні та соціально-політичні наслідки. Робота складається з трьох розділів: «Ство-

рення тоталітарної системи управління», «Підготовка до «великої чистки», «Апогей терору». У першому розділі автор розглядає загальні питання щодо створення диктаторської системи влади та її ідеологічного і репресивно-карального апарату. Другий розділ присвячено впливу так званих «московських процесів» на ситуацію в Україні взагалі та – Донбасі зокрема. Основний, третій розділ, безпосередньо розкриває питання підготовки та проведення масових політичних репресій в регіоні. Значну частину цього розділу віддано з'ясуванню долі керівників промисловості регіону. Загалом ця робота дозволяє достатньо рельєфно встановити сутність та характер репресій в регіоні.

Але автор, не ставлячи їх перед собою, майже не торкнулася питань, пов'язаних з масштабами політичних репресій, їх реальною спрямованістю та соціально-демографічними наслідками. Так, зокрема, наведено такі дані: « У Донбасі за нашими приблизними підрахунками жертвами репресій 1937-1938 рр. стали понад 40 тис чоловік. Лише особлива трійка НКВС Донецької області за 2 роки розглянула справи 15148 чоловік. З них 9387 чоловік було засуджено до розстрілу, 5319 – на 10 років таборів, 425 – на 8 років, 2 – на 5 років, 16 – тюремне ув'язнення різних термінів (216. С.29) [11]». Водночас, в статті, на яку посилається автор, наведено дещо інше, зокрема : «Згідно з протоколами Особливої трійки НКВС по Донецькій області за 1937 р. (підкреслено нами. – В.Н.) було розглянуто справи 10844 чол. До розстрілу було засуджено 5083 чол., 5319 – на 10 років таборів, 425 – на 8 років, 2 – на 5 років, 16 – тюремне ув'язнення різних термінів. В 1938 р. обласна трійка засудила 4304 чол. – всіх до розстрілу» [11].

Таким чином, помилка автора щодо чисельності жертв політичних переслідувань полягає в тому, що вона не враховує чисельність репресованих в Луганській (Ворошиловградській) області. У роботі не уточнюються поняття «політичні репресії», «жертви політичних репресій». Це принципово важливо, бо людей засуджували не лише за 54-ю статтею кримінального кодексу УРСР. Значну частину заарештованих в процесі слідства було випущено без розгляду судами чи позасудовими органами. Окрім того, слід зазначити, що загальну чисельність репресованих з політичних мотивів було підраховано тільки у 1999 р., при цьому враховувалися засуджені Особливою нарадою НКВС СРСР та Прокурора СРСР, сесіями Військової колегії Верховного суду СРСР, військовими трибуналами округів та НКВС, лінійними судами на транспорті, народними судами тощо.

Тієї ж помилки припускається автор, наводячи дані про динаміку арештів на підставі зробленого вибіркового аналізу [13].

У своїх подальших дослідженнях [14] З.Г.Лихолобова поглиблює дослідження обраного напрямку.

Доктор історичних наук Бут О.М. приділив концентровану увагу вивченню репресій, спрямованих проти керівників промисловості регіону, в основному – вугільної [15]. Велику роботу було проведено щодо дослідження так званої «Будьонівської справи». В одноосібних та спільних публікаціях [16] автори розглядають причини, підготовку та «реалізацію» цієї гучної відкритої справи, яку широко висвітлювала тогочасна місцева преса. Професор О.М.Бут вивчив певну кількість архівно-слідчих справ, що дозволило йому опублікувати серію статей, в яких розглянуто долі людей, які безпідставно стали жертвами репресій сталінських часів [17].

Аспірантка І.Богінська (І.Шестак) присвятила дві своїх публікації питанням політичних репресій щодо освітян Донбасу [18].

Кандидат історичних наук В.О.Шевченко – працівник Державного архіву Донецької області – в надрукованому повідомленні на конференції в Києві, повідомив дослідників про стан вивчення архівно-слідчих справ в регіоні [19]. Певну увагу автор приділяє вивченню персоналій на репресованих [20].

Один з керівників «Донецького меморіалу» Б.Ф.Парсенюк присвятив свої публікації широкому спектру проблем репресій 1937-1938 рр. Він, як колишній політв'язень, ретельно досліджує долі репресованих [21].

Журналісти М.С.Альтер [22], Г.М.Захарова [23] зробили певний внесок у вивчення окремих архівно-слідчих справ, узагальнення отриманих результатів.

У Луганській області дослідженнями архівно-слідчих справ, що зберігаються в Управлінні Служби безпеки в Луганській області найбільш плідно займається викладач історичного факультету Луганського педагогічного університету ім. Т.Г.Шевченка В.Ф.Семистяга. Основну увагу він приділяє дослідженню персоналій репресованих [24].

У 1995 р. редакційно-видавнича група Луганської обласної редакційної колегії «Реабілітовані історією» випустила друком збірку, яку, в основному, присвячено викладенню змісту окремих архівно-слідчих справ, що зберігаються в архіві УСБУ в Луганській області. Статті ці мають публіцистичний характер, та, як свідчить їх зміст, автори не претендують на науковість своїх доробок.

Таким чином, ми можемо зробити висновок про достатньо великі доробки донецьких дослідників, що вивчають проблеми політичних репресій в регіоні Донбасу за радянських часів. Слід однак зазначити, що основний акцент було зроблено на вивченні політичних репресій другої половини 30-х рр. Інші періоди тільки ледь окреслено.

Автор запропонованого історіографічного огляду, спираючись на наведений аналіз, обрав для свого дослідження проблему реальної спрямованості політичних репресій на певні соціальні, національні, фахові групи населення регіону. При цьому, враховуються інші соціально-демографічні показники, що характеризують жертви політичних переслідувань різних періодів радянської влади. Отримані з регіону Донбасу відповідні дані аналізуються у порівнянні з відповідними за іншими регіонами України.

Викладення власних наукових доробок автора є змістом наступного спеціального дослідження.

РЕЗЮМЕ

В статье впервые рассматривается в комплексе историография политических репрессий в Донбассе периода советской власти. Автор анализирует публикации исследователей, которые, используя различные подходы, стремятся восстановить историческую справедливость, опираясь на достижения современной науки.

SUMMARY

In the article the historiography of political repressions in Donbass at the time of Soviet rule for the first time is considered as a complex. The Author analyzes the publications of researchers who using various approaches aspire to restore the historical justice on the basis of achievement of modern science.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.

1. У Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» /жовтень 1991 р. / Тези доповідей та повідомлень. – Київ – Кам'янець-Подільський, 1991. – С.268-307.
2. Там само. – С.278-280.
3. Там само. – С.281-282.
4. Там само. – С.282-284.
5. Новые страницы в истории Донбасса: Статьи. Книга 2. – Донецк: Донбасс, 1992. – С.90-114.

6. Правда через роки. Статті, спогади, документи.- Донецьк: «Лебідь», 1995. – 128 с.
7. Там само. – С.35.
8. Там само. – С.38.
9. З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1995. – № 1/2. – С.177-189.
10. Сталінський тоталітарний режим та політичні репресії кінця 30-х років на Україні (переважно на матеріалах Донбасу): Навчальний посібник. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 144 с.
11. Там само. – С.129.
12. Нікольський В.М. «Велика чистка» / Правда через роки.... – С.29.
13. Лихолобова З.Г. Зазн. праця. – С.77.
14. Лихолобова З.Г. Самая большая чистка в Донбассе /Правда через годы. Статьи, воспоминания, документы. Выпуск второй. – Донецк, 1998. – С.4-22; Она же.- Судьбы командиров советской индустрии в 30-е годы. – Там же. – С.60-81; Она же.-Судьбы командиров советской индустрии в 30-е годы: И.Т.Кирилкин / Правда через годы. Статьи, воспоминания, документы. Выпуск третий.- Донецк, 1999. – С.99-107.
15. Бут А.Н. Какая она, «теория концентрации горных работ»? / Правда через годы. Статьи, воспоминания, документы. Выпуск третий. – Донецк, 1999. – С.5-15; Бут А.Н., Зозуля Е.В. Новая генерация хозяйственников под жерновами репрессий / Там же. – С.16-31.
16. Бут О.М., Бут Г.О. Будьонівські вороги (Донбас): міфи та дійсність // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1/2 (4/5). – 1997. – С.109-118; Бут А.Н., Бут А.А. «Буденновское дело» : мифы и действительность / Правда через годы. Статьи, воспоминания, документы. Выпуск второй. – Донецк, 1998. – С.23-38.
17. Бут О.М. Хлібороб /Правда через роки. Статті, спогади, документи.- Донецьк, 1995. – С.65-67; Бут Г.О., Бут О.М. Долі дружин репресованих керівників. – Там само. – С.58-64; Бут О.М. Коли б він знав, куди їхав. / Там само. – С.71-73; Бут Г.О., Бут О.М. За що помирали /Там само. – С.79-82; Бут О.М. Людина великої мужності. /Там само. – С.103-105; Бут А.Н. Не знав, и поэтому не скрывал /Правда через годы... Выпуск второй. – Донецк, 1998. – С.103-107; Бут А.Н. Служил подпоручиком, значит «не наш». – Там же. – С.108-112; Бут А.Н. Правда без «признавательных» показаний /Там же. – С.110-113; Бут А.Н. «Беззаветно предан партии» /Там же. – С.184-190;
18. Шестак І.В. За любов до України /Правда через роки...Випуск перший. – С.90-95; Богінська І.В. Репресивні заходи щодо освітан в 30-ті роки /Правда через годы... Выпуск третий. – С. 62-79.
19. Шевченко В.О. Досвід Державного архіву Донецької області в опрацюванні архівно-слідчих справ. /Архівно-слідчі справи репресованих: науково-методичні аспекти використання. Збірник наукових справ. – К.: 1998. – С.147-150.
20. Шевченко В.О. Згадаймо Татарникова. /Правда через роки...Випуск перший. – С.95-100; Він же. Іван Краматорський /Там же. – С.100-103; Он же. -Трагическая судьба партизанского командира./Правда через годы... Выпуск третий. – С.80-86.
21. Парсенюк Б.Ф. Репресії на металургійному заводі /Правда через роки... Випуск перший... С.46-58; Він же. Функціонерка /Там само. – С.74-79; Він же. Три брата /Правда через годы... Выпуск второй... С.48-59; Он же. Рутченковское поле /Правда через годы.. Выпуск третий. – С. 57-61; Он же. Обычный инженер. – Там же. – С.87-94; Он же. Психиатрия как орудие борьбы с иныкомыслием. – Там же. – С.108-116.
22. Альтер М.С. Ушедшая из жизни необолганной /Правда через годы... Выпуск второй... С.114-117.
23. Захарова Г.М. Генеральный конструктор з села Чердакли /Правда через роки...Випуск перший...-С.83-88; Она же.-Расстрелянное пароходство (Репрессии органов НКВД в Азовском морском пароходстве. 1937-1938 гг.) – Мариуполь, 1998. – 290 с.

24. Семистяга В.Ф. Лицар боротьби за незалежність України // Бахмутський шлях. – 1995. – №3-4. – С.34-36; Він же. – «Крізь тюрми, підпілля й кордони» – Там само. – 1996. – №1-2. – С.74-75; Він же. – Повернення Володимира Міяковського. – Там же. – 1998. – №1-2. – С.95-100; Він же. – Олександр Миколайович Миланіч // Освіта на Луганщині. – 1998. – №1. – С.36-39.
25. Возвращение имени и чести. Очерки, воспоминания, информационные и справочные материалы. – Луганск, 1995. – 288 с.

Надійшла до редакції 06.09.2000 р.

ББК ТЗ(4УКР)63 – 53

ВИСВІТЛЕННЯ В ЛІТЕРАТУРІ ВИБОРІВ – 98 ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

Н.Ф.Коротка

Вибори до Верховної Ради України знайшли своє відображення у численній і різноманітній літературі. Майже не було наукового, суспільно – політичного чи урядового видання, яке б не відгукнулося на цю подію однією чи, навіть, низкою статей. Це важливо узагальнити та осмислити задля подальшого наукового вивчення досвіду проведення виборів, яким можливо скористатися у майбутньому.

Історіографічні джерела можна поділити на три основні групи. До першої віднесена лише одна монографія Б.Яблонського та Я.Латка «Сучасні політичні партії України» [1]. Книжка містить матеріал про характерні ознаки виборчої кампанії 1998 року, результати виборів та структуру парламенту. До другої групи входить значна кількість статей, опублікованих в часописах, зокрема О.Валевського, О.Балакіревої, В.Заблоцького, В.Мельниченка, М.Розумного, М.Рябця, В.Тарасенка, М.Томенка [2]. У цих працях піднімаються ті ж самі питання, що і в монографії В.Яблонського та Я.Латка. Але вони відображають ставлення до виборів представників різних політичних течій і їх публікація розпочалася ще до проведення виборів. Третю групу становлять публікації в газетах різної політичної спрямованості, а саме: «Голос України», «Урядовий кур'єр» (офіційні видання); «Зеркало недели», «Киевские ведомости» (центристські видання); «Коммунист», «Час//Time» (партійні видання). Для цих публікацій характерні оперативність, інформаційна насиченість протягом усіх етапів.

Мета статті – розглянути відображення в літературі боротьби політичних партій за включення їх до списку багатомандатного загальнодержавного виборчого округу, передвиборчих платформ партій та їх блоків і результатів виборів.

На початок передвиборчої кампанії Міністерством юстиції України було зареєстровано 52 партії, зібрали необхідну кількість підписів 30 партій та блоків. За слушною думкою В.Яблонського та Я.Латка така кількість суб'єктів виборчого процесу зумовлена не стільки потужністю партій, скільки ліберальністю вимог виборчого законодавства. Вони відзначають, що період збирання політичними партіями і виборчими блоками підписів на свою підтримку (до 19 грудня 1997 р.) політологи згодом назвали «ксероксним» етапом виборчої кампанії, маючи на увазі копіювання підписних листів та обмін ними, до чого вдавалися виборчі штаби у ході першого етапу кампанії [3]. В.Яблонському та Я.Латко належить найбільш повна характеристика ознак виборчої кампанії 1998 року:

– проведення передвиборчих з'їздів та конференцій (вересень – листопад 1997 року), де склалися партійні списки, затверджувалися кандидатури за мажоритарними виборчими округами, формувалися передвиборчі штаби;

- залучення до виборчого процесу громадських організацій, спеціалістів, ЗМІ тощо;
- активна участь підприємницьких і бізнесових кіл та їх капіталів;
- застосування компрометуючих матеріалів щодо своїх суперників;
- використання результатів різноманітних соціологічних досліджень [4].

Характеризуючи передвиборчу кампанію соціологи простежили помітне зростання інтересу до виборів, якому сприяло її інтенсивне розгортання. За даними опитувань громадської думки у 1997 році збільшилася питома вага респондентів, які мали стійкий намір узяти участь у голосуванні [5]. Слід звернути увагу на ту обставину, що своє ставлення до партій визначили найбільш послідовні їх прихильники. Згідно з результатами соціологічних опитувань до числа найпопулярніших партій в Україні (1997 р.) ввійшли КПУ (15,8%), НРУ (6,2%), СПУ-СелПУ (4,4%), НДП (4%) та СДПУ(о) (3,6%) [6]. Ці тенденції і прогнози соціологів в основному справдилися під час голосування на виборах. У той же час соціологи не передбачили успіх ПСПУ, ПЗУ та «Громади».

Другий етап виборів відзначився опублікуванням 30-х передвиборчих програм політичних партій та блоків в газеті Верховної Ради «Голос України» та в деяких збірниках [7]. Вони представляли практично весь політичний спектр українського політикуму від лівих до правих. У той же час М.Розумний відзначає, що всі партії, які брали участь у парламентських виборах та вподобання електорату умовно можна поділити на 2 табори: ліві та неліві. До перших, на його думку, належать прихильники соціалізму, інтеграції, російського вектора; до других – прихильники капіталізму, самостійності, західного вектора [8].

Щодо аналізу передвиборчих платформ, то такого матеріалу в літературі обмаль. Деякі науковці, звертаючись до цієї проблеми, наголошують на тому, що програми суб'єктів виборчої кампанії, в яких сформульовані ідеологічні інтереси, – це окрема тема, яка потребує спеціального дослідження. Тому автори обмежуються нарисом загальних тенденцій. І дійсно, детального вивчення програмних документів політичних партій та блоків, зіставлення програм і результатів виборів в літературі ми не маємо.

З'ясування розкладу політичних сил має кілька підходів. В.Тарасенко окреслює дві лінії напруженості і протистояння у виборчій кампанії: ліві – праві, пропрезидентська – антипрезидентська платформи. За його думкою, стратегія лівих політичних сил полягає у зміні парламентським шляхом курсу реформ та напрямку історичного розвитку України; стратегія правих політичних сил – у доведенні до завершення «національної революції» і встановленні в Україні «української влади» шляхом проведення до парламенту «українських патріотів»; стратегія виконавчої влади полягає в тому, щоб шляхом об'єднання правоцентристських партій і блоків перетнути шлях до вищого законодавчого органу лівим, відсепарувати лівих та забезпечити перемогу своїм партіям (НДП, АПУ) [9]. Жодна з цих стратегій не була повністю реалізована.

Інший підхід подає А.Валевський. Він пропонує використати своєрідну «ієрархію кластерів (груп властивостей), за допомогою яких можна більш адекватно реконструювати тенденції, які формують партійне середовище» [10]. Перший кластер об'єднує властивості, пов'язані з ідеологічними, ситуативними та лобістськими інтересами. Другий кластер об'єднує такі властивості, як організаційні параметри (масовість та кастовість). Третій кластер об'єднує типи політичної поведінки – «про влада» і «contra влада». Четвертий кластер – це характер впливу на масову свідомість через адресність звернення до окремих прошарків суспільства або в масштабі загальнонаціонального політичного простору [11]. Як бачимо, з огляду на системність цих показників, вони дозволяють

охарактеризувати кожну партію, а також усе партійне середовище в контексті ідеї А.Валевського «ієрархії кластерів».

Третій етап виборчої кампанії безпосередньо пов'язаний з самим голосуванням, результатами виборів та створенням парламенту. Згідно з протоколами окружних виборчих комісій, за списки кандидатів від політичних партій та виборчих блоків проголосувало 24 млн. 352 тис. 982 виборці, що становить 91,75% виборців. Не підтримали виборчого блоку 1 млн. 396 тис. 592 виборці або 5,23% від кількості тих, хто брав участь у голосуванні [12].

Результати виборів виявилися такими: подолати 4% бар'єр і поділити між собою 225 депутатських мандатів спромоглися 7 партій та один блок. КПУ здобула 84 мандати, НРУ – 32, блок СПУ – СелПУ – 29, ПЗУ – 19, НДП – 17, «Громада» – 16, ПСПУ – 14, СДПУ(о) – 14 мандатів [13]. Інші учасники виборчого процесу в силу різних обставин не змогли потрапити до вищого законодавчого органу, і це, на думку В.Яблонського та Я.Латко, може стати підставою для об'єднаних процесів та подолання штучної мультипартійності [14].

Деякі автори вважають, що у багатомандатному загальнодержавному виборчому окрузі перемогу здобули ліві сили – КПУ, блок СПУ – СелПУ та ПСПУ (разом 37,29%). Причому, зауважує В.Тарасенко, це підтверджується солідною цифрою: за партії лівого крила (КПУ, СПУ – СелПУ, ПСПУ) віддали голоси майже 10 мільйонів виборців з 24 мільйонів, що проголосували за списки партій [15]. Неліві партії, які подолали 4% бар'єр отримали 28,52% голосів виборців, які брали участь у виборах. У той же час автори ігнорують той факт, що всі неліві партії, враховуючи і тих, що не подолали 4% бар'єр, зібрали 57,48% голосів виборців, які взяли участь у виборах, тобто на 20,19 процентних пунктів більше ніж ліві партії. Таким чином, перемога лівих на виборах була відносною.

Більшість науковців при аналізі парламентських виборів 1998 року виділяють декілька так званих парадоксів української виборчої системи. Серед них: співвідношення результатів виборів за партійною і мажоритарною складовими; низька популярність у мажоритарних округах тих, хто ввійшов до «прохідної» частини виборчих списків партій (ПЗУ (не провела жодного зі своїх членів), ПСПУ, СДПУ(о), НДП) [16].

У мажоритарних округах перемогу здобули представники бізнесу, підприємці, високопосадові державні чиновники, що виступали як позапартійні. В.Тарасенко наводить такі факти: серед «мажоритарників» 90 законодавців попереднього складу парламенту, 47 підприємців, бізнесменів, фермерів, 20 керівників місцевих адміністрацій, органів самоврядування, 18 керівників держпідприємств [17]. За справедливою оцінкою М.Томенка, такого роду роздвоєння електоральних переваг зумовлено такими причинами: усвідомленням виборцями різної ролі партійної фракції в парламенті та конкретного депутата від регіону; переважанням ірраціонального початку щодо вибору партії та прагматичного щодо голосування за депутата; впливом суб'єктивних чинників (позицією місцевої влади, ЗМІ) на рішення виборців [18].

Спираючись на одні і ті ж самі документи, учасники виборчого процесу, науковці, публіцисти і спостерігачі по-різному оцінюють результати виборів і, насамперед, перемогу лівих сил. За думкою О.Мороза «симпатії виборців до лівих були підтверджені», при цьому, він вважає, що перемогли «демократичні сили, які відображають волю народу», до яких голова Соцпартії відніс блок соціалістів і селян [19].

Зрозуміло, що успіх лівих далеко не всім подобається. Дехто з аналітиків і політиків вважають, що «Україна не голосувала за комуністів і не голосувала за демократів, вона голосувала за тих, при кому добре жилося...» [20]. Деякі аналітичні видання провели паралель з парламентськими виборами 1994 року і зробили певні висновки, а саме «тоді (1994р.) за мажоритарною системою тільки комуністи отримали 20% го-

лосів, сьогодні (1998р.) – 18% голосів у мажоритарній частині парламенту [21]. Таким чином автор намагається спростувати думку про зростання популярності комуністів і всіх лівих взагалі. Але не будемо забувати раніше наведені офіційні дані. Можливо, популярність лівих сил в Україні не зростає, але вони мають усталене коло прихильників, які здобули їм перемогу на виборах 1998 року. Отже, оцінка будь-яких виборів залежить від кута зору, від того, як тлумачити результати.

Якщо перемогу лівих сил на виборах кожен тлумачить по-різному, то висновок про поразку правих та виконавчої влади є більш одноставним. Поразка національно – демократичних сил та національно – радикальних партій дозволила голові НРУ В.Чорноволу заявити: «Відтепер ми – єдині в парламенті носії й захисники української національної ідеї...» [22].

Намагався оптимістично оцінити подолання своєю партією 4% бар'єру В.Медведчук: «Наш успіх на виборах не був випадковим – нам вдалося переконати значну кількість виборців... в нашому вмінні творити» [23].

Говорячи про партії демократичного центру, В.Семиноженко відзначив, що «НДП намагалася створити центристську коаліцію на основі старих партійно – технологічних прийомів. А час номенклатурного центрризму пройшов...» [24].

В.Тарасенко говорить про те, що поразка багатьох партій правого й правоцентристського спектру доводить, що відповідні ідеї (ліберальна, національна, християнсько – демократична та ін.) не мають авторитету для масової свідомості [25]. Отож, щоб зменшити вплив лівих сил, представникам правої альтернативи доведеться добре попрацювати над створенням своєї коаліції в парламенті. На даному етапі можна констатувати наявність первинного характеру висвітлення результатів виборів та необхідність подальшого наукового їх вивчення.

Отже, підбиваючи підсумки, необхідно зауважити, що найкраще в літературі висвітлена участь політичних партій у виборах. У той же час висвітлення в літературі виборів – 98 до Верховної Ради України є несистематизованим, малоструктурованим та недостатньо проаналізованим. Певна група фахівців розглядає лише окремі питання цієї теми, а саме: розклад політичних сил в Україні, результати виборів та т.зв. «парадокси» української виборчої системи. Питання аналізу передвиборчих програм партій залишилося поза увагою науковців, політологів та інших спеціалістів з цієї проблеми. Сучасний підхід до проблеми вимагає більш ґрунтовного осмислення перебігу передвиборчої кампанії, зокрема більш ретельного аналізу передвиборчих платформ та фактичних дій партій, обраних до Верховної Ради України. Усі названі недоліки мають бути враховані спеціалістами, які будуть займатися аналізом наступних виборчих кампаній.

РЕЗЮМЕ

Зараз існує велика кількість публікацій, пов'язаних з парламентськими виборами 1998 року на Україні. Ці публікації, на думку автора, потребують історіографічного аналізу. У статті проаналізовані основні етапи виборчої кампанії, які були висвітлені в науковій і публіцистичній літературі останнім часом, такі як: опублікування передвиборчих програм партій, участь політичних партій у виборах та їх результати.

SUMMARY

At present time there are many scientific articles, which describe parliamentary election in Ukraine of the 1998. At the author's opinion these articles require the historiographical survey. The main stages of election in Ukraine is analyzed in the article. These stages had been analyzed in Ukrainian scientific and public literature, such as publications election programs of parties, publications about participation political parties in election and its results.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Яблонський В., Латко Я. Сучасні політичні партії України. – К. Альтпрес, 1998. – 227с.
2. Валецький А. Украинские партии в избирательной кампании – 98 // Підтекст. – 1998. – №10 – 11. – С.31 – 35; Балакірева О., Мельниченко В. Самореалізація багатопартійності // Віче. – 1998. – №2. – С.149 – 159; Заблоцький В. Вибори – 98: Цілком очікувані парадокси // Схід. – 1998. – №4. – С.46 – 48; Розумний М. Партійний вибір України // Сучасність. – 1998. – №6. – С.34 – 66; Рябець М. Час політиканства і колективної безвідповідальності повинен відійти у минуле // Віче. – 1998. – №2. – С.137 – 141; Тарасенко В. Ліві– центристи– праві: Час істини // Віче. – 1998. – №5. – С.62 – 73; Томенко М. Итоги парламентских выборов в Украине. Политические ориентации и предпочтения населения // Полис. – 1998. – №3. – С.74 – 81.
3. Яблонський В., Латко Я. Вказ. твір. – С.4.
4. Там же. – С.4 – 5.
5. Балакірева О., Мельниченко В. Вказ. твір. – С.154.
6. Інформаційний бюлетень / Укр. ін-т соц. Досліджень і Центр «Соціальний моніторинг». – 1998. – №1. – С.33 – 35.
7. Див.: Голос України. – 1998. – №36 – 53; Передвиборні програми і платформи // Віче. – 1998. – №2. – С.3 – 136; Право вибору: політичні партії та виборчі блоки. – К. Вибори до Верховної Ради України (інститут посткомуністичного суспільства), 1998. – 128с.
8. Розумний М. Вказ. твір. – С.36.
9. Тарасенко В. Вказ. твір. – С.68 – 69.
10. Валецький А. Вказ. твір. – С.32.
11. Там же. – С.33.
12. Результаты парламентских выборов // Українське слово. – 1998. – №15. – С.3.
13. Выборы – 98. Изд-во К.І.С. – К, 1998. – С.35.
14. Яблонський В., Латко Я. Вказ. твір. – С.5.
15. Тарасенко В. Вказ. твір. – С.64.
16. Заблоцький В. Вказ. твір. – С.46 – 48; Томенко М. Вказ. твір. – С.29 – 30.
17. Тарасенко В. Вказ. твір. – С.67.
18. Томенко М. Вказ. твір. – С.79.
19. Ищенко Н. Александр Мороз: выбор после выборов // Зеркало недели. – 1998. – №14.
20. Мостовая Ю. CONTRA SPERM SPERO! // Зеркало недели. – 1998. – №14.
21. Макаров А. Развенчание // Зеркало недели. – 1998. – №15.
22. Час // Time. – 1998. – 2 – 8 квітня. – №13.
23. Медведчук В. Социал – демократия Украины: полное соответствие менталитету украинской нации – хозяйственников и собственников // Киевские ведомости.. – 1999. – 13 мая.
24. Семиноженко В. Будущее – за объединенным демократическим центром // Зеркало недели. – 1998. – №15.
25. Тарасенко В. Вказ. твір. – С.72.

Надійшла до редакції 27.09.2000 р.

ББК ТЗ (4 УКР) 63-536

СТАНОВЛІННЯ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ У 90-ті рр. ХХ ст.

В.Кравченко

В умовах незалежності України різко зросла необхідність визначення найбільш оптимальних шляхів розбудови державності, вирішення проблеми підвищення ефективності виконавчої влади, особливо на місцях. У цій площині принципове значення має вивчення та узагальнення практичного досвіду роботи органів місцевого самоврядування України в 90-ті роки ХХ століття, коли фактично відбувалися процеси його становлення. Своєчасне узагальнення та наукове усвідомлення всебічної практичної роботи органів місцевого самоврядування певною мірою дозволить запобігти помилок, прорахунків в організації та діяльності самоврядних структур України, реально наблизити їх функціонування до європейських стандартів.

Місцеве самоврядування – це право та реальна можливість органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину державних справ і здійснювати управління ними, діючи в межах закону, в інтересах місцевого населення. Місцеве самоврядування – це юридична особа державного права, якою керує виборний орган, наділений владними повноваженнями на певній території.

В основу організації та діяльності місцевого самоврядування сучасної Європи покладено Європейську хартію місцевого самоврядування, яка була прийнята Радою Європи у 1985 р. Цим документом були визначені загальні принципи розвитку місцевого самоврядування, як одного з головних чинників, притаманних будь-якому демократичному устрою. Здійснення цих принципів забезпечує ефективне і водночас наближене до громадянина управління [1].

В Україні місцеве самоврядування почало відновлюватись тільки у 90-ті роки ХХ ст. Велике значення в процесі розвитку місцевого самоврядування України мало прийняття Конституції України у 1996 р., яка вперше в історії вітчизняного конституційного права закріпила статус та гарантії діяльності органів місцевого самоврядування. Так, статтею 7 розділу «Загальні засади» встановлено, що «в Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування» [2].

Свою конкретизацію цей, безперечно, позитивний факт знайшов в статтях 140-146 ХІ окремого спеціального розділу «Місцеве самоврядування». Де, в статті 140, зокрема, зазначається, що «місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України»... «Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад, сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради. Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад [3].

Отже, Конституція України чітко визначила систему органів місцевого самоврядування, до яких віднесено сільські, селищні, міські, районні та обласні ради. Але ця стаття Конституції України все ж зберегла певні нашарування та традиції радянських часів. Внаслідок чого вона не повною мірою відповідає принципам та положенням, нормам, загальноприйнятим демократичною Європою, що визначають місцеве самоврядування, як недержавний чи автономний від державного інститут самоорганізації населення.

Цю неузгодженість та невідповідність можна легко простежити, якщо порівняти норми частини 1 статті 140 Конституції України, з частиною І статті 3 Європейської

хартії про місцеве самоврядування. В останньому документі вказується, що під місцевим самоврядуванням розуміють право і реальну здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину місцевих справ і керувати ними, діючи у межах закону, під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення [4]. Як свідчать тексти обох документів (Конституції та Хартії) в Основному Законі України відсутня така важлива позиція, що надає місцевому самоврядуванню країни «реальну здатність» вирішувати місцеві справи» під свою відповідальність і в інтересах місцевого населення». Тим самим фактично залишилась конституційно незакріпленою норма міжнародного права, права місцевого самоврядування на свій автономний від державного бюджет та свої податки і збори. Більше того, статті 95 та 142, що стосуються бюджетної системи країни, конкретно, прямо не встановлюють в законодавчому порядку, що бюджетна система складається з державного та місцевих бюджетів, автономних від державного [5]. Таким чином, навіть з прийняттям Верховною Радою нової Конституції, місцеве самоврядування України залишилось без фінансової автономії, що, безперечно, стримувало його розвиток у напрямку європейських стандартів.

Питання здатності місцевого самоврядування України виконувати свої повноваження у більш повній відповідності до норм європейського права, знайшли своє відображення у Законі «Про місцеве самоврядування в Україні», який діє з травня 1997 р. Згідно цього законодавчого акту, органи місцевого самоврядування України діють у межах своїх повноважень самостійно, автономно і не підпорядковані один одному. Тобто вони (ради) не утворюють загальну, єдину вертикаль влади, що повною мірою відповідає вимогам Європейської хартії місцевого самоврядування і докорінно відрізняє їх від структурованої системи органів державної влади та місцевого самоврядування радянського періоду. Крім того, Закон «Про місцеве самоврядування в Україні» остаточно поклав край штучному, на наш погляд, розмежуванню місцевого самоврядування на базовий та представницький рівні у відповідності до Закону України «Про місцеві ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування» у редакції від 26 березня 1992 р. За яким ради на районному та обласному рівні не визнавалися органами місцевого самоврядування. Згідно ж до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» обласні та районні ради є органами місцевого самоврядування [6].

У відповідності до європейських стандартів, принаймні, до одного з існуючих варіантів у західних країнах Європи, цим законом вирішено питання поділу владних повноважень між виконавчим та представницьким органом місцевого самоврядування на рівні село – селище – місто. Механізм розподілу функціональних повноважень залишився традиційним. Він сталий і має такий вигляд – виконком підзвітний раді, а голова очолює раду й виконком.

Максимально наблизився в Україні до європейських стандартів процес формування органів місцевого самоврядування. На відміну від радянських часів, коли у практику виборів до рад усіх рівнів широко та міцно увійшли формалізм та заорганізованість, склад депутатів постійно і ретельно регулювався партійними структурами. Саме від них надходила так звана «рознарядка», про що, наприклад, яскраво свідчить досвід формування складу депутатів місцевих рад України вісімнадцятого скликання.

Так, якщо у пропозиціях партійних органів число робітників у місцевих радах визначалось 34,2%, колгоспників – 38,6 %, безпартійних – 56,2%, жінок – 49,2%, членів ВЛКСМ 21,1 %, молодих депутатів (до 30 років) – 33,0%, вперше вибрані депутати – 36,3% [7], то вибори у місцеві ради України у 1982 році дали відповідно наступні результати: 34,2%, 38,4%, 56,2%, 49,2%, 21,1%, 32,9%, 38,2 % [8]. Тобто пропозиції партійних органів України з основних позицій складу кандидатів у депутати, майже повністю відповідали результатам виборів у місцеві ради.

Це, на нашу думку, досить переконливо доводить те, що у 80-ті рр. місцеві ради в УРСР виконували роль декорацій, «ширми» у процесі здійснення владних повноважень партійними структурами. Органи місцевої влади формувалися й керувалися виключно однією комуністичною партією, яка не допускала будь-якої опозиції. Крім того, у радянський період новітньої історії України навіть сам термін «місцеве самоврядування», не кажучи вже про його зміст, як форму самоорганізації територіальних громад чи колективів, було вилучено з ужитку. У Конституції ж УРСР 1978 р. ради народних депутатів лише декларувались, як органи державної влади і місцевого самоврядування.

Певні практичні кроки на шляху демократизації при формуванні органів місцевої влади, а з цим практичного відродження, становлення місцевого самоврядування в Україні були зроблені у березні 1990 р., коли відбулися вибори депутатів до Верховної Ради та місцевих рад УРСР.

Правове регулювання організації та функціонування місцевого самоврядування в Україні на протязі 90-х рр. XX ст. забезпечувала ціла низка законодавчих актів. Серед яких, крім вищезгаданих, зазначимо Закон Української РСР від 7 грудня 1990 р. «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування»; Закон України від 3 лютого 1994 р. «Про формування місцевих органів влади і самоврядування»; Закон України від 24 лютого 1994 р. «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних рад»; закон України від 17 червня 1994 р. «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про вибори депутатів і голів сільських, селищних, районних, міських, районних у містах, обласних рад»; Закон України від 28 червня 1994 р. «Про внесення змін і доповнень до Закону України «Про формування місцевих органів влади і самоврядування»; Указ Президента України від 30 грудня 1995 р. «Про делегування повноважень державної виконавчої влади головам та очолюваним ними виконавчим комітетам сільських, селищних і міських рад»; Закон України «Про місцеві державні адміністрації» (1999 р.) та інші.

Серед чинних нормативних актів, що регулюють питання організації місцевого самоврядування України необхідно виокремити Закон «Про вибори депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів» (1998 р.). Саме він, не дивлячись на те, що в основу його було покладено мажоритарну систему, коли вибори відбуваються в одномандатних округах, а не пропорційну, коли органи місцевого самоврядування формуються за партійними списками, чи змішану систему формування самоврядних структур, суттєво наблизив процес формування органів місцевого самоврядування до стандартів європейської цивілізації.

До речі, Європейська хартія місцевого самоврядування конкретно не вимагає, щоб вибори до місцевих органів влади відбувалися виключно за партійними списками чи за змішаною системою. Та й результати місцевих виборів 1998 р. довели, що партійна приналежність депутатів місцевих рад не є головною ознакою для виборців. Так, з 6268 депутатів місцевих рад Запорізької області лише 482 є членами політичних партій [9]. Головним для наших виборців є авторитетність, підготовленість та фахова грамотність народних обранців. У цьому відношенні показовими є статистичні дані, які свідчать про те, що майже у всіх місцевих радах області другою за значенням та впливом професійною групою стали працівники закладів освіти та охорони здоров'я: по міських радах області близько 25 % – лікарі та вчителі [10].

Серйозні квантитативні зміни у складі місцевих рад відбулися порівняно зі складом депутатського корпусу попереднього (1994-1998 рр.) скликання. Суттєво зріс освітній рівень депутатів місцевих рад: більше 25% депутатів сільських рад мають вищу освіту. Значно перевищує 50% частка депутатів селищних рад, які мають вищу освіту, а депутатський корпус районних, міських та обласної рад на 75% складається з депутатів з вищою освітою. Відбулося також ґрунтовне оновлення депутатського корпусу на всіх щаблях місцевого самоврядування. У середньому склад рад оновився на 80,4 % [11].

Подібні зміни у складі місцевих рад відбулися як в областях, так і в цілому по Україні. До місцевих рад України в березні 1998 р. обрано 67% депутатів, які ніколи не були депутатами рад даного рівня. Крім того, з обраних понад 11 тис. сільських, селищних міських голів, третина яких теж не була на цих посадах в минулому скликанні [12].

Таким чином, на підставі всебічного порівняльного аналізу організації та функціонування місцевого самоврядування України, їх законодавчого забезпечення, можна зробити певні висновки. Насамперед процес відродження, становлення місцевого самоврядування України на протязі 90-х рр. XX ст. в основному відбувався у площині тенденцій розвитку місцевого самоврядування європейських держав і в той же час з врахуванням специфічних особливостей та історичних традицій суспільно-політичного життя України.

Переконливим доказом цього, на думку авторів, є те, що майже всі головні принципи та положення, загальноприйняті демократичною Європою цивілізовані правові норми, що регулюють питання організації та діяльності місцевого самоврядування, знайшли своє втілення і закріплення в Конституції, Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» та інших правових актах.

Значною мірою завдяки цьому місцеве самоврядування України поступово перетворюється в важливий інститут публічної влади, в один із визначальних елементів демократичного устрою держави. Це відбувається також за радикальної, реальної трансформації системи формування самоврядних представницьких органів - місцевих рад усіх рівнів. Вибори на практиці перетворилися у справжнє волевиявлення громадян, на противагу від радянських часів. І саме зміни у сфері виборчої системи, на глибоке переконання авторів, максимально наблизили місцеве самоврядування України до цивілізованих європейських стандартів.

Однак, у процесі становлення місцевого самоврядування України зіткнулося з численними серйозними проблемами. Серед них необхідно вказати на такі, як збереження до цього часу певних протиріч у правовій базі місцевого самоврядування, що потребує подальшого свого вдосконалення. Приведення законодавчого забезпечення у відповідність до норм міжнародного права, в першу чергу, до вимог Європейської хартії місцевого самоврядування та усталеного досвіду цивілізованих демократичних країн Євросоюзу. Особливо гостро ця проблема стоїть у фінансово-бюджетній сфері діяльності органів місцевого самоврядування України, сфері їх матеріально-фінансового забезпечення. Де і сьогодні питання більш чіткого, справедливого розподілу фінансових ресурсів залишається відкритим. Проте питання чіткого розмежування державних та місцевих бюджетів тісно пов'язане ще з однією так до кінця і не розв'язаною проблемою – чітким розмежуванням функціональних повноважень між органами державної влади та місцевого самоврядування, розмежуванням повноважень між різними рівнями влади, в кінцевому підсумку взаємодії органів місцевого самоврядування з органами державної влади.

Нагального вирішення вимагає і проблема неадекватного співвідношення адміністративно-територіальних одиниць з місцевими радами, останніх (12 тис.), до речі в 2,5 рази менше, ніж населених пунктів (понад 30 тис.).

Весь цей комплекс проблем значною мірою стримує перетворення місцевого самоврядування України у дійсно авторитетний, автономний та фінансово спроможний інститут, здатний ефективно вирішувати актуальні питання місцевого життя демократичної держави з урахуванням європейських традицій.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется опыт становления, функционирования местного самоуправления Украины в условиях независимости. Показано реальное состояние законодательного обеспечения местного самоуправления Украины в сравнении с Европейской хартией местного самоуправления. Подчеркнуты их основные расхождения, в частности, в финансово-бюджетной сфере. Отмечены позитивные процессы и нерешенные проблемы в организации местного самоуправления Украины.

SUMMARY

The article deals with the experience of setting up and functioning of self-governing in Ukraine as an independent state. The real position of legal supply of self-governing in comparison with European Charter of self-governing is shown here too. At the same time the article deals with the differences of European Charter and Ukrainian experience, particularly in financial and budget sphere. The position processes and unsolved problems in organizing self-governing of Ukraine are mentioned in the article.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Європейська хартія місцевого самоврядування – Страсбург, 1985; Сасенко Ю., Ткачук А., Привалов Ю. Місцеве самоврядування в Україні. Проблеми і прогнози. – К., 1997. – С.15-16; Воронкова В.Г. Местное самоуправление в посттоталитарном обществе. Теоретические основы и проблемы организации. – Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Випуск VIII – Запоріжжя: Тандем-У, 1999. – С.168-170.
2. Конституція України. – К., 1996. – Ст.7.
3. Конституція України – К., 1996. – Ст.140.
4. Європейська хартія місцевого самоврядування. – Страсбург, 1985. – Ст.3.
5. Конституція України. – К., 1996. – Ст.95, 142.
6. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» // Голос України. – 1997, 12 червня.
7. Итоги выборов и состав депутатов местных Советов народных депутатов. 1982 г. – Стат. Сборник. – М., 1982. – С. 34 – 53.
8. Державний архів громадських об'єднань України (м. Київ). (ДАГО), Ф.1. – Оп. 32. – Спр. 1828 – Арк. 3.
9. Березовський В.П. Місцеве самоврядування – сучасна ситуація та перспектива розвитку. Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Випуск VIII. – Запоріжжя, Тандем-У, 1999. – С.229.
10. Там само, с.228.
11. Там само.
12. Граб В. Парламентський контроль за виконанням законів та актів, прийнятих Верховною Радою України, з питань місцевого самоврядування. – Вісник програми сприяння парламентам України. – 1999, 9 червня. – С.22.

Надійшла до редакції 13.04.2000 р.

ББК Эр (4 Укр) 30

ПРО СТАНОВЛЕННЯ СУЧАСНОЇ РЕЛІГІЙНОЇ ОСВІТИ В УКРАЇНІ

В.І.Масальський, Н.Ю.Белікова

Демократичні перетворення, що сталися 90-ми роками в Україні, призвели до посилення інтересу щодо релігійної освіти. Її відтворення, подальша активізація і поширення стали необхідною умовою існування й діяльності всіх репрезентованих у нашому суспільстві церков і конфесій.

Становлення сучасної релігійної освіти в Україні останніми роками стало предметом розгляду таких науковців як В.Васьковський, В.Сленський, М.Закович, А.Колодний, П.Пеннер та інших [1]. Однак, це питання не можна вважати остаточно вирішеним, воно потребує свого подальшого дослідження. Запропонована стаття є спробою заповнити наявні прогалини.

Питання забезпечення Церкви кадрами духовенства у 90-х роках було дуже гострим, тому що процес відродження релігійного життя на своєму початковому етапі характеризувався, передусім, кількісним зростанням церковних інституцій, що призвело до проблеми нестачі кваліфікованих кадрів. Так, наприклад, у 1995 році в Українській православній церкві (далі – УПЦ) на п'ять священників припадало шість громад, в Українській православній церкві Київський Патріархат (УПЦ КП) та Українській греко-католицькій церкві (УГКЦ) на десять священників – тринадцять громад, у Римо-католицькій церкві (РКЦ) – на кожного священника – дві громади [2]. Це спонукало релігійних діячів до активної роботи в цьому напрямку. Результатом зусиль стало зростання кількості установ духовної освіти. Так, якщо в радянські часи на території України був лише один духовний навчальний заклад – Одеська духовна семінарія, а на 1 січня 1991 року діяло дев'ять (чотири – УПЦ, один – УАПЦ, три – УГКЦ, один – євангельських християн баптистів [3]), то на 1 січня 2000 року їх нараховувалося вже сто двадцять один [4].

Мережа духовних навчальних закладів УПЦ складалася з академії, п'яти семінарій та семи училищ (загальна кількість слухачів – 2824). Найбільш авторитетними закладами були Київська духовна семінарія й академія (КДА). Про якість її роботи свідчить той факт, що Київська Духовна Академія обрана членом Вченої Ради Міжнародної кадрової академії при ЮНЕСКО [5].

УПЦ КП готувала кадри у двох академіях (у Києві та Львові), п'яти семінаріях та п'яти духовних училищах (загалом 1427 слухачів). В усіх навчальних закладах викладання велося українською мовою, а її вивчення, разом з курсами історії України та основ конституційного права, було закладено в навчальну програму [6].

УАПЦ мала п'ять освітніх установ (293 слухачів): Вищу богословську академію при Управлінні Івано-Франківської єпархії, Колегію Патріарха Мстислава у Харкові (Вища заочна духовна школа УАПЦ) та три духовних семінарії [7].

Найбільш розвиненою у 90-ті роки була система духовної освіти УГКЦ. 1385 слухачів навчалися в двох богословських академіях, чотирьох інститутах, трьох семінаріях та одній школі. Готували вони не лише священників і катехитів, а й науковців, викладачів філософії та богослов'я, працівників церковної адміністрації. Львівська Богословська Академія (ЛБА) і Семінарія Святого Духа, що діяла у її складі, були базовими навчальними закладами. Академія відновила свою роботу в 1994 році. До навчального процесу було залучено 66 викладачів, серед яких дванадцять докторів богослов'я, сім докторів наук з України та з-за кордону [8]. В основу п'ятирічної програми загального відділу Академії було покладено вивчення Святого Письма, Писань Отців Церкви, церковної традиції, історії розвитку християнства, філософії, іноземних мов. Програма семінарійного відділу щодо кандидатів до священства передбачала, крім шести років основного курсу, також один підготовчий рік для оцінки кандидатів, який містив такі предмети, як історія світової цивілізації, історія України, історія мистецтв, теорія музики. Крім богословських дисциплін, в Академії викладалися логіка, історія філософії, антропологія, психологія, соціологія, етика тощо. При Академії з 1995 року діяв щотижневий курс поглиблення знань душпасторів (розрахований на чотири роки), слухачами якого стали священники Львівської архієпархії [9]. При ЛБА працювали Інститути: Історії Церкви, Неолатиністики, Богословської Термінології та перекладів, Релігії та суспільства, Родини та подружнього життя, Катехічно-педагогічний [10]. Діяли бібліотека та комп'ютерний центр. З 1994 року видавалася література з метою популяризації наукової діяльності Академії та навчальні посібники для студентів [11]. 28 листопада 1998 року ЛБА отримала міжнародну акредитацію від Конгрегації католицької освіти [12]. 2 серпня 1999 року відбувся перший випуск Академії [13]. Мала греко-католицька церква й два закритих навчальних заклади. Це духовні інститути василіан і редемптористів.

Вихованням кадрів РКЦ займалися три семінарії і коледж. Зареєстрований у 1993 році католицький університет у Києві на кінець 90-х років практично не діяв. Найвпливовішими закладами духовної освіти Церкви були Коледж католицької теології Св.Томи Аквінського в Києві та Вища духовна семінарія Святого Духа у Кам'янці-Подільському. Навчальна програма всіх закладів РКЦ була розрахована на сім років: один – підготовчий й шість стаціонарних курсів. На перших двох курсах увага зосереджувалася на предметах класичної і християнської філософії, на старших – читалися біблійні, богословські, моральні та інші предмети. Починаючи з третього курсу частина студентів навчалася в Польщі, але після рукоположення у священники вони розподілялися до українських парафій [14].

Найбільшу кількість освітніх установ мали баптисти: академію, два університети, десять духовних інститутів, п'ять семінарій, два коледжі та дві духовні школи, де взагалі навчалася 3200 осіб. Програми навчання, залежно від його кінцевої мети, значно різнилися. На кінець 90-х років практично всі вони зводилися до основних трьох. Перша, була розроблена Даллаською теологічною семінарією (США) і розрахована на десять років. По її завершенні студент отримував диплом бакалавра. Дворічна програма Ірпінської духовної семінарії мала за мету підготовку проповідників, вчителів недільних шкіл або регентів хорів з середньою духовною освітою. Навчання в духовно-навчальних закладах євангельських християн баптистів (ЄХБ) проводилося також за програмами Євро-Азійської акредитаційної асоціації євангельських теологічних шкіл. Ці програми пропонували п'ять рівнів освіти: початкову, середню, вищу (після закінчення цього рівня випускники отримували ступені бакалавра теології або бакалавра місіології), повну вищу (навчання завершувалося отриманням магістерського ступеня) і найвищий ступінь – додаткові два роки навчання в аспірантурі чи докторантурі. Слід відзначити, що практично всі духовні навчальні заклади ЄХБ готували фахівців-місіонерів [15].

Мережа навчальних закладів Всеукраїнського союзу християн віри євангельської (п'ятдесятників) (ВСХБЄ(п)) складалася з чотирьох інститутів, трьох семінарій, двох коледжів та двох духовних шкіл, в яких навчалася 1800 учнів. Програми навчання було розраховано на заочну підготовку до дияконського й пастирського служіння у громадах та на виховання проповідників. Протягом одного-трьох років навчання випускникам надавалася середня духовна освіта. Кількість предметів у навчальних закладах п'ятдесятників була різною, бо програми не були уніфіковані й мали розробників із різних країн світу. Змішана стаціонарно-заочна форма навчання практикувалася в Київському біблійному інституті та університеті ВСХБЄ(п). Після трьох років навчання випускники отримували дипломи богословів або пасторів [16].

Мала свої освітні заклади і Церква Повного Євангелія. Але з її п'яти освітніх установ на кінець 90-х років діяли лише три: у Донецьку (близько 300 студентів), Києві (900) та Хмельницькому (30) [17]. Практично скрізь форма навчання була заочною. Програма розраховувалася на два роки. На першому курсі викладалися загальні дисципліни й додатково аналізувалися здібності студентів, яких згідно з рекомендаціями церков, зарахували до інституту за інтелектуальними, моральними та духовними якостями. На другому курсі вчилися лише ті, хто відповів всім вимогам навчального закладу. Випускалися пресвітери, місіонери та адміністратори.

Щодо духовних навчальних закладів мусульман, то в Києві діяв Ісламський університет Духовного управління мусульман України (ДУМУ), у Донецьку – Український ісламський університет Духовного Центру незалежних мусульманських громад (з вересня 1999 року) та в Сімферополі – медресе при ДУМУ(яке функціонувало з 1994 року). У 1997 році розпочав роботу філіал медресе в смт Азовське Джанкойського району. Там була створена відповідна матеріальна база і було заплановано перевести медресе туди [18].

Крім того, по одному духовному навчальному закладу мали адвентисти, лютерани, іудеї та кришнаїти.

Кращі з духовних навчальних закладів за рівнем підготовки спеціалістів практично не поступалися аналогічним світським установам. Усвідомлення цього факту керівниками церков поставило на порядок денний питання визнання державою духовної освіти. У своєму листі до Держкомрелігій України ректор Донецького Християнського університету О.Мельничук [19] зазначив, що фактичне ігнорування духовної освіти як вищої робить українську державу не світською, а атеїстичною. Він висловився за створення законодавчої бази для атестації програм семінарій та християнських університетів, а також за те, щоб випускники духовних навчальних закладів з ліцензованими програмами мали однакові права з громадянами відповідного рівня світської освіти. Такі ж пропозиції висловлювали і керівники УПЦ КП, УГКЦ і РКЦ [20].

Отже, протягом 90-х рр. у країні відбувся стрімкий розвиток системи духовної освіти. Однак, остаточно кадрова проблема релігійними організаціями розв'язана не була. На 22718 релігійних громад, що існували в Україні на 1 січня 2000 року припадало 21281 священослужитель, що становило 93,7 відсотка їх потреби [21].

Крім професійної духовної освіти, у 90-ті роки в Україні існувала загально-просвітницька – це навчання на біблійних курсах, в парафіяльних і недільних школах: на початок 2000 року діяло 7165 недільних шкіл різних конфесій [22].

Протягом 90-х років існувала ще одна проблема, пов'язана з релігійною освітою. Місіонерська діяльність іноземних проповідників здійснювалася під виглядом світського навчання: семінарів, курсів, шкіл, університетів, конференцій з питань бізнесу, історії, культури, мовознавства тощо. У середині 90-х років в державних установах освіти набули поширення різні міжнародні релігійні програми і проекти, що видавалися за новаторство у педагогіці. Найбільш активну місіонерську діяльність в галузі освіти розгорнули американська корпорація «Інтенсивна християнська освіта», культурно-просвітницький центр «Нове життя», «Біблійна місія» та інші. Їх діяльність була зорієнтована на різні освітянські заклади – з дошкільних до вищих навчальних. Було започатковано створення в загально-освітніх школах «експериментальних» класів релігійного спрямування. У вищих навчальних закладах організовувалися товариства з вивчення іноземних мов, які викладали фахівці із-за кордону. Методика їх викладання будувалася на аналізі біблійних сюжетів, релігійних псалмів і була спрямована на пропаганду релігії [23].

Аналіз освітянської діяльності різних зарубіжних центрів в Україні засвідчив, що роль релігійного чинника у вихованні молоді була далекою від оптимальної. Місіонери різних конфесій давали інтерпретацію моральних цінностей у дусі власних конфесій. Нерідко вони керувалися принципом релігійної нетерпимості і принижували значення інших віросповідань. Ще більш складною виявилася ситуація з «експериментальними» класами. Мали місце випадки, коли державний компонент навчального плану штучно скорочувався. Це істотно позначилося на якісному рівні знань учнів. Так, лише 50 відсотків учнів середньої школи №86 м.Києва в експериментальному класі впоралися з контрольною роботою з математики, виконавши її з оцінкою задовільно. У відповідному класі цієї школи, який працював за державною програмою, з контрольною роботою з математики впоралися 82 відсотки учнів. Більше половини з них отримали добрі і відмінні оцінки. Не краща ситуація виявилася із знанням програмового матеріалу з історії. Діти в експериментальних класах добре знали родовід та імена Старозавітних пророків і царів стародавньої Іудеї, але не знали видатних діячів української держави [24]. Керівництво корпорації «Інтенсивна Християнська Освіта» забороняло використовувати під час навчального процесу матеріали, що не були передбачені прийнятими нею навчальними програмами, в тому числі елементи національного навчання і виховання.

З метою усунення цих проблем Міністерство освіти України розробило проект угоди з корпорацією «Інтенсивна Християнська Освіта». Але ця угода не була підписана президентом корпорації з посиланням на те, що вона готувалася у Києві, а не в Техасі, де перебувала штаб-квартира корпорації. З огляду на це Кабінет Міністрів України видав 24 грудня 1994 року розпорядження про припинення роботи зарубіжних релігійних функціонерів в державних загальноосвітніх закладах, оскільки їх діяльність йшла всупереч чинному законодавству [25]. Загалом, була підтверджена думка, що релігійна освіта і виховання не можуть проводитися екстремістськими методами і спрямовуватися на нівелювання історичних та національних цінностей українського народу з метою утвердження релігійних принципів однієї з конфесій.

Вивчення та аналіз наведених фактів та матеріалів показують, що зміни, які відбувалися в суспільстві у 90-і роки, не залишилися непоміченими релігійними освітніми структурами. Релігійна освіта розвивалася швидкими темпами, причому релігійні навчальні заклади, незалежно від конфесійної приналежності або напрямку, головну увагу зосереджували на гнучкості навчальних програм. На жаль, у цій справі не обійшлося без неусвідомлених або свідомих прорахунків: фактично в релігійній освіті використовувалася значна кількість як прийнятих, так і відкинутих в зарубіжних країнах методів. Як наслідок, християнським церквам й школам, а також деяким державним навчальним закладам було завдано серйозної шкоди.

У дійсності більшість релігійних освітніх закладів дев'яностих років єднало одне важливе прагнення – виховати не тільки високоосвічену, але й високодуховну людину. Усвідомлення цього створює унікальну базу щодо плідної співпраці між вищими навчальними закладами як релігійними, так і світськими. Процес цей дуже складний, пов'язаний з рядом об'єктивних й суб'єктивних труднощів, але в будь-якому разі система релігійної освіти повинна здійснюватися на засадах гуманізму, толерантності і дотримання принципу свободи совісті; сприяти нормалізації міжконфесійних відносин та забезпеченню стабільного життя в Україні. Вважаємо, що тільки при такому підході у перспективі можливо і доцільно ставити питання про визнання релігійної освіти суспільством і державою, в залежності від рівня фактичної підготовки, а можливо і отримання нею відповідної акредитації.

РЕЗЮМЕ

На основі наукового аналізу новітніх джерел, публікацій, матеріалів і ряду обобщающих эмпирических данных рассматриваются вопросы воссоздания утраченных, создания новых, развития и активизации деятельности религиозных учебных заведений на территории Украины в 90-е годы XX века. Сделаны выводы по сути происходившего процесса с акцентированием внимания на роли, месте, значении и перспективах религиозного образования по мере дальнейшего развития украинского общества.

SUMMARY

On the basis of scientific analysis of the latest sources, publications, materials and generalized empiric data the problems of reconstruction of the last, creation of the new, development and activating of the religious educational institutions on the territory of Ukraine in the 90-th of the XX century is observed. The conclusions on the matter of the process which took place with the attention centered on role, place, meaning and perspectives of religious education in due course of further education the development of Ukrainian society were made.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Васьковський В. Духовна освіта в Україні: проблеми й напрямки розвитку / Офіційний вісник Держкомрелігій // Людина і світ. – 1998. – №10. – С.26; Сленський В., Перебенесюк В. Релігія. Церква. Молодь. – Київ. – 1996. – С.17; Закович М., Колодний А. Релігійна і релігієзнавча освіта в Україні // Релігійна свобода: історичне підґрунтя, правові

- основи і реалії сьогодення. – Київ. – 1998. – С.85; Пеннер П. Научите все народы: Миссия богословского образования. – СПб.: Библия для всех, 1999. – 329 с.
2. Єленський В., Перебенесюк В. Релігія. Церква. Молодь. – Київ. – 1996. – С.17.
 3. Історія християнської церкви на Україні. – Київ: Наукова думка. – 1992. – С.97.
 4. Дані про кількість релігійних організацій, що діють в Україні станом на 01.01.2000 р. // Поточне діловодство Державного Комітету України у справах релігій. – 1999.
 5. Васьковський В. Духовна освіта в Україні... С.26.
 6. Там само... С.26.
 7. Там само... С.27.
 8. Львівська Богословська Академія/Інформаційний вісник 1999-2000. – Львів. – 1999. – С.68-74.
 9. Там само... С.66
 10. Там само... С.68-74.
 11. Там само... С.22.
 12. Там само... С.7.
 13. Релігія і церква в Україні: липень/Офіційний вісник Держкомрелігій // Людина і світ. – 1999. – №8. – С.28
 14. Васьковський В. Духовна освіта в Україні ...С.27.
 15. Там само... С.28.
 16. Мельник В. Молодеж в пятидесятничестве:поиски идеала. Львів:Свит. – 1992. – С.72
 17. Васьковський В. Духовна освіта в Україні...С.27.
 18. Там само... С.27.
 19. Там само... С.27.
 20. Зустріч Президента України Л.Кучми з релігійними лідерами країни / Офіційний вісник Держкомрелігій // Людина і світ. – 1999. – №3-4. – С.26; Релігія і Церква в Україні: жовтень-листопад/Офіційний вісник Держкомрелігій//Людина і світ. – 1998. – №12. – С.35
 21. Дані про кількість релігійних організацій, що діють в Україні станом на 01.01.2000 р. // Поточне діловодство Державного Комітету України у справах релігій. – 1999.
 22. Там само.
 23. Закович М., Колодний А. Релігійна і релігієзнавча освіта в Україні // Релігійна свобода: історичне підгрунтя, правові основи і реалії сьогодення. – Київ. – 1998. – С.85.
 24. Там само... С. 86.
 25. Хомер Л. Вплив законодавчого розвитку на діяльність релігійних організацій у Росії та в Україні // Український часопис прав людини. – 1996. – С.21.

Надійшла до редакції 22.09.2000 р.

ББК ТЗ (4БОО)63-4

К ВОПРОСУ О ПОЛИТИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В БОСНИИ И ГЕРЦЕГОВИНЕ (1991-1995 гг.)

А.В.Крапивин, Н.В.Писклова

Босния и Герцеговина являлась центральной республикой Социалистической Федеративной Республики Югославия (СФРЮ), испытывавшей на себе все сложности исторического развития Балканского полуострова. Территорию республики населяют три этнические группы – сербская, хорватская и мусульманская. Если первые две группы существовали еще до турецкого завоевания, то мусульманская группа возникла во время турецкого владычества в XV-XVI веках в результате постепенной исламизации, которую вынуждена была часть коренных народов, чтобы избежать тяжелых условий жизни христиан и добиться привилегий, которыми пользовались приверженцы господствующей исламской религии.

Сербское население в Боснии и Герцеговине до второй мировой войны составляло стабильное большинство. Во время второй мировой войны Босния и Герцеговина входила в состав созданного фашистским режимом Независимого государства Хорватия (НГХ). Под покровительством гитлеровцев хорватские фашисты-усташи развернули массовый геноцид сербского, еврейского и цыганского населения. Спасая свои жизни, Боснию и Герцеговину покинули около 200 тысяч сербов- коренных жителей этих земель [1]. Из-за усташеского геноцида и насильственного выселения в годы второй мировой войны, а также организованного переселения части жителей из Боснии и Герцеговины в другие республики Югославии, преимущественно в Воеводину, сербское население республики сильно сократилось.

По последней довоенной переписи 1991 года в Боснии и Герцеговине насчитывалось 43,7% мусульман, 31,4% сербов и 17,3% хорватов [2]. Сербь преобладали в Западной Боснии и Восточной Герцеговине, мусульмане- в Центральной и Восточной Боснии, хорваты- в Западной Герцеговине. В этническо- территориальном составе Боснии и Герцеговины сербы представляли абсолютное большинство на 53,3% территории республики [3].

Многонациональная Босния и Герцеговина считалась самой толерантной республикой Югославии. Никто не верил в возможность межнациональных столкновений на ее территории. Тем не менее дальнейшие события развивались самым трагическим образом.

18 ноября 1990 года на территории Боснии и Герцеговины состоялись многопартийные выборы, где большинство мест в парламенте республики получила мусульманская Партия демократического действия (ПДД), за ней с небольшим отрывом следовала Сербская демократическая партия (СДП) и Хорватское демократическое содружество (ХДС) [4]. Результаты выборов продемонстрировали, что в республике еще за полтора года до начала войны обозначилось разделение по национальному признаку. После выборов было сформировано коалиционное правительство, в котором были представлены все три национальные партии. Председателем Президиума Боснии и Герцеговины был избран лидер мусульманской национальной Партии демократического действия Алия Изетбегович, однако в Скупщине и правительстве сотрудничества партий не получилось.

После провозглашения Словенией и Хорватией своей полной независимости и начала военных действий в республиках, ситуация на территории Боснии и Герцеговины развивалась стремительно [5]. Создание независимого государства Боснии и Герцеговины происходило в крайне трудной внутренней и внешней обстановке. Разногласия между тремя народами по поводу будущего устройства республики стали главным препятствием мирному и бескровному процессу разъединения с СФРЮ, поэтому принятие документов о независимости, референдумы происходили отдельно в сербской, мусульманской и хорватской частях Боснии, что вело к их полной автономизации, а раздел территории, который не смогли осуществить мирным путем, происходил с применением оружия.

12 октября 1991 года на заседании Скупщины Боснии и Герцеговины обсуждался вопрос: пойдет ли республика путем независимости или останется в составе единой Югославии? Был зачитан проект Меморандума, подготовленный Партией демократического действия. В нем Югославия обвинялась в развале федерации, провозглашалась независимость Боснии и Герцеговины, сербский и хорватский народы определялись как национальные меньшинства [6].

14 октября 1991 года заседание длилось 12 часов и закончилось поздно ночью. Когда депутаты – сербы вышли из зала заседаний, оставшиеся парламентарии проголосовали за предложенный Меморандум о суверенной Боснии и приняли платформу о положении республики и будущем устройстве югославского содружества [7].

После принятия данных документов процесс автономизации сербских областей получил дополнительный стимул. Как следствие этого 25 октября 1991 года была созвана Скупщина сербского народа в Боснии и Герцеговине, чтобы решить вопрос о собственной национальной судьбе и дальнейшем положении сербов на территории республики. Для выяснения воли сербского народа по данному вопросу 9 ноября 1991 года в сербских общинах был проведен плебисцит, в результате которого 92% сербов

высказались за создание обновленного государства Югославия [8]. Руководство Боснии и Герцеговины признало этот акт незаконным и настаивало на независимой и унитарной Боснии и Герцеговине.

21 декабря 1991 года Скупщина сербского народа в Боснии и Герцеговине проголосовала за резолюцию, ведущую к созданию Сербской Республики Босния и Герцеговина в рамках союзного государства Югославия, и приняла решение, что в случае одобрения и принятия этой инициативы мусульманской и хорватской общинами в Боснии и Герцеговине позиция республики в отношении СФРЮ будет изменена [9].

9 января 1992 года Скупщина сербского народа провозгласила создание на территории республики Сербской республики Босния и Герцеговина как федеративной единицы СФРЮ.

1 марта 1992 года в Боснии и Герцеговине состоялся проводимый правительством референдум о будущем устройстве республики. В нем приняли участие 63,4% избирателей, из них 99,44% проголосовало "за независимую и самостоятельную Боснию и Герцеговину" [10]. Среди избирателей практически не было сербов.

10 марта 1992 года Президиум Боснии и Герцеговины в неполном составе (заседание покинули два члена Президиума – сербы) упразднил существовавшее название социалистической республики. Отныне она стала называться Республикой Босния и Герцеговина. Все министры – сербы вышли из состава правительства.

27 марта 1992 года в торжественной обстановке провозглашена первая Конституция Сербской республики Босния и Герцеговина [11].

3 июля 1992 года в Боснии и Герцеговине было провозглашено Хорватское государство Герцег-Босния, в котором установились порядки Хорватии, и ощущалось тяготение к объединению с ней.

В истории некогда единого государства начался новый этап его развития, приведший к полному разъединению страны, имевший самые трагические последствия. Уже в начале марта 1992 года начались стычки на национальной почве в различных местах Боснии, однако они носили эпизодический характер. В основном они ограничивались актами гражданского неповиновения населения политике властей. Например, 5 марта 1992 года во всех городах Боснии и Герцеговины прошли марши протеста населения против возможной гражданской войны и политиков, которые не могут гарантировать народам республики мир. Жители Сараево избрали очень показательный способ протеста: в день объявления всеобщей мобилизации (4 апреля 1992 года) в знак протеста они погасили в домах свет и город оказался во тьме.

В эти дни власти республики оказались неспособными проводить единую политику и достичь компромисса по вопросу государственно-правового статуса республики. Оценки характера причин и поводов войны у сторон были различными.

Мусульманское правительство считало войну сербской агрессией против Боснии и Герцеговины, которая началась еще осенью 1991 года.

Сербь иначе определяли характер войны – они считали ее гражданской, межнациональной и одновременно национально-освободительной, которая ведется в условиях массированного давления западных государств.

В такой сложнейшей обстановке 7 апреля 1992 года США и страны ЕС признали независимость Боснии и Герцеговины [12]. Это признание, хотя и придало некоторую уверенность центральному правительству, но не смогло остановить борьбы между вооруженными формированиями сербов, хорватов и мусульман за раздел территории.

Таким образом, в конце апреля 1992 года в Боснии и Герцеговине уже действовали два центра власти – в Пале (сербский) и в Сараево (мусульманский).

27 апреля 1992 года Президиум Боснии и Герцеговины, собравшись в неполном составе потребовал от Югославии вывода Югославской народной армии (ЮНА) с территории республики. Дело в том, что, с одной стороны, ЮНА оказалась в центре конфликта, пытаясь примирить противоборствующие стороны, однако руководство Боснии и Герцеговины расценила их присутствие как оккупацию Югославией территории рес-

публики. С другой стороны, репрессии со стороны руководства республики в отношении военнослужащих вызвали ответную реакцию со стороны ЮНА.

Не последнюю роль в развитии ситуации в республике сыграла позиция стран мирового сообщества, в частности, США и другие страны обвинили Сербию в разжигании конфликта в этой республике, а 23 апреля 1992 года министры иностранных дел Германии и Нидерландов Геншер и Ван ден Брук потребовали созвать заседание Совета Безопасности ООН (СБ ООН), чтобы рассмотреть вопрос об ответственности Сербии за ситуации в Боснии и Герцеговине. Совещание СБСЕ, проходившее в Хельсинки, поставило ультиматум Югославии – до 29 апреля 1992 года вывести все войска ЮНА с территории Боснии и Герцеговины. СРЮ* выполнила предъявленный ультиматум и приняла решение в 15-дневный срок вывести свои войска с территории республики [13]. Уже 18 мая 1992 года в Сараево был подписан договор об эвакуации ЮНА.

С этого времени в республике ширятся военные столкновения. Лидер боснийских сербов Радован Караджич позже вспоминал: «Первые 45 дней, когда у нас не было ни армии, ни объединенного командования армии и полиции, мы переживали хаос. Все ненавидели всех, все воевали против всех. Это было продолжение второй мировой войны, люди вспоминали, что с ними сделала та или иная семья, и они боялись, что это повторится и говорили: давайте убьем их прежде, чем они убьют нас. Люди не забывали кто убивал их отцов, дедов, матерей. Все они опасались мести и начинали первыми» [14].

Каждая из противоборствующих сторон надеялась создать и защитить свое собственное государство. Но государства, важнейшей составляющей которых есть территория, предстояло еще создать. Началась борьба за национальные территории. Неоднократные попытки сербской стороны и государств мирового сообщества примирить противоборствующие стороны результатов не принесли.

21 апреля 1992 года начинается кровавая война в Мостаре сначала против югославской армии, потом мусульман, сербов и хорватов между собой.

27 мая 1992 года прогремел взрыв в очереди за хлебом в центре Сараево, где погибло много людей. Хорошо спланированная мусульманами операция принесла определенные результаты – Совет Безопасности ООН, обвинив во всем Союзную республику Югославия, 30 мая 1992 года принял резолюцию №757 о введении крайне жестких санкций против СРЮ [15]. Демонстративное превращение одного из европейских государств – СРЮ – в «международного парию» было несправедливо, так как вину за конфликт в республике (пусть и не в равной степени) несут все стороны, участвующие в противоборстве. Это признавалось и членами ЕС, а также было отмечено в докладе Генерального Секретаря ООН Бутроса Гали, по неясным причинам обсуждавшегося в Совете Безопасности уже после принятия 30 мая 1992 года санкций против СРЮ [16]. Так началась долгая и кровопролитная война на территории бывшей Югославии, которая длилась около трех лет и принесла стране огромные потери среди гражданского населения. За годы войны погибли 200 тысяч человек, из которых 90% – местные жители. От 2,5 до 3 миллионов человек покинули свои жилища, из них 800 тысяч сербов из Западной Герцеговины, средней и Западной Боснии, 800 тысяч мусульман из Восточной Герцеговины, Краины и Восточной Боснии, около 500 тысяч хорватов из средней Боснии. Окончательный итог войны в этой республике был подведен в Дейтоне (США), где в ноябре 1995 года были подписаны мирные соглашения, открывшие новую страницу в истории Боснии и Герцеговины [17].

Из всего вышеизложенного можно сделать вывод о том, что процессы, происходившие на территории Боснии и Герцеговины были прямым следствием кризиса югославской федерации. Кризис федерации проявлялся в сильных дезинтеграционных процессах, стремлении республик к полной независимости, экономической и политической самостоятельности, неэффективности переговорного процесса о будущем югославского содружества. Но непосредственный распад федерации следует связывать с

* Союзная Республика Югославия провозглашена 27 апреля 1992 года в составе двух республик – Сербии и Черногории.

параличом союзных органов власти. Незавершенные экономические реформы, начавшиеся военные столкновения, разрыв хозяйственных и финансовых связей между республиками нанесли огромный урон экономике Югославии и входивших в ее состав республик. Глубокий политический кризис охватил все союзные органы власти, деятельность которых с мая 1991 года была фактически парализована. Кроме того не последнюю роль в развязывании войны на территории бывших республик Югославии играла позиция государств мирового сообщества, которые заняли одностороннюю позицию в оценке виновности той или иной стороны в конфликте и избрали политику применения жестких экономических и политических санкций по отношению к "виновникам развязывания конфликта" вместо того, чтобы совместными конструктивными методами решать сложнейшие вопросы, связанные с сохранением мира на территории государств бывшей Югославии. Однако главной причиной вооруженных столкновений в республиках бывшей Югославии, в том числе в Боснии и Герцеговине, был нерешенный национальный вопрос – вопрос права любой нации на самоопределение вплоть до полного отделения и образование собственного национального государства.

РЕЗЮМЕ

У даному дослідженні надається особлива увага внутрішній політичній ситуації на території Боснії та Герцеговини у 1991-1995 роках. Розглядаються головні причини кризи у країнах колишньої Югославії на початку 90-х років XX століття.

SUMMARY

This article is devoted to current affairs on the territory of Bosnia and Herzegovina before the war at the beginning of 90s years. A great attention is paid to innerpolitical situation in this republic in 1991-1995 years. The main causes of crisis on the territory of the former Yugoslavia are considered in a whole.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Валеев Э.Б. Югославский клубок // География. – М., 1996. – №7. – С.1, 8-9, 14-15.
2. Гуськова Е.Ю. Вооруженные конфликты на территории бывшей Югославии (Хроника событий). – М., 1999. – С.94.
3. Там же. – С.95
4. Югославия в огне. Документы, факты, комментарии (1990-1992). Современная история Югославии в документах. Том 1. – М., 1992. – С.24-27, 48-49.
5. 26 июня 1991 года Словения и Хорватия заявили о своей полной независимости
6. Югославия в огне. – С.272.
7. Там же. – С.273-274
8. Гуськова Е.Ю. Указ. соч. – С. 98.
9. Там же. – С.258.
10. Там же.
11. Там же. – С. 286-290.
12. Там же. – С.208.
13. Гуськова Е.Ю. Указ. соч.-С.106, Югославия в огне. – С.209-210.
14. Караджич Р. Интервью // Московские новости. – М., 1993. – 5 сентября.
15. Югославия в огне. – С.220-222.
16. Там же. – С.231-234.
17. Энциклопедия военного искусства. Войны 2-й половины XX века. – М., 1999. – С.165.

Надійшла до редакції 14.09.2000 р.

Ф І Л О С О Ф І Я

ББК 60.55 + 88.5

СТАНОВЛЕНИЕ ЛИЧНОСТИ И ЕЕ СОБЫТИЙНЫЙ МИР

Г.В.Гребеньков

Феномен личности невозможно адекватно понять в культурном (ценностно-смысловом) контексте бытия, если не учитывать, что каждый конкретный человек имеет свою собственную жизнь, внутренне содержащую «в себе значащую ценность», данную как смысловая идея, цель или, точнее, как смысл жизни. Поэтому «становится» индивид личностью не просто в пространстве всеобщих форм бытия (абсолютных и конкретно-исторических ценностей), – хотя человеку постоянно нужен контакт с миром абсолютного, который (контакт) обеспечивают такие «формы» общественного бытия, как нравственность и мораль, – а в собственном жизненном процессе. Система абсолютных и конкретно-исторических ценностей дана индивиду не непосредственно, а через события его индивидуальной жизни, образуя пространство его жизненного мира. В этой связи возникает насущная проблема разработки ценностно-психологической феноменологии и внедрение ее в массив этических, аксиологических, онтологических исследований. Высказывая эту мысль, мы не открываем ничего нового, а лишь актуализируем всю ту философско-антропологическую проблематику, которую обнаруживаем в русском философском персонализме В.С.Соловьева, Н.А.Бердяева, М.М.Бахтина, причем речь идет не просто о возрождении идей, но о придании им концептуального и принципиального характера в постановке и решении философских проблем человека, когда бы сфера личного, сфера личности становилась той скрепой, которая, собственно, и созидает, и обуславливает самое наличие бытия, его Историю и их понимание.

Постулирование этого положения, тем не менее, не означает попытки определить содержание индивидуального существования без учета социально-исторических форм человеческого бытия, опираясь лишь на абстракцию «человеческая природа». Это противоречило бы самой сути философии русского персонализма и логике процесса человеческой истории как реальной основы становления жизненной суверенности индивида, как основы развития его самостоятельности и формирования предпосылок его личного бытия. Человек в процессе становления опирается на ценности культуры, аксиологическое пространство которой практически не ограничено, что и порождает не только личностно-экзистенциальные формы упорядочения этих ценностей, но и определенные социально-исторические структурные аксиологические целостности. Поэтому следующей методологической посылкой философии человека и философии Истории может быть суждение об актуальности сравнительно-исторического аксиологического метода, стоящего по сфере выявления бытия намного ближе абстрактно-социологического, так называемого формационного подхода к истории.

Сравнительно-исторический аксиологический подход имеет дело не с абстрактным обществом и человеком, способом производства и производительными силами. Он способствует конкретизации понятия общества до понятий, скажем, социокультурный этнос, народ и т.д., вводя в контекст размышлений такие важнейшие в социальном анализе ценностно-детерминированные феномены, как традиция, «национальная психология» (психологический анализ), национальный характер, национальные цели и ценности и т.д., то есть все те реально имеющие место в пространстве бытия явления, которые действительно опосредуют и явно сближают мир всеобщего «должного» и мир конкретной поступочной философии человека. Тогда мораль из сферы достаточно неуловимой для понимания прихо-

дит в область практического сущего, с его прошлым и действительным. Тогда мир ценностей личности становится не просто данностью, которая вменена в процессе воспитания индивиду, а есть психологическое измерение события как со-бытия во всех, а не только рациональных и оторефлексированных модулах проявления.

Поскольку все же у нас речь идет о становлении личности, то оно должно быть помыслено как разворачивающаяся в определенном аксиологическом пространстве феноменология становления Я и его жизненного мира. Одним словом, теперь предстоит сделать тот шаг, который, по словам А.А.Ухтомского, приведет «из самоудовлетворенных в своей логике теорий о человеке.....к самому человеку во всей его жизненной конкретности и реальности», позволит «поставить доминанту на живое лицо, в каждом отдельном случае единственное, данное нам в жизни только раз и никогда неповторимое, никем не заменимое» [1, 20].

Действительной онтологической (социологической) формой, в унисон психологической, каковой является установка, снимающей проблему дихотомии «общества и личности», выступает категория события. Причем событие – это и поступок в бахтинском понимании, ибо он есть «единое и единственное событие бытия» [2, 23]; оно имманентно включает в свою структуру оценку ценности поступка, придавая ему модальность ответственного.

Категорией события выражена не единственность человеческого бытия в мире, а его эксплицитная данность как составная часть всеобщего человеческого бытия. Событие – это со-бытие в ценностно-смысловом мире. Оно, о чем свидетельствует буквальный смысл понятия, суть совместная жизнь «Я» с другим и другими. Оно та онтологическая реальность, которая образуется как интегративное единство в результате совмещения устремленности (интенциональности) индивида к определенным ценностям, данным ему как его цели. Иначе говоря, в разряд событий попадает не все то, что с человеком происходит, случается, становится обыкновенной ситуацией. Событием становится лишь то, что имеет для индивида жизненное (смысложизненное) значение характеризующее процесс становления личности. «В событии, – указывает С.В.Пролеев, – заключен не круг «частных обстоятельств» бытия, а та универсальная и предельно конкретная форма, в которой человек становится причастен окружающему миру и в которой мир превращается в достояние (слагаемое) человеческой жизни» [3, 94].

Содержание события и есть экзистенциальный акт переживания и в этом переживании рождения фундаментальных аксиологических функций, делающих социально-го индивида подлинной личностью. Аспектом события, так сказать, субъективной «стороной» и является то онтологическое состояние человека, которое мы определили понятием, заимствованным у В.В. Розанова, понятием *удинение*.

В состоянии уединения раскрывается не только во всей глубине вопрос о сущности и ценности «Я» в бытии, пусть это и всего лишь частное со-бытие, но раскрывается и смысл этого со-бытия как бытия, данного личности как ее жизненный мир. Таким образом, событие определяется не только тем, что происходит, но оно всегда содержательно значимо, а потому прежде всего высвечивается вопросами «зачем?», «почему для меня (нас)?». Следовательно, событие никогда не может быть понято в виде бессмысленной ситуации, бессмысленного случая. Событие всегда бытийно конкретно. Человек, живущий событийно, а не ситуативно, не только приобретает для себя некий новый смысл понимания бытия, не только получает основания для перестройки или, напротив, для усиления личностной концепции ценностей, но он всемерно формирует свой жизненный мир, очевидно представленный в структуре всего целостного мира.

Становление, включающее в себя целый ряд социологических, психологических, социально-психологических явлений, имеет собой определенный онтологический результат – личность и ее жизненный мир как единство уникального «Я» и той части ре-

альности, которая неотъемлема от человека в качестве результатов событий его жизненного пути. Поэтому в той мере, в какой личность представляет собой аксиологическую организацию индивида, в такой степени жизненный мир есть упорядоченная система вещей, идей и людей, имеющих для личности ценность. Это не абсолютная система ценностей и не конкретно-историческая их ипостась. В жизненный мир ценностей входят лишь те модификации общественных ценностей, которые, непосредственно становясь аспектом события, выполняют систематизирующую функцию по отношению к личностной системе ценностей, то есть мировоззрению личности.

Отметим, что идея жизненного мира приобрела свое философское звучание именно в осмыслении проблем человеческого бытия и феномена личности. Это подтверждают философские (Э.Гуссерль, М.Хайдеггер), психологические (Ф.Брентано, Ф.Василук), социологические (Э.Дюркгейм, М.Филипсон, английская феноменологическая социология в целом) исследования. Так, Ф.Василук в своей работе «Психология переживания» определяет жизненный мир как ту действительность, в которую включен во всем спектре своих рациональных, эмоциональных и праксеологических связей человек. «Этот мир, — пишет он, — оставаясь объективным материальным, не есть, однако, физический мир, то есть, как он предстает перед наукой физикой, изучающей взаимодействие вещей, это — жизненный мир. Жизненный мир и является, собственно говоря, единственным побудителем и источником содержания жизнедеятельности обитающего в нем существа». Иначе говоря, если следовать мысли Василука, то жизненный мир — это есть непосредственная сфера реализации человеком своего образа жизни как действительного способа жизнедеятельности. Жизненный мир, таким образом, складывается как диалектическое взаимодействие событий и жизнедеятельности, движимой личностной системой ценностей ее носителя.[4, 86]

В феноменологии Э.Гуссерля и его последователей идея жизненного мира получила свое воплощение в связи с явлением интенционального сознания. Э. Гуссерль полагал, что к «жизненному миру» принадлежат все те, кто мыслит себя в «донаучной установке» по отношению к реальности. Таким образом, жизненный мир становился некоей «интуитивной средой», в которой человек «переживает культуру и общество, определенным образом относится к окружающим его объектам, воздействует на них и сам находится под их воздействием» [5, 213]. В феноменологической традиции понятие «жизненного мира» обозначает также пласт донаучного опыта и содержание обыденной жизни, не опосредованной научным, рефлексивным мышлением (А.Шюц).

В контексте наших рассуждений понятие жизненного мира используется в иной семантике, а именно как онтологическая целостность, воплощающая единство жизнедеятельности, мыслимой как реальный образ жизни субъекта этой жизнедеятельности, совокупности объектов (вещей, идей, людей) в их ценностной модальности по отношению к человеку и самого человека как личности. Жизненный мир — это есть среда и форма экзистенции личности. В структуре жизненного мира личности все субординировано и иерархизировано, ибо он есть проекция личностной системы ценностей в реальный мир. Собственно говоря, жизненный мир — это сфера диалектического взаимодействия, пересечения ценностей общества и индивидуальных ценностей человека, сфера праксеологического самоопределения личности.

Жизненный мир не есть нечто окончательное и однозначное. Его структура складывается в ходе становления личности как цепи смысловых жизненных событий, внешне опредмечивающихся в наличные материальные ценности (вещи), социабельные связи с другими «Я» и личностную систему аксиологических функций, образующей тот круг ценностей, от которых человек не может отказаться, не утрачивая тем самым самого себя, и с которыми, следовательно, он себя идентифицирует, постоянно ощущая (в широком смысле слова) себя уникальной личностью.

Жизненный мир является результатом событий жизни и одновременно он есть их предпосылка, ибо он в каждый данный момент представляет собой единство результата и процесса житнетворчества личности.

Между элементами структуры жизненного мира личности складываются определенные смысловые зависимости, могущие серьезным образом деформировать отношения человека к бытию в целом. При этом следует иметь в виду не просто изменения объективного мира, но и содержание сознания, переживаний, затрагивающих фундаментальные субъективные онтологические характеристики личности, которые могут принять вид темпоральных деформаций, различных, подчас совершенно недетерминированных наличной ситуацией форм поведения. Это означает, что в приоритете личностных ценностей жизненный мир как среда, с которой человек суть одно единое целое, стоит рангом выше внешних по отношению к нему иных «миров» и бытия в целом. Поэтому идея «автоматизма» изменения психологии человека вслед за изменениями в системе общественных отношений бытия не может быть принята в качестве убедительной посылки решения и сугубо праксеологических проблем сегодняшнего дня, поскольку, как нам представляется, например, переход к рыночному типу хозяйствования невозможен, если нет личности духовно и онтологически предрасположенной к этому переходу. История имеет два основных способа складывания такой личности: или посредством формирования новой системы социально-исторических ценностей, ставшей основанием мировоззрения и скрепой жизненного мира человека, как было в Западной Европе (протестантизм и «протестантская этика»), или путем использования национальных культурных механизмов, то есть приспособления жизненного мира личности к новым ценностям и требованиям современной экономики (Япония, Южная Корея, Китай).

Жизненный мир сам по себе не содержит такой характеристики, как замкнутость или открытость. Эти модальности описывают конкретные варианты жизненного мира личности. Но и в том, и в другом случае мы можем говорить о причастности к бытию в целом, ибо человек всегда занимает определенные позиции в мире (имеет социальный статус, реализует определенные социальные функции), то есть имеет определенную жизненную позицию. Именно жизненная позиция выступает смысловым центром жизненного мира и его связи с иными «мирами» и бытием в целом. Жизненная позиция становится конкретным способом со-бытийного участия личности как аксиологической организации индивида в творении своей собственной судьбы.

Значение феномена жизненного мира для осмысления проблем личности состоит, на наш взгляд, в том, что жизненный мир есть онтологический способ бытия личности, поскольку именно он составляет непосредственную «данность» самоопределяющегося человека, является той реальностью, в которой человек обретает свое личностное «Я», развивает его в максимальной конкретности и динамике. Поэтому жизненный мир включает в себе предпосылку, направленность и итог личностного бытия человека.

РЕЗЮМЕ

В статті подана онтологічна та аксіологічна інтерпретація поняття «подія» як засобу розкриття філософського змісту процесу становлення особистості.

SUMMARY

The article deals with the ontological and axiological interpretation of «event» understood as methodological principle understanding of personality.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Махлин В.Л. Михаил Бахтин: Философия поступка. – М.: Знание, 1991.
2. Бахтин М.М. К философии поступка//Философия и социология науки и техники. – М.: Наука, 1986.
3. Пролеев С.В. Духовность и бытие человека. – Киев: Наукова думка, 1992.
4. Васильюк Ф.Е. Психология переживания. – М.: Изд-во МГУ, 1984.
5. Новые направления в социологической теории. – М.: Прогресс, 1978.

Надійшла до редакції 03.10.2000 р.

ДК 830.09-1

РЕМИНИСЦЕНЦИИ ФИЛОСОФИИ ЯКОБА БЁМЕ В «ФАУСТЕ» Й.В.ГЕТЕ

Б.Б.Шалагинов

Художественный текст «Фауста» усложнен многочисленными философско-эстетическими реминисценциями и через них отражает специфику духовных исканий в Германии, которые на рубеже столетий были сосредоточены вокруг проблематики идеализма, активно разрабатываемого совместными усилиями «веймарских классиков» и «романтиков». Как те, так и другие стремились максимально раскрыть познавательный, этический и эстетический потенциал идеализма, который рассматривался ими как наиболее продуктивный философский метод, своего рода венец философского развития и «средоточие и основа немецкой литературы» [7, 23]. В круг их интересов закономерно попадали мыслители далекого прошлого, не в последнюю очередь – отечественные. Среди них особое место принадлежало Якобу Беме (1575-1624). В «Фаусте» можно найти несколько страниц, понимание которых связано с философией Я.Беме.

1.

Точки соприкосновения между создателями классического идеализма на рубеже веков и Я.Беме можно проследить по нескольким направлениям. Во-первых, это фундаментальная для романтиков и Гете мысль о том, что «все находится в постоянном течении, непрерывном изменении и изменчивости» [7, 139]. Равным образом и «Беме создал образ вечно становящегося, вечно изменяющегося мира, где все взаимосвязано и где человек – центр всех взаимосвязей» [2, 15]. У философа, отождествившего в духе пантеизма природу и Бога, по мысли Шеллинга, даже Бог мыслится так, что предполагается известное историческое разворачивание его сущности, о чем свидетельствует пример св. Троицы [6, 577].

Во-вторых, это еще один фундамент немецкого классического идеализма – диалектика, заложенная в философии Беме в виде начальных элементов. У него добро и зло, Бог и дьявол не только противоположны, но по сути обуславливают существование друг друга. Все сущее обладает внутренней противоречивостью, которая является необходимым условием существования. Такой взгляд отличался от средневекового дуализма, согласно которому противоположные качества взаимно исключают друг друга. «Находишь (везде) два качества: одно доброе и другое злое, которые в сем мире во всех силах, в звездах и стихиях, равно и во всех тварях, неразлучны одно с другим как нечто единое (...) в людях, зверях, птицах, рыбах, гадах, равно и во всем существующем; в золоте, серебре, олове, меди, железе, стали, дереве, в растениях, листве и траве, также и в земле, камнях, воде и во всем, что можно исследовать» [2, 41, 47].

Основной риторический прием, которым пользуется Беме в своих писаниях, – сближение, уподобление. «Подобно тому, как в природе все течет, господствует и пребывает доброе и злое, так же (происходит) и в человеке» (2, 23). «Вы, слепые иудеи, турки и язычники, раскройте очи ума вашего, я хочу показать вам на вашем теле и на всех природных вещах, на людях, птицах, зверях и гадах, как и на дереве, камне, зелени, листве и траве, подобие святой троичности в Боге» [2, 63]. Проведенный как система через всю его главную книгу «Аврора», этот прием приобретает новое значение, а именно подчеркивает диалектическое единство мира, его внутреннюю тождественность, в котором уравновешены и одинаково необходимы добро и зло, свет и тьма, движение и покой... Отсюда путь ведет к «мировой гармонии» Лейбница и Кеплера, к Гердеровской космогонии, к

философии тождества Шеллинга, к диалектике добра и зла в «Фаусте», воплощенной в образе «духа отрицания» – Мефистофеле. Уподобляя духовные процессы материальным, земным, живописуя мир чувственно яркими красками (укажем только на пластично разработанный образ дерева, с которого начинается «Аврора»*), Беме невольно утверждает тождественность между материальным миром и миром трансцендентным, природой и духом, что также соответствовало философским поискам на рубеже веков.

Мыслители на рубеже веков могли найти у Беме предвосхищение своих идей о гармонической полноте человеческого существования, существенным элементом которой были вера и слитность с природой; последнее настойчиво вытекает из сопоставительной «диалектики» Беме во всех его текстах. Романтики активно расширяют (сравнительно с «эллинистом» Шиллером) исторический и духовно-типологический ареал своего идеала, а Гете приходит в поисках образа духовной полноты даже к восточному суфистскому средневековью («Западно-восточный диван»).

Определенные утопические тенденции у немцев на рубеже веков (Новалис, Гете) также могли восходить к импульсам от бемеанской философии. Беме ставит перед читателем своей книги «Аврора» задачу преобразования человека на основе «природы новой жизни», которая возникает «в поврежденном теле сего мира, и в этом теле рождается живой дух, а из этого духа – свет и разумение» [2, 63]. Шеллинг так интерпретирует это положение, созвучное его собственному направлению мыслей: «Идея бросилась в природу, но не для того, чтобы остаться в материи, а чтобы посредством нее вновь стать духом, прежде всего человеческим духом» [6, 520]. Идея «новой жизни», духовного обновления пронизывает творчество Новалиса и становится основой образа Фауста в произведении Гете.

Мистицизм Беме также не мог не захватить романтиков и Гете, чтоб побудить их к далеко идущим выводам. «Экхарт, по-видимому, дал классическое выражение мистическим поискам «первоистоков бытия», и не случайно романтическая традиция в Германии, склонная к этим поискам, так часто обращалась к творчеству Экхарта и Беме», – пишет современный исследователь [4, 350]. У Беме своеобразная манера резюмировать свои мысли. Он подводит их под понятие «тайны»: «Заметь здесь глубокую тайну», «Теперь заметь здесь сокровенную тайну Божию»... По созвучной мысли Ф.Шлегеля, философия «может быть только вечным исканием, а не обретением, и все художники и мудрецы согласны в том, что высшее невыразимо, то есть, иными словами, всякая философия по необходимости мистична. Это и естественно, ибо у нее нет и не может быть иного предмета, кроме того, который составляет тайну всех тайн; тайна же может быть сообщена только таинственным

* «Я уподобляю всю философию, астрологию и теологию, вместе с матерью их, драгоценному дереву, растущему в прекрасном саду». – Такими словами начинает Я.Беме свой труд. Ф.Шлегель пользуется этим же образом в начале своих лекций о «Философии жизни» (1827), так же символически уподобляя его философии: «Представим себе, например, большое, прекрасное, ветвистое, великолепно раскинувшееся дерево. Казалось бы, для постороннего взгляда оно образует довольно беспорядочное и не строго завершенное целое, подобно тому, как ствол вырос из корня, разделился на столько-то ветвей и листьев, и они свободно колышутся в воздухе. Но если пристальней присмотреться к нему, – какая совершенная структура целого, какая удивительная симметрия и тонкая упорядоченность видна во всем создании вплоть до любого его листка и любой прожилки! Именно таким способом следовало бы, как я думаю, изображать в философии вечно растущее дерево человеческого сознания и человеческой жизни...» [7, 338].

образом» (7, 224). Отсюда и сознательная установка на «фрагментарность», определяющую стиль философствования и литературного творчества романтиков. Ф.Шлегель обосновывает этой установкой аллегорию «как выражение законченной позитивной философии (...) и переход ее воззрений к высшей поэзии» – мысль, совсем не чуждую творческой практике создателя «Фауста». От «тайны» проистекает, по мнению Ф.Шлегеля и «та форма философии, которая существенна для нее и сохраняется при всех условиях и при всех состояниях, – диалектическая (...) Существо же ее состоит именно в этом обмене (мыслями – Б.Ш.), в этом вечном искании и невозможности полного обретения, в том, что нашей жажде познания всегда нечто дается, но еще больше остается сокрытым от нее...» [7, 224-225]. Установка на определенную эзотеричность утверждается в «Фаусте» всем стилевым строем произведения, а в стихах «Западно-восточного дивана» (1814-1819) еще и прокламируется открыто: «Только мудрому откройся, // Ибо чернь всегда глумится». Гете повторял эту мысль также и отдельно: «Пастве достаточно прямого смысла слов, для посвященных же высший смысл скрыт в тайных символах (...) Я делаю вывод, что было бы лучше написать нечто совершенно непонятное, чтобы лишь друзья и близкие смогли с полным основанием наделить (написанное – Б.Ш.) истинным смыслом» [9, 402-403]. Но тайна не затемняет жизни, а наоборот усиливает сверкание и переливы ее красок (см. стихотворение сборника «Веер»). Тайна рождает чувство причастности к высшему бытию и усиливает ощущение полноты собственного бытия. Вот почему мир «Западно-восточного дивана» залит пронизанным любовью и радостью солнечным светом, а в изображении Я.Беме «восходящая, кипящая, ликующая радость в Боге делает небо ликующим и подвижным» [2, 54].

Романтики и Я.Беме наделяли космогонической силой любовь. Знаменитый образ из шиллеровской «Оды к Радости» – «Травку выманила к свету, // В солнце хаос развила...»* – почти дословная цитата из «Авроры» Беме. Пантеистически восторженный дух бемеанской любви передан философу романтической религии Фридриху Шлейермахеру, но еще ранее отразился в сцене «Фауста» (1 часть, «Сад Марты»), где влюбленный Фауст объясняет Маргарите неразрывное единство, которым связаны между собой «Счастье! Сердце! Бог! Любовь!»

Сближали Я.Беме с немцами на рубеже веков также поиски решения проблемы свободы. Романтики (Шеллинг) стремились в обосновании свободы отойти от присущей пантеизму фаталистической механистической каузальности. Беме открыл необычайное решение вопроса о начале Универсума, которое заключалось в том, что существованию Бога предшествует потенция, неразвернутая сила – некая несознательная природа [4, 463]. Н.Бердяев, интерпретируя это положение совершенно в духе романтизма как «страстное желание *ничто* стать *чем-то*» еще до самого бытия, называл учение Я.Беме «метафизическим волюнтаризмом» [3, 100]. Это обстоятельство побуждает задуматься над смыслом «еретической» сцены перевода евангелия от Иоанна в первой части «Фауста».

2.

Согласно традиционной интерпретации, предпочтительное выделение Фаустом «дела» сравнительно со «словом» (как в Евангелии) и «мыслью» приводило к определенной дискредитации (поэтического) слова и (научной) мысли перед действием, вообще сознания перед материей. Вряд ли это входило в намерение Гете, и вряд ли бы он стал оспаривать ради этого текст Священного Писания (заметим попутно, что «сцена перевода» отсутствовала как в юношеском

* Перевод Ф.И.Тютчева.

варианте – «Прафаусте», так и в опубликованном в 1790 г. «Фрагменте»). Думается, содержание сцены продиктовано другими соображениями.

После наполненной драматическими переживаниями ночи Фауст проводит пасхальный день на природе среди людей и чувствует прилив жизнелюбия. Он снова возвращается к жизни, но уже как бы другим человеком. В наступившей ночной тьме (ночь – характерный для поэзии рубежа веков образ начала жизни) он обращен мыслью к самым жизненным истокам. Но неожиданно миг душевного подъема прошел, поток жизнелюбия иссяк и пересох. В этом настроении он начинает переводить Евангелие, повествующее именно о начале жизни, – место, которое имеет для него, как мы видим, глубоко личностный смысл. Он ищет в Евангелии ответ на мучающий его жизненно важный вопрос.

Евангелист употребляет термин «слово» («В начале было Слово») в типично богословском смысле, согласно которому помысленное и названное Богом является реальностью без «промежуточных» переходов, ибо ведь Бог не знает разделения на «понятие» и «вещь», «сознание» и «материю», «сущность» и «видимость». В этом смысле «слово» у него тождественно «деянию». Гете о таком смысле толкования знал, ибо о нем повествовал в «Тимее» Платон, оно входило в работы И.Канта и философские лекции Ф.В.Шеллинга.

Фауст в своем переводе («В начале было Дело...») намеренно разбивает тождество, то есть толкует это место в ином, новом смысле. У него выходит, что слово «деяние» («дело») относится не к Богу (ибо тогда тождество по необходимости сохранилось бы), а к какому-то иному началу, лишнему такого тождества и однозначному по своему смыслу.

Этим началом может быть наличествующее еще до всякого бытия «бессознательное» основание, которое не есть Бог, ибо Бог имеет свое основание в самом себе. Такой поворот мысли соответствует философии Я.Беме.

В момент написания рассмотренной нами сцены Гете активно преодолевал пантеизм своего миропонимания. Тождество «слово-дело» означало бы тождество в духе Спинозы «Бог-природа» со всеми вытекающими отсюда последствиями. Гете преодолевал понимание мира, основанное на механической каузальности. Основание Бога и природы, лежащее вне того и другого, означало бы возможность поступательного движения и развития мира. А этим уже преодолевался пантеизм.

Этим эпизодом не исчерпываются «бемеанские» реминисценции в I части. В следующей сцене мы находим разговор между Фаустом и Мефистофелем. Мефистофель заявляет, что он – «часть той части, которая *сначала была всем*, часть тьмы, что породила свет (...), ныне оспаривающий права у своей матери ночи». Но свет связан с телом и исчезает вместе с ним. Как видим и тут, Мефистофелем выявлена некая общая основа для тьмы и света («часть той части») в духе философии Я.Беме. Эта основа – некая неразличимая тьма.

Пантеистическое тождество Бога и природы, духа и материи, света и тьмы исключало бы возможность «диалектического» спора между ними, который единственно и может являться источником всякого развития. Гете приводит части тождества к диалектически противоречивому соотношению, имеющему *общую* основу. В этом плане образ Мефистофеля приобретает новое, по сравнению с народной книгой, значение. Он, как заявлял сам Гете, дух «диалектического отрицания», а словами поэмы – «Часть силы той, что без числа // Творит добро, всему желая зла»*. Он перестает быть одиозным дьяволом, представителем inferнальных сил, творцом зла и искусителем слабодушных людей. Он имеет с Богом общее изначальное основание. Этим объясняется дружеское общение с ним

* Цитируемый поэтический перевод «Фауста» принадлежит Б.Пастернаку.

в Прологе на небесах. Мефистофель, по словам автора, – это «живое обобщение широкого постижения мира» [8, 260]. Такой подход освобождает Гете от необходимости придерживаться одиозных теологических рамок в трактовке образа «врага рода человеческого». Образ Мефистофеля наделен чисто человеческими черточками, в его уста вкладываются сентенции неоспоримой житейской мудрости, а его юмор носит нередко теплый, «человеческий» характер. Наконец, он представляет собой диалектический противовес Фаусту, образуя с ним в значительной мере «парный» образ.

3.

Реминисценции философии Я.Беме мы находим также в сценах «Темная галерея» и «Рыцарский зал» I акта второй части «Фауста». Они связаны с образом «Матерей». Когда Фауст просит Мефистофеля помочь ему вызвать живые подобию Елены и Париса, тот советует ему спуститься в бездну к богиням Матерям и похитить у них огненный треножник – источник всевозможных воплощений.

Сведения о различных толкованиях образа Матерей приводит А.А.Аникст [1, 505 сл.]. Сам Гете на вопрос П.П.Эккермана об этом необычайном образе указал на одно место у Плутарха, где сообщалось, что «в древней Греции шла речь о *Матерях* в качестве богинь. Вот все, чем я обязан преданию, все прочее – моя выдумка» [8, 485]. Действительно, в биографии Марцелла (гл. 20) Плутарх рассказывает о городе Энгион на Сицилии, находящийся под покровительством богинь-матерей, которым посвящен храм. Далее следует краткое описание храма.

Существует мнение, что внимание поэта мог привлечь также рассказ о Платоне в диалоге Плутарха «О разрушении оракулов» (гл. 22). Согласно представлению философа, многочисленные миры расположены в виде гигантского треугольника, внутри которого находится «мировой очаг», а в нем – «замыслы, формы и первообразы всего того, что произошло и еще произойдет». Раз в 10 тысяч лет все набожные души получают возможность воочию увидеть этот скрытый мир, для чего и предназначены мистерии (10, 705). Разумеется, с платоновским учением «о периодическом перевоплощении душ и тел» (Лосев) Гете мог познакомиться и независимо от Плутарха*.

С платоновскими представлениями о «первообразах» вполне согласуется то место в сцене «Рыцарский зал», где Фауст торжественно обращается к Матерям со словами:

Над вашей головою в вышине
Порхают жизни реющие тени,
Всегда без жизни и всегда в движенье.
Все, что прошло, стекается сюда.
Все бывшее желает быть всегда.

Однако столь бросающаяся в глаза близость между Платоном и процитированным местом из «Фауста» не исключает той возможности, что подобные представления Гете мог найти не только у греческого философа, но и у Я.Беме, который в трактате «Аврора, или Утренняя звезда в восхождении» обнаруживает знание космогонической философии Платона, в частности «Тимея». У Беме поэт мог найти не только образ Матерей, но также столь важные для поэтического воплощения пространственную картинность и настрой таинственности и величественности, что вообще является характерной чертой стиля Беме и сильно контрастирует с весьма уравновешенным стилем Платона.

* Этому вопросу посвящен, в частности, диалог Платона «Тимей».

Едва услышав о Матерях, Фауст испытывает смятение и даже страх («Да. Матери... Звучит необычайно.» «Чем это слово // Страшнее мне удара громового?»).

Мефистофель словно стремится ошеломить Фауста своими описаниями пустоты, тьмы, неопределенности и бесконечности, в которую предстоит отправиться герою:

ФАУСТ. Где путь туда?
МЕФИСТОФЕЛЬ. Нигде. Их мир незнаем.
Нехожен, девственен, недосыгаем...
Не жди нигде затворов и замков (...)
Достаточно ль знаком ты с пустотой?
ФАУСТ. Дух пустоты, надеюсь, схвачен мной (...)
МЕФИСТОФЕЛЬ. (...) Но в той дали, пустующей века,
Ты ничего не сыщешь, ни единой
Опоры, чтоб на ней покоить взор,
Один сквозной беспочвенный простор.
ФАУСТ. (...) При спуске к Матерям!
МЕФИСТОФЕЛЬ. Тогда спустись! Или направься ввысь,
Я б мог сказать...

У Я.Беме термин «мать» широко распространен в значении «первородительница», «первоисток сущего». Для него это природа. «Если рассмотреть все течение или всю окружность звезд, то скоро можно увидеть, что она и есть мать всех вещей, или природа, откуда все вещи возникли, и где они состоят и живут, и чем все движется; и все вещи созданы из ее сил и пребывают в ней вечно...». «Но ты, простая мать, порождающая в сей мир всех детей, которые потом в восхождении своем стыдятся и презирают тебя, хотя все же они – твои дети и ты породила их...» [2, 49-50, 135]. Но кроме этого общефилософского, основанного на метафоре, словоупотребления мы находим у Я.Беме более сложное значение этого термина. Он связывает его с зарождением жизни в скрытых глубинах вечности.

Образ «глубины» воссоздан у Я.Беме прямо-таки с поэтической силой. Глубина предшествует Божеству (о чем было сказано выше). «Но в собственном своем престоле оно (тело Божие – Б.Ш.) не имеет никакой подвижности, разумности, постижимости, но есть темная глубина, не имеющая ни начала, ни конца; и в нем ни густо, ни жидко, но оно есть темный дом смерти, где ничего нельзя ощутить, где ни холодно, ни тепло, но конец всех вещей. Это и есть тело глубины, или истинная темница смерти (...) Такой дом есть вся глубина вне, внутри и превыше всех небес, и этот дом зовется вечностью (...) И существо это все вместе объемлет вечность, которая зовется не Богом, а всемогущим телом природы, где Божество хотя и пребывает неумершим, но (...) не объемлется и не постигается» [2, 394-395]. Именно в такую «глубину» предстояло отправиться Фаусту к Матерям.

В «глубине» Я.Беме построил целую иерархию зарождения жизни. Самым объемлющим является «дом плоти», «дом глубины сего мира»; в который заключены еще два «дома»: «дом семи духов», а в него – «дом сердца семи духов» [2, 399]. Семь «основоположных духов», которые составляют основу всего сущего, суть «терпкое качество, сладкое качество, горькое качество, зной, любовь, звук (звон, голос, речь) и тело» [2, 100, 101, 102, 104, 121, 129, 143].

Эта темная глубина тем не менее продуктивна, ибо в ней «благодаря возжению звезд» рождается «семя». «Все сущее рождает свое семя – и земля, и человек, и мир». «Семя» мира – это его первоэлементы «вода, огонь, воздух, земля» [2, 398]. В

свете сказанного становится понятным, почему Б.Пастернак употребил в своем переводе это слово:

ФАУСТ. Вы эти семена задатков голых
Разбрасываете по сторонам
Во все концы пространств, всем временам,
Под своды дня, под ночи темный полог.

Между тем, Гете не пользуется именно этим термином Я.Беме, а выражается скорее в духе Лейбница: «allgewaltige Mächte» – «всемогущие силы».

В «глубине», которую Я.Беме описывает как первоисток всего сущего, находятся по числу «домов» три «матери». Это «мать – темница дома плоти», «мать – колесо семи духов» и «мать – сердце семи духов». Эта последняя есть «мать души», которая «пронизывает светом» и «делает живыми» семь «первоосновных духов». Тогда все семь духов «получают радостную волю, которая есть любовь к жизни», то есть воплощаются в телесные формы [2, 398].

В свете философии Я.Беме становится более понятным, почему Гете густо окутывает образ Матерей мистической таинственностью. Именно такая атмосфера соответствовала его поэтической задаче более, нежели по-античному просветленный платоновский образ космоса как «живого, разумного существа, созданного благим демиургом в подражание вечному умопостигаемому образцу» [5, 649].

Нельзя не заметить и оттенок иронического отношения Гете ко всей истории «вызывания теней» (в сцене «Рыцарский зал»), которое сквозит и в репликах Мефистофеля, обращенных к Фаусту («Владей собой, не выходи из роли», «Ты сам ведь ставишь эту пантомиму!»), и в трагикомизме финала всей сцены, когда «духи обращаются в пар», – отношение, которое распространялось и на собственные юношеские увлечения средневековой мистикой и алхимией*.

РЕЗЮМЕ

Розглядається спільна для Я.Беме та Й.В.Гете філософська основа, що відбилася у сцені перекладу Євангелія від Іоанна (І частина) та в образі «Матерів» (ІІ частина) «Фауста»; відмічаються елементи текстуальної подібності цього образу з трактатом Я.Беме «Аврора».

SUMMARY

The article considers the philosophical base common to J.Boehme and J.W.Goethe reflected in the scene of the translation of the Gospel according to John (part I) and in the «Mothers»-image (part II) of the «Faust»; the elements of the textual identity of this image with the work of J.Boehme «Aurora» are noticeable.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Аникст А.А. Творческий путь Гете. – М., 1986.
2. Беме Я. Аврора, или Утренняя звезда в восхождении. – Санкт-Петербург.: Азбука, 2000.
3. Бердяев Н.А. Опыт эсхатологической метафизики. Творчество и объективация. Париж, 1947.
4. Гайденко П.П. Прорыв к трансцендентному. Новая онтология XX века. – М.: Республика, 1997.
5. Платон. Сочинения в трех томах. Т.3. – М.: Мысль, 1971. – Комментарий А.Ф.Лосева.

* Эти увлечения отражены в кн. 8 «Поэзии и правды».

6. Шеллинг Ф.В.Й. Сочинения в двух томах. Т.2. – М.: Мысль, 1989.
7. Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика. В двух томах. Т.2. – М.: Искусство, 1983.
8. Эккерман П.П. Разговоры с Гете в последние годы его жизни. – Москва-Ленинград.: Academia, 1934.
9. Goethe J.W. Westöstlicher Divan. Gesammtausgabe. – Im Insel Verlag, 1965.
10. Goethe J.W. Faust (Erläuterungen). – Berlin und Weimar.: Aufbauverlag, 1973.

Надійшла до редакції 20.06.2000 р.

ББК 70 622.7

ПОНЯТИЕ «НАЦИОНАЛЬНОЕ ОБЩЕСТВО»

Н.Ф.Смирнова

Современная эпоха – это эпоха национальных форм социальной жизни. Нации, национальные государства, национальные общественные организмы – ее характерные черты. Философия представляет собой знание о сущности сущего [1]. Но в настоящее время социально-сущее предстает перед нами в национальном облике. Поэтому философия, как самосознание эпохи, стремится проникнуть в тайну национального.

Национальное общество как предмет изучения выступает в двух ипостасях: как предмет эмпирический и теоретический (аналитический). На эмпирическом уровне все знают, что такое нация, национальное государство и национальное общество. Эмпирическое понятие нации и национального общества – это внешнее их определение. Оно дается через признаки, которые сравнительно легко можно обнаружить. Но тайна национального глубоко скрыта в основании этих признаков. Таким основанием является система национальных отношений.

Национальное общество – это исторический тип этносоциального общественного организма. Этносоциальный общественный организм представляет собой систему общественных связей, объединяющих группу людей в этносоциальную общность.

Термин «этносоциальная общность» используется для того, чтобы отделить основные типы этнической общности (родоплеменную общность, народность и нацию) от их же «остатков» и «осколков». Так при формировании народности из нескольких родоплеменных образований последние теряют свою самостоятельность и сохраняются внутри новой этнической общности как этнические группы. Другой вариант: если группа представителей одной нации переезжает в другую страну, она перестает быть частью прежней нации и становится этнической группой внутри другого народа. Некоторые авторы предлагали дать таким «остаткам» и «осколкам» основных этносов специальные названия, но они не прижились (предлагалось, например, назвать их «этникосами»).

«Этносоциальный общественный организм» и «этносоциальная общность» – сопряженные понятия: одно из них обязательно предполагает другое. То есть родоплеменная общность, народность и нация формируются в рамках соответствующих общественных организмов. Каждый из этих социальных организмов является самостоятельным, самодостаточным. В основе каждого такого общества лежит система этносоциальных отношений. Специфика этносоциальных отношений состоит в их способности создавать отдельный, автономно функционирующий общественный организм. На нашей планете первоначально возникло не единое человеческое общество, а множество небольших обществ и соответствующих им небольших общностей людей: это были родоплеменные общественные образования с соответствующими им родоплеменными

общностями. На следующем этапе исторического развития формируются народность и соответствующее ей общество. На третьем этапе человеческой истории создаются нации и национальные общественные организмы.

Этносоциальный общественный организм и этносоциальная общность имеют одно и то же основание: в их фундаменте лежат этносоциальные общественные отношения. Их историческими типами являются соответственно родоплеменные общественные отношения, народностные отношения (некоторые авторы используют такое прилагательное, хотя оно звучит непривычно) и отношения национальные.

При определении национального общества мы рассматриваем социальную жизнь в определенном ракурсе – с точки зрения величины отдельных социальных организмов, степени их внутренней взаимосвязанности и характера внешней зависимости. Исследование национального общества осуществляется на основе общей схемы движения мысли от бытия объекта к его сущности, а затем к обобщающему понятию. Анализ бытия предполагает прежде всего количественно-качественный подход. Здесь рассматривается внешний, эмпирический статус национального общества, дается описание его внешних параметров через сравнение с предшествующими формами этносоциальных общественных организмов. В результате такого анализа национальное общество предстает перед нами как более крупное территориально-социальное образование, чем родоплеменное общество и общественный организм народности. (Эмпирическое понятие, характеризующее бытие национального общества, выделяет в первую очередь территориальный и демографический параметры. Границы национального общества закрепляются государством, но оно не тождественно государству). Анализ сущности углубляет количественно-качественный подход. Он позволяет выявить источник развития, объяснить функционирование структуры объекта. На уровне сущности мы обнаруживаем, что в основе национального общества лежит система национальных отношений.

Понятие национального общества объединяет оба эти подхода – описательный и объяснительный: в нем даны и сущность, и внешние проявления. На уровне обобщающего теоретического понятия национальное общество представляет собой самостоятельную саморазвивающуюся систему. Саморазвитие системы обусловлено взаимной рефлексивностью ее компонентов. Саморазвитие национального общества осуществляется в результате взаимодействия огромной массы людей. Такое взаимодействие ведет к созданию целой системы отношений: экономических, политических, правовых, нравственных. Через наложение цепей причинных связей возникает многоярусная конструкция с прямыми (восходящими) и обратными отношениями, в основе которой лежит трудовая деятельность людей. В результате согласованной деятельности формируется единый производственный и социальный коллектив. Национальное общество предполагает существование устойчивой группы людей, обладающей определенными социальными качествами. Такая группа выступает как нация.

Нация и национальное общество – сопряженные понятия: их сущность раскрывается через одну и ту же систему национальных отношений. Но население национального общества и нация не совпадают. «Чистой» нации нет. В результате международной миграции происходит «рассеивание» наций, население каждой страны оказывается этнически смешанным.

Национальное общество включает в себя огромное количество зависимостей и представляет собой сложно организованную динамическую систему. Национальное общество устанавливает новые связи с природной средой, что способствует сохранению жизни и улучшению ее качества.

Структура национального общества определяется структурой национальных отношений. Национальные отношения включают в себя национальные экономические и национальные социально-политические отношения. На их основе формируются соответственно

национальная экономическая система и национальная социально-политическая система. Обе эти стороны национального общества взаимодействуют между собой.

Национальное общество представляет собой автономный культурный комплекс. Национальная культура не есть нечто существующее рядом с национальными отношениями: она пронизывает все стороны национальных отношений. Носителем национальной культуры является народ – нация.

Понятие «национальное общество» выражает инвариант множества конкретных национальных общественных организмов. Каждый национальный социальный организм имеет отличительные черты, что делает его уникальным.

Исследование национального общества есть одновременно и исследование нации. Изучение нации начиналось с выделения ее отдельных признаков. На этом этапе восхождения мысли от конкретного в действительности к абстрактному формировалось эмпирическое понятие нации. Естественно, что вначале было обращено внимание на те черты национальные общности, которые лежали на поверхности. Не обошлось и без грубых ошибок. Так как народы складывались исторически на демографическом материале, однородном в расовом отношении, был сделан ложный вывод, что нация – это биологическая общность.

Эмпирическое понятие нации представляет собой хаотическое соединение отдельных признаков. Пока не найдено основание признаков нации, все эти признаки как бы повисают в воздухе, и национальные общности предстают как нечто мистическое или даже вообще не существующее (как «воображаемые сообщества») [2]. [В исследовании наций существует множество подходов и «хаос дефиниций» [3]]. Только на этапе восхождения от абстрактного к конкретному в мышлении признаки нации получают рациональное объяснение. Если на эмпирическом уровне нация предстает как собирательное понятие, то на уровне теоретического анализа раскрывается связь между признаками национальной общности. Теоретическое понятие нации предполагает выяснение основания всех выявленных признаков. Здесь обнаруживается, что нация неразрывно соединена с национальным обществом, а в основе и нации, и национального общества лежат особого рода социальные связи – национальные отношения.

Нация предполагает существование национального общества, она формируется вместе с ним. Нация представляет собой один из основных типов этнической общности. Основные типы этнической общности (племя, народность, нация) непосредственно связаны с этническими общественными организмами и характеризуются общностью территории, экономической и социальной жизни, общностью культуры, сознания и самосознания. Определение основных типов этнической общности отличается от определения этноса. К этносам, наряду с основными типами этнической общности относятся также группы, не обладающие полным набором указанных выше признаков, не связанных непосредственно с этническим общественным организмом. Для принадлежности к этносам достаточно относительно стабильных черт культуры, психологии и самосознания [4]. Но в конечном счете все этносы своими корнями уходят в существование этнических общественных организмов.

Для определения нации недостаточно указания на общие признаки основного типа этнической общности: необходимо эти признаки конкретизировать, выявить отличие нации от племени и народности. (При «внутреннем» определении нации общие признаки этнической общности и специфические признаки сливаются, оказываются неразличимыми: «внутреннее» определение нации, когда нации сравниваются только между собой и устанавливается их инвариантность. При «внешнем» определении нации, когда мы нации сравниваем с предшествующими типами этносоциальной общности, становится возможным отделить общие признаки этнической общности от национально-специфических). Этносоциальная общность представляет собой устойчивую группу

людей, характеризующуюся территориально-экономической и территориально-социальной общностью, общностью культуры, сознания и самосознания. С формированием национального общества, с развитием народности в нацию эти общие признаки наполняются новым содержанием.

Территориально-экономическая общность нации опирается на более высокую материально-техническую базу, чем экономика племени и народности. Национальная производственная система основана на машинной технике, на промышленности (племя имеет дело с примитивными орудиями труда, с первобытно-общинным способом производства; народность связана с немеханизированным сельским хозяйством и ремеслом, с рабовладельческим и феодальным способом производства). Более высокая техническая база национальной экономики становится основой для более широкого и глубокого разделения труда (современное национальное общество включает десятки тысяч профессий). Это, в свою очередь, ведет к более высокой степени обобществления производства, к более высокой степени экономической целостности. Национальная экономика представляет собой более широкое хозяйственное образование и в демографическом плане: нация – это огромный хозяйственный коллектив, объединяющий десятки, сотни тысяч, миллионы людей. (Для экономики народности достаточно нескольких сот или нескольких тысяч человек [5]. Большие народности представляют собой конгломерат хозяйственных образований). В экономике нации более значительную роль играют города как центры обрабатывающей промышленности, а также средства транспорта и связи. Национальная экономика создает более глубокую общность экономических интересов.

Социально-территориальная общность нации опирается на ее территориально-экономическую общность. Ведущую роль в социальной жизни нации приобретает политика, и социальная общность выступает как социально-политическая общность. Для нормального функционирования национальной экономики необходимо национальное государство. Нация – это более крупное социально-территориальное образование, чем народность (большая народность – конгломерат мелких социально-политических единиц). Усложнение социальной жизни в национальном обществе ведет к возрастанию роли права. (У народности взаимоотношения между людьми регулировались преимущественно традициями).

Культурная общность нации проявляется и в материальной, и в духовной жизни народа. Национальное общество – не только экономический, социально-политический, но и культурный комплекс. Национальная культура создается не только на национальной ступени развития, но культурное наследие в национальном обществе переосмысливается и обновляется. Для национальной культуры характерна более глубокая внутренняя дифференциация, чем для культуры народности. Происходит профессионализация духовной деятельности, растут кадры национальной интеллигенции. Национальная экономика не может функционировать на основе только эмпирического опыта, поэтому развиваются наука и научная интеллигенция. Усложнение социальной жизни привело к развитию новых форм художественного мышления и творческой интеллигенции. (У народности часто единственной формой искусства оставался фольклор. В России существовало своеобразное разделение труда в искусстве: поэзия развивалась дворянством, театр – купцами, красноречие – духовенством, живопись – крепостными живописцами и палехскими икономазами) [6].

Важнейшим элементом культуры нации является язык. Национальный язык богаче по словарному запасу, более совершенен по грамматическому строю, чем язык народности: он отражает богатство социальных связей и всей духовной жизни национального общества. Для национального языка характерна единая наддиалектная форма, образец, объединяющий все языковые варианты. Унификация языковых норм, становление наддиалектной нормы осуществляется через письменность, через литературный язык.

У крупной народности язык представляет собой совокупность диалектов, отражающих автономность отдельных районов, слабые связи между ними. (Так, диалекты древнерусской народности совпадают с территориями феодальных княжеств, но границы между ними были расплывчатыми, так как в России не было замкнутых феодальных земель, и они не служили препятствиями для общения населения и переселения) [7]. При формировании национального общества один из диалектов становится основой национального языка. [Основой русского языка стал московский говор, украинского – совокупность среднечерновицких говоров. Общеиндонезийским языком стал язык малайцев Средней и Южной Суматры [8]. В основе современного монгольского языка лежит диалект халхасский [9]. В Китае существует полицентрическая структура диалектов, диалекты занимают еще прочные позиции; фонетичной нормой является произношение Пекина, но обучение обычно осуществляется с произношением на родном диалекте [10]]. С образованием единого национального языка остатки прежней диалектной раздробленности еще долго сохраняются. (Границы диалектных признаков немецкого языка в большинстве случаев совпадают со старыми границами средневековых владений). В случае языковых различий этнических групп, из которых формируется нация, неизбежен более или менее длительный период двуязычия. (Своеобразное двуязычие существует в арабских странах, где имеет место значительная разница между литературным языком и языком повседневной жизни, в основе которого лежат племенные наречия).

В национальном обществе культурными центрами становятся города. (У народности в условиях феодальных отношений ими часто становились феодальные поместья и монастыри). Продукты духовной деятельности также превращаются в товары. (Национальный художественный рынок выступает как часть общего национального рынка) [11].

Национальное сознание и самосознание тесно связано с прошлым. Образ «мы» опирается на историческую память народа, выражает духовную связь с минувшим [12]. В то же время национальное самосознание отражает более сложные социальные структуры, более широкие и глубокие социальные интересы, чем самосознание народности. Поэтому для развития самосознания народа в это время так необходима помощь национальной интеллигенции; большую роль здесь играют публицистика, искусство. (Но не всякое произведение искусства способствует формированию национального самосознания: не могут у человека возникнуть высокие гражданские чувства при восприятии, например, картины, изображающей селедку) [13].

Все признаки взаимосвязаны: в их основе лежит система национальных отношений, объединяющая многомиллионную массу людей в единое целое.

Общие признаки по-разному проявляются у отдельных народов. Это объясняется многообразием исторических и природных условий, в которых они живут. Специфические особенности выражаются в преимущественном развитии отдельных отраслей производства, в культуре труда (в своеобразии производственных навыков), в средствах художественного изображения (в присущих эстетической традиции символах, жестах, колорите в живописи, интонации, мелодии и ритме в музыке), в психологии народа.

Особенности национальной психологии находят выражение в национальных чувствах, в национальном характере. Национальные чувства представляют собой устойчивые эмоциональные реакции. Каждый народ имеет свою неповторимую манеру чувствовать [14]. (На национальные оттенки чувств обращали внимание многие писатели: например, Стендаль, Лермонтов). Национальный характер – это совокупность устойчивых черт психологии народа. Он проявляется в привычных нормах поведения [15]. Когда говорят о национальном характере, то обычно имеют в виду черты, преобладающие по сравнению с характером других народов. Так, в английском характере выделяют сдержанность, умение владеть собой [16], в американском – предприимчивость, деловитость, культ успеха, в японском – любовь к чистоте, вежливость, дисциплинированность [17].

Формирование наций происходит различными путями: в условиях централизованных государств (Англии, Франция), в условиях борьбы за воссоединение на национальной основе (Германия, Италия), в условиях многонациональных государств (Юго-Восточная Европа) [18], в условиях угнетения (например, чешская нация; чешская народность зарождалась вместе с зарождением чешского государства в IX-XI вв.) [19]. Складывание нации и национального общества – это длительный процесс. Так территория русской народности и нации складывалась на протяжении веков [20]. Лишь постепенно, по мере образования капиталистического уклада, происходила трансформация русской народности в русскую нацию [21]. (Основная территория русского государства сложилась в конце XV – начале XVI в. на основе Московского княжества). На формирование этносоциального организма, на его социально-политическую форму оказывают определенное влияние и природные факторы. Так, на образование русского государства повлияло то обстоятельство, что славянские племена раскинулись на огромных пространствах Великой восточной равнины и естественные грани между ними были незначительными [22]. Процесс формирования национальных обществ и наций продолжается и сегодня, он не завершился, например, во многих странах Африки.

Каждый тип этносоциального организма и этносоциальной общности связан с определенным типом личности. Это предполагает формирование у индивида определенных социальных качеств, усвоение им основных норм, ролей и ценностей, принятых в данном обществе. Первичная социализация осуществляется в семье: в процессе семейного воспитания происходит передача этнической информации на основе традиционных способов, народной педагогики [23]. Этническое сознание формируется в раннем детстве [24]. В соответствии с этническими традициями в семье дают ребенку имя. (Личное имя – социальный знак: оно служит не только различению, но связывает носителя с группой. В нем находят отражение распространенные в данной этнической среде верования. Так у русских личные имена принесены христианством через Византию) [25].

Нация – это не природное, а социальное образование. Причем национальные качества присущи нациям в разной мере, то есть народ может быть нацией в большей или меньшей степени [26]. Соответственно в разной степени национальным может быть и национальное общество.

Глобальное общество в настоящее время представляет собой суммативную полицентрическую систему, составными частями которой выступают национальные общественные организмы. А национальное общество – это сложная динамическая, самоорганизующаяся, централизованная система, политической формой его является национальное государство.

РЕЗЮМЕ

Національне суспільство являє собою історичний тип етнічного (етносоціального) суспільного організму. Існує тісний взаємозв'язок національного суспільства з нацією. Національне суспільство і нація – в'язані поняття, вони визначаються один через одну, в їх основі лежить одна і та ж система соціальних зв'язків національних відносин.

SUMMARY

National society is historic type of ethnic (etnosocial) public organism. Exists narrow relation of national society with nation. National society and nation attended notions, they determine one over another, in their base one system that lies of social ties national relations.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Мартин Хайдеггер. Разговор на проселочной дороге. (Избранные статьи позднего периода). М.: Высшая школа, 1991.

2. Новейший философский словарь. Минск: В.М.Скакун, 1998, с.460.
3. Георгий Касьянов. Теорії нації та націоналізму. Частина 1. «Теорія нації». К.: Либідь, 1999.
4. Бромлей Ю.В. Очерки теории этноса. М.: Наука, 1983.
5. Агаев А.Г. К вопросу о теории народности. Махачкала, 1965.
6. Ключевский В. Письма. Дневники. Афоризмы и мысли об истории. М.: Наука, 1986.
7. Кузьмин Н.Г. О соотношении языковых и политико-административных границ. //«Проблемы ареальных контактов и социолингвистика». Л.: Наука, 1978.
8. Трисман В.Г. К условиям складывания общего языка в Индонезии // «Этническая история народов Азии». – М.: Наука, 1972.
9. Ральдин Х.Ц. Этнический состав современного населения Монгольской Народной Республики. // «Проблемы этнографии и этнической истории народов Азии». – М.: Наука, 1968.
10. Астрахан Е.Б., Завьялова О.И., Софронов М.В. Диалекты и национальный язык в Китае. М.: Наука, 1985.
11. Свирида И.И. К типологии явлений художественной культуры в период формирования. – «Формирование национальных культур в странах Центральной и Юго-Восточной Европы». М.: Наука, 1977.
12. Дробижева М.М. Историческое самосознание как часть национального самосознания народов. //«Традиции в современном обществе». Ред. Дробижева Л.М. М.: Наука, 1977.
13. Солоухин Владимир. Славянская тетрадь. М.: Советская Россия, 1972.
14. Забурова Н.В. Стендель и проблемы психологического анализа. Гл.IV. «Психологические особенности национального характера». Ростовский университет, 1982.
15. Баграмов Э.А. Национальный вопрос в борьбе идей. М.: Политиздат, 1982.
16. Осипов Владимир. Британия глазами русского. М.: АПН, 1977.
17. Арутюнов С.А. Современный быт японцев. М.: Наука, 1968; Чехонин Б. Многоликая Япония. М.: Политиздат, 1970; Проблемы этнографии и этнической истории народов Азии. М.: Наука, 1968.
18. Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Ред. Л.А.Обушенкова М.: Наука, 1981.
19. Чешская нация на значительном этапе формирования (1850-начало 70-х годов XIX в.) Ред. В.И.Фредзон М.: Наука, 1989; И.Жемличка Характер славянского заселения и возникновения раннефеодальной народности (на примере Чехии и Моравии). – «Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей». Ред. Г.Г.Литаври. М.: Наука, 1987.
20. Семенов В.С. Интернационализм и общественный прогресс. М.: Мысль, 1978.
21. Краснобаев Б.И. Русская культура второй половины XVIII- нач.XIX в. МГУ, 1983.
22. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. Кн.I. М.: Сопэкгиз, 1959.
23. Развитие этнического сознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. Ред. В.Д. Корошак. М.: Наука, 1982.
24. Исмаилова В.Н., Грушевский А.Д. Этнический фактор в политической жизни Нигерии. – «Нигерия. Власть и политика».Ред. А.М.Васильев. М.: Наука, 1988.
25. Никонов В.А. Имя и общество. М.: Наука, 1971.
26. Георг Еллинекъ. Общее учение о государстве. С.-Петербург: Юридический книжный магазин, 1908, с.86.

Надійшла до редакції 26.09.2000 р.

ББК: ЮЗ(4РОС)6

ПРОБЛЕМА ПЛЮРАЛИЗМА И УНИВЕРСАЛИЗМА В «СИСТЕМЕ КОНКРЕТНОГО ИДЕАЛ-РЕАЛИЗМА» Н.ЛОССКОГО*С.В.Янковский*

Сегодня не составляет сложности говорить об утрате в эпоху постмодернистской культуры эвристического значения отношения единого и многого, которым определялось отношение мышления к бытию, начиная с Парменида. Нам, вероятно, следует обратиться к истокам понимания необходимости плюрализма и создания на его основе безальтернативной монотематической модели мышления сегодняшнего дня. Вплоть до середины XIX века метафизическая гарантия отношения единого и многого позволяла выявлять в наличном многообразии явлений возможность познаваемой действительности. Но вслед за вариациями на тему бытия в гегельянстве и контовской схематизации познавательных процессов возможность знания как качественно определенного многообразия явлений оказалась сведена к констатации фактов наличного однообразия, повторяемости и однозначности явлений. В заключительный период истории новоевропейской метафизики (конец XIX и начало XX вв.) мы можем обнаружить последнее указание на необходимость полиморфной модели знания в представлении о его имманентном характере и трансцендентном составе бытия в нем. Этим метафизические учения указывали на возможную необходимость пределов, которыми разум способен ограничить чувство беспочвенности, безосновности, бессилия метафизических теорий полагания бытия. Позитивистски-нигилистическое отношение к сущему, распространяемое европейским гуманизмом, привело к отвержению метафизики и социологизации понимания ее основных проблем. Рефлексия о возможности имманентного и трансцендентного содержания в составе бытия позволяло сохранить европейскую традицию умозрения, наряду с модернистскими техногенными и прагматическими видениями адептов монотематизма мысли.

Возможно, ранее, чем где бы то ни было, с нигилистически-позитивистской подоплекой модернизма столкнулась русская духовная традиция. Из нее же нигилизм вошел в обиход общественной мысли Европы (28, 63). По всей видимости, этому способствовало то, что она на протяжении столетий оставалась генетически связанной с Традициями Восточной Патристики, искавшей сверхразумное основание веры. Поэтому она остро ощущала безрелигиозный характер индивидуализма, провозвещенный итальянским Возрождением. Не менее болезненным был для нее процесс эмансипации религиозного чувства из Патристической Традиции, декларированный немецкой Реформацией. Поверхностное влияние Просвещения, воспринятое только в своей социальной доктрине, предохранило традицию от духа секулярности и надежд на дехристианизацию. Свобода как эмансипация сознания из религиозного чувства оставалась закрытой темой вплоть до обнаруженного И.Тургеневым и Ф.Достоевским нигилизма (17; 23, 338-350; 28, 63). Адепты и противники усматривали в нем в первую очередь результат преобладающего влияния западной мысли на русское общество. И, как известно, сложился даже стереотип нигилистически настроенного западника и славянофила-идеалиста. Благодаря романтизму, распространенному немецким влиянием начала века, изначально проблема нигилизма была воспринята в своем самом радикальном выражении через поэтику. Поэтика позитивизма, введенная в русскую духовную традицию А.Пушкиным, завершилась мионистической концепцией бытия в метафизике, утверждаемой естественнонаучной апологетикой. Конец XIX и начало XX вв. обозначили «перевал сознания», выраженный в первую очередь поисками неоклассических кон-

цепций метафизики. Целью их было преодоление распространявшихся в ней нигилистически-позитивистских воззрений. В ее достижении они усматривали и решение синтетической задачи философии. Основной объект их исследований – это возможность чистого синтеза представлений. Подобный объект, допустимый только онтологической координацией противоположностей, а не формально логической субординацией понятий разума, открывал возможность «онтологического поворота», осуществленного европейским мышлением в 10-е гг. XX века (24, 349). В этом отношении опыт философии русской духовной традиции не является исключением. В связи с ним мы можем говорить об «антиномическом синтезе» Е.Трубецкого, «диалектике мифа» А.Лосева, о персоналистской диалектике свободы и благодати Н.Бердяева. Разнообразие подходов и решений, продемонстрированное в этот период, позволило охарактеризовать его как «русский религиозно-философский Ренессанс». Мы вправе рассматривать его как своеобразный контр-ренессанс, направленный против крайностей новоевропейской духовной традиции. Одной из наиболее плодотворных попыток в этом направлении стал философский замысел Н.Лосского, изложенный им в «системе конкретного идеализма». Значение ее содержания Н.Лосский усматривал в синтезе противоположностей, до того представлявшихся несовместимыми: волевой творческой активности субъекта и интуитивного созерцания бытия в подлиннике; эмпирического характера и рационалистического содержания в познавательных актах; номиналистического и реалистического истолкования нашего знания; субстанциалистского основания бытия и многообразия способов его выражения (18, 174). Уже с самого начала сама возможность подобного синтеза (защита магистерской диссертации по философии Н.Лосским в Санкт-Петербургском университете осенью 1903г. на кафедре проф. А.Введенского) вызвала жаркие дискуссии (18, 126-128). Полемика обострилась после публикации в 1904г. «Обоснований интуитивизма». Негативные оценки продолжали высказываться на протяжении всего философского творчества Н.Лосского и составляют довольно-таки широкий спектр: тавтология Введенский (18, 127)), бессмыслица (Поварнин (25)), заимствование (Булгаков(2,27)), школьничество (Бердяев(26,749-750)), фантастика (Зеньковский(8, 210)), абсурд(18, 110). Положительные оценки философского замысла Н. Лосского, кроме признания оригинальности [Франк (27), Яковенко (24, 349), Левицкий (15), Филатов (20), Кувакин (22) и многие другие исследователи] и изящества [Ермичев (5)] его творческого поиска, содержат указание на взаимосвязь отдельных положений в самой системе. Историков русской философии также привлекает взвешенный и методический подход Н.Лосского к решению философских проблем. Снятие негативных оценок было обусловлено процессом кодификации опыта философии в русской духовной традиции, явственно обозначившегося с начала XX века и связанного с такими выдающимися именами в русской философии, как А.Введенский, Г.Шпет, А.Лосев, Б.Яковенко, С.Франк. Наиболее значимыми и по сей день остаются работы В.Зеньковского и Н.Лосского. Существенным является тот факт, что после 1922 года опыт философии в русской духовной традиции развертывался в двух противоположных направлениях: он был интегрирован в социально-политическую систему советского режима и ее антипода – западной либерально-демократической модели. Вероятно, нецелесообразно абсолютизировать это динамическое расхождение в ней. Философия сохраняла в каждом из этих случаев свое значение целостного процесса мышления. Самоизоляция советского режима в начале 30-х гг. и наивное упование на всемогущество ленинской модели диалектики привели к тому, что на протяжении двух последующих десятилетий на творчество русских философов-немарксистов распространилось «невегласие». Научно-технический империализм, обозначившийся с 50-х гг., вынудил обратиться к отдельным доктринальным положениям предшествующего философского опыта. Советская философская школа, загнанная в ходе дискуссий 20-х – 30-х гг. в прокрусто-

во ложе социологии мышления, оказалась неспособной объяснить и осмыслить процессы технизации мышления и общественной жизни. В конце 50-х появилось первое содержательное исследование русского интуитивизма И. Чуевой в Ленинградском университете, тогда же специалистам стала доступной «История философии» Н.Лосского, получившая до этого свое признание на Западе (22; 29). С 60-х гг. имена русских философов-интуитивистов мы обнаруживаем во всех сколько-нибудь значительных кодификациях опыта философии в русской духовной традиции (4; 11; 12), в то время как предыдущие советские издания не содержали сведений о них (9). После 1985 года политическая риторика советского режима трансформировалась с идеологом научно-технического прогресса на идеологию демократического социализма. Началось действительное возвращение философов-немарксистов на родину. В 1991 году в «Библиотеке отечественной мысли», в «Философском наследии» увидели свет многие произведения русских философов. Хотя в «Философском наследии» Н.Лосский представлен не был, тем не менее, его произведения в других изданиях стали достоянием всего общества. Процесс современной кодификации наследия Н.Лосского длился до середины 90-х гг., когда был издан сегодняшний корпус его трудов, состоящий из более, чем десяти произведений. Наибольшей популярностью у современных интерпретаторов его творчества пользуются «Воспоминания», дополняемые выдержками из «Обоснований интуитивизма». Творчество Н.Лосского представлено практически во всех учебных пособиях по истории русской философии (4,6). На Украине с середины 90-х годов обозначилось самостоятельное направление исследований творческого наследия русских философов периода религиозно-философского Ренессанса. Предпочтение отдается обоснованию на материале их творчества особенностей опыта философии, связанного с русской духовной традицией, и исследованию этического содержания их работ. Наиболее значимыми представляются работы В.Ларионовой, в которых ей удалось подчеркнуть взаимосвязь идей Н.Лосского и С.Франка с запросами и потребностями нравственной культуры сегодняшнего дня (1; 13; 14). Традиционно принято выделять такие положения «системы конкретного идеал-реализма»: принцип имманентности в определении предметности мышления, гносеологический интуитивизм в решении проблем познания, персоналистическая метафизика в решении онтологических проблем, несомненное влияние лейбнизианства и панпсихизма А.Козлова, общую преемственность его взглядов с традицией Платоновской и Платиновской философии, общая антикантианская направленность философского поиска, необычный категориальный аппарат, субъективизм в изложении историко-философского аспекта проблем. Чем поспособствовал сам Н.Лосский распространению подобных воззрений, что соответствует историко-философским клише, связанным с русской философией, что ожиданиям и чаяниям изыскателей – вопрос непростой и требующий детального и систематического изложения. А вот выявить точку зрения, оттесненную на обочину господствующими воззрениями, представляется вполне уместным, поскольку она может послужить эвристическим принципом для более критического отношения как ко всему опыту философии периода русского Ренессанса, так и к философскому замыслу немалозначимой для него фигуры Н.Лосского. Взгляд В.Ильина, назвавшего философский замысел русского философа «крещением Фауста», представляется вполне подходящим для этих целей: «Это антропологическая трагедия познания и притом познания творческого, вернее верующего» (10, 72). Поэтому, вероятно, чтобы судить о правомерности подобного синтеза, нам следовало бы рассмотреть его в отношении имманентного и трансцендентного состава бытия, поскольку ими определена возможность наличия самой системы идеал-реализма в истории новоевропейской метафизики. Является ли отношение имманентного и трансцендентного ее действительной Сциллой и Харибдой, или же они созданы «animal faith» в существование и познаваемость внешнего мира (19, 103)?

Утверждение наличия имманентного и трансцендентного состава бытия явилось следствием истолкования понятия о бытии в конкретном идеал-реализме как данного сознанию и одновременно обладающего собственной реальностью. Содержание познания, данное сознанию, обозначает познаваемую действительность в составе бытия. Содержание познаваемого может быть представлено и как иллюзия, и как представление познающего разума. С этой же проблемой столкнулся и И.Кант в «Критике чистого разума» (ее перевод на русский язык Н.Лосский окончил в 1905г., этим же переводом мы пользуемся и поныне). Точка зрения И.Канта заключалась в том, что различие между иллюзией и представлением познающего разума может быть установлено опытом. Н.Лосский был убежден, что, несмотря на то, что представление является действием познающего разума, направленного на мир, в его содержание наличествуют качества познаваемого предмета, от процедур познания не зависящие, а соответствующие его собственному бытию, независимо от содержания, данного нашему сознанию.

Таким образом, Н.Лосский указал, что понятие о бытии познаваемой вещи не сводимо к эмпирическому опыту науки либо к метафизическому опыту умопознания: «Искусство с одинаковою смелостью проникает в глубины человеческой индивидуальности, и в тот мир, который складывается из совместной работы многих человеческих я, и в тот мир, который предшествует духовной жизни человека» (20, 18). В метафизике он видел возможность представления познанного бытия и знания о вещи в себе. Вывод, к которому он пришел: мир обладает собственной объективной реальностью и может быть познан – основной лейтмотив всех его произведений. Познание разворачивается в трех основных формах, позволяющих представить нам бытие познаваемого: метафизический опыт умопознания, опыт религиозной мистики, опыт научного наблюдения. Поэтому содержание нашего познания может быть представлено как в познавательных способностях нашего разума – априорные основания нашего знания о мире, так и в непосредственном усмотрении познаваемого объекта, открывающего нам качества предмета, наличествующие в его бытии независимо от наших познавательных способностей. Если мы ограничиваем познание только нашими познавательными способностями, независимо от данного нашему сознанию познаваемого объекта, то мы этим признаем непознаваемость мировой действительности. Это отношение к познаваемой вещи и познаваемому миру Н.Лосский считал главной ошибкой И.Канта и всей критической философии (18, 126).

Если познание ограничено способностью суждения, тогда все истолкование бытия может быть сведено к проблеме существования. Именно так и поступили экзистенциалисты. Но подобного отношения к бытию Н.Лосский принять не мог, поскольку усматривал в нем невозможность его нравственной оценки. А это означало, что бытие не представимо как благо. Без этого ключевого понятия метафизики представление о возможности усмотрения бытия перешло в плоскость психофизического истолкования сущего. Если же мы принимаем модель непосредственного усмотрения познаваемого в своем бытии, то познаваемый мир должен быть познаваем «насквозь», как пытался убедить Н.Лосский. Абсолютную познаваемость бытия он рассматривал не в духе гегельянской опосредованности бытия определениями разума, а в идеальности состава познаваемого бытия. Это привело его к мысли отказаться от монистических истолкований бытия и рассматривать его через лейбнизианское представление о множественном составе сущего и его идеальной множественности. Познаваемость бытия «насквозь» обозначает у него не тотальную ограниченность бытия разумной действительностью, а открытость познающего бесконечному многообразию. Поэтому многими конкретный идеал-реализм был истолкован как учение об открытости сознания. Открытость сознания миру еще не может объяснить необходимость идеал-реалистического истолкования бытия, поскольку указывает только на имманентный характер познавательных процес-

сов. С признанием идеального статуса многообразия бытия данного мне в познании открывается возможность указать на трансцендентное содержание в составе бытия.

Правомерность избранного пути он усматривал в реабилитации докритической доктрины наивного реализма. Подобно И.Канту, он считал, что в знании нет ничего, что не было бы имманентно сознанию. Но в сознании мы фиксируем не только содержание, редуцируемое к данному априори, но и то, что наряду с субъективным содержанием познания имеется содержание познания, относящееся ко всякому возможному опыту. Это содержание он определил как транссубъективное. И таким образом, если данное мне наглядное представление указывает на имманентное, то как данное во всяком возможном содержании - на трансцендентное. Это привело Н.Лосского к идее о множественном характере интуитивного познания. Он говорил о трех видах интуиции: чувственной, интеллектуальной, мистической. Это не три разных познаваемых действительности, как это может быть представлено, а три разных вида отношения к одной и той же познаваемой реальности, которая может быть представлена в виде чувственного образа, в виде идеи, или абстрактного понятия, и, наконец, в виде бытия, непосредственно открытого моему познающему сознанию. Все эти три отношения как составных элементов знания восходят к учению о транссубъективном содержании нашего восприятия. Им же определена возможность конкретного содержания идеал-реализма: множество, определенное идеальным единством.

Понятие транссубъективности Н.Лосский выводит из позиции мистического рационализма (20, 147-193; 20). Мистика заключена не в трансцендентном содержании познания, а в необходимости субъективного момента в нем. Проблема априоризма – в его неспособности преодолеть дистанцию от представления к действительности. Применение категорий к опытным данным означает не действительность знания, а содержание в нем идеальной сущности, подчиненной формально-логическим законам. Но сверх формально-логической определенности знания в понятии, всякое знание предполагает до-предметный момент, воспринимаемый нами вне зависимости от идей либо понятий. Это указывает на субстанциональный характер содержания восприятий. В этом отношении Н.Лосский опирается на позицию Спинозы, что всякая вещь, данная нашему восприятию, включает момент вечности, и с этой точки зрения она и должна быть рассматриваема. Вещь, указывает Н.Лосский, должна быть рассматриваема в своей онтологической сущности. Выразить ее субстанциальное значение позволяет ценность, утверждаемая ее существованием. Поэтому каждый элемент познания может быть соотнесен с самим собою в качестве бытия, для себя данного нам, и одновременно с ценностью, утверждаемой им в качестве бытия для другого. Идеальное содержание, дополняет Н.Лосский, управляет действительно данным бытием. Чтобы определить онтологическое содержание всего данного нам в опыте через ценность, заключенную в нем, независимо от познающего, он ввел понятие «субстанциального деятеля».

Непосредственная действительность субстанции – в производимых ею механических действиях притяжения/отталкивания. Но ее деятельность как производящего начала собственных состояний, или причины себя самой, – в творческой силе, заключенной в ней. Эта сила может быть реализована только путем свободного выбора ценностей, утверждаемых ею. Если бы эта творческая сила была бы реализована идеей «предустановленной гармонии» (Лейбниц), тогда бы имманентный характер бытия сущего утратил бы смысл. Чтобы избежать односторонне трансцендентного характера бытия, он вводит представление об одухотворенной субстанции. Это положение он пытался развивать в учение о «предсознании» и во фрейдизме усматривал возможность для истолкования истинности своих суждений. Наиболее полно ему удалось изложить свое понимание возможности и необходимости «предсознания» в связи с подлинным конкретным и отвлеченным абстрактным единосущием субстанциальных деятелей (21,

136). В каждом из случаев мы имеем дело с определенным порядком бытия: мертвым порядком музея и органическим порядком живого. Открытым остается вопрос о соотношении этих порядков: «вся судьба наша, все содержание нашей жизни зависит от того, что мы любим и, следовательно, к чему мы стремимся» (17, 376).

Задачи, поставленные Н.Лосским в «системе конкретного идеал-реализма», не выходят за пределы классических вариаций новоевропейских изысканий обоснования возможностей метафизики: эстетической, этической и логической определенности системы разума. Одновременно было бы заблуждением видеть в идеал-реализме лишь повторение пройденного и завершенного пути основных понятий метафизики. Н.Лосский первым из русских философов и, возможно, одним из первых в европейской мысли попытался отказаться от гносеологического истолкования субъектно-объектных отношений и соответственно от опосредованности понятия бытия сознанием. Гносеологической концепции понимания он противопоставил учение о ценности бытия. Традиционно метафизическое учение Н.Лосского сводят к двум тенденциям: интуитивизму А.Бергсона и монадологии Г.В.Лейбница. Между тем, безусловной новизной метафизики Н.Лосского является принципиальное неприятие противоположности творческой интуиции рациональному познанию в бергсонианстве и несогласие с гносеологическим обоснованием множественности в лейбницианстве. Он неоднократно подчеркивал, что в основе интуитивного акта мы обнаруживаем рациональное отношение к миру; мы не творим мир интуицией, а познаем объективное содержание наших познаний в непосредственно данном наглядном представлении (20, 256). Но наши знания, будучи не соотнесены ни с каким ценностным значением, не могут быть рассмотрены нами как конкретное содержание нашего познания. Множественность содержаний познания не означает бесконечного множества возможностей, из которых мы способны выбрать наилучшую, как допускает лейбницианская монадология, множественность есть путеводитель к единому абсолютному существу (22, 253). Н.Лосский стремится реставрировать представление платоно-плотиновской школы об отношении единого и многого. Если сформулировать расхождение Н.Лосского и Г.В.Лейбница, то мы можем сказать так, что принцип плюрализма сущего не означает множественности миров, а это основной момент лейбницианской онтологии. В основе органического мировоззрения, созданного метафизикой идеал-реализма, лежит представление о мировом единстве всего сущего, развернутого Н.Лосским в теологическую концепцию. Теология Н.Лосского определена двумя важнейшими моментами: преодоление негативного содержания экзистенциального опыта, или «мирового зла», и положительное миропонимание, обусловленное условиями возможности экзистенциального опыта, «Абсолютного Добра». Определяющими моментами здесь выступили: телеологическая интерпретация оснований гносеологии, теонормное истолкование способов бытия сущего, и завершить должна была эстетическая концепция Блага. Реализация всей этой программы означала бы возрождение метафизики как знания об истинно сущем, но полностью она оказалась не реализуемой. Возможно, этим и объясняется ослабление интереса к наследию автора, которого считали единственным русским философом, занятым решением метафизических проблем. Сегодня мы можем не без основания добавить, что Николай Онуфриевич Лосский оказался последним представителем классической метафизики. Его философский замысел мы можем рассматривать как «золотую нить» в лабиринте постмодерна, ведущую нас к Минотавру. И все-таки возникает вопрос, почему оказалась невозможной идеалреалистическая эстетика и могла бы быть она осуществимой? Важность этой проблемы подчеркивает еще тот факт в истории метафизики, что правомерность и ненадуманность системы разума может быть удостоверена лишь посредством эстетических суждений: не является ли любовь к знанию наиболее прекрасным, – намекал Сократ в эпоху начала метафизики. И теперь в провозвестии ее конца мы вправе спраши-

вать: как возможно прекрасное само по себе, если знание о нем не может нам более служить его гарантией?

Общий вывод, к которому мы можем прийти, заключается в том, что философская система Н.Лосского разрешает проблему построения системы разума в пределах закона тождества, рассматривая его в отношении трансцендентного и имманентного состава бытия. В решении гносеологических вопросов он определяет тождество знания и бытия, но знание, данное интуитивным актом моему сознанию, рассматривается в отношении к имманентному составу бытия, а знание о вещи в себе – трансцендентному. В метафизическом учении он определяет тождество бытия и ценности. В отношении к избранной ценности мы можем рассматривать имманентный состав бытия, в отношении к рангу ценности мы можем рассматривать трансцендентное содержание бытия. В теологической концепции тождественное определено в отношении Абсолюта, как тождество бытия и блага. Имманентное содержание жизни может быть представлено только бытием, а бытие в отношении к жизни означает Благо. Но безусловность Блага не может быть определена вне понятия Прекрасного. Эстетическая оценка оказалась тождественной этической. Между тем, как обоснованность метафизики предполагает обусловленность этического содержания суждений его эстетической формой, Прекрасное должно было бы быть имманентно понятию о пространстве и времени. В «системе конкретного идеал-реализма» Прекрасное представлено трансцендентно пространственно-временному содержанию: «...я, как творец временной формы своей жизни, есть существо сверх-временное...» (24, 295). Между универсальным значением я, как творческого источника всех пространственно-временных отношений бытия, и логической необходимости множественности творческих начал, онтологическая координация возможна только в связи с понятием не-бытия. Как возможно мыслить не-бытие? – переживание этой возможности и составляет возможность и условие принципа плюрализма, ставшего исходным для развертывания универсальной системы знания в конкретном идеал-реализме Н.Лосского.

РЕЗЮМЕ

Дана стаття містить аналіз проблеми співвідношення універсального та плюралістичного принципів у системі конкретного ідеал-реалізму М.Лосського. Автор розглядає генезу проблеми в контексті як європейської, так і російської традиції філософської думки. Стаття містить в собі аналіз таких важливих понять філософської системи М.Лосського, як трансуб'єктивність та інтуїтивний акт з точки зору їх естетичної цінності. Здобутком статті є її спрямованість на сучасну філософську думку та обґрунтованість авторської позиції широким колом джерел та посилань.

SUMMARY

This clause contains the analysis of a problem of a ratio universal and pluralist of principles in system a concrete ideal – realism of N.Lossky. The author examines sources of a problem in a context European, and Russian tradition of a philosophical idea. It contains the analysis of such important concepts of philosophical system of N.Lossky, as transsubjectivity, intuitive act from the point of view of their aesthetic value. The doubtless advantage of clause is her orientation on a modern philosophical idea and arguments of an author's position by a wide circle used sources.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Байрачна Л., Гончаренко Н. Особливості філософії Росії (XIX – перша половина XX ст.).-Харків: Харківський університет, 1994. – 24с.